UYGARLIK TARİHİ

Töre Sivrioğlu

Sakin Kitap

UYGARLIK TARİHİ

Töre Sivrioğlu

Sakin
Kitap

Sakin Kitap - Akademi 28
Uygarlık Tarihi
Töre Sivrioğlu

© Sakin Kitap, 2024
Yayıncının izni olmaksızın elektronik ya da mekanik
herhangi bir yolla çoğaltılamaz ve iletilemez.

1. Baskı / Eylül 2024
ISBN: 978-625-98086-6-6

Yayın yönetmeni: Çağrı Öner
Editör: Uğur Zeren
Kapak ve iç sayfa tasarımı: Dilek Şişli

Baskı ve Cilt: 4A Ambalaj Matbaa Reklamcılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Egemenlik Mah. 6152 Sok. No: 20/A Bornova/İzmir
Matbaa sertifika no: 66864

Sakin Kitap Yay. Dağ. Rek. Org. Tic.
Yayıncılık sertifika no: 49959
Teleferik Mahallesi, Enver Paşa Sokak, No: 14/1 Balçova/İzmir
sakindukkan@gmail.com • www.sakinkitap.com

UYGARLIK TARİHİ

Töre Sivrioğlu

Sakin
Kitap

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ 9

PREHİSTORİK DÖNEMLER 14

Seçilmiş Kaynakça 35

MEZOPOTAMYA VE SAMİ UYGARLIKLARI 36

Mezopotamya Uygarlığı 36
Sümerler 37
Samiler 47
Akkadlar 48
Bâbiller 50
Assurlar 55
Fenikeliler 57
İbraniler 59
Seçilmiş Kaynakça 64

MISIR UYGARLIĞI 65

Siyasi Tarih 65
Kültür ve Medeniyet 69
Din 78

İRAN 80

ANADOLU UYGARLIKLARI 85

Urartular 89
Phrgyler 89
Lidyalılar 90
Seçilmiş Kaynakça (Mısır, İran ve Anadolu için) 93

YUNAN VE ROMA UYGARLIĞI 94

YUNANLILAR 94
Siyasi Tarih ve Kurumlar 95
Dil ve Edebiyat 101
Yunan Görsel Sanatlarının Gelişimi 103
Tiyatro 106

Tanrılar ve Mitoloji 108
Diğer kahramanlar 114
Felsefe ve Bilim 114
İonialı Doğa Filozofları 115
Sokrates Sonrası Dönemde Felsefe 118
Hellenistik Dönem'de Bilim ve Teknik 122
Seçilmiş Kaynakça 128

ROMA 129
Siyasi Tarih 129
Roma Başarısının Temel Sebepleri 134
Siyasal Kurumlar 137
Hukuk 141
Dil ve Edebiyat 143
Mimari ve Sanat 144
Mekanik ve Bilim 148
Hıristiyanlık ve Etkileri 149
Seçilmiş Kaynakça 155

HİNT UYGARLIĞI 156

Siyasi Tarih 157
Dil ve Edebiyat 162
Din ve Felsefe 164
Eğitim 170
Bilim ve Teknik 171
Tekstil 173
Seçilmiş Kaynakça 174

ÇİN 175

Siyasi Tarih 177
Dil, Yazı ve Edebiyat 180
İnanç ve Felsefe 182
Bilim ve Teknoloji 187
Tıp 191
Sanat 192
Madeni ve Kâğıt Para Üretimi 194
Çin Uygarlığının Duraklaması 196

JAPONYA 198

Japonya'nın Geleneksel Kültürü 198
Japon Modernleşmesinin (Meiji Restorasyonunun) Başlaması 201
Seçilmiş Kaynakça (Çin ve Japonya için) 204

ORTA ASYA TÜRK/MOĞOL UYGARLIĞI **205**
Hunlar 210
Göktürkler 212
Uygurlar 215
Moğollar 219
Seçilmiş Kaynakça 223

İSLÂM MEDENİYETİ **224**
İslâm Öncesi Araplar 225
Siyasi Tarih: İslâm'ın Doğuşu ve Yayılması 227
Hukuk 229
Dil Yazı ve Edebiyat 231
Sanat 234
Hellenistik Kitapların Tercümesi 237
Kelâm 238
Felsefe 239
Gazzali ve Felsefeye Karşı Reaksiyon 243
Tasavvuf 247
Tıbbın Gelişimi 249
Fizik ve Kimya 252
Astronomi 254
Biyoloji 258
Teknoloji 260
Tarih ve Coğrafya 260
Müzik 262
İslâm Medeniyeti'nin Duraklama Sebepleri 262
Seçilmiş Kaynakça 267

ORTAÇAĞ AVRUPASI **268**
Ortaçağ Avrupa'sının Siyasi Tarihi 269
Ara Parantez: Vikinglerin Uygarlığa Katkıları 277
Bilim ve Eğitim 279
Teknoloji 282
Dil ve Edebiyat 286
Seçilmiş Kaynakça 287

RÖNESANS REFORM VE KEŞİFLER ÇAĞI **288**
Rönesans'ın Öncüsü Olarak Edebiyat 289
Sanatlar 291
Engizisyon ve Cadı Avları 293
Reform 296

Bilimsel Devrim 299
Haritacılık Gemi Teknolojisi ve Keşifler 305
Ara Parantez: Kolomb Öncesi Amerika Uygarlıkları 311
Keşiflerden Sömürgeciliğe 314
Keşiflerin Yol Açtığı Düşünsel Devrim 316
Tiyatro ve Roman 319
Seçilmiş Kaynakça 321

BİLİMSEL DEVRİMLER 322

Astronomi 323
Çekim ve Eylemsizlik 327
Mikroskop 329
Termometre 330
Buhar Makinesi 331
Elektrik 333
İnsanlar Uçuyor 337
Kilisenin Reaksiyonu 338
Seçilmiş Kaynakça 340

AYDINLANMA VE AYDINLANMANIN UYGARLIĞA BAKIŞ AÇISI 341

Burjuva Devrimleri 345
İngiliz Devrimi (1644-1651) 345
Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-1783) 348
Fransız Devrimi (1789-1794) 350
Seçilmiş Kaynakça 366

SANAYİ VE ATOM ÇAĞI 367

Bilim ve Teknikte Gelişme 367
Haberleşme 367
Ses ve Görüntü Kaydı 369
Uçma Arzusu 372
Tıp Alanında Gelişmeler 373
Biyoloji 374
Sanayi Proletaryası ve İşçi Devrimleri 381
20. Asırda Bilim ve Teknik veya Uygarlığın Geleceği 382
Seçilmiş Kaynakça 384

GİRİŞ

Uygarlık ve kültür tanımları çoğu kez hatalı biçimde birbirleri yerine kullanılırlar. Bu karmaşanın sebebi başlangıçta her iki terimin de yerleşik yaşamla ilişkili olmasındandır. Kültür sözcüğü aslında ziraat sözcüğü ile akrabadır. Yani yerleşik yaşam ve tarımla irtibatlıdır. Uygarlık (*civilisation*) kelimesi de yerleşik yaşamla -ama kentlilikle- ilgilidir. Terim, ilk kez 18. yüzyıl ortalarında Fransa'da kullanılmaya başlanmıştı. *Civilisation* Latince yurttas (*civis*), devlet (*civitas*) ile aynı kökten gelmekteydi ve 'kentlilik, kentte yaşam, kent kuralları' gibi anlamlara geliyordu. Daha önce uygar ve uygarlık gibi sözcüklerin olmaması da ilginçtir. Önceki yüzyıllardaki Romalılar ile barbarlar ya da Hıristiyanlar ile barbarlar gibi ayrımlar tam olarak uygar-barbar ikilemini yansıtmamaktaydı. Mesela Yunanlılar Mısırlılara barbar derken sadece onların yabancı olduklarını vurgulamak istemekteydiler. Yoksa onların kendilerinden daha uygar (ileri) olduklarının farkındaydılar. Hatta barbarların kendilerinden daha uygar (zarif) olmalarını bir zaaf olarak görmekteydiler. Yunan ve Romalılar barbarların mı yoksa kendilerinin mi daha üstün bir yaşama sahip oldukları konusunda da kararsızdılar. Romalı tarihçi Tacitus (MS 58-120) Germen kabilelerini "okuma yazma bilmeyen, ince sanatlardan anlamayan barbarlar" olarak nitelemişti; ancak dogal yaşamları sayesinde kentlerin, para ve servetin yozlaştırıcı etkisinden uzakta gururlu bir yasam sürmekte olduklarını ekleyerek onlara duyduğu hayranlığı da yansıtmıştı. Benzer şekilde *Gallia Savaşları*'nda Caesar (Sezar) da yarı-uygar Galyalıları küçümserken; barbar Germenlere sempatisini saklamamıştı. Aynı kararsızlığı Orta çağ Müslüman bilimcilerinde de görmekteyiz. İbn Haldun (1332-1406) genellikle göçebe Araplar hakkında olumsuz yorumlarda bulunsa da onları

"şehrin yarattığı rehavete kapılmamış, zinde, yozlaşmamış, güçlü dayanışma duygusuna sahip insanlar" olarak tanımlamıştı.

18. yüzyıla gelindiğinde artık uygar-barbar ayrımına dair yorumlar net biçimde uygarlığın lehine değişmişti. Uygarlık ve kültür terimleri de bu zaman zarfında ayrışmaya başladı. Yazılı kültürler ve kentleri olmayan toplumlar, mesela Afrikalı Zulular veya Hotantolar uygarlık tarihi metinlerinden çıkarıldılar.[1] Zulular ya da Hotanto'ların bir kültürü olabilirdi. Nitekim dansları, müzikleri, sazdan kulübeleri vb. vardı. Ama bir uygarlıkları yoktu. Bu bakış açısı Osmanlı münevverlerince de kabul görmüştü. Zaten eskiden beri Arap tarih yazımı şehirli (*medeni*) ile göçebe (*bedevi*) arasında bir fark görüyor ve her ne kadar hissi olarak ikincilere sempati duysa da sonuçta birincisinden yana tavrını koyuyordu. Sonuçta İslam medeniyeti dairesi de camisi, külliyesi, darü'l kurrası ve medreseleriyle öncelikle yerleşik yaşama ve yazılı kültüre dayanmaktaydı. Bu nedenle medeniyet için önce bir kent (*medine*) ve kentli insan (*medeni*) olması gerektiği konusunda Müslüman aydınlar da aşağı yukarı Batılılarla benzer düşünce içindeydiler. 1930'larda Öztürkçecilik modasına uygun olarak *medeni* ve *medeniyet* terimlerinin yerini *uygar* ve *uygarlık* aldı. Zorlama bazı tezlerde medeniyet sözcüğünün bir ruh içerdiği oysa uygarlık kavramının sadece teknolojik gelişimi ifade ettiği gibi ayrımlar yapılmaktadır. Halbuki Osmanlı aydını medeniyet derken ne kastediyorsa Cumhuriyet aydını da uygarlık derken aynı şeyi ifade etmekteydi. Aksi halde Mehmet Akif medeniyet kavramını sorgulayan şiirler kaleme almazdı.

O halde uygarlık nedir? Kültürle ve manevi unsurlarla ilişkisi nasıl tanımlanabilir?

Basitçe uygarlığın kültürü kapsayan bir küme olduğunu söyleyebiliriz. Yani belirli bir uygarlığın içinde kültür de yer alır. Fakat uygarlık kültürü aşan bir tanımlamadır. Kültür kalıpları ölçülemez. Gelişmiş veya gelişmemiş kültürlerden söz etmek anlamsızdır. Mozart'ın müziğinin Afrika müziğine tercih edilmesi veya tam tersi insanların beğenileri ile ilgili bir tutumdur. Bunun aksine uygarlığın tekniklerle olan ilişkisi uygarlık ölçütlerinin basamaklandırılabildiği aşamalar ortaya çıkarmıştır. Mesela antik çağlarda kuyudan su

1 Server Tanilli, Uygarlik Tarihi, Adam Yayinlari, Istanbul 2004, s. 11.

çekebilen, rüzgâr gücünden yararlanabilen, yüksek yapılar inşa edebilen, kalay ve bakırı karıştırıp bronz elde edebilen veya gezegenlerin döngüsünü kusursuz hesap edebilen toplumlar vardı. Bunların bazılarını yapabilen ve hiçbirini yapamayan toplumlar da vardı. Mezopotamya ve Mısır sanatının estetik yanlarını karşılaştıramayız. Sonuçta bu bir zevk meselesidir. Ama her iki uygarlığın mimari, takvim ve matematik hesaplamalarındaki başarılarını (Mısır açık ara üstündü) karşılaştırabiliyoruz. O halde uygarlık kültüre göre daha 'ölçülebilir' maddi unsurlara dayalıdır diyebiliriz. Uygarlığın temeli maddi ve teknik başarılara dayalıdır da diyebiliriz. En azından 19. yüzyılda konu bu şekilde görülmekteydi ve 'aşama meraklıları' bu sayede uygarlıkları aşağıdan yukarıya doğru sınıflandırabildiler.

Gerçi zamanla bu sert ayrımlar yumuşatıldı ve uygarlık tanımı yapılırken daha esnek bir tutum takınılmaya başlandı. Örneğin Lucien Febre'ye (1878-1956) göre uygarlık "Belli bir yerde ve zamanda, insanların bilinçleri üzerinde etki eden maddi manevi, entelektüel ve dinsel güçlerin bileşkesiydi".[2] Marcel Mauss'a göre ise uygarlık "insanlığın tüm kazanımları" idi.[3] Bu tanımlar doğal olarak uygarlık terimini kültüre yaklaştırmaktaydı. Zira kültür için de 'doğada olmayan, insanın doğaya rağmen yarattığı her şey' tanımı yapılmıştır. Bazı tarihçiler uygarlığı sadece benzer kültürlerin bir bileşimi olarak tanımladırlar. Mesela İngiliz, Fransız, Alman kültürü Batı medeniyetini oluşturmaktaydı.

Öte yandan kültür ve uygarlığın aynı anlamlarda kullanılması itirazlara da sebep oldu. Zira ikisi arasında 'bilince' dayalı önemli farklılıklar vardır. Öncelikle kültür öğrenilen bir olgudur., Bilinçlice değil kendiliğinden öğrenilir, Nesilden nesle doğal yollarla aktarılır., Alışkanlık haline gelir, değişime kapalıdır, tutucudur, zamanla katılaşır ve fanatikçe savunulur. Uygarlık bu şekilde inşa edilemez, geliştirilemez ve savunulamaz. Onun bir bilinci ve amacı olmalıdır. Kültür kendini korumaya odaklıyken uygarlık gelişmek ve değişime açık olmak zorundadır. Kültür duygulara, anılara ve geçmişe dayanır. Uygarlıkta ise rasyonellik ve gelecek planları devrededir. Bu nedenle uygarlık tarihi ile ilgilenen "aşama meraklıları"

2 Lucien Febre, Rönesans İnsanı, çev. M.A. Kılıçbay, İmge, Ankara, 1995, s.27.
3 Fernand Braudel, Uygarlıkların Grameri, çev. M.A. Kılıçbay, İmge, Ankara, 1996, s.29.

uygarlık tanımlamalarında esas olarak bilim ve teknikteki gelişimi temel almaktadırlar. Nitekim Alfred Weber'e göre uygarlık "uygulamalı teknikler bütünü ve doğa üzerinde etki meydana getiren araçların toplamıdır, kültür ise normatif ilkeler, değerler ve idealler, tek kelimeyle zihniyettir." Son dönemlerde buna bir de insana ve bireye verilen önem de eklenmiştir. Zira teknik gelişme kendiliğinden olmaz. İnsanların özgürce düşünebildiği düşüncelerini ifade edebildiği bir iklim oluşması şarttır. Örneğin "dünyanın düz olduğu» kalıp fikri sorgulanmasaydı coğrafi keşifler hiçbir zaman olmayacaktı. Hastalıkların cin ve perilerden değil küçük bazı canlılardan kaynaklandığı iddiası savunulmasaydı tıp gelişemezdi. Aristoteles'in iddia ettiği gibi "doğada boşluk olamayacağı" kabul edilseydi vakumlu ortamlar oluşturulamayacak, pistonlar, ampuller, içten yanmalı motorlar vb. icat edilemeyecekti. Bu açıdan uygarlığın vazgeçilmez tamamlayıcısı ancak özgür/rasyonel düşünce olabilir.

Kültürün devamlılığı için ise ne özgür düşünceye ne de herhangi bir düşünceye ihtiyaç yoktur. Hatta şüphe temelli düşünce biçimleri kültürel devamlılık için tehlikeli bile olabilirler. Kültür, sorulara verdiği hazır cevaplarla merak ve keşfetme duygusunu köreltebilir. Kültür bireyde yaşamın değişmezliğine dair bir algı ve bir iç huzur yaratır. İçsel huzura yönelen toplumlar dış dünyayla ilgilenmezler ve kendi kabuklarına çekilirler. Oysa uygarlık bir tür huzursuzluk durumudur. Huzursuz insanlar ve toplumlar ise yaşamsal döngüye müdahale etmek, oyunun kurallarını değiştirmek isterler. Bu nedenle kültür ve uygarlığın ayni maddi-manevi malzemeye farklı bakış açılarıyla yaklaşıp farklı sonuçlar çıkardıkları söylenebilir. Günlük dilde huzursuzluk menfi anlamda kullanır. Ancak tüm uygarlık bu içsel huzursuzluktan doğmustur. Bu huzursuzluk, keşfetme merakını eti çiğ yemek yerine ateşte kızartmayı 'düşünen' insansı atalara kadar geri götürebiliriz. Bazı toplumlar keşif ve icatları yapan öncüleri izlemeye ikna olurlar kimisi ise olmaz. Kültür, keşif ve icatlara, yenilik getiren uygulamalara uzun süre direnir. Sonra genellikle bir şekilde onlarla uzlaşır. Ama bu uzlaşma sonucu yenilikler başlangıçtaki 'ilerici' özlerini yitirerek tutucu kültür unsurlarına dönüşebilirler. Mesela Türk tarihinde fese direnenlerin yüz sene sonra da fesi çıkarmamak için direnmesi gibi.

Son olarak bir uygarlık tanımı yapılacaksa onun mutlaka hümanist ve evrensel bir çerçeveye oturtulması da zorunlu gibi görünüyor. Aksi halde salt bilim ve teknikteki başarı üzerine bina edilmiş uygarlık tanımları özellikle dünyanın büyük çevre sorunlarına doğru gittiği şu yıllarda yeterli olmayacaktır. Böyle bir uygarlık tanımı insanları uygarlığın kendisine karşı şüpheyle yaklaşmasına ve uygarlık öncesi çağlara özlem duymasına yol açmaktadır. Eğer uygarlık tanımı bilim-teknikte ilerleme ya da sofra adabıyla ölçülecekse ya da salt seçkinler için üretilen kültür ürünleriyle ölçülecekse Nasyonal Sosyalist Almanya'da bu ölçütlerden bolca vardı. O nedenle bugün bir 'Nazi uygarlığından' söz etmekte zorlanıyorsak uygarlık tanımını evrensel hümanist ölçütlerle tanımlanması gerekmektedir

PREHİSTORİK DÖNEMLER

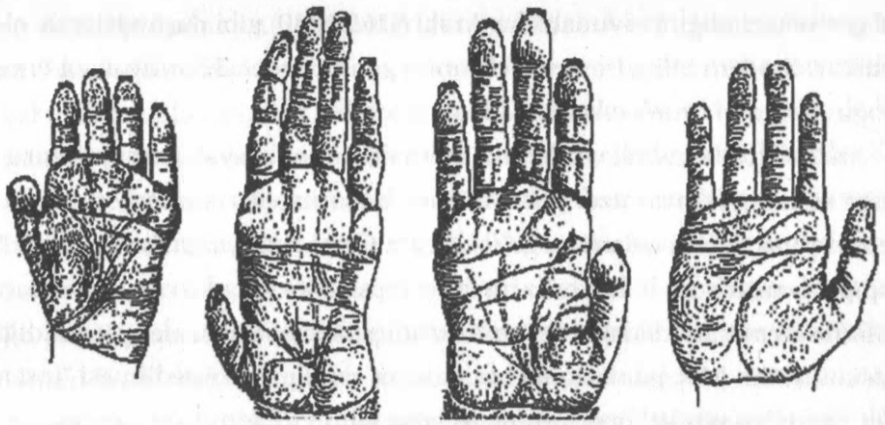
Uygarlık tarihi denilince akla insanların kentler kurup, yüksek bir medeniyet inşa etmeye başladığı zamanlar ve sonrası gelse de aslında uygarlık tarihi ilk insanların ortaya çıkışından günümüze geçen sürenin tamamını ifade etmektedir. Yeryüzünde yaşamış ilk insanların taşları yontarak alet yapmalarıyla "uygarlık tarihinin" ilk dönemi olan Prehistorik Çağlar da başlamış olmaktadır. Prehistorik Çağların ilk üç evresine, üretimin temeli taş alet teknolojisine dayandığı için Paleolitik (Eski Taş Çağı), Mezolitik (Yontma Taş Çağı) ve Neolitik (Yeni Taş Çağı) isimleri verilmiştir.

Prehistorik insanın hikâyesi doğal olarak yazılı kaynaklara dayanmamaktadır. Ancak yazının olmaması Prehistorik dönem insanları hakkında bilgimiz olmadığı anlamına gelmez. Tam aksine arkeoloji, antropoloji, dendrokronoloji, kimya, fizik gibi farklı disiplinler tarih öncesi insan toplulukları hakkındaki bilgimizi her geçen gün arttırmaktadır. Özellikle fizik ve kimya disiplinleri nesnelerin tarihlendirilmesinde kullanılmaktadır. Öğrenciler genelde şu soruları sorarlar: *"bir dişin, kemiğin ya da taş aletin yaşı nasıl hesaplanıyor?"* Aslında bunun cevabı oldukça basittir. Tabiatta bazı atom ve elementlerin yarı ömürleri veya başka bir elemente dönüşme süreleri bilinmektedir. Örneğin canlıların vücudunda Karbon-12 ve Karbon-14 gibi atomlar bulunmaktadır. Canlı hayattayken Karbon-12'nin Karbon -14'e oranı sabittir. Ancak canlı hayatını kaybettikten sonra Karbon-12 oranı sabit kalmaya devam ederken Karbon-14 zaman içinde azalmaya başlar. Bu azalmanın yarı ömrü 5700 yıldır. Yani ilk 5700 yılda Karbon-14 oranı %100'den %50'ye, ikinci 5700 yılda %50'den %25'e, üçüncü 5700 yılda %25'ten %12,5'e düşecek ve bu böyle gidecektir.

Kaba bir hesapla vücut ilk 5700 yıllık periyotta 57 yılda bir %1'lik Karbon-14 atomu kaybedecektir. Yani 1791 yılında ölmüş olan Mozart'ın vücudunda

%2-3'lük bir Karbon-14 kaybı olmuştur. Eğer incelediğimiz kişi MS 14 yılında ölen Roma İmparatoru Agustus olsaydı Karbon-14 kaybının %17 oranında olduğunu tespit edecektik. MÖ 2279'da ölmüş olan Akkad İmparatoru Sargon'un bedenini bulsaydık Karbon-14 kaybının %40'a ulaştığını görecektik. Yarılama ömrü sınırı olan %50'ye ulaşıldığında artık her 114 yılda bir %1'lik bir Karbon-14 atomu kaybolmaya başlayacaktır. Bu ölçüm sayesinde son 50 bin sene içinde yaşamış tüm insanların ne zaman öldüklerini tespit edilebilmektedir. Öte yandan Karbon-14 yöntemi yararlı olmakla birlikte sadece organik varlıklara uygulanabilmekte ve ancak 40-50 bin sene öncesine kadar sağlıklı sonuç vermektedir. Bu nedenle daha eski organik ve inorganik kalıntıların hesaplanmasına farklı atom ve izotoplardan yararlanılmaktadır. Örneğin yarı ömrü 4,5 milyar yıl olan uranyum 238 zamanla kurşuna dönüşmektedir. Çok daha geniş zamana yayılmış jeolojik kalıntıların yaşı bu şekilde hesaplanmaktadır. Bu yöntem dünyanın yaşının hesaplanmasını sağlamıştır.

Tarih öncesi insanlardan kalan aletler, mezarlar, giysiler, hayvan kemikleri, sanat eserleri onların gündelik yaşamı hakkında çok fazla şey bilmemizi sağlamaktadır. Bu bilgiler günümüzde Yeni Gine veya Amazon ormanlarında hâlen prehistorik insanlar gibi avcılık ve toplayıcılık yapan insanların yaşamlarıyla karşılaştırılmakta ve ortalama fikirler elde edilebilmektedir.

Çeşitli maymun elleri ile insan elinin karşılaştırılması. İnce kavrayışa uygun sadece insan elidir.

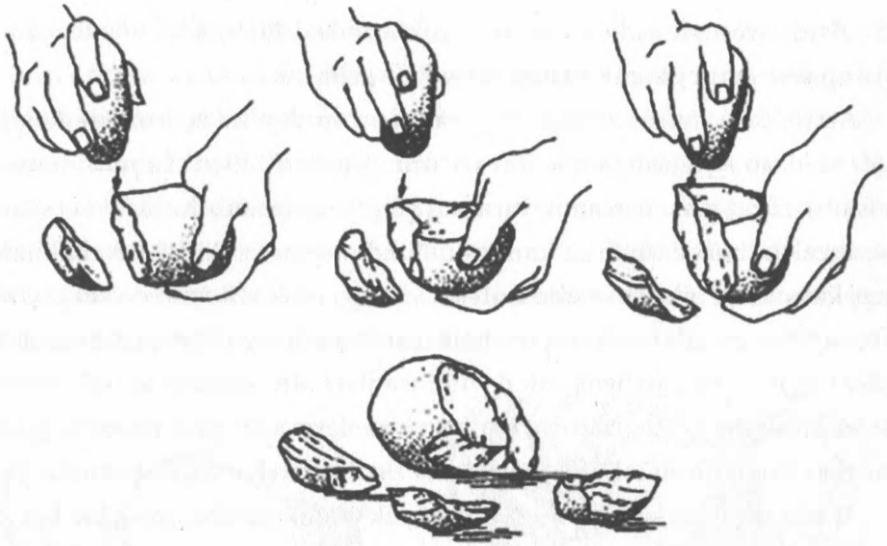
Elbette tarih öncesi insanlar hakkında bildiklerimizin belli sınırları da vardır. Örneğin, ilk insanların nerede ve ne zaman ortaya çıktıkları bugün de tartışmalara açık bir konudur. Tarih boyunca her toplum insanlığın kökeni ile ilgili kendine has bir açıklama getirmiştir. Hatta yeryüzünde ne kadar farklı toplum varsa insanlığın kökeni hakkında o kadar açıklama vardır diyebiliriz. Eskimolara göre insanların ataları su kuşları, Türklerde kurtlardır. Birçok Kızılderili mitinde tüm insanların başlangıçta tek başına yaşayan bir kadından doğdukları söylenmektedir. Hindu inancına göre insan bir tür evrimsel şemaya bağlı olarak önce balık, kurbağa, sürüngen ve dört ayaklı bir hayvan aşamalarından geçerek sonunda da insan olarak şekillenen bir reenkarnasyon sonucunda oluşmuştur. Yahudi, Hıristiyan ve İslâm teolojisi ilk insanın çamurdan yaratıldığını kabul eder. İnsanın ne kadar zamandır yeryüzünde yaşadığına dair de her toplum farklı bir açıklama getirmiştir.

Hıristiyan din adamı J. Usher, 1650'de Tevrat'taki soy ağaçlarına dayanarak dünyanın MÖ 4004 yılında yaratıldığını ve insanlık tarihinin 6 bin yıllık olduğunu iddia etmişti. Çin ve Sümer mitleri insanların yüz binlerce yıldır dünya üzerinde yaşadığını söylemektedir. Müslüman âlimler de bu konuda ikiye ayrılmışlardır. J. Usher'le benzer şekilde Tevrat'taki soy ağaçlarını toplayarak insanlık tarihinin 6-7 bin yıllık olduğunu söyleyenler olduğu gibi "Ademden önce de Ademler yaratıldığını" ve insanlık tarihinin on binlerce yıl geriye uzandığını savunan İbn Arabî (1165-1240) gibi düşünürler de olmuştur. Modern bilim ise insan türünün günümüzden 3,5 milyon yıl önce Doğu Afrika'da ortaya çıktığını düşünmektedir.

Australapithecus adı verilen ilk insan türünün iki ayak üzerinde yürüdüğü kesindir. İki ayak üzerinde yürümesi bu türün ellerinin serbest olduğu ve alet yapabileceği anlamına gelmektedir. Gerçi *Australapithecus'* un alet yapıp yapamadığını bilmiyoruz ancak şempanzeler kabuklarını soydukları dallarla termit avladıklarına göre *Australapithecus'* un da alet yapabildiği düşünülebilir. Maymunların da basit aletler yaptığının keşfedilmesi "insan alet yapan hayvandır" önermesini geçersiz kılmış gibidir.

Yine de bu önerme biraz "demode" olmakla birlikte bugün de geçerli sayılabilir. Zira yeryüzünde kompleks alet yapmaya müsait tek el insana ait olandır. Sadece insan eli başparmağını kullanarak "ince kavrama" denilen hareketleri

(mesela kalem tutma) başarabilir. Maymunların eli kaba kavramaya uygundur yani bir taşı tutup ceviz kırabilirler ama başparmakları çok geride olduğu için asla ince kavramayı başaramazlar. Bu sebeple uygarlığın ilk aşaması olan alet yapımının insanlar için türe özgü hazır bulunuşluluk olduğu söylenebilir.

İlk aletlerin yapılış biçimi

Alet üretimine ait ilk kanıtlar günümüzden 2,5 milyon yıl önce yaşamış olan *Homo Habilis* (Latince yetenekli insan) türüne aittir. Genellikle çakmaktaşından yapılan ilk aletler, avlanan hayvanların deri yüzmek, kemikleri kırmak, gibi işlerde kullanılan kaba yongalardır. Ancak bunlar bile güçlü bir el-beyin koordinasyonuna işaret eder. Gerçi son dönemlerde insanı hayvandan ayıran asıl unsurun maddi kültür eseri olan aletler yani el-beyin koordinasyonu değil, kültürün manevi temsilcisi olan dil olduğu düşüncesi ön plana çıkmıştır. Buna kanıt olarak da neredeyse iki milyon yıl boyunca alet endüstrisinde önemli bir değişim olmamasına rağmen insan kafatasının giderek büyümesi özellikle de beynin dil yeteneğinin bulunduğu bölüm olan *"Broca Alanı"* kısmının daha belirgin hale gelmesi gösterilmektedir.

İnsan, beyninin gelişimine paralel olarak yaşamını kolaylaştıracak adımlar atmaya da başlamıştır. Örneğin günümüzden 500 bin yıl önce insanların

artık sürekli ateş yaktıklarını yani ateşi kontrol altına aldıklarını görüyoruz. Mağara içlerinde ve yakınlarında yapılan kazılarda artık düzenli ateş yakılan ocaklar ve pişirilmiş hayvanlara ait kemikler bulunmuştur. Ateş geceleri aydınlatan, insanı soğuktan koruyan, yabani hayvanları uzakta tutan ve sindirimi kolaylaştırdığı için et yemeyi kolaylaştıran olağanüstü bir yardımcı idi. Ateş sayesinde sadece mağara oyuklarında değil açık alanda da kamp kurup yerleşmek güvenli ve mümkün hâle gelmişti.

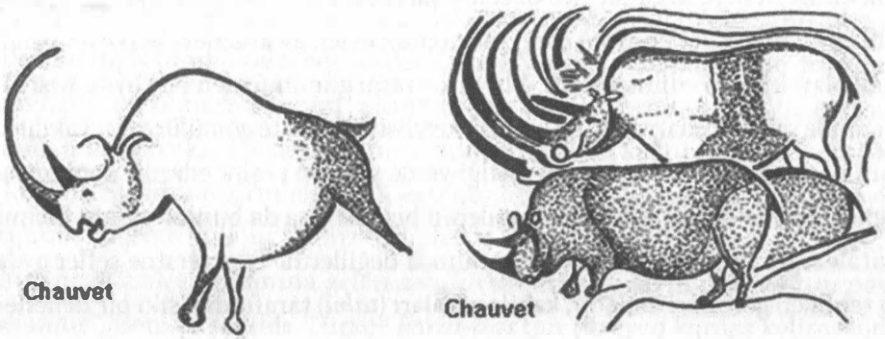
Ateşle daha ileride ormanları yakarak tarım alanları açılmasını da sağladı ve insanın müdahale gücünü arttırdı. Ateşin zihinlerdeki yansımasını, ısısının, rüzgârdaki dansının, yarattığı gölgelerin insan zihnindeki etkisini ise ancak tahmin edebiliriz. Ancak şunları da biliyoruz. Birçok eski kültürde ateş kutsaldı ve ailenin sembolü ateşin yandığı ocaktı. Bugün de ocağı veya bacası tüten evi aile birliğinin sembolü olarak görüyoruz. Yunan mitolojisine göre uygarlık, Prometheus adlı devin insanlara ateş kullanmayı öğretmesi ile başlamış, hatta ateşin sırrını öğrenen insanların aşırı güçlenmesine kızan tanrılar Prometheus'u Kafkas dağlarına zincirleyerek cezalandırmışlardı.

Ateşin ardından karşılaştığımız en büyük yenilik günümüzden 200 bin yıl önce ortaya çıkmış olan *Neanderthal* adı verilen insan türünün sosyal yapısına ait izlerdir. Mağara kazılarından anlaşıldığı kadarıyla Neanderthal insanı ölülerini gömüyordu. Ölülerin gömülmesi doğada yalnızca insana mahsus bir hareket olduğundan bu eylemi insanların ölüm sonrasına dair inançlara sahip olmaya başladıkları şeklinde yorumlayabiliriz. Yine Neanderthallerin yaşadığı mağaralarda bulunan basit bir flüt, sanatın doğumunu tescillemektedir.

Günümüzden 100 bin yıl kadar önce ortaya çıkan ve beyin hacmi önceki türlerden daha gelişmiş olan modern insan *(sapiens)* ise hemen her alanda hızlı bir teknik gelişimin yaratıcısı olmuştur. *Sapiens* 'in gelişimiyle MÖ 40.000 civarında önemli değişiklikler oldu. Alet endüstirisi çeşitlendi ve daha karmaşık hale geldi. Daha önce kullanılmayan kemik aletler ortaya çıkmaya başladı. Taşın ana gövdesini (yonga) alet olarak kullanmak yerine ondan koparılan küçük parçaların (dilgi) alet olarak kullanılmasına başlandı. Küçük ve yetkinleşmiş bu aletlere *mikrolit* diyoruz. Arkeologlar günümüzde bir tamir atölyesinde rastlanan hemen hemen her aletin bir karşılığını bulmuştur, matkap benzeri deliciler, testere benzeri altı tırtıklı taşlar, iğne ve

bız olarak kullanılan üst tarafı delik ucu sivriltilmiş kemikler vb. Taş aletlerin kenarları o kadar keskinleştirililebiliryordu ki, bunlarla traş olmak, tırnak kesmek hatta ameliyat yapmak mümkündü. Önceki insanların hiç akıl edemedikleri kemik aletler kullanmak *sapiens*'in başarısıdır. İğnelerin bulunması elbise dikildiğinin kesin kanıtıdır.

Sanatsal açıdan da Sapiens harikalar yaratmıştır. Günümüzden 40-35 bin yıl öncesine ait mağara resimleri, gerçekçilik ve renksel zenginlikleriyle bugün bile hayranlık uyandırmaktadır. Tuhaf olan ise bu resimlerde hayvanların tam bir renk cümbüşü içinde ve realist bir tarzda işlenmesine rağmen insanların sadece gölge çöp adamlar olarak çizilmeleridir. Üstelik bu olay evrensel gibi görünmektedir. Yani dünya üzerinde birbirleriyle temas halinde olması mümkün olmayan bütün topluluklarda hayvanları realistçe; insanları ise çöp adam tarzı resmetmişlerdir.

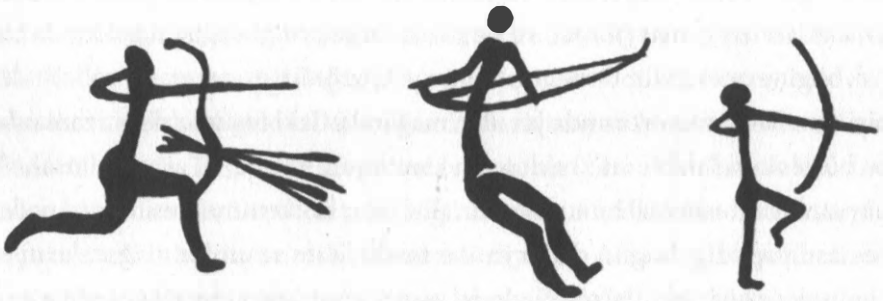

Fransa'daki mağaralardan 35.000 yıllık duvar resimleri

Mağara resimleri prehistorik insanların yaşam biçimleri, geçim araçları, avladıkları hayvanlar *(fauna)* ve yeryüzünün geçirdiği değişim hakkında birçok bilgi vermektedir. Örneğin, bugün yeryüzünün en acımasız çöllerinden biri olan Sahra'nın ortasında yer alan mağaralardaki resimlerde bir zamanlar bu bölgenin sulak bir arazi olduğunu kanıtlayan, zürafa, su aygırı, timsah vb. hayvanların resimleri bulunmuştur. Bu kadar mükemmel resimlerin neden ve nasıl yapıldığı bugün de bir muammadır. Zira resimler mağaraların en karanlık ve kör noktalarına çizilmiş, yani seyredilme amacıyla yapılmamışlardır. Aynı resmin üzerinden birden fazla çizim yapılmaya devam edilmiştir.

Bunların avı bereketli kılmak için yapılan bir çeşit törensel resimler oldukları düşünülmektedir. Hayvanların nasıl olupda bu kadar gerçekçi çizildiği ise tam olarak açıklanamamıştır. J.J. Lefrere ve B.David'in son yıllarda öne sürdükleri bir teoriye göre mağara ressamları resmini yapacakları hayvanın önce küçük bir heykelciğini yapıp, bir ateş yakıyor ve bu küçük heykelin duvara yansıyan gölgesini çiziyorlardı.

Günümüzden 100 bin yıl önceden MÖ 10.000'li yıllara kadar insanların yaşam biçimi çok değişmeden benzer taş, kemik aletler ile devam edip gitmişti. İnsanlar 20-30 kişilik gruplar halinde yaşıyor, kadınlar yabani meyveler toplarken; erkekler ava gidiyordu. Avdan elde edilen yiyecek toplam tüketilen yiyeceğin en fazla %20'sini teşkil etmekteydi. Ancak avcılık prestijli bir uğraştı. Buna karşın avcının avladığı hayvanı kendisine saklama hakkı bulunmuyordu. Avlanan ve toplanan her şey kabilenin ortak malı olarak bölüşülmekteydi. Paleolitik Dönem insanlarının özel mülkü sadece mızrak, bıçak, kolye, bilezik gibi eşyalardı. Kabilenin yaşadığı saz-toprak evler, av arazileri herkesin ortak malı olarak kabul edilmekteydi. Miras kavramı günümüzden farklıydı. Kişi öldüğünde şahsi eşyaları ailesine kalmaz kendisiyle birlikte gömülür veya yakılırdı yani başka bir deyişle ruhunun gittiği yerde yine ona eşlik ederdi. Toplumsal yapıda görece eşitlik hâkimdi. Kabilenin bir şefi olsa da bunlar yaşam biçimi olarak diğer üyelerden üstün bir konumda değillerdi. Tam tersine şefler avda en tehlikeli görevleri üstlenir, kabile yasaları (*tabu*) tarafından sıkı bir denetlemeye tabi tutulurlardı. Kendi ailesini kayırmaya ve servet biriktirerek zenginleşmeye çalışan şef, kabilenin geri kalanı üyeleri tarafından görevden alınabilir veya şahsi eşyaları yağmalanarak (*potlaç*) ekonomik eşitlik yeniden sağlanırdı.

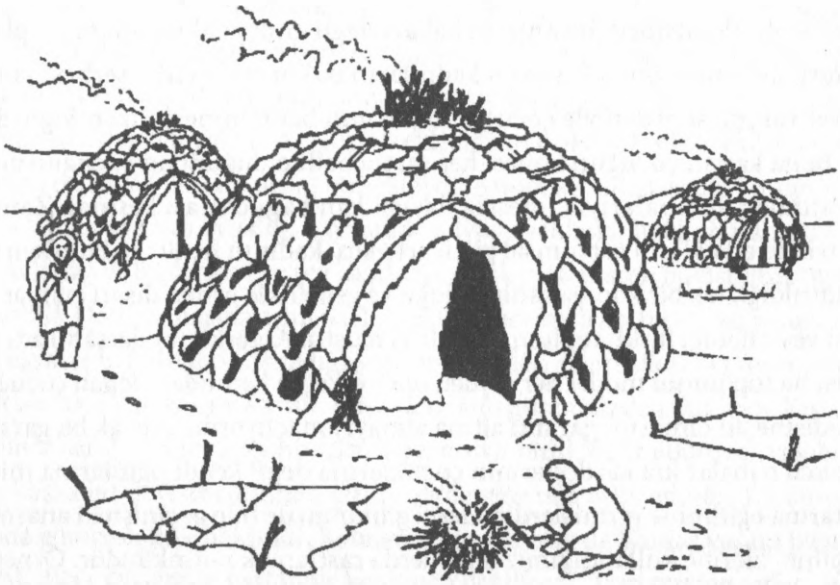
Sadece siluet olarak çizilmiş avcılar

Aile yapısı günümüzden oldukça farklıydı. Soy genelde anneden geçerdi. Anasoylu bu sisteme göre bir baba kendi oğlunun değil kızkardeşinin oğlunun vasisiydi. Örneğin babası kabilenin şefi olan bir çocuk babası öldüğünde ondan şeflik yetkisini miras alamazdı; ama dayısı şef olan bir çocuk bu yetkiyi alabilirdi. Çocuk babasının değil annesinin kabilesine ait kabul edilmekteydi. Bu sistemde babası kendi oğlunu ancak bir yabancı gibi ziyaret edebilmekteydi. Prehistorik insanların babayı değil anneyi akrabalıkta ön plana çıkarmasının en önemli sebebi kadınların o dönemde daha serbest cinsel hayat yaşaması nedeniyle çocuğun babasının belirlenmesinin zorluğuydu.

Buna karşın çocuğun annesi her şartta belli olduğundan çocuğun anne tarafından akrabalarıyla (mesela dayısı) kan bağı olması kesindi. Zaman içersinde erkeklerin toplumsal gücü arttıkça, kadının henüz bakireyken evlendirildiği, tek bir kocaya sahip olduğu ve genellikle evden dışarı çıkmasına izin verilmediği farklı toplum modelleri oluştu. Ataerkil (pederşâhi) adı verilen bu toplumsal model her şeyden önce erkeğin kadından doğan çocuğun kendisine ait olmasını garanti altına almayı amaçlıyordu. Ancak bu garanti sonucu babalar kız kardeşlerinin çocuklarına değil kendi oğullarına miras aktarma eğilimine girmişlerdir. Gerçi günümüzde bile geçmişteki anasoylu yapının izlerine kullandığımız terimlerde rastlamak mümkündür. Örneğin Yunanca kardeş anlamına gelen *adelfos*'un anlamı "aynı dölyatağını paylaşandır". Benzer şekilde Türkçe *karın-daş*'tan türeyen kardeş kelimesi de aynı babadan gelenleri değil; aynı anneden gelenleri kardeş kabul eden eski anasoylu sistemin bir yansımasıdır.

Kadınlar erkeklerle tam olarak eşit olmasalar da sonraki asırlarla mukayese edildiklerinde oldukça özgürlerdi. Kadınlar da zaman zaman ava katılır ve günlük hayatlarını tamamen ev dışında geçirirlerdi. Paleolitik dönem kadınları çok çocuk yapmıyorlardı. Bir kadının en fazla iki-üç çocuğu oluyordu. Zira topluluğun 25-30 kişiden kalabalık bir nüfusu beslemesi oldukça zordu. Bu nedenle çocukların ölüme terk edilmesi ve kürtaj oldukça yaygın bir yöntemdi. Bu bakımdan avcı-toplayıcı gruplardaki kadın tipi, sonraki asırların 9-10 çocuk doğuran ve hayatını çocuk büyütmeye adayan tarım toplumlarının kadın tipine taban tabana zıttır. Nitekim kadınların çok daha özgür oldukları ve eve kapatılmadıkları eski çağlar, sonraki kuşakların hafızala-

rında mitselleştirilerek yaşamaya devam etmişlerdir. Hemen her toplumun efsanelerinde eski savaşçı kadınlara (Amazon) rastlanması bundandır. Yine birçok inançta dünyayı yaratanların kadın tanrıçalar olması o günlerin hatırası gibi durmaktadır. Nitekim erkeklerin toplumsal gücü arttıkça savaşçı erkek tanrıların da etkinliği artmıştır.

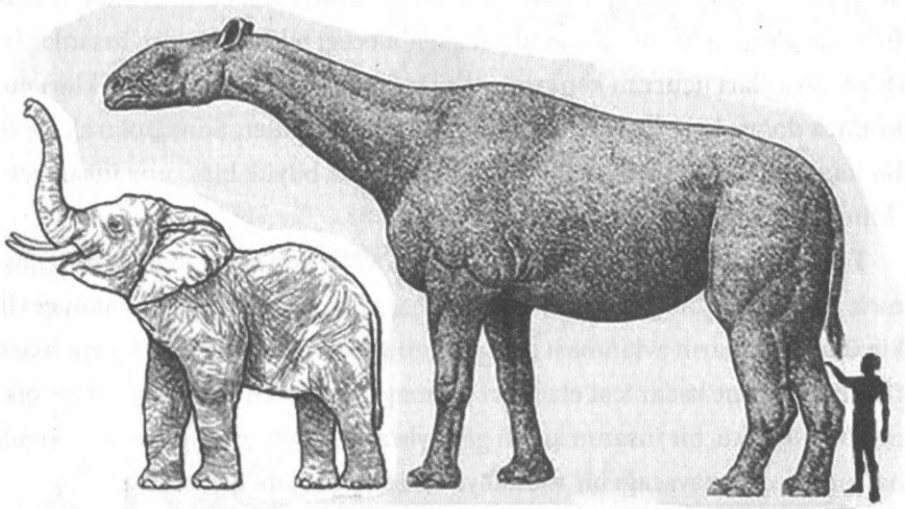

Rusya'da bulunmuş Mamut dişinden yapılan kulebelerin rekonstrüksüyonu

Yiyecek kaynakları kısıtlı olduğundan insanların toplam nüfusu da oldukça azdı. Tarıma geçilmeden önceki çağlarda yani aşağı yukarı bundan 20 bin yıl önceki dünya nüfusu maksimum 15-20 milyon olarak tahmin edilmektedir çok daha az olduğunu ileri sürenler de vardır. Eğer insanlar tarıma geçmemiş olsalardı bu popülasyonun üzerine çıkmaları mümkün değildi. Paleolitik Dönem insanları çok uzun yaşamıyorlardı. Ortalama ömür 20-25 yaş arasındaydı.

Şanidar Mağarası (Irak) da bulunan 40 yaşlarında ölmüş bir Neanderthal erkeğinin iskeleti bugüne kadar keşfedilmiş en uzun yaşamış prehistorik insandır. Hastalıkların tedavileri bilinmiyordu. Bugün basit bir pansumanla temizlenecek yaralar o dönemde mikrop kaparak ölüme sebep olmaktaydı.

Tabiat yabani ve tehlikeliydi. Mezarlardan ele geçen hemen her insan iskeletinde vahşi hayvanların neden olduğu ciddi yaralanma izleri bulunmaktadır. Buna karşın insanların toplumsal dayanışması güçlüydü. Yaralılar ve sakatlar kendi kaderine terk edilmiyor topluluk tarafından korunuyordu. Mesela az önce söz ettiğimiz Şanidar adamı ciddi yaraları olmasına rağmen uzun yıllar yaşayabilmişti. Demek ki topluluk ona bakıyordu.

Pleistosen devrinde yaşamış hayvanların yanında günümüzün hayvanları cüce gibi kalmaktadır. Yukarıda çağımızın en büyük kara hayvanı olan Afrika Fili ile soyu tükenmiş Indricotherium'un karşılaştırılması...Her ne kadar Indricotherium'un soyu insanların ortaya çıkmasından önce tükenmişse de ilk avcıların karşılarına çıkanlar günümüzdekilerden çok daha büyük hayvanlardı.

İnsanların toplumsal tarihinde en büyük değişimlerin başlangıcı MÖ 10.000 civarı başlamıştır. Bu değişimi bazı bilim insanları son Buzul Çağı'nın sona erip dünyanın aşırı biçimde ısınmaya başlamasıyla; kimileri de Sapiens türünün zeka seviyesinin/örgütlenme düzeyinin artışıyla açıklamışlardır. MÖ 10.000 dolayında yaşanan değişimler o kadar belirleyici sonuçlara yol açmıştır ki bilim insanları eskiden Mezolitik adı verilen yeni bir çağın başlangıcı olarak kabul etmişlerdir. İklimin ısınmasıyla genellikle çizgi filmlerden tanıdığımız en az yirmi çeşit mamut (*mammoth*) türü, bir düzine kadar *mastodon* türü, tüylü gergedanlar, kılıç dişli kaplanlar, dev tembel hayvanlar,

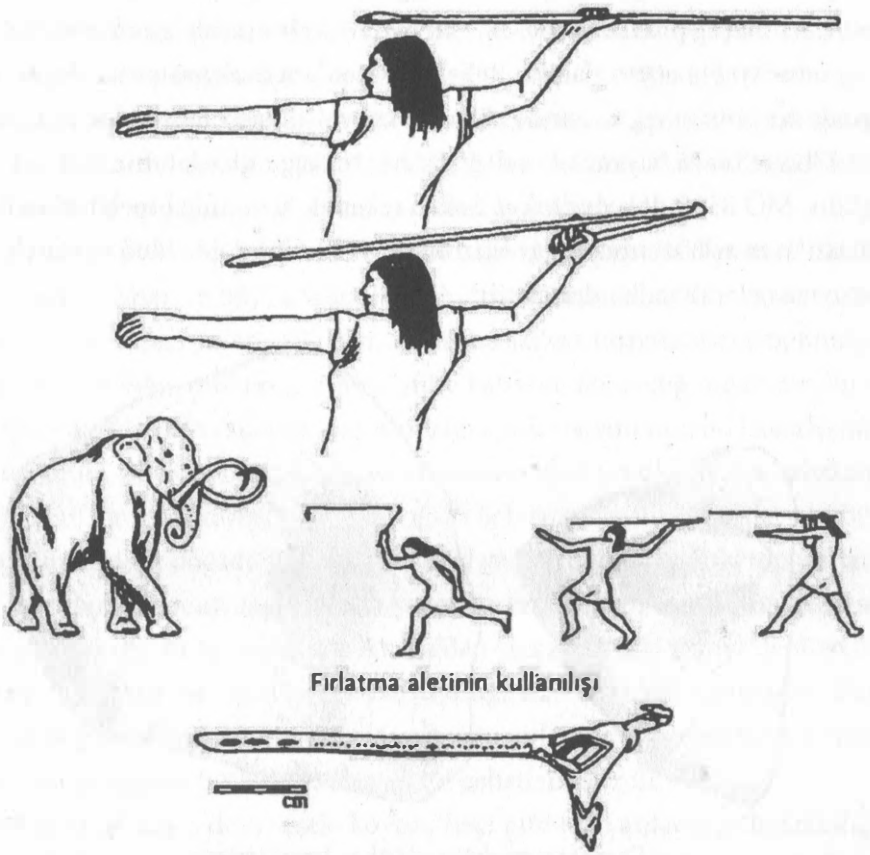
glyptodont, dev İrlanda geyiği gibi iri hayvanlar kaybolup yerlerini ceylan, antilop, karaca, yaban domuzu, yabani koyun ve keçi gibi çok daha küçük ve çevik hayvanlar almıştır. Dev hayvanların yok oluşu bu gün de gizemini koruyan bir olaydır. Bir teroiye göre bu hayvanların kaybolmasının sebebi iklimsel değişimdir. Bazılarına göre ise insanlar... Doğal düşmanları olmayan bu dev hayvanlar, iyi organize olmuş ve teknik silahlarla donanmış avcılar karşısında çaresiz kalmış olabilirler. Ok yay da önce icat edilmiş olan mızrak fırlatma aletinin bir file ölümcül yara açabileceği bilinmektedir. İnsanlar bu dev hayvanları uçurum kenarına sürüklemek ya da önceden açtıkları çukurlara doğru kovalayarak da yakalayabilmekteydiler. Sonuç olarak kesin bir kanıt olmasa da MÖ 30.000-10.000 arasında büyük bir fauna insan veya iklim değişikliği faktörüyle yok olup gitmiştir.

Fauna değişince doğal olarak insanların av aletleri ve stratejileri de değişmek zorunda kalmıştır. Mızrakla avlanan iri hayvanların yerini alan çevik küçük hayvanların avlanması için günümüzden 12 bin yıl kadar önce insan türünün o güne kadar icat ettiği en karmaşık araç olan ok ve yay ortaya çıkmıştır. Yay, oku, bir insanın kendi gücüyle asla erişemeyeceği hızla ve kendi başına asla atamayacağı bir mesafeye ulaştıran büyük bir icattır.

Yay'ın yapılması için doğru ağacın seçimi, doğru hayvan sinirlerinin, tendomlarının kullanılması, okun hafif olması için taş yerine kemiğin tercih edilmesi, hızlı gitmesi için ok başının (*temren*) sivri yapılması, düz gitmesi için arkasına yelek takılması gibi ayrıntılar düşünüldüğünde ok-yay ikilisinin ne kadar kompleks bir icat olduğu daha iyi anlaşılır.

Sonuçta ok ve yaylar yenilebilecek hayvandan çok daha fazlasının avlanmasını sağlayan araç gereçlerdi. İnsanlar yaralı olarak yakaladıkları bazı hayvanları evcilleştirmeyi düşünmüşlerdir. Evcilleştirilen ilk hayvan kurttur. Daha doğrusu kurttan türetilen köpek türleridir. Böylece MÖ 9000 dolayında insanlar bugün yapay seçilim adı verilen yöntemle doğada var olmayan ilk canlı türünü elde etmişlerdir. Köpekten sonra büyük olasılıkla sırasıyla keçi, koyun ve domuz evcilleştirilmiştir. MÖ 7 binlerde yani artık Neolitik Dönem'de sığır türleri evcilleştirilmiştir. Onları tahminen MÖ 4 binde eşek, deve ve at takip etmiştir. MÖ 3 asırda Asya fili evcil hayvanlar kategorisine katılmış son olarak da Ortaçağ'a doğru tavşanlar evcilleştiril-

miştir. İnsanlar hemen her hayvanı evcilleştirmeye çalışmış, ancak bazı hayvanları asla evcilleştirememişlerdir. Mesela Asya Fili evcilleşirken Afrika Fili evcilleşmemektedir. Hiç kimse neden bazı hayvan türleri evcilleşirken bazılarının yabani doğasının hiçbir şekilde bozulmadığını bilmemektedir. Bu iş tabiatın bir sırrı olmaya devam edecek gibi görülmektedir.

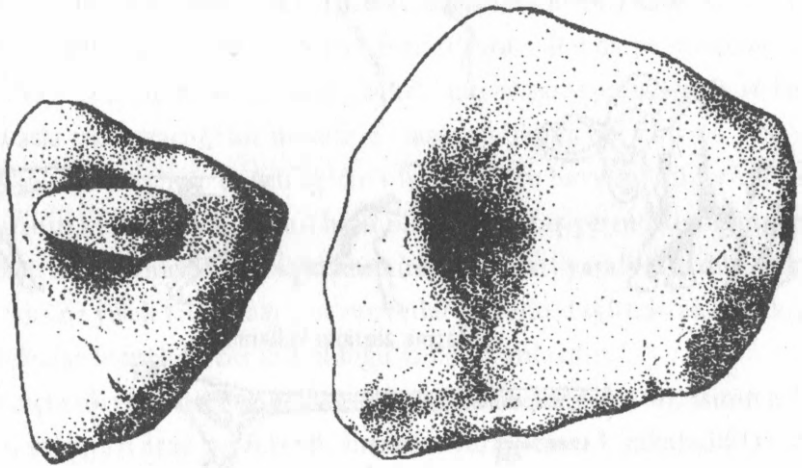

Avcılıkta devrime yol açan mızrak fırlatma aleti.

Hayvanların evcilleştirilmeye başlanması insan hayatını sonsuza kadar değiştiren bambaşka bir evreye sokmuştur. İlk evcilleştirilen hayvan olan köpek (kurt), avlanmadan bekçiliğe ve koyun sürülerini gözetlemeye kadar insana birçok alanda yardımcı olmuştur. Koyun ve keçi sayesinde insan tüm

hayatı boyunca süt içebilen bir canlı hâline gelmiştir. Küçük baş hayvanların evcilleştirilmesi sayesinde yünlü kumaşlar, sadece avlanılan hayvanlardan elde edilebilen deri elbiselerin yerini almaya başlamıştır. Büyük başların evcilleştirilmesi tarlaların sürülmesinde, değirmen taşlarının döndürülmesinde insan enerjisinin asla erişemeyeceği bir gücün kullanılmasını sağlamıştır. Son olarak binek hayvanların kültüre alınmasıyla mesafeler arasındaki uçurumlar ortadan kalkmaya başlayacaktır. Sağlıklı bir insan günde 50 km yürüyebilir. Antik çağ orduları genellikle bu hızla yol almışlardı. Ata binen biri ise bu mesafeyi bir saatte alabilir. Belirli istasyonlara dinlenmiş atlar bırakıldığında bir binicinin gün içinde yüzlerce km yol alması olağan bir durumdur.

Elbette binek hayvanların değiştirdiği tek olgu ulaşılan hız miktarı değildir. MÖ 3500 dolayında icat edilen tekerlek sayesinde binek hayvanları insanların asla taşımayacağı ağırlıktaki yüklerini doldurduğu arabaların taşıyıcısı olarak kullanılmışlardır.

En eski tarım aletleri dibek ve havan taşları

Öte yandan hayvanların evcilleştirilmesinin insanlığa çok büyük bir bedeli de olmuştur. Bunların en önemlisi bildiğimiz hemen hemen bütün hastalıklardır. Şarbon ve brusella/Akdeniz humması (ineklerden), kuduz (köpeklerden), verem (tüm et ve süt ürünlerinden), veba (tavşanlardan), grip (kuş ve domuzlardan) insanlara geçmiştir. Hayvanlarla aynı köylerde hatta

aynı evde yaşayan insanlar asırlar boyunca varlıklarını bilmedikleri hayvan hastalıklarını yayan mikrop ve virüslerle iç içe yaşamışlardır. Aşılar olmadığından hayvan bakan ailelerin hemen her iki çocuğundan biri de daha bebekken bu sebeple hayatını kaybetmiştir. Bu tür olayların zirve noktasını 14. yüzyıl ortasında Avrupa'da 50 milyon insanın ölümüne yol açan veba salgını temsil etmektedir. Mikroplar bilinmediğinden doğal olarak insanlar bu kayıpların nedenini de anlamamış bu olayları mistik cezalandırmalar ve lanetlerle açıklamışlardır. Genelde her büyük salgından o toplumda sevilmeyen kişi veya etnik gruplar sorumlu tutulmuştur. Örneğin büyük veba salgınlarının ardından Yahudiler veya cadılıkla suçlanan kadınlar yakılmıştır. Bu hastalıkların hayvanlar yoluyla bulaştığı ancak Louis Pasteur (1822-1895) gibi mikroskop çağının hekimleri tarafından anlaşılacaktır.

Aslında hiçbir hastalık hiçbir türü tümden ortadan kaldıramaz. Tarih boyunca yaşanan en büyük salgınlar dahi bazı bireylere hiçbir zarar vermez. Zaten hastalıkları yayan asıl unsur mikrobu sadece taşıyıcı olarak bulundurup seyahat eden bireylerdir. Aynı anne babanın iki çocuğundan biri hastalığa yakalanırken diğer kardeşinin bağışıklık sistemi onu bu hastalıktan koruyabilir. Böylece bağışıklık sistemi sağlam olan çocuk hayatta kalırken; zayıf olan hayatını kaybeder. Buna doğal seleksiyon denilir ve modern tıbbın doğuşuna kadar doğada yalnızca bu kural geçerli olmuştur. Eski toplumlarda hastalanan çocuk çoğu zaman kaderine terk edilir ve bu sınavı geçerse hayatta kalırdı. Asya, Avrupa ve Afrika'dan oluşan ve Eski Dünya denilen üç kıtada hemen hemen aynı hayvanlar yaşadığından buradaki insanlar nesiller süren doğal seleksiyonun ayıklaması sonucu yukarıda adı geçen hastalıklara karşı daha sağlam bir bağışıklık sistemi geliştirmişlerdir.

Ancak at, sığır, deve, eşek, koyun, keçi gibi hayvanların bulunmadığı Amerika kıtası yerlileri bu hayvanlardan geçen hiçbir hastalığa maruz kalmadıklarından 1492 sorasında beyazların gelişiyle kitlesel olarak hastalanarak ölmüşlerdir. Ölen Kızılderililerin sayısı 50 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bir başka deyişle Amerika kıtasını beyazlar adına fetheden asıl güç Avrupa'dan gelen mikroplar olmuştur.

Hayvanların evcilleştirilmesi ile bitkilerin kültüre alınması atbaşı gitmiştir. Avcılık ve toplayıcılığın yerini tarım ve hayvancılığın aldığı bu yeni dö-

neme Neolitik Çağ denilmektedir. Tarım tek bir noktada ve zamanda değil birbirinden bağımsız olarak birkaç bölgede farklı zamanlarda başlamıştır. İlk evcilleştirilen bitki anavatanı Toroslar–Zagroslar olan yabani buğday türleri (*emmer* ve *einkorn*) ve yabani arpadır. Onları baklagiller, çeşitli sebze ve meyveler takip etmiştir. Buğday ve arpanın bilinmediği Uzak Asya'da pirinç tarımı hemen hemen buğday tarımıyla aynı zamanlarda başlamıştır. Domates, patates, mısır, kakao, tütün gibi bitkiler Amerika'da Kızılderililer tarafından kültüre alınmışlar ve 1492'den sonra Eski Dünya'da tanınmışlardır. Bitkilerin kültüre alınması tarihin en büyük değişimlerinden biridir ve bu nedenle tarıma geçiş arkeolog Gordon Childe tarafından "Neolitik Devrim" olarak adlandırılmıştır.

Tarımla birlikte ilk değişen olgu topluluğun tüketebileceğinden çok daha fazla bir artı ürün elde etmesidir. Avcı toplayıcılar genelde en fazla birkaç günlük yiyecek saklayabilirken; tarımcılar senelerce yetebilecek ürün depolayabilmişlerdir. Bu durum da büyük bir nüfus artışı yaşanmasını sağlamıştır. Öyleki MÖ 10.000'den sonra insan nüfusunun geometrik olarak arttığı ve birkaç milyondan yüz milyonlara sıçradığı tahmin edilmektedir. Bir hesaplama yapmak için şu örnek verilebilir. Tarımın olmadığı koşullarda Türkiye yüzölçümündeki bir ülkenin ancak 700 bin insana yetecek (bin km^2ye 70 kişi) kaynağa sahip olabileceği tahmin edilmektedir. Tarım bunu çok kaba bir hesapla on-on iki katına çıkarmıştır. Nitekim sanayi devrimi öncesinde Anadolu'daki maksimum nüfus 10-12 milyonu geçmemiştir.

Geçmişte bilim insanları Neolitik Devirdeki büyük nüfus patlamasını yiyecek depolanmasının bir sonucu olarak görmekteydiler. Bugün ise tam tersi düşünülmektedir. Tarımsal artı-ürün nüfus artışına sebep olmamış, tam aksine tarımsal faaliyetin sürdürülebilmesi için daha fazla çocuk yapılmaya başlanmıştır. Zira tarımsal faaliyetler büyük insan gücü isteyen işlerdir. Tarlaların temizlenmesi, yabani hayvanlardan korunması, sürülmesi, sulanması, ürünün toplanması, taşınması, depoların diğer toplulukların yağmasından korunması gibi uğraşlar büyük bir insan gücünü zaruri kılmıştır. Kadınların tarımsal topluluklarda çok cocuk yapmaları, bir erkeğin birden fazla kadınla evlenerek mümkün olduğu kadar çok cocuk sahibi olması ancak tarımcı bir toplulukta bir fayda sağlayabilir. Belki de bu nedenle Neolitik sanatta doğurgan kadın figürleri oldukça sık karşımıza çıkmaktadır.

İnsanlar tarımla birlikte göçerliği bırakmaya ve yerleşik düzene geçmeye başlamışlardır. Bunu arkeolojik delillerden de izleyebiliyoruz. Derme çatma, daire şeklinde çadır benzeri evler giderek daha sağlam, dikdörtgen çok odalı büyük evlere dönüşmüştür. Bir evde 70-80 kişinin bir arada yaşadığı ve kabile dayanışmasının devam ettiği görülmektedir.

Neolitik yerleşimlerde herkesin evinin birbirine benzemesi henüz bir sınıf farklılığının oluşmadığına kanıttır.Ancak mimari gelişimle birlikte insanın zihin yapısının ve estetik duygusunun da değiştiği anlaşılıyor. Paleolitik sanattaki canlı renkleri ve doğallığı Neolitik sanatta göremiyoruz. Neolitik sanatın geometrik şekillere, bitkisel motiflere ve hayvanların çok daha simgesel tasvirlerine dayandığı görülüyor.

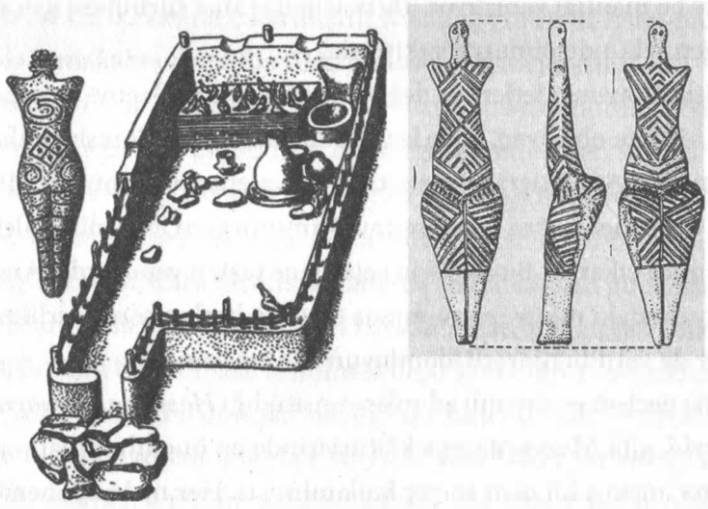
Yerleşik yaşamla birlikte insanın mekan algısı da değişmiştir. Önceden sınırsız olarak görülen doğa şimdi bazı şekiller vasıtasıyla algılanıyordu. Tarım ve mimari doğada olmayan kare, daire, dikdörtgen, üçgen gibi soyut şekillerin üretilmesini sağladı. Neolitik insan, geometriyi formuller olarak bilmese de onun temel kurallarını kavramaya başlamış durumdaydı. Kare veya dikdörtgen evin, daire şeklindeki evlerden daha kullanışlı ve sağlam olduğunu biliyordu. Çayönü (Diyarbakır) yerleşiminde karşımıza çıkan ve daire biçimden adım adım dikdörtgen plana dönüşen ızgara şekilli yerleşim planı bize bu mantığı yansıtıyor. Tarlaların da rahat sürülmesi için kare veya dikdörtgen şeklinde olması gerekiyordu.

Neolitik Dönem, aletleri de değiştirmişti. Ana malzeme yine çakmataşı olmakla birlikte obsidyen, lapis lazuli gibi bazı volkanik taşlar daha sık görülür olmuştu. Av aletleri yerine artık tarım aletleri üretilmekteydi. Havan, dibek, el değirmeni, orak yeni üretim biçiminin yeni icat edilen aletleri olarak karşımıza çıkarlar. Bu aletlerin hepsi yine taştan yapılyordu. Ancak taşın insan hayatındaki rakipsiz konumuna tarımın başlamasıyla birlikte önemli bir unsur da katıldı: hidratlı alüminyum silikat yani *kil.*

Tarıma geçişin en önemli adımlarının atıldığı *Hassuna, Samarra, Halaf, Tell Ubeyid*, gibi Mezopotamya kültürlerinde en önemli inşaat malzemesi olarak ana unsuru kil olan kerpiç kullanılmıştı. Her ne kadar henüz kimya isimli bir bilim yoksa da kerpiçin gelişimi aslında kimyasal gözlemlerin sonucuydu. İnsanlar kili kullanarak öteden beri küçük heykelcikler yapmayı

bilmekteydiler. Zamanla kil içine bitki kattıklarında daha sağlam bir karışım elde edildiğini fark etmişlerdi. Zaten kil çamuruna otları karıştırıp yapı mazlemesini sağlamlaştırmayı akıl etmek için insan olmaya da gerek yoktu, kırlangıç yuvaları da aynı sistemle inşa edilmektedir.

Kerpiç malzeme önce elle sonradan ise tahta kalıplar sayesinde dikdörtgen şekli verilip güneşte kurutulmaya bırakılıyordu. Sonra bu kalıpları güneşte kurutmak yerine fırında pişirmeyi düşündüler. Böylece tuğla icat edilmiş oldu. Yüksek ısıda pişirilen kil malzemenin kerpiçten çok daha dayanaklı olduğu anlaşıldı. Standart bir tuğla blokunun basınca karşı mukavemeti aynı boyda bir kerpiç bloğunun on katı kadardı. Tuğla, taş yoksunluğu çeken Mezopotamya'da mimarinin ana direği olmuştur. Tuğlanın taşa göre avantajı da çoktu, killi toprak olan her yerde neredeyse zahmetsizce elde edilen, taşınması kolay bir malzeme idi. Taş gibi önce ana kayadan ayrılması ve kenarlarının keskilerle düzeltilmesi gerekmiyordu. Gerçi en sağlam tuğla bile basınca direnmede taşın yerini dolduramaz. Tuğlanın basınç mukavemeti 30 ila 50 kg/cm^2 iken taşın (mesela kireçtaşının) 250 kg/cm^2 dir. Öte yandan tuğla da sonuçta büyük tapınakların inşa edilmesine yetecek kadar sağlam bir malzemeydi. Tuğlanın icadı ile iki katlı evler yapılmaya başlanmıştır. Bu evlerin birinci katı tuğladan ikinci katı hafif olması için kerpiçten inşa ediliyordu.

Ukrayna'da bulunan Neolitik Trypillian kültürüne (MÖ5400-2700) ait bir ev evden çıkan eşyaların resmi

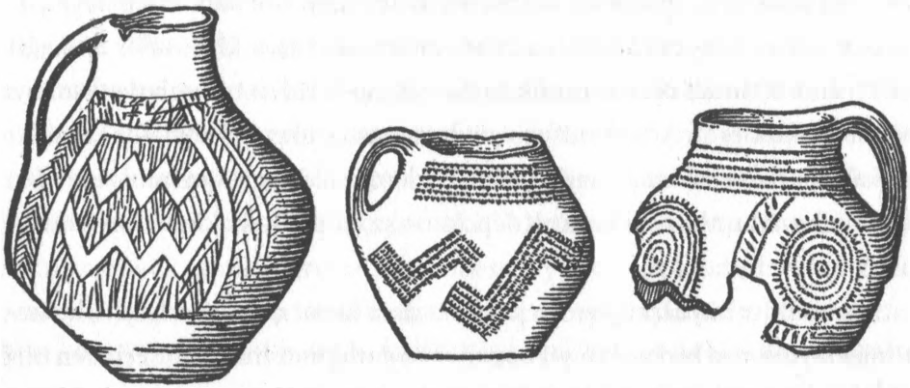
Kille yapılan deneylerin bir diğer sonucu da çanak çömlek (keramik) üretiminin başlamasıdır. Günümüz insanına saklama kapları çok önemli nesneler olarak gözükmez ama prehistorik insanlar için bunlar hayati eşyalardı. Bunu hayal etmek için bundan 12 in yıl önce bir gece uyanıp susadığınızı ve su içmek için karanlıkta nehir kenarına indiğinizi düşünün. Sizin gibi susayarak nehir kenarına inmiş olan bir kılıçdişli kaplanı ya da daha kötüsü bir aslan sürüsünü de hayalinize ekleyebilirsiniz. Avcı toplayıcıların saklayacakları malzemeleri bulunmadığı için fazla depolama araçları da bulunmuyordu. Belki birkaç hasır sepet ve yukarıdaki durumu engellemek için su sakladıkları sukabakları, hindistan cevizi kabukları ve deriden yapılan tulumlar vb. yeterliydi. Zaten keramik kapların ortaya çıkmasından asırlar sonra bile insanlar yanlarında taşıdıkları sular için ağır ve kırılma ihtimali olan keramik kaplar yerine deriden tulumlarla taşımayı tercih edeceklerdi. Ancak nüfusu yüzlerce kişiye ulaşmış köylerde insanlar su kabaklarında saklanan suyla yetinemezlerdi. tonlara varan tahıl elde eden tarımcıların bunları saklayacak depolar inşa edip büyük küpler üretmeleri artık bir zorunluluktu.

Keramikler büyük küplerden küçük taslara kadar çok farklı boylarda üretilmekteydiler ve birkaç bin yıl boyunca uygarlığın temel ölçütlerinden biri oldular. Keramik üretimi de tıpkı tuğla imalatı gibi karmaşık bir dizi kimyasal ve mekanik keşfin sonucu gelişmişti. Tuğla gibi keramik de su, saman ve kil karışımının plastik hale getirilmesiyle yapılmaktaydı.

İstenilen şeklin verildiği keramik birden ateşe yaklaştırılırsa, su hızlı biçimde buharlaşıp keramik çatlayacağından, ısıtma işlemi malzemenin önce güneşte kurutulup sonra fırına verilmesi suretiyle yapılıyordu. Fırın sıcaklığı 800 ila 950 derecede tutuluyordu. Önceleri keramikler doğrudan ateşin içine atılırken sonra fırınlarda ateşin yakıldığı bölümle keramiklerin piştiği kısım ayrıldı ve sıcaklığı sabit tutabilmek için odun yerine kömür kullanılmaya başlandı.

Keramiğin şekli önce elle veriliyor veya bir su kabağının içi kalıp olarak kullanılıyordu. Doğal olarak büyük kaplar yapmak çok zordu. Bu sebeple önceleri baş, gövde, dip veya ağızlıklar ayrı ayrı yapılıp birbilerine yapıştırılıyordu (*aplike*). Bu da ortaya eğri büğrü, kolay bozulabilen, arası çatlak, kullanışsız

ürünler çıkmasına yol açmaktaydı. Buna çözüm yolu olarak çömlekçi çarkı icat edilmiştir. Çömlekçi çarkının ilk aşaması çömlekçi tablası adı verilen "araçtı". Bu "araçta" bir kişi çömleği şekillendirirken diğeri de bir mil üzerine oturtulmuş tablayı eliyle döndürüyordu. MÖ 5 binlerde çömlekçi çarkının ortaya çıkmaya başlamasıyla hem daha seri şekilde üretim başladı hem de keramikler elle yapılandan çok daha muntazam ve ince cidarlı üretilebilir oldu. İhtiyaca göre keramikler büyük düz saklama kaplarından, iki yanında tutmak için kolları olan *amphora* biçimine veya günümüz çaydanlıklarını andıran emzikli kaplara kadar sayısız çeşitte üretilir oldular. Çömlekçi çarkı makineleşme sürecinin ilk önemli adımlarından biriydi.

Neolitik dönem keramikleri. H. G. Wells The Outline of History (New York, NY: The Macmillan Company, 1921

Keramik üretimi aynı zamanda kimyasal deneyim de istiyor demiştik. Isının etkilerini gözlemleyen Neolitik dönem ustaları bundan keramikleri süsleme amacıyla yararlanmışlardır. Keramiklerin dış yüzeyinin belli kısımlarına bitkisel boyalardan elde ettikleri astarlar çekerek kapları tekrar fırınlayıp faklı renkler elde ediyorlardı. Zaten keramiklerin dış yüzeyi mutlaka boyanıp süslenirdi. Bu süslemeler bizlere o topluluğun yaşam biçimi hakkında birçok bilgi vermektedir. Hatta her topluluk kendine özgü bezemeler kullandığından keramik üretimin ilk başladığı yerlerden biri olan Mezopotamya'da bu süslemelere bakılarak *Hassuna, Samarra* vb adı verilen bazı kültür bölgeleri bile tespit edilebilemektedir.

Neolitik Devrinin bir diğer önemli yeniliği sulama kanallarıydı. Genelde ilk insanların akarsuların yanında yerleştikleri düşünülür. Halbuki ilk tarımcılar akarsulardan nasıl yararlancaklarını bilmediklerinden bol yağmur alan dağ yamaçlarına yerleşmişlerdi. Sadece yağmura bağlı bu tarım yöntemine *kuru tarım* denir. MÖ 6 binlerde sulama kanallarının ortaya çıkmaya başlamasıyla "sulu tarım" başladı. Sulu tarımın başlamasının toplumsal, ekonomik ve siyasal bir çok sonucu oldu. Her şeyden önce insanlar sürekli olarak yağmur beklemek zorunda kalmıyorlardı. Sulama kanalları sayesinde insanlar yağmurların daha sık yağdığı dağ yamaçlarında yaşama zorunluluğundan kurtularak düz bölgelere doğru yayılmaya başladılar.

Suyun sürekli kullanılması tarımsal verimi birkaç katına çıkarmıştı. Ancak sulama kanallarının bakımındaki aksaklıklar kanalların taşmasına yol açabilmekte ve tarlaları bataklığa dönüştürebilmekteydi. Bu nedenle kanalların inşası, bakımı, suyun düzenli ve dengeli dağıtımı herkesin sorumluluk üstlendiği disiplinli bir toplum yapısı gerektirmekteydi. Sulama kanalları sonradan devlet adını vereceğimiz siyasal organizasyonun oluşumuna atılan ilk adım olarak görülmüştür. Sulu tarımın sonuçlarından biri de Mezopotamya'da yaşanan çölleşmeye olan etkisidir. Suyun bilinçsizce ve bolca kullanılması Mezopotamya'da toprağın kaldırabileceğinden çok fazla ürün yetiştirilmesine ve hızlı buharlaşma sonucu toprağın tuzlanarak çölleşmesine sebep olmuştur. İnsanlar aynı hatayı bugün de farklı yerlerde tekrar edip durmaktadırlar.

Neolitik Dönemin sonlarına doğru (MÖ5-4 bin) üretim aletlerinde oldukça büyük bir gelişim yaşandı ki arkeologlar alet teknolojisinde yaşanan bu değişim sonucu artık maden devirlerine girdiğimizi söylerler. İnsanlar nerdeyse 3 milyon yıl sadece taş aletler kullandıktan sonra madenler üzerinde bazı denemelere başlamışlardır. Taş aletlerden maden aletlere geçiş devrine arkeoloji Bakır-Taş Çağı (Kalkolitik) adını vermektedir. Bazı uygarlıklar örneğin Amerikan yerlileri hiçbir zaman tam olarak maden devrine geçmemişlerdir. Ancak Akdeniz çevresinden Hindistan'a uzanan bölgede bu geçiş MÖ 3 bine kadar tamamlanmış ve bakır ağırlıklı aletlerin yerini bronz aletler almaya başlamıştır. Bronz doğada hazır bulunmayan bir alaşımdır. Alaşım %75 oranında bakır ve %25 kadar kalayla (bazen %2-3 çinko da ek-

lenirdi) elde edilir. Bronzun elde edilmesi insanların artık kimyasal deneylerde ilerleme kaydettiklerini göstermektedir. Ayrıca bakır ve kalayın hemen hiçbir yerde yan yana bulunmaması uzun soluklu bir ticaretin başladığının göstergesidir. Yine bronz üretimi yüksek derecede fırınlama istediğinden döküm tekniğindeki ilerlemeyi ifade eder. Bakır ve bronz aletlerin yerini MÖ 1500lerden itibaren demir aletler almıştır. Ancak Demir Çağı artık tarihsel devirler içine girdiğinden arkeolojiden ziyade tarihin inceleme alanı içinde yer almaktadır.

Mezopotamya'nın üreticileri mavi renge oldukça düşkünlerdi ve bu nedenle parlak deniz mavisi rengindeki volkanik bir taş olan lapis lazuliyi çok uzak ülkelerden ithal ediyorlardı. MÖ 4000 dolayında lapis lazuliyi yapay yollardan üretme çabaları başladı. Bunun için kuvars ve sodayı karıştırdılar. Aynı yöntemle kuvars, alkali, malahit, azurit ve kireci karıştırarak fayans ürettiler ve ilkel bir cam türü olan *frit*'i elde ettiler. Mezopotamya'da bu dönemde ortaya çıkan bir diğer kimyasal keşif de mayalanma idi.

Mayalanma özellikle arpa üzerinde uygulanmış ve ilk bira elde edilmişti. Sümerlerin "arpa suyu" olarak isimlendirdikleri bira sarhoş edici niteliğiyle tanrılara ait bir içecek olarak görülüyordu.

Seçilmiş Kaynakça

BRAIDWOOD, Robert, Tarih Öncesi İnsan, Çeviren: Bilgi Altınok Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995

CHILDE, Gordon, Tarihte Neler Oldu?Çeviren: Alaeddin Şenel, Mete Tunçay, Kırmızı Yayınları, İstanbul, 2014

CLAESSEN, Henri – SKALNIK, Peter, Erken Devlet, Kuramlar –Veriler-Yorumlar, Çeviren Ala'eddin Şenel, İmge Kitabevi, Ankara, 1993.

LANGONAY, CLOTT KOTTAK, Conrad Philip, Antropoloji, İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış, Ütopya Yayınevi, Ankara 2001

ES, GUILAINE, İnsanın En Güzel Tarihi, Derleyen: Dominique Simonnet, Çeviren: Emine Çaykara, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2000

LEAKEY, Richard, LEWIN, Roger, Göl İnsanları, Evrim Sürecinden Bir Kesit, Çeviren: Füsun Baytok, Tübitak yayınları, Ankara, 2000

MALINOVSKI, Bronislaw, İlkel Toplumlarda Cinsellik ve Baskı, Çeviren: Hüsen Portakal, Kabalcı yayınevi, İstanbul, 1989.

MALINOVSKI, Bronislaw, İlkel Toplum, Çeviren Hüsen Portakal, Öteki Yayınları, Ankara, 1999.

MALINOVSKI, Bronislaw, Yabanıl Toplumda Suç ve Gelenek Çeviren Şemsa Yeğin, Epsilon yayınları, İstanbul, 2003

MITHEN, Steven, Aklın Tarih Öncesi, Çeviren: İrem Kutluk, Dost Kitabevi, Ankara, 1999.

MEZOPOTAMYA VE SAMİ UYGARLIKLARI

Ön Asya derken kastedilen coğrafya hemen hemen Ortadoğu ile kastedilenle aynıdır. Ancak Ön Asya, Ortadoğu gibi siyasal sosyolojik anlamlar içermediğinden daha çok tercih edilmektedir. Eski Ön Asya uygarlığının çekirdek alanını Mezopotamya oluşturur. İran, Anadolu ve Suriye'deki kültürler genel olarak Mezopotamya'yı taklit ve tekrar etmişlerdir. Sadece Mısır uygarlığının Mezopotamya'da çok farklı ve özgün bir kimlik geliştirdiği söylenebilir. Bu nedenle Mezopotamya ve Eski Ön Asya uygarlıklarını bir arada Mısır'ı ise ayrıca inceleyeceğiz.

Mezopotamya Uygarlığı

Mezopotamya, Dicle ve Fırat Nehirleri arasına Hellenlerin ve Romalıların verdiği addır ve Yunancada (iki) nehir arasındaki ülke (*meso +potamia*) anlamına gelmektedir. Mezopotamya birbirine zıt iki coğrafî bölgeye ayrılır. Türkiye'nin güneydoğusundan başlayarak Musul-Kerkük çevresini kapsayan alana Kuzey Mezopotamya, Dicle ve Fırat nehirlerinin denize dökülmesine yakın olan günümüzde Bağdat ve Basra gibi şehirlerin bulunduğu bölgeye Güney Mezopotamya adı verilir. Kuzey bölgesi rakımsal yüksekliği nedeniyle *Yukarı Mezopotamya*, Güney kısmı ise alçak ve deniz seviyesinde olduğu için *Aşağı Mezopotamya* olarak adlandırılmıştır. Tarihsel olarak ilk medeniyetler nehirlerin taşıdığı alüvyonlu bereketli toprakların biriktiği Güney/Aşağı kısımda ortaya çıkmıştır. Günümüzde Basra Körfezine birleşerek karışan Dicle ve Fırat, İlk Çağ'da ayrı ayrı denize dökülmekteydiler.

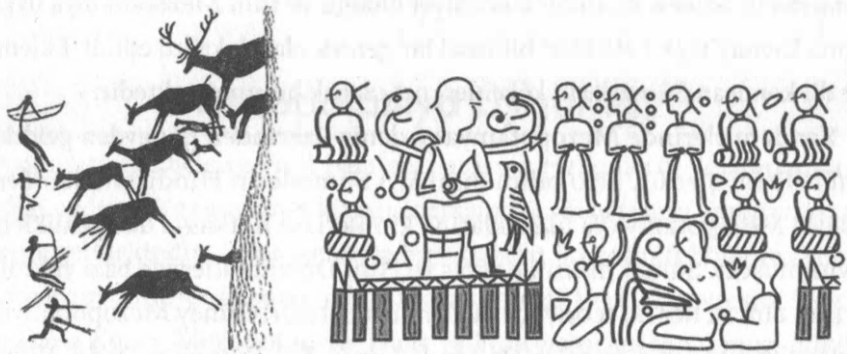
Asırlar boyunca taşınan alüvyon, Basra Körfezinin şeklini de değiştirmiş ve her iki nehrin birbirine kavuştuğu günümüzde Şattü'l Arap adı verilen bir delta ovası meydana getirmiştir.

Sümerler

Sümerler modern bilimin 19. asırda keşfettiği kayıp bir medeniyetti. Sümerlerin keşfinden önce Ön Asya tarihi açısından en eski kaynaklar Tevrat'taki metinlerdi. Tevrat Hititlerden, Asurlardan, Bâbillerden, Perslerden söz etmekte ama Sümerlerden bahsetmemekteydi. Bu açıdan 19. asırda yapılan arkeolojik kazılar sonucu elde edilen çivi yazılarının oldukça meşakkatli uğraşlar sonucu çözülmesi sayesinde tarihçilerin hiç bilmedikleri bir medeniyet de keşfedilmiş oldu. Hatta o döneme kadar oldukça saygın bir konumda olan Bâbil medeniyetinin asıl kaynağının Sümerler olduğu anlaşıldı. Tutucu bilim çevreleri önceleri Sümerlerin varlığını inkâr ettiler. Sümerceyi Bâbilli rahiplerin uydurduğu yapay bir dil olduğunu savundular. Ancak araştırmaların sonuçları netleştikçe Sümerlerin bilinen ilk yazılı medeniyet olduğu ve tüm Mezopotamya uygarlığına kaynak teşkil ettikleri bilimsel bir gerçek olarak kabul edildi. Eklemeli bir dil konuşan Sümerlerin kökenleri net olarak bilinmemektedir.

Kendi mitlerinde Mezopotamya'ya deniz üzerinden güneyden geldiklerini belirtmişlerdir. Bazı bilim insanları Sümerlerin Hindistan'dan deniz yoluyla Mezopotamya'ya ulaştıklarını, kimileri ise Kafkasya'dan geldiklerini savunmuştur. Sümer dilinin Kafkas ve Hint Dravid dilleriyle bazı yakınlıklarının olması her iki teoriyi de güçlendirmektedir. Güney Mezopotamya'ya yerleştikten sonra Sümerler, *Ur, Uruk, Lagaş, Kiş, Eşnunna, Eridu, Nippur, İsin, Larsa* gibi kent devletleri kurmuşlardı. Bunlar tıpkı asırlar sonra ortaya çıkacak olan Yunan kent devletleri gibi kendi koruyucu şehir tanrıları olan ve her biri kendi egemenlik alanına sahip bağımsız politik merkezlerdi. Sümerler hiçbir dönemde birleşik bir imparatorluk aşamasına geçememişler ve tarihleri boyunca da rakip kentler kendi aralarında savaşıp durmuşlardır. Sümer kent devletleri bu savaşlar sonunda zayıf düşerek komşuları Akkadların boyunduruğu altına girmişlerdir.

Sümerler tarihte bilinen birçok "ilk"in öncüsüdür. İlk yazı, ilk devlet, ilk hukuk sistemi, ilk diplomatik münasebetler bunlar arasında sayılabilir. İlk kez Sümerlerde rastladığımız "devlet" teşkilâtının doğuşu bugün de tam olarak aydınlatılamayan gizemli bir konudur. Ekonomik ve siyasal eşitliğin bozulmasına olanak vermeyen kabile düzeninin nasıl olup da çöktüğü ve şeflerin yetkilerini sınırsız ve kalıtımla kendi nesline devredebilir hâle sokmayı başardığı hâlen tam olarak açıklanamamıştır. Antropologlar Yeni Gine veya Amazonlarda hâlen kabile düzeni içinde yaşayan toplumları inceleyerek bu sürecin nasıl gelişmiş olabileceğini anlamaya çalışmaktadırlar. Bu gözlemlerde şimdilik göze çarpan iki olgu bulunmaktadır: birincisi hemen her kabilede şefler, iktidar alanlarını genişletmek ve yetkilerini kendi oğullarına bırakmak için mücadele etmekte, kabile ise sürekli olarak şefliğin yetki alanını kısıtlayıcı bir direniş sergilemektedir. İkinci olarak ise şefliğin, avcı-toplayıcı değil, basit de olsa tarımla uğraşan ve bir şekilde artı ürün elde etmeyi başaran topluluklarda giderek güçlendiği saptanmıştır. Bu husus devletin doğuşu meselesi ile ilgilenen araştırmacıları tarımsal faaliyetlerin yarattığı sonuçlara odaklanmaya itmiştir.

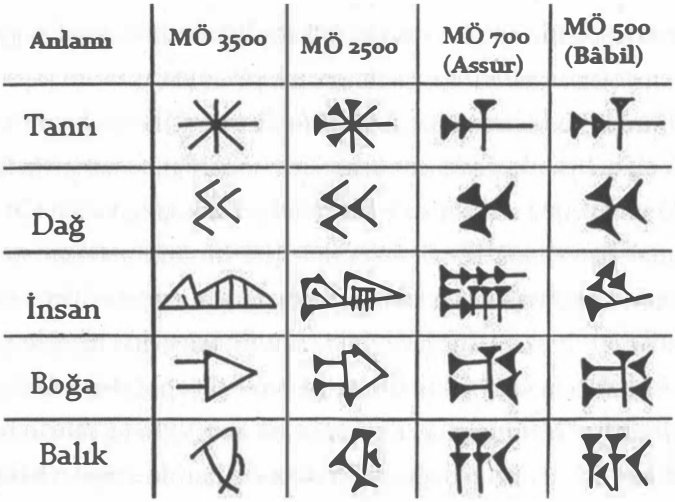

Toplumsal farklılaşmanın sanata yansıması, Solda: Fransa'daki Lascaux'da Prehistorik avcıları gösteren bir mağara resmi (MÖ 17.000). Tüm figürler birbirinin aynısı sadece uzun boy kısa boy gibi doğal fiziki farklılıklar var. Sağda: Batı İran'da bulunmuş bir mühür üzerinde bir hükümdar ve maiyeti. (MÖ 3.binyıl). Figürler artık eşit değil. Yüceltilen hükümdar ve ona hizmet edenler olarak ayrılmış durumdalar.

Önceki bölümde de değinildiği üzere Mezopotamya, Filistin ve Anadolu coğrafyası yeryüzünde tarımın başladığı en eski bölgeler arasındadır. MÖ

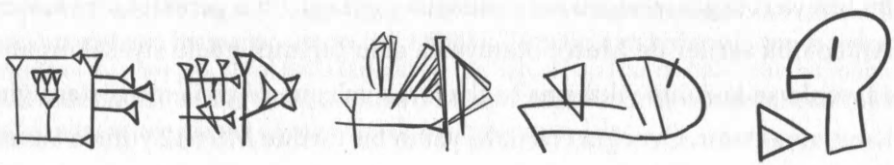
10.000 sonrasında burada yaşayan küçük topluluklar iklimsel değişime bağlı nedenlerden dolayı, avcılık-toplayıcılık yerine yavaş yavaş tarım yapmaya yönelmişlerdi. Burada göze çarpan olgu tarımın ilk zamanlarda, henüz sadece yağmura bağlı olarak yapıldığı dönemde toplumsal eşitliği bozamadığıdır. Örneğin MÖ 7. Bine tarihlenen ve kalabalık bir yerleşim olduğu görülen Çatalhöyük'te saray, tapınak olarak kabul edilebilecek hiçbir binaya rastlanmamış, mezarlarda da toplumsal farklılığa işaret eden bir durum tespit edilememiştir. Yine Çatalhöyük'teki duvar resimlerindeki tüm figürler eşit nitelikte resmedilmişlerdi. Ancak bundan birkaç bin yıl sonra Mezopotamya'da kurulan, *Ur, Uruk, Lagaş, Kiş, Eşnunna* gibi en eski Sümer kentlerinde, şehrin merkezinde yer alan ve kamu binaları olduğu kesin olan yapılar ile sıradan halkın yaşadığı kısımlar arasındaki uçurum açıkça görülmektedir. Artık mezarlarda çok sayıda hizmetçisiyle birlikte zengin hediyelerle gömülmüş kuvvetli kişilerin var olduğu görülebilmektedir. Mezar odalarından sanata kadar tüm kültür dokusu değişmiş toplumsal/siyasal tabakalaşma açık bir duruma gelmiştir.

Arkeologlar, Güney Mezopotamya'daki ilk yerleşimlerin kent devletlerine dönüşmesindeki en etkili unsurun *sulu tarım* faaliyeti olduğunu düşünmektedirler. Sulu tarım, kuru tarımdan farklı olarak doğadan çok insanın müdahalesiyle geliştirilebilir bir olgudur. Sulu tarımın sağlıklı bir şekilde sürdürülebilmesi için kanalların doğru eğimle açılması, su seviyelerinin kontrol altında tutulması, taşkın zamanlarının hesaplanması, taşkınlardan sonra arazi sınırlarının yeniden belirlenmesi, bataklıkların kurutulması gibi bir dizi karmaşık mühendislik bilgisi ve planlama gerekir. Mezopotamya'da binlerce hektarı kaplayan ve her biri bir diğerine bağlanan bu kanalların yerel köy toplulukları tarafından inşa edilip verimli şekilde kullanılması mümkün değildi. Bu türden bir faaliyet uzmanlık alanlarına ayrılmış bireyleri ve bu bireyleri organize eden bir planlayıcı merkezi gücü gerekli kılmaktaydı. Arkeolojik veriler de Mezopotamya'da sulu tarımın güçlü siyasal organizasyonların kurulup yıkılışına bağlı olarak gelişme ve gerileme gösterdiğini kanıtlamaktadır. Örneğin çok daha yakın bir tarihte MS 642 yılında Sasani (İran) Devletinin çöküşü ile Mezopotamya'da sulu tarım teşkilatı da çökmüş, Arap tarihçilerinin anlatımına göre bazı tarım alanlarını kumlar yutarken; kimileri de su taşkınları nedeniyle bataklığa dönüşmüştü.

Çivi yazısının tarihsel evrimi

Sonuç olarak yağmura bağlı tarım yapan Neolitik köylerin aksine sulama kanallarına bağlı yeni tipte tarımsal faaliyetin başlaması, mevcut şeflikleri daha yetkili kurumlara dönüştürmüş olmalıdır. Nitekim her Sümer kenti *ensi* (eski yanlış okunuşuyla *patesi*) adı verilen bir idareci tarafından yönetilmiştir. *Ensi*'yi yetkilerinin sınırsız olmadığı ve idari işlerde kendisini kontrol altında tutan bir kent meclisinin bulunduğu bilinmektedir. Sümer tarihindeki bazı *Ensi*ler daha otoriter sistem kurmuşlar birden fazla kenti kendi yönetimleri altında birleştirmeyi başarmışlardı. Bu türden daha güçlü yöneticilere Sümerce kral anlamına gelen *Lugal* denilmiştir. Buna karşın Sümer coğrafyasının tamamını tek bir yönetim altında birleştirmeyi başaran hiçbir Lugal olmamıştır.

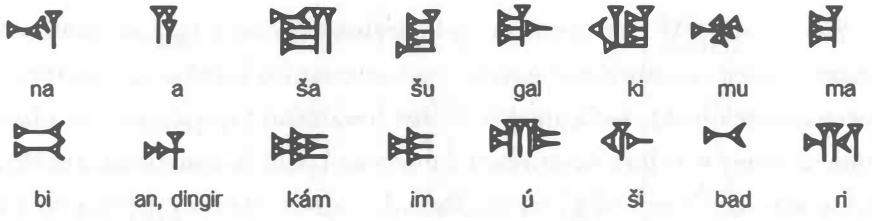

Yemek yeme fiilinin piktografiden ideograma dönüşümü

Sümer tarihinin en tanınmış Lugallerinden biri olan Urgakina günümüze ulaşmış en eski kanun derleyicisidir. Bu kanunlar üst tabakaların çıkarlarını koruyacak şekilde düzenlenmiştir. Sümer toplumsal yapısı hiyerarşik olarak konumlanmış sınıflara dayanmıştı. En tepede Lugal ve ailesi yani aristokrasiyi temsil eden Saray halkı yer almaktaydı. Onları, Saraya yardımcı bir sosyo-ekonomik kurum olan tapınak ve ruhbanlar izliyordu. Mezopotamya'da tapınak, (*ziggurat*) sadece bir dini kurum değil, aynı zamanda artı ürünün ve tohumlukların saklandığı depoydu. Ayrıca yağmur, taşma mevsimlerini hesap eden bir rasathaneydi. Bu nedenle tapınağa karşı çıkmak; onun koyduğu kuralları dinlememek sadece manevi yaptırımla sonuçlanmamakta, kaçınılmaz olarak maddi bir yıkımı da beraberinde getirmekteydi. Su taşkınlarının ardından halk tarla sınırlarının belirlenmesi için tapınak rahiplerine başvurmak zorundaydı çünkü geometri bilgisi ile donanmış olanlar sadece onlardı. Taşkın zamanlarını astronomi bilgileri sayesinde sadece onlar doğru hesaplayabilmekteydi. Sümer matematiği 60 sayısı ve katlarına göre bir sistem dizilimi yaratmıştı. Bir dakikanın 60 saniye bir saatin de 60 dakika olarak belirlenmesi Sümerlerden miras kalmış bir uygulamadır. Dairenin çapını 360^0 olarak hesaplayan da Sümerlerdi. Artık günleri sonradan eklemek suretiyle yılı da 360 gün olarak belirleyerek kendi sistemlerini tutarlı hale getirmişlerdi.

Sümer yazısı, kil tabletlere kamışlarla yazılmaktaydı. Kalemin yan kesilmiş ucu kilin üzerinde ince bir çizgi bırakmakta sonra fırınlanan tablet ekmek hamurunun kabarması gibi kabarınca yazı okunaklı hâle gelmekteydi. Kil tabletin dezavantajı yanlış yazılmış bir yazının artık silinip düzeltilememesiydi ki yazmayı yeni öğrenen öğrencilere ait olan tabletlerde birçok imla hatasına rastlanmaktadır. Bir tablet kırıldımı bir daha kullanılamazdı. Öte yandan iyi saklanması durumunda üstündeki yazı uçup gitmeyeceği için on binlerce sene bozulmadan kalma avantajı bulunmaktaydı.

Nitekim günümüzün müzeleri, Mezopotamya ve Anadolu'dan ele geçen yüz binlerce kil tablete sahiptir. Bu tabletlerin çoğu konu olarak miras, boşanma kavgaları, alacak verecek didişmelerinin yer aldığı mahkeme kayıtlarından oluşmaktaysa da aralarında çok üstün dille yazılmış edebi metinler de bulunmaktadır.

Her şeklin bir heceye denk geldiği Çivi yazısı metni örneği. Metin Akkadça olmasına rağmen Tanrı (Dingir) kelimesi Sümerceden olduğu gibi alınmıştır.

Yazı, matematik, geometri ve astronomi alanındaki bilgileri rahipleri hükümdardan sonra en önemli kişiler haline getirmekteydi. Sümer rahipleri, sanki biraz da sıradan halkın anlamaması için karmaşık yapısında ısrar edilmiş gibi görünen bir yazı sistemi kullanmışlardır. Sümer yazısına bilim insanları çivi yazısı adını vermişlerdir. Bu ismin verilmesinin nedeni yazıda kullanılan şekillerin çiviyi andırmasıdır. Sümer yazısı başlangıçta resim yazısı (*piktografik*) iken zaman içinde çiviyazısına geçilmiş ve her şeklin bir heceyi okuttuğu yeni bir sistem benimsenmişti. Çivi yazısında farklı ses değerleri veren binlerce şekil vardır ve bu nedenle bu yazıyı sıradan halk asla okuyup yazamamış, yazı daima uzmanlaşmış bir kâtip ve rahip sınıfının tekelinde kalmıştı. Bunun sonucu olarak da kâtipler de ruhbanlar gibi toplumun yüksek tabakasını oluşturan kesimler içinde yer almışlardı. Tapınak ayrıca, kralın tanrıların soyundan gelen kutsal bir kişilik olduğunu savunan ve halkın onun sözünden çıkmamasını öğütleyen toplumsal ideolojinin de temel taşıyıcısı olarak Saray'a hizmet etmekteydi. Sümer krallarının çoğu aynı zamanda başrahip unvanı taşımakta ve bazı ruhanî yetkileri de kendi elinde toplamaktaydı.

Lugal'in ruhbanlardan sonra diğer önemli destekçileri askeri sınıflardı. *Lugal*ler her şeyden önce sadece kendilerine bağlı silahlanmış bireylere yani özel bir orduya ihtiyaç duymuşlardı. Böylece herkesin silah taşıdığı kabile sisteminden bazı bireylerin silah taşıma yetkisine sahip olduğu yeni bir aşamaya geçilmiştir. Başlangıçta *Lugal*'in ordusunun kendi kabilesi ve yakın akrabalarından ibaret olması muhtemeldir. Nitekim ilk çağlar boyunca bütün aristokratik sınıfların birbirinin akrabası olması bu kanıyı güçlendirmektedir. Ancak zamanla ordular profesyonellerden oluşmaya başlamıştır.

Ordunun oluşması arkeolojik kanıtlarla izlenebilmektedir. Eskiden sadece yabani hayvanları avlamak için ok, yay, mızrak sapan vb silahlar kullanan insanlar artık insan öldürmek ve kendini diğer insanlardan savunmak için tasarlanmış silahlar kuşanmaya başlamışlardı. MÖ 4. Binde ilk örneklerine rastladığımız kılıç, kalkan, gürz gibi silahlar bunlara örnek olarak verilebilir. Şehirlerin etrafı da artık savunma amacıyla surlarla donatılmaktaydı. Binlerce mağara resminde savaş sahnesi yokken Mezopotamya Sümer sanatında artık sefere giden askerler, zafer kazanan krallarla yeni bir sanat (veya propaganda) türü ortaya çıkmaktaydı. *Lugal* ve emrindeki silahlı kişiler, başka kabileleri otoritelerini tanımak zorunda bırakıyorlar ve çalıştırılmak üzere savaş esirleri toplanıyordu. Böylece Mezopotamya'da yeni bir toplumsal sınıf olan köleliğin doğuşuna tanık olunmaktaydı.

Sümer devrinde teknoloji hızlı adımlarla ilerledi. Tekerleği icat eden ilk toplum olan Sümerler, eşekleri koştukları arabalarıyla taşımacılık tarihini tümden değiştirdiler. Öte yandan ordu ve savaşın doğuşu teknolojide hızlı adımlar atılmasını da tetiklemişti.

İlk şehir devletleriyle birlikte arkeologların Bronz/Tunç Devri (MÖ 4 bin-1400) adını verdikleri devrin aynı anda başlaması tesadüf değildir. Tunç, erken devletlerin en önemli silahı olmuştu. Mezopotamya uygarlıkları tunç elde edebilmek için Kıbrıs'tan bakır, Afganistan ve Anadolu'dan kalay ithal etmişlerdi. Bu kadar uzak mesafelerden iki farklı madeni ithal edip yüksek dereceli fırınlarda tunca dönüştürmek kendi halinde bir köy topluluklarının başarabileceği bir iş olmadığından bu topluluklar merkezi iktidarın gücüne boyun eğmek zorunda kalmışlar, hiçbir Neolitik köy kabile *Lugal*'in tunç silah ve zırhlarla kuşanmış ordusuna direnme gösterememişti.

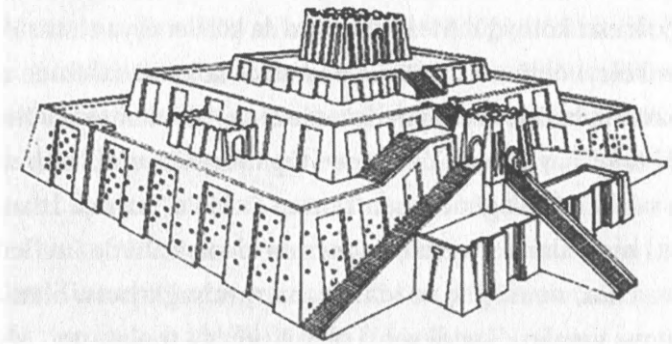
Madenler sadece savaşlarda değil üretimin bütün alanlarında da taş aletlerin yerini almaya başlamıştı. Aslında eski insanlar başlangıçta madenlerin renklerine ilgi duymuş ve önceleri onları süs (ziynet) eşyası olarak kabul etmişlerdir. İnsanlar, henüz madeni aletler ortada yokken de volkanik taşlar, boncuklar, altın ve gümüş kolyeler bilezikler, küpeler kullanıyorlardı. Mesela parlak yeşil renkli bir mineral olan malahitten sürme yapılıyordu. Zamanla madenlerden sağlam aletler yapılabileceği de keşfedildi. Madeni aletler taş aletlerden sağlam oldukları gibi kırıldıklarında veya yıprandıklarında eritilip

yeniden dökülebiliyorlardı. Ancak maden cevheri elde etmesi kolay değildi. Madenciler dağlık bölgelere gidip kayaların renklerine bakarak maden olması muhtemel kayaçları söküp çıkarıyorlardı. Bazen kayaların dibinde ateşler yakarak renk ve ısı değişimlerinden maden yoğunluğunu anladıkları da oluyordu. Cüruf halindeki maden önce güneşte ısıtılıp sonra fırınlanarak içindeki cevher elde ediliyordu. Bu işlem esnasında örneğin bakırı cüruftan ayırmak için 1084^0 lik bir ısı gerekmekteydi. Ayrıca hava üflenmesi de şarttı. Bunun için deriden imal edilen körükler icat edilmiştir. Madenlerden seri biçimde alet üretmek için önce balmumundan yapılan aletlerin etrafına kil sıvanarak kalıplar elde ediliyor, sonra ateşte tutulan kil kalıplardaki balmumu eritildiğinde içi boş kalıplar elde edilmiş oluyordu. Ardından boş kalıp içine bu sefer eriyik haldeki maden dökülerek balta, kılıç, mızrak ucu vb alet ve silahlar elde ediliyordu. Tüm bu işlemler dikkat ve maharet isteyen işlerdi ve bu nedenle madenciler bir nevi sihirbazlık yeteneğine sahip insanlar olarak görülürlerdi.

Mezopotamya devletlerinin hiyerarşisinde Saray ve Tapınağın ardından küçümsenen meslek grupları olan, tüccarlar ve taş ustaları, duvarcılar, marangozlar gibi zanaatkârlar gelmektedir. Mezopotamya'da zanaatkâr sınıfların özgürlük alanı oldukça kısıtlıdır ve genellikle sadece Saray'dan temin edebildikleri hammaddeleri yine Sarayın ihtiyacı için işleyebilmektedirler. Ressam ve heykeltıraş gibi sanatçılar, zanaatçı kabul edilmekte ve onların da yaratıcılığı sadece saray ve tapınağın sipariş ettiği eserlerle sınırlandırılmaktadır. Bu nedenle Mezopotamya sanatında sanatçının kimliği, tarzı, kendine has üslubundan bahsetmek mümkün değildir ve genel olarak sanat din ve siyasetin izin verdiği alandan nadiren sıyrılabilmiştir. Zanaatkâr gibi tüccar da Mezopotamya'da kesin olarak merkezi otoritenin kontrolü altında varlığını sürdürebilmiş, temel hammaddeleri ancak saray ve tapınaktan temin edebilmiştir. Nelerin alınıp satılabileceğine devlet karar verdiği gibi ürünlerin fiyatları da serbest bir pazarda değil resmi ellerin koyduğu *narh*la belirlenmiştir.

Eski Mezopotamya'da nüfusun tahminen %80'ini köylüler oluşturmaktaydı. Mezopotamya köylüsü iki farklı sosyal örgütlenme arasında sıkışmış durumdaydı. Bunlardan birincisi eski kabile sisteminin devamı niteliğin-

de olan kendi akrabalarının oluşturduğu köy komünü, ikincisi ise merkezi otoritenin bulunduğu şehirdi. Her ikisi de köylünün temel yaşam biçimini sınırlayıcı şekilde köylü üzerinde otorite kurmaktaydı.

Ur Zigguratının rekonstrüksüyonu

Mezopotamya'da özel tarım arazisi oldukça sınırlıydı ve köylüler genellikle mülkiyeti kendi köy komünlerine ortaklaşa toprağı veya doğrudan devlete/tapınağa ait olan arazileri ekip biçmekteydiler. Artı ürünü kendi istedikleri gibi kullanma hakları yoktu. Tohumluk almak, su kanallarından yararlanmak veya taşkın sonrası hasarı onarmak için merkezi iktidardan destek almak durumdaydılar. Yine yabancı istilacılardan korunmak için merkezi idarenin profesyonel askeri sınıflarının korunmasına muhtaçtılar. Ayrıca köy komünleri, sulama kanallarının inşası, bataklıkların kurutulması gibi kamusal görevleri imece usulüyle yerine getirmekle ve devlete vergi ödemekle mükelleftiler. Buna karşın hukuken köylü özgürdü ve her ne kadar işlediği toprağı, satma, terk etme veya devretme gibi şahsi haklara sahip değilse de ektiği topraktan veya ailesinden zorla da koparılamazdı. Bu açıdan köylüler, Mezopotamya toplumsal hiyerarşisinde kölelerden çok daha iyi konumdaydılar.

Mezopotamya toplumun en alt tabakasını savaş esirleri ve onların çocuklarından oluşan köleler oluşturmaktaydı. Borçları yüzünden köle durumuna düşenler de vardı. Mezopotamya uygarlığında toprak, su ve madenler gibi köleler de genellikle "kamu malı" olarak tapınağa, saraya ve köy komününe aitti. Özel mülkiyet genel olarak gelişmediği için özel köle sahipliği de fazla yay-

gınlaşmamıştır. Son yıllarda yapılan ayrıntılı araştırmalar, Mezopotamya'da köleliğin Yunan-Roma çağlarındaki kadar yaygın olmadığını, maddi üretimin büyük bölümün özgür köylü ve zanaatkârlar tarafından sağlandığını göstermiştir. Buna karşın kölelerin, hukuki durumu en az Yunan-Roma dünyasında olduğu kadar kötüydü. Mezopotamya'da köleler eşya statüsündeydiler. Örneğin bir köleyi öldüren özgür birey sadece kölenin sahibine maddi bir tazminat (kölenin bedeli veya aynı değerde bir köle) ödemekle yükümlüydü.

Sümer mitolojisi, yukarıda özetlenen toplumsal hiyerarşiyi kutsayan bir muhtevaya sahipti. Örneğin Sümer Tanrısı Enki ile Tanrıça İnanna arsındaki rekabeti konu alan mit, açıkça dönemin ideolojisini de özetlemektedir. Mitlere göre Enki, siyasi güç ve idare sanatının sağlayıcısı olan *me* adındaki kutsanmış yasaları, kendi şehri olan Eridu'da toplamıştı. *Me* yasaları ile güçlenen Eridu şehrini kıskanan Tanrıça İnanna, Enki'yi sarhoş ederek *me*'leri kendi şehri olan Uruk'a götürdü. Bu olaydan sonra Eridu şehrinin yıldızı sönecek Uruk'un altın çağı başlayacaktır. Sahip olana hâkimiyet gücü veren bu *me*'ler 64 taneydi. İlk sırada krallık tacı, taht, krallık asası, krallık gibi siyasal semboller gelmekteydi. Onların hemen ardından ise sunak ve doğruluk gibi dinî simgeler yer alıyordu. Dini simgeleri, silahlar, yasalar, kâtiplik, metal yapımı, demircilik, gibi *me*'ler izliyordu. En son sıralarda ise sepet örücülük, deri tabaklama gibi en alt seviyede görülen zanaatlar yer almaktaydı. Burada verilen mesaj zanaatların toplumun en değersiz meslekleri olduğuydu. Hâlbuki uygarlığın inşasında en önemli insanlar bu mesleklerde çalışanlardı. Buna karşın tüm değer, kâtiplere ve ruhbanlara verilmekteydi.

Sümer inanç sistemi, birçok antik medeniyette olduğu gibi çok tanrılıydı. Enki ve İnanna arasındaki mücadeleden de anlaşıldığı üzere her kentin kendi koruyucu tanrısı da bulunmaktaydı. Baş tanrı gökyüzünün efendisi olan *Anu* idi. Zaten pek çok toplum gökyüzü tanrılarını erkek; yeryüzünü tanrılarını kadın olarak düşünmüştür. Soluk aldığımız havanın ve rüzgârların tanrısı ise *Enlil*'di. Bilgeliğin tanrısı yukarıda adı geçen *Enki*, aşk tanrıçası *İnanna* haricinde Güneş Tanrısı *Utu*, Ay Tanrısı *Nanna*, yer altı tanrıçası *Ereşkigal* diğer önemli tanrılardı. Bir de sonbaharda ölüp baharda yeniden yani doğanın döngüsünü simgeleyen *Dumuzi* vardı. Akkadların *Tammuz* adıyla sahiplendiği bu tanrının ismi hâlen Temmuz ayının adında yaşamaktadır.

Sümer tarihinde birçok efsanevi hükümdar da bulunmaktaydı. Bunlardan en ünlüsü kendi adındaki destanıyla andığımız Gılgameş'tir. Ölümsüzlük peşinde koşan; ancak zorlukla elde ettiği ölümsüzlük otunu bir yılana kaptıran Gılgameş ve Enkidu'nun serüvenleri daha sonra Lokman Hekim hikâyelerine de örnek olmuştur. Bu mit aynı zamanda deri değiştirdikleri için ölümsüz kabul eden yılanların, sonsuza kadar yaşadıklarına inanıldığını göstermektedir ki birçok antik toplumda yılan, sağlık ve uzun ömrün sembolü olarak saygı görmüştür. Diğer bir efsanevi kral olan Ziusudra da Tufan Hikâyesinin kahramanıdır. Efsaneye göre insanların günahkârlıklarından sıkılan tanrılar, onları bir tufanla yok etmeye karar verirler. Ancak erdemlerine saygı gösterdikleri Ziusudra'ya bir gemi yapmasını ve yanına bazı hayvanları almasını söylerler. Bu şekilde Tufan'dan insanların bir kısmı kurtulmayı başarır. Arkeolojik kazılarda Sümer şehirlerinin bazılarında su baskınlarına dair izler bulunmuştur. Ama bunlar bütün yeryüzünü kaplayacak derecede büyük sel katmanları değildir. Buna karşın Ziusudra efsanesi Akkad halkı tarafından da benimsenmiş ve adı Utnapiştim olarak değiştirilerek aynı öykü tekrar düzenlenmiştir.

Samîler

Adını, Tevrat'ta söz edilen Nuh Peygamber'in oğlundan alan Samî halkları, birbiriyle akraba bükümlü diller konuşan toplulukları tanımlayan genel bir isimlendirmedir. Bugün tarihte kaybolmuş olan Akkadlar, Assurlar, Bâbiller, Fenikeliler (Kenanlılar), Aramiler geçmişte büyük medeniyetler inşa etmiş toplumlardı. Onların torunları veya akrabaları olan Süryanîler, İbranîler (Yahudiler) ve Araplar günümüzde de Samî kültürünün yaşatıcılarıdır. Samî dillerinin hepsi yakın akraba sayılır ve hepsi de güçlü edebi dillerdir. Samî kültüründe yazının ve dilin toplum içindeki rolü, diğer tüm toplumlardaki dilin rolünden daha baskın ve önemlidir. Hatta İslâm öncesi Araplar düşünüldüğünde kültürün büyük oranda dil üzerinde inşa edildiği gözlemlenmektedir. Samî dilleri de zaman içerisinde değişmekle birlikte kök seslerin sabit kalması nedeniyle diğer dillere nazaran değişim daha yavaş olmakta bu

durum da dilin toplum kimliğinin oluşumundaki etkisini daha uzun süreli kılmaktadır. Samî halkların tarihsel gelişimine önemli bir etkisi de metafizik alanda olmuştur. Bugün dünya nüfusunun çok büyük bölümü Samî peygamberlerin getirdikleri dinlere inanmaktadır. Sadece din alanında değil, astroloji, simya gibi metafizik alanlarda da tarih boyunca Samî geleneğinin büyük bir etkisi olmuştur. Bu metafizik etkinin gücünün, zaman içerisinde Samî halkların maddi uygarlıktaki başarılarını unutturacak dereceye ulaştığı söylenebilir.

Akkadlar

Sümerler son asırlarında ordularını bir Samî boyu olan Akkadlara (MÖ 2350-2100) teslim etmişlerdi. Anavatanları muhtemelen Arabistan Yarımadası olan Akkadlar Başlangıçta Sümer ülkesinde hayvancılıkla uğraşan göçebeler olarak gelmişler ve paralı askerlik de yaparak Sümer kent devletlerinde önemli makamlara yükselmeyi başarmışlardı. Zamanla Sümerlere hizmet etmekten vazgeçen Akkadlı askerlerin lideri Sargon (Şarrukin) (MÖ 2334-2279) Kiş kentinde yönetime el koyarak kendi krallıklarını kurdu. Böylece Mezopotamya'da Samî halkların egemenlik dönemi başladı. Akkadlar, Sümer ve Akkad ülkesinin yanı sıra Kenan (Lübnan), Suriye'yi de fethetmeyi başararak tarihte bilinen ilk imparatorluğunun temelini attılar. Akkad kralları da bu güçlerinin farkında olacaklar ki kendilerini Tanrı olarak görmüşlerdi. Sümerler, "Sümer Rönesansı" adı verilen geçici bir dönem dışında bir daha yönetimde etkili olamadılar ve tarihe karıştılar. Buna karşın kültürel mirasları Akkadlar tarafından yaşatılıp korundu. Akkadlar Sümer çiviyazısını kendi dillerine uymasa da benimseyip kullandılar. Sümerceyi, ölü bir dil haline geldikten sonra da okuyup yazmaya devam ettiler. Zaten Akkadların uygarlık tarihine büyük bir katkısı olduğunu söylemeyiz. Kültür ve medeniyetleri daha çok Sümer mirası üzerinde şekillenmiştir. Öte yandan Akkadların akrabaları ve mirasçıları olan diğer Samî toplulukları olan Bâbil ve Assurluların Mezopotamya kültüründeki etkinlikleri çok daha fazladır.

Sözcük	Akkadça	Bâbilce/ Assurca	Eski İbranice	Fenikece (Kenanca)	Aramice/ Süryanice	Arapça
Anne	*ammatu*	*ummu*	*eema*	*amma*	*emma*	*ummi*
Baba	*abu*	*abu*	*abba*	*ab*	*āb*	*ābu*
Barış	*salāmu*	*salāmu*	*şalom*	*şalem*	*şlāmā*	*selam*
Çeyiz/bedel	*maḫīrtu*	*maḫīru*	*mohar*	*mohar*	*mohar*	*mehr*
Deve	*gammalu*	*gammalu*	*gml*	*?*	*gamlā*	*camel*
Dil/lisan	*lišānu*	*lišānu*	*lāşōn*	*laşon*	*leşan*	*lisan*
Dua	*salu*	*salū*	*saluee*	*?*	*t/sallit*	*salli*
Ev	*bētānu*	*bītu*	*bet*	*bet*	*beyt*	*beyt*
Güneş	*şamşu*	*şamşu*	*şamaş*	*şamaş*	*şemşā*	*şems*
Işık	*nūru*	*nūru*	*nur*	*?*	*nuohrā*	*nur*
Köle	*abdu*	*abdu*	*abad*	*abd'*	*ab-bad'*	*abd*
Köpek	*kalbu*	*kalbu*	*kalb*	*kalb*	*kalb'ā*	*kelb*
Kral/sahip	*malku*	*malku*	*malka*	*malka*	*malkā*	*melik*
Merhamet	*remu*	*rēmu*	*rahma*	*?*	*rahmam*	*rahmet*
Öldürmek	*qatālum*	*qatālu*	*qetal*	*?*	*qattel*	*katele*
Su	*māmū*	*mū*	*mayim*	*mema*	*mayā*	*mu*
Tanrı	*İlu/elu*	*İlu*	*Elohim*	*Al*	*Alāhā*	*İlah*
Yasa, yargı	*dīnu*	*dinu*	*din*	*?*	*diynā*	*din*

Eski Yakın Doğu'nun diplomatik diyalektleri olan Sami Dilleri arasındaki yakınlığı yansıtan benzer sözcükler. (?) işaretli olanlar bugüne kadar tespit edilemeyen sözcükleri temsil ediyor.[4]

Akkadların tarihe en büyük etkileri dillerini Yakın Doğu'daki tüm medeniyetlerin diplomatik dili (*lingua franca*) olarak kabul edilmesini sağlamaktı. Nitekim Anadilleri Hurrice olan Mitanni krallığı veya Hititler de diplomatik yazışmalarda Akkadça kullanmışlardır. Akkadçanın başarısında Eski Ön Asya bölgesinde İran ve Anadolu haricinde tamamen Samî dilleri konuşulmaya başlanması da etkili oldu. Samî dillerinin doğu diyalektleri olan Assurca kuzey, Bâbilce güney Mezopotamya'da konuşuluyordu.

4 Sözlüğün oluşturulmasında şu kaynaklar kullanılmıştır: Charles R. Krahmalkov *Phoenician-Punic Dictionary,* Orient Alia Lov Aniensia Analecta Studia Phoenici XV Vuitgeverij Peeters En Departement

Buranın güneyinde başka bir Samî halkı olan göçebe Araplar yaşıyorlardı. Bugün Lübnan-Suriye denilen coğrafyada ise Samî dillerinin batı kolu olan Fenikece, Aramice, Filistin bölgesinde de İbranice konuşulmaktaydı. Bütün bu halklar birbirlerini az veya çok anlamaktaydılar.

Mari'de bulunan İştar tapınağı rahibesi tasviri MÖ 2400

Bâbiller

Samîlerin uygarlık alanında kendilerini asıl gösterdiği dönem Bâbil'in (MÖ 1830-539) MÖ 18. asırdaki yükselişi ile olmuştur. Bâbil, Güney Mezopotamya'da (günümüz Bağdat'ına yakın bir yerde) kurulmuş bir Samî kentiydi. Şehrin adı Tanrı Kapısı (*bâb-ilu*) anlamına gelmektedir. Uzun bir tarihe ve güçlü bir kültüre sahip olan kent, bazı devirlerde kendi surlarının içine sıkışmış olmakla birlikte tarihte iki kez tüm Mezopotamya'yı yönetecek kadar güçlenmeyi başarmıştı. Bâbil'in bir kent olarak güzelliği, Eski Çağın yedi harikasından biri olarak kabul edilen *Bâbil'in Asma Bahçeleri* efsanesinin

doğmasına yol açmış, yine şehrin çok uluslu bir imparatorluk merkezi olması da farklı dillerin doğuşunu anlatan *Bâbil Kulesi* mitinin oluşmasına neden olmuştu. Bu efsaneye göre Bâbillerin bir kule inşa ederek gökyüzünün yüksek katlarına yaklaşmalarından rahatsız olan tanrılar, farklı diller yaratarak halkın birbirine düşmesine sebep olmuşlardı. İşte bu olaydan sonra her biri farklı diller konuşan insanlar kendi aralarında savaşıp durmuş ve tanrıları "rahat bırakmışlardır". Yani mite göre insanlar bir gün yeniden birbirlerini anlayabildikleri zaman tanrılar katına yükselebileceklerdir.

Bâbil gerçekten de tarihte farklı kültürlerin bir araya geldiği ve birbirini tanıdığı çok uluslu kozmopolit bir kent idi. Yerel halkın yanı sıra şehirde Filistin'den sürülerek getirilmiş büyük bir Yahudi kolonisi ve İranlıların da bulunduğu bilinmektedir. Din tarihçileri Yahudi ve İran dinlerindeki benzer noktaların Bâbil'de oluşan bu sentezin sonucu olduğunu düşünmektedirler. Yahudi kutsal kitabı Tevrat, Bâbil'de tamamlanmış Yahudi yasalarının derlendiği kitapların (*Talmud*) en kapsamlısı Bâbil'de hazırlanmıştır.

Şehir asırlar boyunca dünya üzerindeki en önemli astronomi merkezi olmuş, güneş saati burada icat edilmiş, burçlar burada hesaplanmış kusursuza yakın yıl hesapları ilk kez burada yapılmıştır.

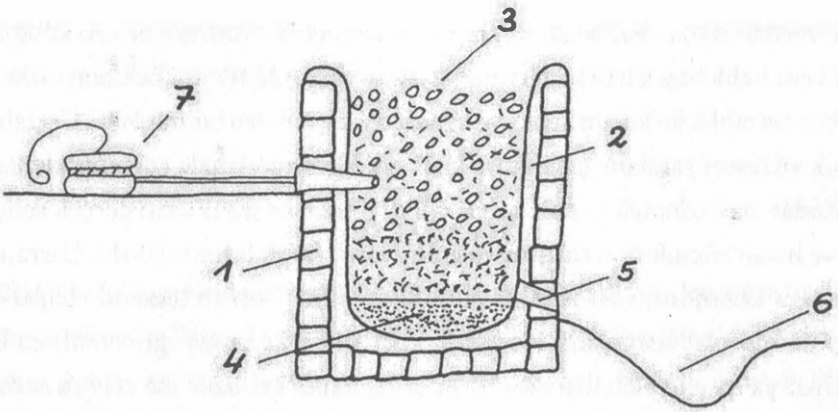
Bâbil'in hukuk tarihine önemli bir katkısı da Hammurabi (M.Ö. 1728-1686) devrinde hazırlanan kanun kodeksi (derlemesi) dir. Güneş Tanrısı Şamaş tarafından yazdırıldığı iddia edilen Hammurabi kodeksi büyük kısmı Sümerlerden kalma eski kanunların yeniden gözden geçirilmiş ve kodifiye edilmiş hâlidir. Ancak bu kanunların büyük kısmı önemli suçlara verilecek cezalarla ilgili kısımları genel olarak Sümer kanunlarından daha katı bir bakış açısıyla hazırlanmışlardır. Samî geleneklerine dayalı olarak 'kısasa kısas' (örneğin birinin gözünü çıkaran kişinin gözünün çıkarılması) ve aynı mantıkla uzuvların kesilmesi (yani bir şey çalanın eli kesilerek ondan da karşılığının alınması) gibi sert müeyyideler içermektedir. Bu ve benzeri cezalandırmalar Samî dünyasındaki bazı ülkelerde günümüzde dâhi uygulanan temel müeyyidelerdir.

Bâbiller, astronomi ve matematiğe önemli katkılarda bulunmuşlardı. Genellikle sıfır rakamının Orta çağ 'da Hintliler veya Araplar tarafından bulunduğu sanılsa da aslında Bâbillerin MÖ 500 civarında sıfırı tarif eden bir

rakam kullandıkları bilinmektedir. Karekök almayı veya ikinci derece denklemler çözmeyi de biliyorlardı. Muhtemelen çoğu öğrenciler tarafından çözülen işçi problemleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bâbilli matematikçiler silindirin, yamuğun, kürenin, koninin, piramidin hacimlerini hesaplamayı biliyorlardı. Bâbil astronomisi birçok Samî toplumunda olduğu gibi ay döngülerini esas alıyordu. Yılı ayın hareketlerine göre 12 aya bölmüşlerdi. 354 günlük ay yılını güneş yılına eşitlemek için belirli periyotlarda 13 aylık artık günlü yıllar düzenlemekteydiler. Ay gününe takılıp kalmaları Mezopotamya astronomisinin zayıf noktalarından biriydi. Bir diğer zayıflık da astronomi bilimi ile yıldızlardan feyz alma gelecekten haber vermeyi amaçlayan astrolojinin iç içe geçmesiydi. Astronomik olaylar hayır ve şerre yorumlanır, savaş açılacağı, barış yapılacağı veya bir bina inşa edileceği zaman yıldızlara bakılarak karar verilirdi. Günümüzde hâlen rağbet gören 12 burcun standartlarını belirleyen Bâbillerdir. Zaman hesaplamalarında gerçek gök cismi hareketlerinden çok, nazariyatı önemseyen Bâbiller, burçları gerçek zamanlarına göre değil de her biri 30 günlük eşit paylara ayırmışlardır ki bugün hâlen bu gerçeğe uymayan durum devam etmektedir. Güneş tutulmalarını önceden kestirdiklerine dair tahminler muhtemelen gerçek değildir. Tüm bu açılardan bakıldığında Bâbil astronomisinin sonraki kuşaklara bıraktığı asıl mirasın astrolojik olduğu söylenebilir. Nitekim Orta çağ 'da Bâbil, astronomiden ziyâde falcılık ve yalancı kimya olan simyacılıkla anılan bir geleneği temsil ediyordu. Simya alanı her madeni bir gezegene bağladığından gök cisimleriyle madenler arasında bir ilişki olduğunu kabul etmekteydi. Bu mitin kaynağını inceleyen M. Eliade, aslında madenlerin gökyüzüyle ilişkili görünmesinin "boş inanç" olarak değerlendirilemeyeceğini, zira insanların madenleri ilk kez göktaşları sayesinde tanımayı başladıklarını savunmuştur. Bâbil simya geleneğine göre Güneş altınla, Ay gümüşle, Mars demirle, Venüs bakırla, Merkür cıvayla, Jüpiter kalayla, Satürn kurşunla ilişkiliydi. Sadece 7 gök cismi (Güneş, Ay, Mars, Merkür, Venüs, Jüpiter, Satürn) ve 7 maden (altın, gümüş, demir, bakır, kurşun, kalay, cıva) bilindiğinden ortaya aslında hatalı ama o gün için kendi içinde tutarlı bir teori çıkıyordu.

Zaten Bâbil ve Mezopotamya geleneği rastlantı ve kaosa asla izin vermeyen bir bakış açısını yansıtmaktaydı. Buna göre her sayının tanrısal bir anlamı vardı. Tabiattaki her şey sayısal ölçümlerle açıklanabilirdi.

Buçuk ve küsurattan hoşlanılmıyordu. Bu nedenle pi sayısını 3 olarak kabul etmişlerdi. Tüm bu zayıflıklarına karşın Bâbil astronomisi güneş saatini icat eden bir geleneği temsil ediyordu ve kendinden sonraki tüm doğu astronomisini derinden etkiledi. Yukarıda saydığımız kalıplar modernleşme öncesinde tüm İslâm ülkelerinde ve Osmanlılarda tartışmasız kabul edilen kurallardı. Bugün hala ay isimlerinin çoğunu Bâbillerden aldığımız şekliyle (Nisan, Temmuz, Haziran, Eylül, Şubat) kullanıyoruz.

Eski Mısır ve Mezopotamya'da kullanılan maden eritme fırınının kesiti. (1)kerpiç duvar (2) duvarın sıvası (3) odun kömürü veya kuru odunla karıştırılmış maden cevheri (4) eriyerek dibe çöken metal (5) cürufun akması için açılan delik (6) atık cürufun toplandığı çukur (7) körük. (Gündüz: 2002: 239)

Bâbil tıbbı da mitsel kültürün derin etkisi altındaydı. Tanrılar insanı balçıktan yarattığı için insan vücudunun temel sıvılarla hareket ettiğine inanılmaktaydı. Vücudun merkezi karaciğerdi. Beyne önem verilmiyordu. Hastalık, tanrılara karşı işlenen bir günahın kefareti olarak görülüyor bir bakıma hasta kişiye suçlu muamelesi yapılıyordu. Bâbil tıbbına göre hastalıklara sebep olan yedi cin vardı ve bunlar genellikle günah işleyenleri cezalandırmak için hasta ediyordu. Hekimlerin iyileştirme yöntemleri bazıları gerçekten faydalı olan şifalı otlarla çoğu kez gereksiz birtakım ritüellerin karışımından ibaretti. İlaçlar genelde alçı, kükürt, arsenik, güherçile, cıva, şap, kaya tuzu, hayvan boynuzları, yılan yağı, koyun böbreği, kaplumbağa kabuğu, fare dili, reçine, ağaç kabuğu, hayvan kemikleri gibi alakasız nes-

nelerin dövülüp toz haline getirilmesi ve suyla veya sütle karıştırılması gibi yöntemlerle elde ediliyordu. İlaç ne kadar kötü kokar ve mide bulandırıcı olursa o kadar şifalı olduğuna inanılmaktaydı. Elde edilen karışım hastaya içirilerek kusması ve ishal olması sağlanıyordu.

Gerçek anlamda cerrahi inceleme yapılmadığından hastalık sadece ağza, dile, gözlere vb bakılarak anlaşılmaya çalışılıyor ve hakiki bir cerrahlıktan ziyade şifacı yöntemleriyle sonuç alınmaya çalışıyordu. Bu açıdan hekimler tıbbi müdahaleden çok, evdeki kara kedileri kovmayı, tütsü yakmayı, tanrılara dua etmeyi çözüm yolu olarak görmekteydiler. Başı ağrıyan birinin başına kesik koyun veya balık başı sürülüp ağrının hayvanın başına geçmesi bekleniyordu vb. Gerçek cerrahlık ise küçümsenen ve zanaat olarak görülen bir meslekti. Cerrahlar ancak yüzeysel yaralara, çıbanlara, kırık çıkıklara müdahale edebiliyorlardı.

Kadavra incelemek günah kabul edildiğinden hastalıkların gerçek sebepleri ve insan vücudunun çalışma disiplini tam olarak bilinmiyordu. Cerrahlık çok para kazandıran bir meslek olmakla birlikte, cerrah tedavide başarısız olup da mesela hastası kör olursa, sakat kalırsa kısas gereği cerrah da kör ediliyor ya da elleri kesiliyordu. Tabi sakat kalan kişi köle ise cerrah sadece para cezasına çarptırılmaktaydı.

Tanrıça İştar

Bâbil dini, Sümer dini ile Samî inançlarının bir karışımı idi. Genellikle Sümer tanrılarının veya kahramanlarının Samî versiyonlarını benimseyip onlara inanmışlardır. En büyük tanrıları Marduk idi. Sümer tanrıçası *İnanna*, Bâbil panteonunda İştar olarak karşımıza çıkmaktadır. Güneş tanrısı Şamaş, Ay tanrısı *Sin*, tatlı suların Tanrısı *Apsu idi.* Gılgameş Bâbilliler içinde önemli bir figürdü. Tufan hikâyesi Bâbil'de de vardı sadece gemiyi inşa eden kahramanın adı *Ziusudra* değil *Utnapiştim* idi. Bâbilliler ibadet olarak bu tanrıların tapınaklarına ve heykellerine adaklar adar kurban keserlerdi. Sümerlerde olduğu gibi Bâbillilerin de ölümden sonra yaşam hakkındaki görüşlerini net olarak bilmiyoruz.

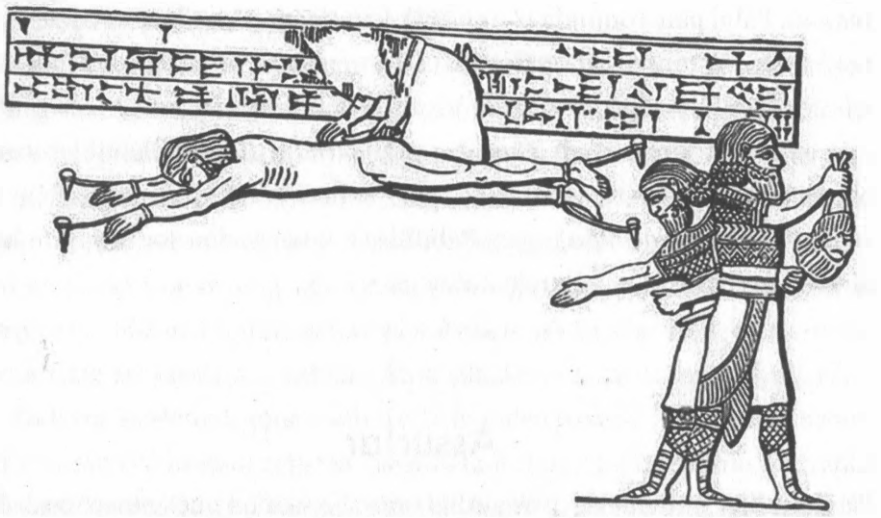
Assurlar

Bâbil Krallığı gerileme devrine girdiği esnada Assur'un güçlenmeye başladığı görülmektedir. "Yeni Assur Devleti" adı verilen bu dönemde (MÖ 1000-620) Assur, gerçek anlamda bir imparatorluk aşamasına ulaşmıştı. Güneyde Bâbil'e, kuzeyde ise Urartu Krallığına dönük başarılı seferler düzenlemişler, batıda parçalı siyasal yapıları nedeniyle kolay av olan *Ugarit* (Ras Şamra), Yamhad (Halep), Şam, Hama, İsrail Krallığı gibi orta ve küçük ölçekli krallıkları egemenlikleri altına almışlardı. Hatta bir dönem Mısır'a dâhi hâkim olmuşlardı.

Bu başarılar neticesinde Assur hükümdarları "Assur'un, Bâbil'in, Sümer ve Akkad'ın dünyanın dört yanının" kralı unvanı takınmışlardı. İmparatorluk çağı Assur belgeleri, Yakın Doğu'nun uygarlıkları hakkında ayrıntılı bilgilerle doludur. Örneğin Urartu Krallığı hakkında en geniş bilgiler bu ülkeye sayısız sefer düzenleyen Assurların titizlikle tuttukları tarihsel notlarda saklıdır. Sadece Assubanipal'e (MÖ 669-627) ait kütüphaneden günümüze 25.000 kil tablet kalmıştır

İran tarihinin en etkili kavimlerinden olan Medler ve Persler (*Mada* ve *Parsa*) ilk kez M.Ö. 9. Asra ait Assur belgelerinde anılmışlardır. Yine Arapların ismi tarihte ilk kez Assur belgelerinde güney-batı çöllerinde yaşayan kabilelerin adı sayılırken geçmektedir. Kısacası arşivciliğe oldukça önem veren Assurlardan kalan yazılı belgeler bölge halk ve uygarlıklarının tari-

hinin aydınlatılmasında vazgeçilmez temel kaynaklar arasındadır. Nitekim Anadolu'ya yazıyı getirenler de Assurlardır.

Assur kabartmalarında esirlere yapılan kötü muamelelerin tasviri

Düzenli tarih kayıtları tutan Assurların kendilerine ait belgelerde, imparatorluklarını acımasız bir politikaya dayandırdıkları görülmektedir. Assur kralları yazıtlarında düşmanlarına yaptıkları işkenceleri ayrıntılarıyla anlattıktan sonra "düşman ülkelerdeki tüm ağaçları kestirdiklerini tarlalara tuz ektirdiklerini" övünerek yazdırmışlardır. Bir Assur yıllığında şunlar yazılmaktadır: "Düşmanların kılıçla dövüşen 3000 askerini ezip geçtim. Esirlerini, mallarını, öküz ve sığırlarını alıp götürdüm. Esir düşenlerin çoğunu yaktım. Bazılarının ellerini ve kollarını kestim. Burunlarını kulaklarını kestim. Çoğunun gözlerini oydum. Yaşayanların kesik başlarından bir yığın yaptım. Ergenlik yaşındaki kız ve oğullarını yaktım. Şehirlerini yerle bir ettim". Assubanipal'e ait bir metinde de Kral şunları demektedir:

"Valilerinin önünde diz çökmeyen, vergilerini ödemeyen Uşu (Fenike kenti) halkını katlettim. Bu asileri değneklere geçirdim. Tanrılarını tanrı heykelleri ve kutsal eşyalarını), halkını Assur'a taşıdım (sürgün ettim). Akkâ'nın (başka bir Fenike kenti) halkının cesetlerini kazığa geçirdim, kenti onlarla çevrele-

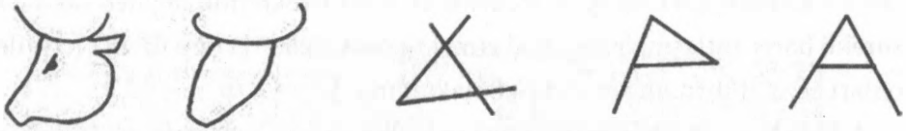
dim". Tuhaf olan ise Assur gibi acımasız bir gücün bile savaş ilanı öncesinde karşı tarafı saldırgan güç olarak gösterme eğilimidir. Assur kayıtlarına göre "Assur Krallarının tüm iyi niyetlerine ve barış isteklerine rağmen rakipler sürekli barış antlaşmalarını ihlal etmekte Assurlular da tanrıların onayı ile onları cezalandırmak zorunda kalmaktadırlar".

MÖ 612'de Assurluları yıkan Med ve Bâbil müttefik ordusunun Assurlulara karşı uyguladıkları intikam politikası da çok acımasızca olmuştur. Bâbil ile Med güçleri intikamcı bir ruhla hareket ederek Assur ve Ninova kentlerini tamamen yok etmişlerdir. Mukayese etmek gerekirse politik bağımsızlığını yitirdikten sonra da asırlarca bilim ve kültür merkezi olarak yaşamaya devam eden Bâbil'in aksine, Assur'dan geriye bu yıkılıştan sonra hiçbir iz kalmadığını hatırlatmak gereklidir. Yeni Assur döneminde Assurluların komşuları ile ilişkilerinden diplomasiyi hiçe sayarak tamamen kaba güce dayalı, hükmetme ve korkutarak sindirme taktiğine bağlı bir politika izlemeleri, yönettikleri halkların sistem içine girmelerine müsaade etmemeleri, hem çevre halkların onlara karşı birleşmesine hem de Assur mirasının tamamen yok edilmesine neden olmuştu.

Fenikeliler

Günümüz Lübnan'ında yaşamış ve *Tyros* (Sur) *Sidon* (Sayda), *Berytos* (Beyrut) gibi şehirler kurmuş olan Fenikeliler kendilerine Kenanlı derdi. Fenike Yunanca mor anlamına gelen *phoinikē*'den türemiştir. Yunanlıların Kenan halkına neden Fenikeliler dedikleri üzerine farklı teoriler var. Bir teoriye göre Fenikeliler mor renkli kumaşlar üretiyorlar ve Yunanlılara satıyorlardı. Diğer bir teoriye göre Kenan ülkesi de Mor ülke anlamına gelmekteydi. Fenikeliler Assurlar ya da Bâbiller gibi büyük imparatorluklar kurmamışlar sadece tüccarların hâkim olduğu konseyler tarafından yönetilen şehir devletleri kurmuşlardı. Akdeniz'de önemli kolonileri vardı ki bunlardan biri olan Kartaca ileride Romalıların baş rakibi olarak sivrilecekti. Fenikeliler çok tanrılı inanca sahiptiler. En önemli tanrıları Baal (Bel), Melkart ve tanrıça Tanit idi. Fenike kültürünün Yunanlılar ve diğer komşuları üzerindeki etkisi

burada yer ayıramayacağımız kadar geniş bir konudur. Ancak bu etkileşim alanında bir tanesi bütün uygarlık tarihini ilgilendirmektedir: alfabenin icadı.

A harfinin gelişimi

Alfabenin gelişimi çok uzun bir sürecin sonucuydu. Fenikeliler her ses değerini, o sesi anımsatan bir varlığın simgesiyle eşleştirerek okuma kolaylığı açısından büyük bir devrime imza atmışlardır. Bugün bu harfleri asıl kökenlerini bilmeden kullanmaktayız. Aslında, önce Yunanlılar sonra da Latinler tarafından kabul edilen bu harflerin her biri bir hayvan ya da eşyanın ilk sesinden türemiş sembollerdir. Örneğin A harfi aslında Fenike dilinde öküz anlamına gelen *alef,* B harfi ev anlamındaki *bet*, G harfi deve anlamındaki *gamal*'in sembolleridir.

Alfabenin Fenikelilerce icadı bir tesadüf olarak görülemez. Toprakları tarım yapmaya elverişli olmadığından Fenikeliler ticaretle uğraşmakta ve Akdeniz'de çeşitli koloniler kurmaktaydılar. Tüccar bir halk olarak da çivi yazısı gibi kullanımı zor halk tabakalarının okuyamadığı bir yazı biçimi yerine basit herkesin okuyup yazabileceği bir sistem üretmek onların çıkarınaydı. Alfabe bir bakıma yazının kendi gizemli ilerini kimsenin öğrenmesini istemeyen rahiplerin elinden kurtulup ürünlerini herkese reklam etmek isteyen tüccarların elinde şekillenmesinin sonucuydu.

Bu arada yazı diğer bölgelerde de basitleşmekteydi. Assurluların yıkılmasının ardından yine bir Sami dili olan Aramice Yakın Doğu'nun yeni *lingua franca*'sı olarak yükselişe geçmişti. Bu dönemde artık Mezopotamya Perslerin egemenliği altındaydı. MÖ 539 yılında Bâbil'e hâkim olan Büyük Kyros (Persçe Kuraş MÖ 559-530) Yakın Doğu'da binlerce sene süren Samî siyasal egemenliğine son vermişti. Ancak Pers egemenliği (MÖ 549-330) kültürel alandaki Samî etkinliğinde büyük bir değişikliğe yol açmamış,

Perslerde Arami çivi yazısı formunu benimsemişlerdi. Arami çiviyazısında her şeklin tek bir harfin karşılığı olması yani yazım alanında büyük kolaylık sağlamasıydı. Böylece Sümerden beri ancak binlerce ideogram ezberlenerek okunup yazılabilecek olan metinler kolaylıkla okunup yazılar hâle gelmiştir.

İbranîler

İbranîlerin evrensel medeniyete en büyük etkileri maddi uygarlık boyutunda değil, metafizik alanda oldu. Her ne kadar kendileri kendi kutsal metinlerini bütün insanlığa kabul ettirmek gibi bir amaç içinde olmamışlarsa da İbranilerin Tevrat (*Tora*) adlı kutsal kitapları ve diğer dinsel derlemeleri Avrupa ve kısmen de İslam dünyasında asırlar boyunca bütün bilimsel çalışmaların temel referans noktası olmuştu. Özellikle Kilisenin Tevrat'ı tartışılmaz referans kaynağı olarak görmesi nedeniyle 17. asra kadar Tevrat metinleri dikkate alınmadan ne astronomi kitabı yazılmış ne tıbbi ne de tarihsel-etnolojik bir inceleme yapılabilmişti.

Bilimsel keşifler Tevrat metinleriyle uyuşmadığında da yapılan keşifler reddedilip bilim insanları sert biçimde cezalandırıldı. İşin en tuhaf yanı Tevrat'ın tarih boyunca Yahudiler tarafından değil Hıristiyanlar tarafından skolastik düşünceye dayanak olarak kullanılmasıydı.

Tevrat metinlerinin yorumlarına dayanarak jeoloji, biyoloji, antropoloji, astrofizik gibi disiplinlere savaş açan Kilisenin aksine, Tevrat metinlerine çok daha esnek yaklaşan Yahudi âlimler Orta çağ'da önemli bilimsel araştırmalara destek olmuşlardı. Bunun en önemli sebebi Kilisenin Tevrat'ı mekanik, Yahudi geleneğinin mecazi olarak yorumlamasıydı. Örneğin Tevrat'ta Tanrının dünyayı 6 günde yarattığı söylenmekteydi. Kilise bunu bildiğimiz manada 6 gün (144 saat) olarak kabul etmiş bu nedenle dünyanın oluşumunun milyonlarca yıl sürmüş olabileceğini savunan jeologlar tepki görmüşlerdi. Buna rağmen Orta çağ Yahudi düşünce geleneği bahsedilen 6 günü, dünya günü olarak düşünmemiştir. Günümüzde de biyolojik veya jeolojik evrim teorisi, Yahudi dünyasından çok Hıristiyanlar arasında tepki toplamaktadır.

Yeryüzünün kendi kimliğini korumayı başarmış en eski halklarından biri olan İbranîler farklı zaman ve coğrafyalarda değişik isimler anılmışlardır. İsrailoğulları, Yahudiler, Museviler bunlardan bazılarıdır. Göçebe anlamına gelen İbranî terimi ilk olarak Assur ve Mısır belgelerinde geçmektedir. Ancak İbranî denilirken tüm göçebelerin mi yoksa belirli bir halkın mı kastedildiği net değildir. Tevrat'a ve diğer Yahudi kaynaklarına göre İbranîlerin atası olan İbrahim Peygamber Mezopotamya'dan göç ederek Kenan (Filistin) bölgesine yerleşmişti. Bu olayın MÖ 2000 dolayında olduğu sanılmaktadır. Geleneğe göre İbrahim Peygamber tek bir Tanrıya (Erken metinlerde *Yahve* sonraki metinlerde *Rabb*) inanıyordu ve Mezopotamya'yı da bu nedenle terk etmişti. İbrahim Peygamber'in iki oğlu olmuştu. Bunlardan büyük olan İsmail Arapların atası olarak kabul edilmektedir ki Orta çağda Bizanslılar Araplara İsmailoğulları (İsmailites) derlerdi. Diğer oğlu İshak da Yahudilerin atası kabul edilmektedir. Tevrat'a göre İbrahim Peygamber oğlu İshak'ı Yahve'ye kurban olarak adayacakken göklerden indirilen bir koç onun yerini almıştı. Din tarihçilerine göre bu olay eski İbranilerin insan kurban ettiklerini, İbrahim Peygamber'den itibaren bu geleneğin terk edildiğini simgelemektedir.

İshak'ın da Yakub adlı bir oğlu olmuştu. Yakub'un lakabı İsrail (Tanrının yolunda) idi. Bu nedenle onun soyuna İbranîler yerine İsrail oğulları denilmeye başlandı. İsrail'in 12 oğlu olmuş ve her bir oğlu da bir kabilenin atası olarak kabul edilmişti. Yine İshak'ın diğer oğullarından biri olan Yahuda'ya atfen aynı halka Yahudiler de deniliyordu. İsrail'in oğlu Yusuf Peygamber'in Mısır'a yerleşmesiyle İbranilerin bir kısmı da onu izleyerek Mısır'a yerleştiler. Zamanla burada kalabalıklaşmaları yerli Mısırlıları rahatsız etti. Tevrat'ta anlatılan bazı mucizevi olaylar eşliğinde Musa Peygamber liderliğinde Mısır'ı terk edip "vaat edilmiş topraklar" olan Kenan'a (Filistin) geri döndüler. Bu yolculuk esnasında Musa Peygamber Yahve ile konuştu ve O'ndan On Emir denilen yasaları aldı. Bundan sonra bu yasalara uyanlara Musevi denilmeye başlandı. Musa Peygamberin kimliği bütün modern araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Psikanalizmin öncülerinden olan S. Freud, Musa Peygamberin, tek tanrıya inandığı için Mısır tarihinden dışlanmış olan Firavun Akhenaton'un (MÖ 1353-1335) bir rahibi olabileceğini iddia etmiştir. İbraniler Kenan'a geri

döndüklerinde burada bir krallık kurmak için Hititler, Aramiler ve Filistler gibi halklarla savaşmak zorunda kaldılar. Günümüzdeki Yahudi geleneğinin aksine bu dönemde dinlerini de yaymaya çalıştıkları ve yerlileri Yahudi inancına kazandırdıkları görülüyor.

Ancak zamanla Yahudi dinini sadece İbrani anneden doğanlara özgü bir inanç olduğu düşüncesi yerleşti ve annesi Yahudi olmayanlar bu dine alınmamaya başladılar. Her ne kadar Orta çağ 'da kuvvetlenen Karay Mezhebi gibi akımlar bu kuralı önemsemeyip Hazar Türkleri, Yemen Arapları gibi farklı ulusları da Yahudi inancına kazandırmışlarsa da genel olarak Yahudi inancı tüm insanlığa değil soy olarak İbrani olanlara hitap eden bir milli bir din hüviyeti kazandı. Aynı durum Yahudi inancındaki Tanrı kavramı için de söylenebilir. Genellikle Yahudiliğin Tek Tanrı inanışına öncülük ettiği düşünülür. Çok yanlış olmamakla birlikte yine de bu önerme biraz gözden geçirilmeye ihtiyaç duymaktadır. Tevrat'ta Yahve hakkındaki amentü Yahve'nin Tek Tanrı olduğunun iddia edilmesinden ziyade, O'nun İbranilerin –yalnız İbranilerin- Tanrısı olduğu şeklindedir.

Yahve, Tevrat'ta Yahudilere şöyle seslenmektedir: "Başka Tanrılara tapmayacaksın. Çünkü ben kıskanç bir Tanrıyım". Bazı uzmanlara göre, bu ve benzeri metinler "başka Tanrıların var olmadığını değil, Yahudiler için inanılması gereken tek Tanrı'nın Yahve olduğunu" belirtmektedir. Başka bir deyişle Yahve tek Tanrı değil, tanrılar içinde Yahudilerin inanması gereken tek Tanrıdır. Bu bakımdan Yahudiliğin mesajı İslâm'ın "Allah'tan başka Tanrı yoktur" amentüsünden çok daha farklıdır.

Sonuç olarak Filistin'e yerleşen Yahudilerin MÖ 10. asırda bir krallık kurdukları siyasi tarihleri başlamıştır. Hem Peygamber hem de hükümdar olan Saul, Davud ve Solomon (Süleyman) dönemlerinde altın çağını yaşayan bu krallık Orta çağ boyunca hem Avrupa'daki hem de İslâm dünyasındaki idarecilere esin kaynağı oldu. Orta çağ'da dinî ve dünyevi yetkileri kendi elinde toplayan mutlak hükümdarlar özellikle Süleyman Peygamberi esin kaynağı olarak görmekteydiler. Süleyman Peygamber Kudüs'te yaptırdığı mabed (Bet-Hamikdaş) ile de bir esin kaynağı idi. Rivayete göre asırlar sonra Bizans İmparatoru Justinianus (523-567) Ayasofya'yı yaptırdığında "Ey Süleyman seni geçtim" demiştir.

Yahudi krallığı iç çatışmalar sonucu ikiye ayrıldı ve İsrail'in 10 kabilesi kuzey Filistin'de İsrail Krallığını, geri kalan iki kabile de güneyde Yahuda Krallığını kurdular. Kuzeydeki krallığa MÖ 722'de Assurlar son verdiler ve halkı sürüp götürdüler. Kendilerinden bir daha haber alınamayan bu kayıp 10 kabile bitmek bilmeyen spekülasyonların kaynağı olmuştur. 18. asırdan itibaren bu kayıp Yahudileri arayan amatör tarihçiler şöhret peşindeki maceracılar, bu kayıp kabileleri Afganistan'da, Afrika'da hatta Amerikan yerlileri arasında "keşfettiklerini" iddia ettiler. Gerçekte buldukları ya Orta çağ'da buralara göç etmiş Yahudilerdi ya da Davud, Musa, İshak gibi isimleri çocuklarına veren Müslüman kabilelerdi. Yine de "kayıp on İsrail kabilesi" hikâyesi ilgi çekmeye devam eden modern efsanelerden biri olmaya devam etmektedir.

Siyahi Âdem ile Havva. Avrupa resminde Âdem ile Havva sarışın ve beyaz tenliyken Ortaçağ Etiyopya sanatında Siyahi olarak resmedilmişlerdi. Moğollar da Âdem ile Havva'yı çekik gözlü olarak çizmişlerdir.

Güneyde kalan Yahuda krallığı da MÖ 586'da Bâbiller tarafından yıkıldı. Mabed'i de yıkan Bâbilliler, Yahudileri Bâbil'e sürgün ettiler. Pers Şahı Büyük Kyros (M.Ö. 559-530) Bâbil'i aldığında Yahudilere Kudüs'e dönüp mabedlerini yeniden inşa etme hakkı verdi. Buna rağmen Yahudilerin önemli bir bölümü Bâbil'de kalmaya devam ettiler. Tevrat Bâbil'de tamamlandı ve Bâbil entelektüel anlamda Yahudilerin merkezi olmaya uzun asırlar devam etti. Bâbil'de geçirilen asırlar Yahudi inancında değişikliklere yol açmış ve Yahudilerin İran dinlerinden etkilenmelerine neden olmuştur. Eski İbranilerin çok önem vermedikleri, şeytan, cehennem, kötülüğün kaynağı, kurtarıcı (mesih) gibi konular İran dininin etkisiyle MÖ 5. asırdan sonra Yahudiler için de temel inanç unsurları haline gelmeye başlamıştır.

İbranilerin uygarlık hakkındaki görüşleri de Tevrat'ın ilk bölümü olan Yaratılışa dayanmaktaydı. Tevrat'a göre yaratılan ilk insanlar Adem ile Havva'ydı. Ancak onlar şeytan tarafından baştan çıkarılıp yasak meyveyi yemişler ve cennetten kovulmuşlardı. Cennetten kovulduktan sonra Adem ile Havva uygarlık dediğimiz olguyu var etmek zorunda kalmışlardı. Önce utanmayı ve elbise giymeyi öğrendiler. Ardından yaşamak için çalışmak zorunda kaldılar. Tanrı, Âdem ve nesline üretmeden yaşamayı haram etmiş ve ekmeklerini ancak alın teri dökerek kazanacaklarını söylemişti. Nitekim Yahudi-Hıristiyan geleneği çalışmayı ve üretmeyi (ve de biriktirmeyi) kutsallaştırmıştır. Âdem'in ilk çocukları olan Kayin (Kâbil) çiftçi, Hâbil çoban oldu. Kayin ve Hâbil elde ettikleri artı-ürünü de Tanrı'ya adamak zorundaydılar. Böylece cennet bahçesindeki meyve ağaçlarından zahmetsizce beslenen insanlar çabalamadan karnını doyuramayacağı dünyaya atılmış oldular. Tevrat'a göre Tanrının Habil'i daha çok sevmesi sonradan kardeşler arası kavgaya yol açmıştır. Tevrat metinleri doğu toplumlarının medeni hukukunun şekillenmesinde de etkili olmuştu. Mesela kadının kocasına itaat etmesi de Tanrı'nın emridir. Zira Âdem karısının sözünü dinleyip yasak meyveyi yediği için insanlar cennetten kovulmuşlardır. Tevrat'tan kaynaklanan bu düşünceler oldukça uzun bir süre Akdeniz Dünyasının düşün hayatına yön vermiştir.

Seçilmiş Kaynakça

AKSOY, Suphi,Turna ÇELİK, Mezopotamya Uygarlığında Süryâni Tarihi, Nika Yayınevi, Ankara, 2013.

BENNER, Jeff A. The Ancient Hebrew Lexicon of the Bible Hebrew Letters, Words and Roots Defined Within Their Ancient Cultural Context Published 2005.

BERGSTRÄSSER, Gottthelf, Sâmî Dilleri Tarihi, çeviren: Eyip Tanrıverdi,Anka Yayınları, Ankara 2006.

BLACK Jeremy, , Andrew GEORGE, Nicholas POSTGATE, *A Concise Dictionary of Akkadian*, Edited by Jeremy Black Harrassowitz Verlag -Wiesbaden 2000.

BLACK Jeremy, Graham GUNNİNGHAM, Eleanor ROBSON, Gábor ZÓLYOMİ, The Literature of Ancient Sumer, Oxford University Press, Oxford-New York, 2006.

FINKELSTEIN, Jacob, "Erken Mezopotamya'da İletişim ve Propaganda MÖ. 2500-1000" Çev. Sekender Savaşır, *Defter*, Sayı 29, 2012,ss.47-69.

FRANGIPANE, Yakındoğu'da Devletin Doğuşu, Çeviren: Zühre İlgelen, Arkeoloji ve SAnt Yayınları, İstanbul, 2002.

FREIDRICH, Johannes, Kayıp Yazılar ve Diller, çeviren: Recai Tekoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

GÜNDÜZ, Altay, Mezopotamya ve Mısır, Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür, Büke Yayınları, İstanbul 2002.

KLENGEL, Horst, Kral Hammurabi ve Bâbil Günlüğü, Çevirmen: Nesrin Erol, Telos Yayınları, İstanbul 2002.

KRAHMALKOV, Charles R. Phoenician-Punic Dictionary, Orient Alia Lov Aniensia Analecta Studia Phoenici XV Vuitgeverij Peeters En Departement Oosterse Studies Leuven 2000.

KRAMER, Samuel Noah, Tarih Sümer'de Başlar, Çeviren: Hamide Koyukan, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1992.

KRAMER, Samuel Noah, Sümerler Tarihleri Kültürleri ve Karakterleri, Çeviren: Özcan Buze, Kabalcı Yayınları, İstanbul,2002.

MOSCATI, Sabatino, Fenikeliler, Çeviren: Sinem Gül, Dost Kitabevi, Ankara, 2004.

MUFFS, Yochanan, Studies in the Legal Aramaic Papyri from Elephantine Brill Leiden Boston 2003.

NIEBUHR Carl, The Ancient East No. II. The Tell el Amarna Period The Relations of Egypt and Western, Asia in the Fifteenth Century B.C, According to The Tell El Amarna Tablets Translated by J.Hutchinson London: David Nutt, Long Acre,1903.

ROTH Martha T. (ed.)The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago ,Chicago 1964-2010.

MISIR UYGARLIĞI

Ülkenin adı Nuh'un torunu Mizraim'den gelmektedir. Elbette bu isim İbranilerin ve Arapların ülkeye verdiği isimdir. Yoksa Mısırlılar ülkelerine Tanrı Ptah'ın ülkesi anlamına gelen hwtkptah diyorlardı. Yunanlılar bunu *Aegyptos* olarak benimsemişlerdir (hâlen de Batı dillerinde ülke bu isimle anılmaktadır). Mısır halkını da *Koptos* (Arapçası Kıptî) olarak adlandırmışlardır. Eski Kopt dili Samî dilleri ile akraba olan Hami dil grubunun bir üyesidir. Bugün bu dili Mısır Kiliselerindeki rahipler haricinde konuşan kalmamıştır. Ancak geçmişte Mısır dili oldukça zengin bir kullanım alanına sahipti. Eski Mısır yazıtlarındaki resim yazısının (*hiyeroglif*) 19. asır başlarında çözümlenmesi ile bu dil tamamen okunabilmiş ve eski Mısır tarihinin ana hatları gün yüzüne çıkarılmıştır.

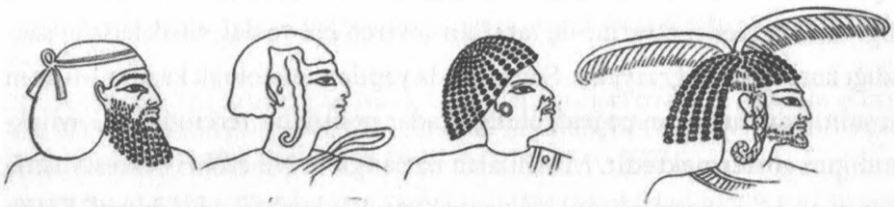
Siyasi Tarih

Mezopotamya'nın aksine Mısır uygarlığı ilk asırları boyunca dış etkilere kapalı ve statik bir özellik taşımıştır. Bunun en büyük sebebi Mısır'ı –daha doğrusu Nil Nehri etrafını-üç taraftan çeviren çöl ve dağ silsilelerinin sağladığı korunaklı coğrafyadır. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılar Mısır'ın bu yalıtık durumunun coğrafî olduğu kadar politik bir tercihten de kaynaklandığını göstermektedir. Mısırlıların başlangıçta Nil Nehri çevresi dışına yayılmayı arzu etmediklerini, Akdeniz kıyısında herhangi bir önemli liman kenti kurmadıklarını, Yunanlıların gelişine kadar Mısırlılar Akdeniz ticaretinde ciddi bir rol oynamadıklarını, güçlü bir deniz donanmasına sahip olmadıklarını görüyoruz.

Mısır'ın uzun süren dışa kapalı yapısı Suriye üzerinden gelen ve Mısırlıların yabancı anlamında Hyksos (doğru okunuşu *Ḥeqa-khasut.*) adını verdikleri kabilelerinin MÖ 1650'de ülkeyi istila etmesiyle sona ermişti. Bu zamana kadar maden teknolojisinde dahi Mısır Mezopotamya'dan geri konumdaydı. 100 yıl kadar Mısır'ı yöneten bu yabancı hanedanı sonunda kovmayı başaran Mısırlılar, içe kapanık siyasetin tehlikelerinin farkına varmış olduklarından dış dünyayı tanımaya, Asyalı komşularını izlemeye önem vermişlerdir. *Yeni Krallık Denilen* dönemden (MÖ 1500-1100) itibaren Mısır'ın savunulması için Suriye-Filistin bölgesinde hâkimiyet kurmaları gerektiğini fark ettiklerinden savunmacı siyasetlerini terk ederek Orta Afrika içlerine, Kızıldeniz kıyılarına ve Suriye çevresine uzanan ticarî ve askeri seferlere başlamışlardır. Yeni dönemde, gittikleri yerlerden hayvan ve bitkileri de toplayıp Mısır'a getirerek dış dünya hakkında her türlü bilgiye sahip olmak istemişlerdir.

Dünyayı kendi ülkelerinden ibaret sayan Mısırlı bilginler dış dünyada bildikleri her şeyin tam tersi olduğunu gördüklerinde şaşkınlık geçirmişler, Fırat Nehri'nin kuzeyden güneye aktığına şahit olduklarında bütün coğrafî kalıpları alt üst olmuştu. Çünkü bildikleri tek nehir olan Nil (Mısırca nehir anlamına gelen *iteru* olarak adlandırılırdı) güneyden kuzeye doğru akardı ve Mısırlılar için bir nehir ancak bu yönde akabilirdi.

Eski kalıplara göre böyle bir şey olamayacağı için Fırat'ı "yukarı giderken aşağı doğru akan nehir" olarak adlandırmak zorunda kalmışladı. Kuşkusuz bu deneyimler Mısır'da eski tutucu kalıpların yıkılmaya başlandığı bir tür aydınlanmanın başlangıcı olmuştur.

Mısırlıların gözüyle yabancı uluslar, Soldan sağa: Sami (Assurlu/Bâbilli), Fenikeli, Zenci (Nubialı), Kuzeyli (Muhtemelen Hititli)

Mısır Firavunları Ahmose (MÖ 1550-1525) devrinde Filistin bölgesinin küçük krallıkları birer birer Mısır egemenliğini kabul etmek zorunda kalmışlardır. En önemli fetihler ise I. Tutmosis (MÖ 1504-1492) zamanında gerçekleşmiş, Mısır, bu dönemde Yakın Doğu'nun en büyük gücü hâline gelmiştir. Ancak Mısır'ın Suriye-Filistin bölgesine el atmaya başlamasıyla diğer bir bölge gücü olan Mitanniler ile sınır savaşları da başlamasına neden olmuştu. Bir süre sonra iki devlet bu çatışmayı diplomatik yollardan çözmeye karar vermişler ve IV. Tutmosis (MÖ 1401-1391) Mitanni prenseslerinden biriyle evlenmişti. Diplomatik antlaşmalar için evliliklerden faydalanmalarına rağmen Mısırlılar –tıpkı Osmanlılar gibi- dışarıdan gelin alıyorlar; ancak dışarıya gelin vermiyorlardı. Nitekim bir Mısır prensesine talip olan Bâbil kralını, Firavun III. Amenofis (MÖ 1391-1353) "çok eski çağlardan beri hiçbir Mısır firavununun kızı dışarıya verilmemiştir" diyerek reddetmiştir. Bu tavırlarından Mısırlıların kendileri bölgenin en büyük gücü olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Ayrıca Mısır'da aile ana yanlı soya dayandığından dışarıya verilen kızın oğlu tahtta iddia edebilirdi.

Mısır'da modern adı *Tell Amarna* olan kazı alanında arkeologlar tarafından 19. asırda bulunan diplomatik mektuplar, MÖ 15. asırdan sonra Mısırlılar ile Bâbilliler, Mitanniler, Hititler ve daha birçok küçük krallık arasında yoğun bir temas olduğunu kanıtlamış; hatta tarihçiler bu dönemi "Amarna Çağı" olarak adlandırmışlardır. Mektuplarda siyasal sorunlardan, ticari faaliyetlere, dostluk mesajlarından bağlılık metinlerine kadar farklı konular yer almaktadır. Örneğin bazı mektuplarda Bâbil Kralı, Filistin'de ticaretle uğraşan Bâbilli tüccarların Mısırlı askerlerin saldırılarına uğradıklarını Firavuna şikâyet etmekte ve Firavunun önlem almasını rica etmektedir. Bir diğer mektupta Kıbrıs (*Alaşia*) Kralı, Firavuna söz verdiği miktarda bakır ve gümüş madenini "hediye" olarak göndereceğini yazmaktadır. Amarna mektuplarındaki diplomatik dil mektubu gönderen devletin gücüne göre değişmektedir. Örneğin Mısır'la eşit kabul edilen, Mısır'ın stratejik müttefiki Mitanni Kralı Tuşratta, Firavun III. Amenofis'e (MÖ 1390-1352) "Kardeşim", "dostum" diye hitap ederken; vasal durumundaki krallar Firavun'a "güneşim, cennetimin güneşi, benim efendim, benim tanrım" vb. şekilde seslenebilmektedir

Mısır'ın Suriye-Filistin'deki egemenlikleri Hititlerin yayılması nedeniyle sekteye uğramıştır. 19. Sülale olarak bilinen hanedanın firavunları olan II. Ramses (MÖ 1279-1213) döneminde birbirine denk olan bu iki güç Suriye'nin Kadeş şehri sınırında MÖ 1275'te büyük bir meydan muharebesi yapmışlardı. Mısır kaynakları bu savaştan Mısır'ın zaferle ayrıldığını iddia ederken; Hititler tam aksine II. Ramses'in canını zor kurtardığını ileri sürmüşlerdir. Uzun bir mücadele döneminin ardından yenişemeyeceklerini anlayan taraflar savaş politikalarından vazgeçerek tarihte *Kadeş Barış Antlaşması* olarak bilinen metni hazırlamışlardır (MÖ 1263 veya 1258). Bu metnin Mısır'daki versiyonu II. Ramses'in mezarının duvarında yazılıdır. Hitit versiyonu da başkent Hattuşaş'da ele geçmiştir. Kadeş Barış Antlaşması tarihin ilk barış antlaşması sayılmaz. Daha önce de özellikle gâlip krallıkların yenilenlere teslimiyet dayattıkları yirmi kadar antlaşma olduğu bilinmektedir. Ancak tarafların eşitliği, kullanılan dilin yumuşaklığı ve gerçekten de barış maksatlı yapılması gibi unsurlar dikkate alındığında Kadeş Antlaşmasının gerçek anlamda diplomatik sayılabilecek ilk metin olduğu söylenebilir.

Kadeş Antlaşmasının ardından Mısır, dış politikada görece dengeli bir döneme girmiştir. Ancak MÖ 12. asırda Hititlerin yıkılması ve Assur'un yeniden güçlenmesiyle Mısır yeniden dış tehditle karşı karşıya kalacaktır. Assurlar, 9. asırda İsrail Krallığını yıkınca Yahudilerin bir kısmı Mısır'a kaçıp yardım istemişler böylece Mısır, Filistin'deki çatışmaların içine çekilmişti. Başlangıçta tarafsız kalan Mısırlılar sonunda Yahuda Krallığını korumak için Assur'a savaş ilân etmişlerdi. Assurlular, Yahuda Krallığını destekleyen Mısır'ı cezalandırmak maksadıyla MÖ 674'te Mısır'a büyük bir sefer düzenlemişler ve ancak büyük bir savaş tazminatı ödedikten sonra geri çekilmişlerdir. Firavun Psammetikos (MÖ 664-610) Assur egemenliğini tanımak zorunda kalmıştı. Böylece 1000 yıl sonra Mısır yeniden yabancı bir gücün idaresi altına girmiştir. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş ve Assur'un Bâbil'le savaşmasını fırsat bilen Psammetikos MÖ 653 yılında bağımsızlığını ilân etmişti.

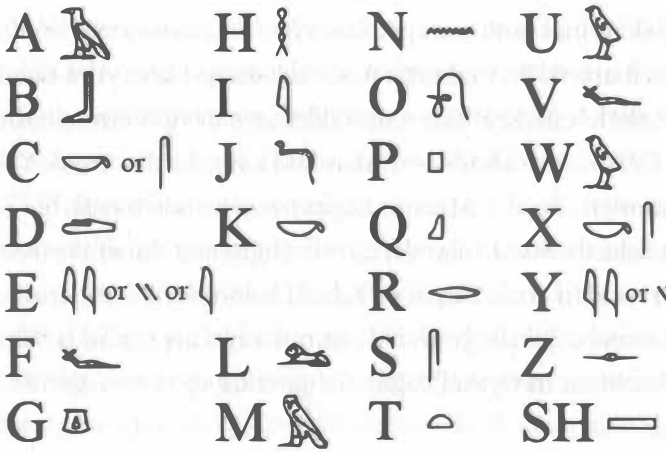
Psammetikos dönemi, Mısır'ın giderek dışa açıldığı ve Akdeniz ekonomisine eklemlendiği bir devir olmuştur. Assur tehdidine karşı Yunan paralı askerleri kullanmaya başlayan Mısırlılar böylece Yunan kültürü ile de temasa

geçmişler, Yunanlıların Nil ağzındaki delta da kıyılarında koloni (*Naukratis*) kurmalarına ve Mısır içlerine girerek ticaret yapmalarına izin vermişlerdi. Mısırlılar Yunanlılara tahıl ve papirüs satıyor, karşılığında demir alıyorlardı. Zayıflama belirtileri gösteren Mısır, eski çağlarının aksine bu dönemde diplomatik ilişkilere ve ittifaklara daha fazla önem verir olmuştu. Mısırın geç çağlardaki temel politikası güçlü rakiplerine karşı zayıf krallıkları desteklemekten ibaretti. Bu maksatla Assurlara karşı Lidya'yı ve Bâbillere karşı da Filistin'deki küçük krallıkları desteklemeye devam etmişlerdir. Eskiden olduğu gibi Bâbil ile Yahudiler arasındaki savaşlarda birçok Yahudi yine Mısır'a sığınmıştı. Bunlar Mısır'ın *Elefantin* kentinde büyük bir Yahudi kolonisi kurmuşlardı. Sonuç olarak bağımsızlığın son dönemlerinde Mısır ticari ve askeri açıdan artık Yunan ve Yahudi kolonilerinin etkisi altına girmiş, bütün ekonomisi dışarı bağımlı hâle gelmiş zayıf bir krallıktı. Nitekim MÖ 625'te Persler Mısır'ın siyasal bağımsızlığına da son vermişlerdir.

Kültür ve Medeniyet

Mısır kültür hakkındaki bilgilerimizi Mezopotamya'dan çok daha görkemli olan sanat eserlerinden ve hiyeroglif denilen Mısır yazısından öğrenmekteyiz. *Hiyeroglif* Mezopotamya'da olduğu gibi bir resim yazısı olarak başlamış ancak çivi yazısından çok farklı bir evrim geçirmiştir. Sadece rahiplerin okuyabildiği bu yazı daha sonradan basitleştirilerek *hiyeratik* yazı oluşturulmuştur. Sonradan o da sadeleştirilip halkın da rahatlıkla okuyup yazabildiği *demotik* yazı üretilmiştir. Aslında halkın anlaması için yazının sadeleştirilmesinden bahsetsek de hiyeroglif yazının çivi yazısına göre çok daha kolay bir yazı olduğunu da söylemek gereklidir. Eski araştırmacıların mistik anlamlar yükledikleri ve büyü formülleri sandıkları şekillerin bazıları aslında birer harften ibarettir. Ama elbette bu harflere yüzlerce hece ve sözcük ideogramı eklenince metin anlaşılmaz hale gelebilmektedir. Mezopotamya'dan farklı olarak Mısır'da yazılar papirus ağacından elde edilen "kâğıtlara" yazılmıştır. Günümüz Mısır'ın da soyu tükenmiş olan papirüs'ün avantajı kil tablete göre hafif bir malzeme olması ve üzerinin silinip tekrar yazılmasıydı.

Papirusun bir diğer avantajı da uygun koşullarda saklanırsa binlerce sene bozulmadan kalabilmesidir. Dezavantajı ise zaman içinde zor bulunan bir bitki haline gelmesi, yüzeyinin kâğıt kadar pütürsüz olmamasıdır. Mısır'da 12. asırda kâğıdın yaygınlaşmasına kadar papirus kullanımı devam etmiştir.

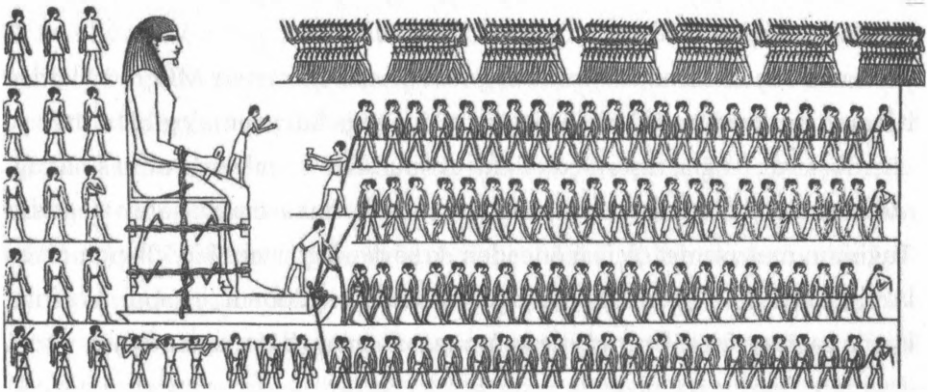

Hiyeroglif yazı ve harf karşılıkları

Yazı gibi mimari alanında da Eski Mısır kendisi hakkındaki hurafelerden kurtulamamıştır. Günümüzde dahi Mısır kültürü, efsun meraklıları için bitmek bilmez membaa teşkil eder. Mısırlıların bu binaları inşa edecek teknik düzeye sahip olmalarına ve nasıl yapıldıklarına dair sayısız yazılı belge, görsel malzeme olmasına rağmen, insanlar yine de bu yapıların uzaylılar tarafından inşa edildiklerine, Mısır piramitleri ile İnka piramitlerini yer altında birleştiren tüneller olduklarına, piramitlerin üzerinde UFO resimlerine yer aldığına inanmakta ısrarcılardır. Piramitler içinde mumyalar olması Mısır medeniyetin başka bir şanssızlığına dönüşmüş, mumyalar hakkındaki efsaneler Mısır'ın gerçek tarihini unutturacak boyuta ulaşmıştır. Bu hengâme içinde Mısır'ın uzaylılara ya da büyücülere hiç de ihtiyacı olmayan eşsiz uygarlığı gölgede kalmaktadır.

Mısır'ın üç piramidi (Keops, Kefren ve Mikerinos) seksen kadar piramit içinde en ünlüleridir. Piramitler, zigguratlar gibi bilimsel veya başka bir faaliyetin merkezi olmamakla birlikte yine de bir tür mühendislik başarısını,

daha da ötesi Mısır Firavunlarının geniş kitleleri organize etme gücünü temsil etmektedirler. Belgelere bakıldığında filmlerde gösterilenin aksine piramit inşaatında çalışanlar sırtlarında sürekli kırbaç şaklayan zavallılar değil, gayet iyi ücret, yemek ve haftada bir yeni elbise alan işçilerdir. Buna karşın işçilerin gömüldüğü mezarlar incelendiğinde hemen hepsinin omurgalarında büyük bozulmalar olduğu da gözlemlenmiştir.

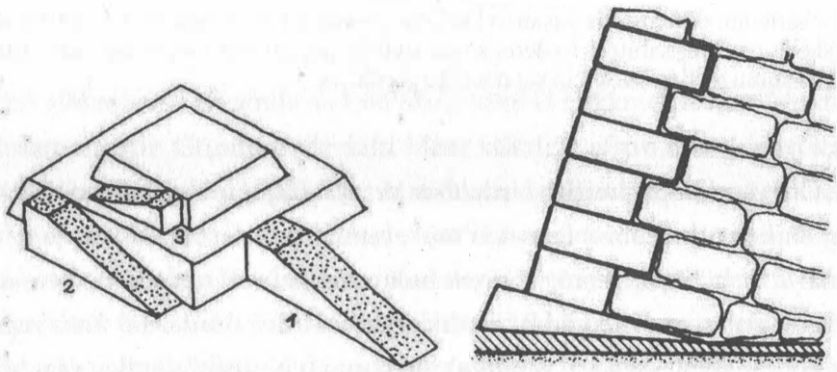

XII. hanedan döneminde yaşamış Djehihotep adlı bir soylunun 60 ton ağırlığındaki heykelinin çekiliş sahnesi. İşçilerden biri heykelin geçtiği yolu kayganlaştırmak için yağ (ya da kumu sertleştimek için su) döktüğü görülüyor.

Öte yandan piramitler birdenbire ortaya çıkmamış çok uzun süren bir deneme-yanılma süreci sonucu mükemmelleşmişlerdir. Bir başka deyişle onların da bir evrimleşme hikâyesi bulunmaktadır. Piramitlerin ilk aşaması arkeologların *mastaba* adını verdikleri binalardır. Bunlar tek katlı yapılardı. Sonradan birkaç katlı yapılarak "basamaklı piramit" denilen yapı ortaya çıktı. Ünlü mimar İmhotep'in (öl. MÖ 2648) tasarımı olduğu düşünülen bu basamaklı piramitler üst üste bindirilmiş ve yukarı çıktıkça küçülen 6 mastaba olarak düşünülebilir. Daha sonra sadece üst kısmı sivri olan Eğik Piramitler ortaya çıktı. En son olarak da gerçek piramit dediğimiz klasik modele ulaşıldı. Basamaklı yapıların yükseltilmesi için rampalar inşa ediliyor, sonra bu rampalar kaldırılıyordu. Piramit inşasında her büyük yapıda olduğu gibi temel mesele ağırlığın dağıtılması idi. Ağırlığın dağıtılması için piramidi oluşturan taş blokların yüzeyinin birbirleriyle tam olarak öpüşmesi

gerekmekteydi. İki taş arasındaki hafif bir boşluk bile ağırlığın dengeli biçimde dağılmasını engelliyor ve piramidin içe çökmesine yol açıyordu. Diğer çökme nedeni de piramidin taşlarının dışarıya doğru esnemesiydi. Çöküşü engellemek için Mısırlı mimarlar taşları yatay olarak değil dikey olarak yerleştirmeyi akıl ettiler. Böylece taşların ağırlık noktası merkeze doğru verilip çökmenin önüne geçilebilmekteydi. Ancak mimarların bu aşamaya ulaşmaları kolay olmamıştır. Mısır'da çökmüş birçok piramit bulunması ne kadar çok hatalı yapının olduğunu göstermektedir.

Hatta büyük uzmanlıklarına rağmen Mısırlı mimarlar MÖ 1800'lerden itibaren piramidin ana gövdesini taş yerine tuğadan yapmak gibi bir hataya düşmüşlerdi. Tuğla, taştan çok daha ekonomik bir malzeme olmasına rağmen bu ölçüde bir yapının ağırlığını çekecek mukavemete sahip değildir. Tuğlanın mukavemet ölçüsü önceden de söylendiği üzere 30-50kg/cm^2 iken kireçtaşının 350 kg/cm^2'dir. Bu nedenle daha geç dönemde yapılmış olmalarına rağmen birçok piramit günümüze ulaşmayı başaramamıştır.

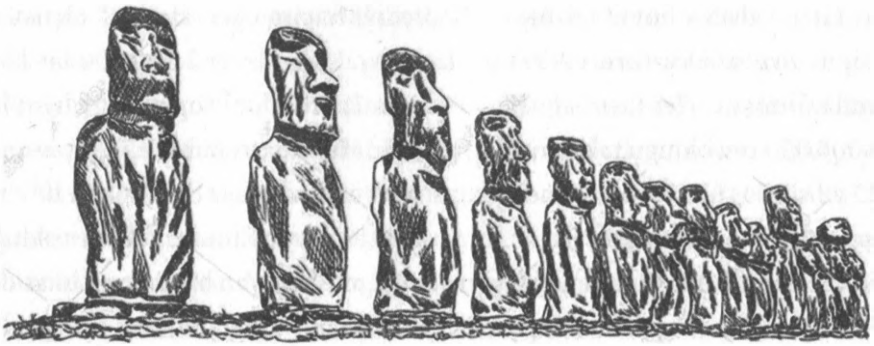

Mastaba yapımı ve duvarların içe doğru gömülmesi (Gündüz 2002: 121,222)

Piramitler ile ilgili bir "gizem" varsa o da inşa şeklinde değil Mısırlıların bu kadar büyük bir toplumsal enerji ve artı ürünü böylesi "ölü yapılara" gömmeleridir. Bazı rakamlar verirsek Mısırlıların bu piramitlerin yapımına nasıl bir enerji harcadıklarını daha iyi anlarız. Hacimsel olarak Keops piramidi Londra'daki St. Paul Katedralini, Milano, Floransa Katedrallerini, Roma'daki Sen Peter Kilisesini, Ayasofya Kilisesini ve Süleymaniye Camii'nin her bi-

rini içine alacak boyuta sahiptir. Kapladığı hacim eğer uzunluk ölçüsüne dönüştürülse Ekvatorun 2/3'sine ulaşabilir. Yapımında 2.300.000 taş blok kullanılmıştır. Her taşın ağırlığı ortalama 2,5 tondur. Toplam ağrılığın ise 6.000.000 ton olduğu tahmin edilmektedir. Herodotos piramidin yapımının 20 yıl sürdüğünü ve inşaatında –hepsi aynı anda olmasa da- toplam 100 bin işçi çalıştığını yazmıştır. İlginç olan ise bütün bir toplumun seferber olduğu bu yapının aslında hiçbir maddi geri dönüşümü olmayan bir mezar olmasıdır. Ancak burada önemli olan toplumun, Tanrı kabul edilen Firavunun organize ettiği bir toplu seferberliğe katılıp ideolojik olarak kenetlenmesi olmasıdır.

Öte yandan Mısır gibi zengin ve inanılmaz ölçüde artı-ürün alınan bir ülkede Piramitler, dev sfenksler, inşa edilmese bu artı-ürünün nereye harcanacağı daha doğrusu halka tekrar nasıl döneceği de sorulabilir. Anlaşılan piramit yapımı eldeki büyük artı-ürünün çalışanlara dağıtılmasının bir aracı olarak da hizmet etmiştir. Her büyük yapı gibi piramitler de, on binlerce işçiye, taş ustasına, dülgere vb "iş kapısı" olmuşlardı. Üstelik tarihte elinde biriken muazzam artı-ürünü geri dönüşümü olmayan bu türden "ölü yatırımlara" ayıran tek toplumun Mısırlılar olmadığı da hatırlanmalıdır. İleride göreceğimiz üzere İspanyollar da aynı hatayı tekrarlamışlardı. Hatta günümüzün petrol zengini Arap ülkelerinin de aynı yolda olduğu söylenebilir. Bu tür toplumların sonuna verilebilecek en iyi örnek Paskalya Adası'nın hikâyesidir.

Büyük Okyanus'ta Şili'ye bağlı olan Paskalya Adası yerlileri buraya bazıları 25 metre yükseklikte ve 250 ton ağırlığında olan 1000'ye yakın heykel dikmişlerdi. Heykellerin yüzeyde görünen kısımları kadar toprağın altına gömülü "kökleri de" bulunmaktadır. Heykel yapımına MS 700'lerde başlanıp 1300'lere kadar sürmüştü. Heykeller sadece teknik olarak değil astronomik olarak da gelişmiş bir topluluğun ürünüydüler, bakış açıları rastgele değildi, gece-gündüzün eşit olduğu ekinoks günlerinde güneşin battığı noktaya bakmaktaydılar. Ancak heykel dikimi için adanın bütün ağaçlarının tomruk haline getirilip heykellerin taşınması için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Zamanla adadaki bütün ağaçları kesen Paskalya medeniyeti balıkçılık için kayık yapacak odunu bile bulamaz hale gelmişti. 18. asırda Avrupalı kâşifler adaya ulaştığında yerli halkı ağaçsız, çıplak bir adada, açlık ve sefalet içinde bulmuşlardı.

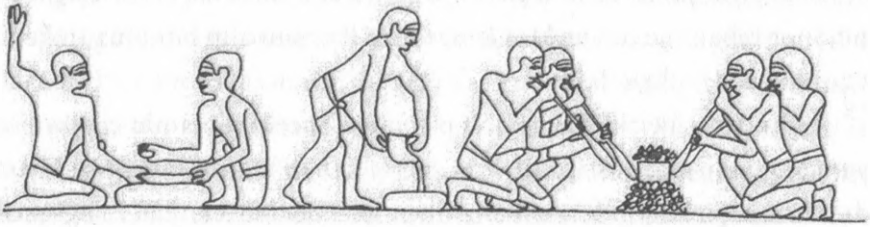
Paskalya Adası heykelleri

Tabiî ki küçük bir adada yaşanan bu durum Mısır gibi büyük kaynaklara sahip ülkeler için çok daha uzun bir zaman zarfında yaşanabilecek bir gelişmeydi. Yine de Paskalya Adasındaki trajedi boyutunda olmasa da Mısırlılar da tüm artı-ürünlerini bu yapılara harcamanın bedelini sonraki asırlarda ödemişlerdir. Piramitlerinin yapımı için harcanacak malzemeyle Mısır'ı tüm düşmanlarından koruyacak surlar (Çin'de olduğu gibi) inşa edilebileceği düşünülebilirdi. Nitekim Mısır MÖ 15. asırdan sonra birçok kez düşman işgaline uğrayacaktır.

Öte yandan piramitlerin yapımı Mısırlıların matematikte Mezopotamyalılardan daha ileride olduğunu göstermektedir. Bâbillilerin hayatın kendisini şablonlara uydurma hassasiyetine sahip olmayan Mısırlıların piramit eğimlerini ölçerken, pi sayısını doğruya daha yakın olarak (3.139979) hesapladıkları anlaşılmaktadır. Mısırlıların kullandıkları iş aletlerine gelirsek bunlar hakkındaki bilgilerimizi duvar resimlerine (fresk) ve kazılarda ele geçen aletlere borçluyuz. Eski Mısr resimlerinde günlük hayatın panoraması çizilmiş, marangozlar, dülgerler, demirciler, çiftçileri tasvir eden sayısız eser resmedilmiştir.

Mısırlıların maden elde etme konusunda Mezopotamyalılardan daha şansızdılar zira dağlık alanlara daha az sahiplerdi. Gerek coğrafi şartlar gerekse kendi tutuculukları yüzünden maden devirlerine Mezopotamyalılardan daha geç girmişlerdi. Erime sıcaklığı 1535 derece olan demirin Mısır'ın 1200 dereceyi geçmeyen geleneksel fırınlarında ergitilmesi mümkün değildi. Yine

de meteorit demiri tanıyorlar ve Asya'dan ithal ediyorlardı. Madenleri gökyüzüyle ilişkilendiren mitlere onlar da inanmaktaydılar.

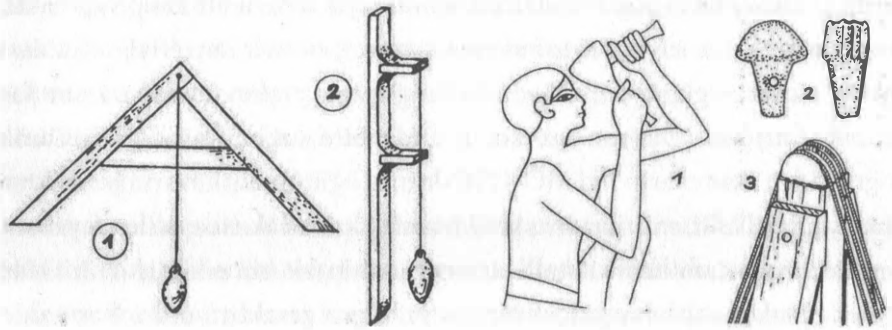
Eski Mısır'da metal üretimi sağdan sola ergitme, döküm ve külçenin dövülerek levhaya dönüştürülmesi (Gündüz 2002: 245)

Mısırlılar madenler konusunda harikalar yaratmasalar da başka bir alanda çığır açtılar: cam. Antik çağlarda camın ana malzemesi soda-kireç ve silikattı. Bunların renklendirmesi için yapım aşamasında oksit ve sülfür de katılmaktaydı. Cam kapların yapımının ilk aşaması önce kilden bir kalıp yapmaktı. Sonra hazır kalıp eriyik halde bulunan camın içine sokulup eriyiğin kalıbın şeklini alması sağlanıyordu. Ardından soğuyan camdan içteki kil kısım kırılarak alınıyordu. Öte yandan cam da birdenbire icat edilmiş değildi. Cama doğru giden aşamaların ilki MÖ 4000'de ince öğütülmüş kuvarsa bir miktar kireç ya da alkalit, mavi azurit, yeşil malahit katılarak elde edilen fayanstı. Ardından yarı-cam olan kristalli bir yapıya sahip *frit icat* edilmiştir. Frit elde etmek oldukça zordu ve gerçek bir kimya bilgisi gerektiriyordu. Normalde firitn ana malzemesi olan kuvars 1610-1713 derecede erimekteydi ve Mısır'da bu ölçüde fırınlar olmadığı için kuvarsa erime sıcaklığını düşüren sodyum ve potasyum dioksitler ekleniyordu. Ancak bu maddelerin fazlaca kullanılması camın kristalleşmesine veya suyla karşılaşınca erimesine yol açabiliyordu. Bu nedenle eriyiğe kalsiyum, magnezyum ve alüminyum oksitleri katılarak firitin sertleşmesi sağlanıyordu. Soğutulmaya bırakılan bu alaşım sonradan dövülüp toz haline getirilmekte ve tekrar eritilip cama dönüştürülmekteydi.

Mısır matematiği Mezopotamya'dan daha iler düzeydeydi demiştik. Küsürat sevmeyen ve pi sayısını 3'e eşitleyen Bâbillilerin aksine Mısırlı matematikçiler gerçeğe daha uygun bir değer olan 3.125'i kullandıklarını da söylemiştik. Alan hesaplamalarında da Bâbillilerden ilerdeydiler. Örneğin

Bâbilliler mastaba şeklinde yukarı doğru daralan bir binanın kapladığı hacmi hesaplayacakları zaman alt ve üst yüzün alanlarının ortalamasını binanın yüksekliğiyle çarparak hesaplamaya çalışıyorlardı. Mısırlılar ise aynı sorunu önce tabanın uzun ve kısa kenarların karesini alıp bunu uzun kenarın uzunluğuyla topluyorlardı.

Ardından yüksekliği üçe bölüp sonucu önceki toplamla çarpıyorlardı yani bugünkü matematik diliyle $V=h/3\ (a^2+ab+b^2)$ formülünü uyguluyorlardı. Mısır papirüslerindeki matematik problemler bütün modern öğrencilere tanıdık gelecek şekildedir: "100 ekmek somunu 5 kişi arasında, her birine düşen pay giderek artacak şekilde, en büyük üç payın toplamının yedide biri en küçük pay toplamlarına eşit olacak biçimde bölüştürünüz". "7 evin her birinin 7 kedisi olsa ve her kedi de 7 fareyi kovalasa toplamda kaç fare kovalanmaktadır" "kendisine yarısı ve dörtte bir eklendiği zaman 10'a eşit olan sayı nedir" gibi.

Eski Mısırda çeşitli meslek grupları ve iş aletlerini gösteren resimler. Sol üst: Eski Mısır'da yataylık ve düşeyliğin denetlenmesinde kullanılan çeküller. Sağ üstte: madırga kullanan bir taş ustası ve ilkel bir makara sistemine ait olduğu sanılan taş parçaları (Gündüz 2002: 218-220)

Mısır astronomisinin de Mezopotamya'dan ileride olduğu görülmektedir. Yılı Ay'a göre hesaplayan Mezopotamyalıların aksine Mısırlılar Güneş takviminin mucidi olarak antik çağların (Mayalar hariç) gerçeğe en uygun takvimini düzenlemişlerdir. Gerçi Mısırlılar bunu yapmak zorundaydılar; zira Muson yağmurlarına bağlı olarak Hint okyanusundan gelen nemle her yılın Temmuz ortasında Nil Nehri taşıyor ve tüm tarım alanlarını

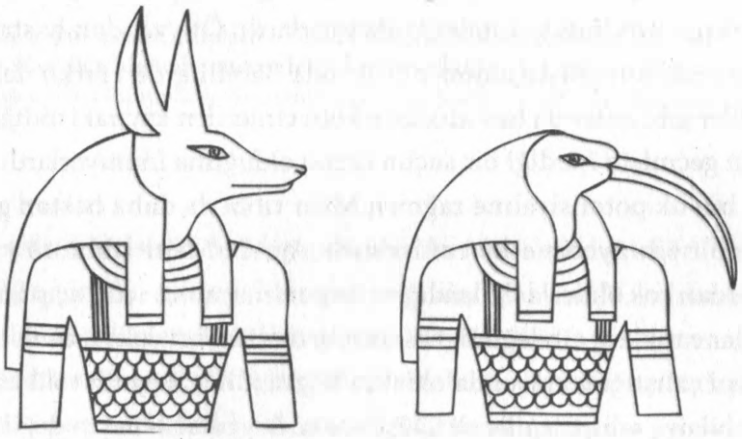
mahvediyordu. MÖ 3000'de Mısırlı astronomlar her yıl tekrarlanan bu olaya karşı önlem almak için Güneş takvimini geliştirdiler ve taşkınların başladığı günleri yılbaşına denk getirdiler. Ancak çok küçük bir hatayla yılı 365 gün olarak hesapladılar. 6 saatlik hata önemsiz gözükmekle birlikte 100 yıl sonra takvimin 20 gün kadar oynamasına ve taşkınların başka bir aya denk gelmesine yol açtı. Geleneksel takvimi tutucu iklim nedeniyle değiştirmek istemeyen astronomların imdadına başka bir göksel keşif yetişti. Her yılın Temmuz ortasında yani taşkın zamanında Sirius (Sothis) yıldızı Güneş'e en yakın konuma geliyordu. MÖ 2649 senesinde yaptıkları bu keşif sayesinde Mısırlı astronomlar takvimi değiştirmeden de taşkınları haber verebildiler.

Bu kadar bilgiden sonra Mısırlıların tıp alanında da Mezopotamyalılardan ileride olduklarını söylesek şaşırtıcı olmaz herhalde. Mısır tıbbı da hurafelerden tamamen uzak olmasa da Mısırlı hekimler mumyacılık sayesinde insan vücudu ve iç organlar hakkında çok daha fazla bilgiye sahiptiler.

Mumyalar üzerine günümüzde bıktırıcı spekülasyonlara rağmen bu uygulama büyük bir gizem içermez ve aşamaları büyük ölçüde bilinmektedir. Mısırlı hekimler kan dolaşımın merkezinin kalp olduğunu bilmekteydiler. Kırık tedavilerinde uzmanlaşmışlardı. Reçeteleri kaplumbağa kabuğu, yarasa gözü vb peşinde koşan Bâbillilerden daha rasyonel maddeleri içeriyordu. Örneğin sıcak iklimlerde yaygın bir hastalık olan trahoma karşı gözleri mikroplardan koruduğu modern tıp tarafından da kabul edilen malahitten yapılmış sürmeler kullanıyorlardı. Öte yandan hastalıkların gerçek nedenini araştırmama hususunda Bâbillilerden farklı değillerdi. Bâbilliler gibi onlar da hastalıkların kötü cinlerden kaynaklandığını veya kişinin geçmişte işlediği bir suçun cezası olduğuna inanıyorlardı. Bu nedenle büyük potansiyeline rağmen Mısır tıbbı da daha baştan gelişime kapalı bir zihniyetin etkisi altındaydı. Ayrıca Mısır tıbbının yaşamda olanlardan çok ölülerle ilgilendiğini de unutmayalım. İçini açıp baktıkları vücutlar canlılara ait değildi. Diseksiyon tecrübeleri yoktu, canlı organların nasıl çalıştığı konusunda oldukça bilgisizdiler. Beynin rolü hakkında hiçbir bilgiye sahip değillerdi. Düşünce ve duyguların beyin değil kalpten doğduğunu sanmaktaydılar.

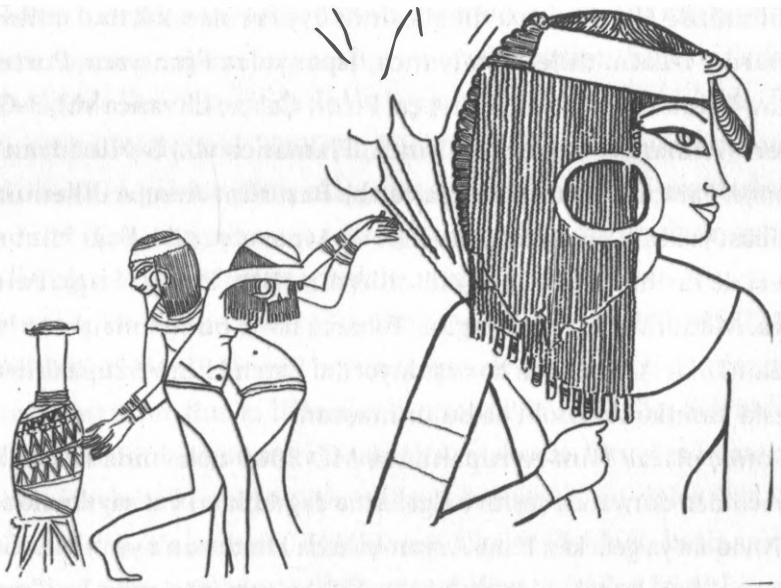
Din

Mısır dinini komşularından ayıran temel bazı özellikleri vardı. Öncelikle ölüm ve ölüm ve sonrası ile en fazla ilgilenen toplum Mısırlılardı. Mısır şiiri ahlaklı ve dürüst bir hayat sürme konusunda sürekli bir uyarı içindedir. Ölen ruhların kalbi Anubis tarafından bir terazide tüyle tartılır ve adaleti korumuş iyi ruhların kalbi tüyden hafif gelirse ödüllerini cennete giderek alırlardı. Mısırlılar çok sayıda tanrıya inanırlardı. Yunan tanrılarının aksine bunların çoğu yarı insan yarı hayvan olarak resmedilmişlerdi. Baştanrı Güneş tanrısı Amon-Ra idi. Başlangıçta Evrenin suyla dolu olduğuna inanırlardı. Sonra suyun içinden Tanrı Ra doğdu. Gökyüzü (Nut) ve yeryüzü (Geb) oluştu. Bilgelik tanrısı Toth Ay Tanrısı'nın yarattığı 360 günlük takvime beş gün daha ekledi. Her eklenen günün bir tanrısı vardı ve bunlar Mısır'ın en önemli tanrıları arasına girdiler isimleri; Osiris, İsis, Horus, Seth ve Nemphis idi. Osiris Mısır'ın kralı idi ancak kardeşi Seth onu kıskandı ve öldürdü. Osiris'in karısı İsis kocasının parçalarını toplayarak ona yeniden hayat verdi. Böylece Osiris'in ölüm ve yeniden doğumuyla tabiat sonbaharda ölüp baharda yeniden dirilir oldu. Çakal başlı yer altın tanrısı Anubis Osiris'i mumyalayarak onu ölülerin tanrısı yaptı. Osiris'in oğlu Horus ise babasının intikamını almak için Seth'le savaştı ve onu çöle sürdü. Mısır mitolojisi genelde yaratılış ve yok oluş üzerine odaklanmış ve ölüm ile ölümden sonrasıyla ilgilenmişti. Zamanla İsis tapımı geri kalan tanrıları geçerek Yunan ve Romalılar için de önemli bir kült haline geldi.

Mısır'ın önemli tanrılarından Anubis (solda) ve Toth (sağda)

Mısır dini tarihinin en ilginç olaylarından biri de Firavun Akhenaton'un (MÖ 1353-1335) tek bir Güneş tanrısına (Aton) tapmaya başlamıştı. Hatta oğlunun adını da Tutankhaton koymuştu. Ancak rahiplerin baskısıyla Tutankhaton eski çok tanrılı dine geri döndü ve adını da Amon'un hizmetkârı anlamında Tutankamon (MÖ 1332-1323) olarak değiştirdi. Tutankamon genç yaşta öldüğünde som altın bir tabutla gömülmüştü. 1922 yılında mezarının bulunması o senenin en sansasyonel olaylarından biri olarak görülmüştü. Mezarı açan arkeologların bazılarının gizemli biçimde ölmesi Tutankamon adının tarihi bir değer olmaktan çıkararak fantastik kurguların bir parçası haline gelmesini sağladı. Hemen her antik mezarda, o mezara zarar verenleri uyaran bir takım yazıtla bulunur. Nitekim antik mezarlara girmek gerçekten de tehlikeli bir iştir. Zira mezarlar kapalı ve oksijensiz bir ortamlardır ve daha da kötüsü ceset çürüdüğü için içerisi azot, metan gibi zehirli gazlarla doludur. Bu nedenle bu tür mezarlara önlem almadan girenler gerçekten de zehirlenip ölebilirler.

Mısır fresklerine örnekler.

İRAN

İran kelimesi Sanskrit ve Avesta dillerinde *soylu* anlamına gelen *Aryan*'dan gelmektedir ve *İran* aslında *Aryan ülkesi* anlamına gelen Eranvij'den türemiştir. *Aryan*lar, Hint-Avrupa halkları denilen büyük bir topluluğun parçasıydılar. Hint-Avrupa kavimleri arasındaki bağlantılar 18. asırda İngilizler tarafından Hindistan'da yapılan dil incelemeleri sonucunda keşfedilmişti. Sir William Jones (1746-1794) Sanskrit, Avesta, Latince ve Yunancayı karşılaştırarak bu dillerin ortak bir atadan geldiğini söylemişti. Zamanla bu dil ailesinin sanıldığından da geniş olduğu anlaşıldı. Günümüzde Hint-Avrupa dil ailesinin üyeleri olarak kabul edilen diller şunlardır 1-Latin dilleri (İtalyanca, İspanyolca Fransızca, Portekizce). 2-Slav-Baltık Dilleri (Rusça, Sırpça, Polce, Çekçe, Litvanca vb). 3-Germen dilleri (Almanca, İngilizce, Danca, Flamanca vb.) 3-Hint-İran dilleri (Hintçe, Farsça, Peştunca, Bengalce vb). Bazı Hint-Avrupa dillerinin yakın akrabası yoktur, Yunanca, Ermenice ve Arnavutça gibi. Bazı Hint-Avrupa dilleri de tarihte kaybolmuş ölü dillerdir. Hitit, Phryg (Frig), Pala, Luvi, Lidya, Mitanni dili, Toharca gibi. Toharca hariç bu sonuncuların hepsi de bir zamanlar Anadolu'da konuşuluyordu. Zaten Hint-Avrupa dillerine ait en eski kanıtlar Anadolu'da bulunmuştur.

Sonuç olarak Hint-Avrupalıların MÖ 3000 dolayında Hazar Deniz'i çevresinden dünyanın çeşitli bölgelerine dağıldıkları var sayılmaktadır. Bir kol Anadolu'ya gelirken Hint-Aryan kolu da Hindistan'a yerleşmiş buradan da İran dilleri konuşanlar MÖ 1400-1200 civarı günümüz İran'ına yerleşerek buradaki yerli Elâm kültürü ile karışmışlardır. İran'da adını bildiğimiz ilk Aryan halkları 9. asra ait Assur yazıtlarında adları geçen Medler ve Perslerdi. Persler II. Kuraş (Kyros MÖ559-530) devrinde Med egemenliğin-

den kurtularak yeryüzünün o güne kadar gördüğü en büyük imparatorluğu kurdular. Mısır, Anadolu, Suriye, Mezopotamya ve İran'ı birleştiren bu imparatorluk Hindistan'a kadar uzanmaktaydı. Pers İmparatorluğu yönetim anlayışı açısından Assur deneyiminin tam aksiydi. Tarihte bilinen ilk insan hakları metni Kuraş Silindiri adı verilen belgedir. Kuraş fethedilen her yerde yerel din, inanç ve kültürlere serbestlik tanımıştı. Yahudilere sürgünden geri dönerek Kudüs'e yeniden yerleşme ve mabedlerini yeniden inşa etme hakkı vermişti. Bu sebeple Tevrat'ın geç metinlerinden Kuraş Yahve'nin gönderdiği bir kurtarıcı olarak selamlanmaktadır. Pers şahları saraylarının etrafına tarihin ilk hayvanat bahçeleri veya botanik parkları diyebileceğimiz, çeşitli hayvan ve bitki türlerinin toplandığı av ve mesire alanları kurmuşlardı. *Paradesu* (sonradan *Firdevs*) adı verilen bu kelime Yunanca yoluyla batı dillerine geçerek cennet anlamındaki *paradise* sözcüğüne kaynaklık etmiştir.

İlk dönem Pers idaresi yönetim altındaki unsurlara geniş özerklik veriyordu. Perslere bağlı olan Yunan kentleri yine kendi idarecilerini seçip kendi paralarını basabilmekteydiler. Devlet, satraplık adı altında merkeze bağlı valiliklere dayanan sağlam bir yönetim anlayışına sahipti. Yine de ilerleyen zamanlar içinde Pers idaresinde de yozlaşma arttı. Ancak romanlarda, filmlerde Persleri sürekli olarak kötüleyip Yunanlıları yücelten bakış açısının da tarihsel olarak çarpık bir görüş olduğunu söylemek gerekir. Pers idaresinde hükümdarın (Şah) sorgulanamaz olduğu doğrudur ama Perslerin yabancı kültürlere karşı Yunanlılardan çok daha hoşgörülüydüler.

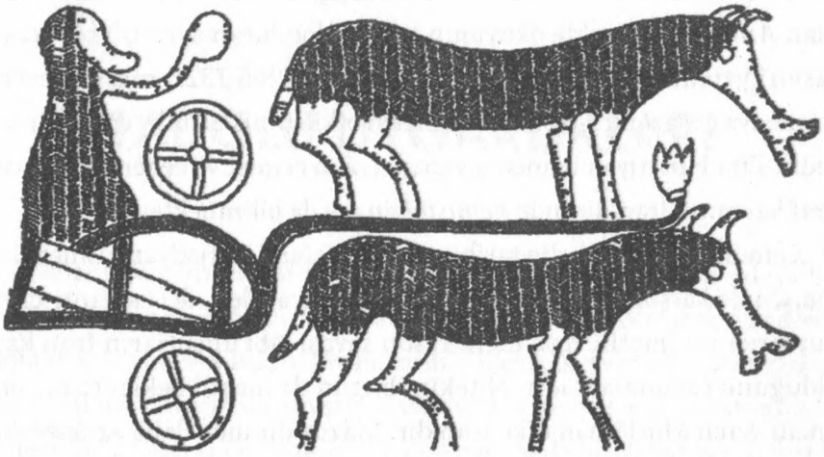
Akamanış Hanedanı (MÖ 550-330), Parthlar (MÖ 247-MS 224) ve Sāsāniler (MS 224-651) dönemi boyunca İran devlet geleneği o kadar güçlü bir miras oluşturmuştur ki İslâmiyet'ten sonra da Abbasîler Selçuklular, Gazneliler, Osmanlılar bu mirası sahiplenmişlerdir. Örneğin hemen her Müslüman devlette karşımıza çıkan temel kurumlar, mevkiler divan, vezir vb İranlılardan alınmıştı. Müslüman ülkeler 21 Martı başlangıç kabul eden İran Güneş takvimini kullanmaya devam ettiler. İranlılarınkini andıran sikkeler kestirdiler. Hatta İran şahlarının sembolü olan ay-yıldız sembolünü *padişah, şah, şehinşah, şehzade, sipahi* gibi Farsça unvanları benimsediler.

Kelimeler	Farsça	Latince	Sanskrit	İngilizce
anne	māder	mater	matr	mother
baba	peder	pater	pītār	father
casus	spas	specilator	spaz	spy
diş	data/danta	dente	dantah	tooth
erkek kardeş	brādar	frater	brātrīya	brother
genç	yuvan/jevan	yuvenis	yūvan	young
kapı	dar	-	dvāra	door
kız	dōhter	-	duhitr	daughter
hayır (edat)	na	non	na	no
inek	gaw	ceva	gava	cow
yeni	new	nova	nava	new
yıldız	sitare	astrum	star	star

Hint-Avrupa dilleri arasındaki yakınlığı gösteren kelimelere örnekler.

Ortaçağ Müslüman dünyasında Arapça ilim dili olarak kalırken Farsça (Pers kelimesinin Ortaçağ hali) İslâm ülkelerinde edebiyat ve diplomasi dili olarak benimsendi. Bunun en büyük sebebi Farsçanın öğrenilmesinin Arapçaya göre daha kolay olmasıydı. Sonuç olarak Pers (Fars) kültürü zenginliğini korudu. Hatta 9. asırdan itibaren bir Fars Rönesansı başladı. İran'ın en büyük şairleri kabul edilen Rudaki (858-941), Firdevsi (940-1020), Sadi (1210-1292), Şirazlı Hafız (1320-1390) hem İran'ın "şairler diyarı" olarak ünlenmesini sağladılar hem de İslâmiyet öncesi İran kültürünü unutulup gitmesini engellediler. Bu şairlerin en büyüğü kabul edilen Firdevsi 60.000 beyitlik meşhur Şehname'sinde Eski İran şahlarını yüceltip Müslüman Arapları yerdiği için büyük bir tenkide uğramış ve öldükten sonra cenaze namazı kılınmayıp Müslüman mezarlığına da gömülmemişti. Ancak Firdevsî'nin yeniden canlandırdığı İran mitsel kahramanları Zal, Rüstem, Kubad, Keykavus, Keyhüsrev, Cemşit, Kötü kral Dehhak ve ona karşı isyan eden Demirci Kawa, Feridun, Lohrasb ve diğerleri ulemanın muhalefetine rağmen Müslümanlar tarafından da sahiplenilip halk ve saray edebiyatında yaşatılmaya devam ettiler. Hatta bazı fakihler Kuran'da adı geçen Zülkarneyn (iki boynuzlu) Peygamberin Keyhüsrev olduğunu iddia ettiler. İran şiiri Avrupa kültür dünyasını da derinden etkiledi. Büyük Alman şairi Wolfgang von Goethe

(1749-1832) Hafız'ın etkisiyle kaleme aldığı *Doğu-Batı Divanı* (*West-östlicher Diwan*) İran şiirine duyulan ilgiyi yansıtmaktaydı.

Aryanları temsil ettiği düşünülen Bronz Çağına ait savaş arabası resmi

İslâm öncesindeki İran dini Zerdüştlük veya da daha geniş bir tanımlamayla Mazda dini (*Mazdayesna*) idi. Mazda dininde iki büyük yaratıcı kuvvet vadı. Bunlardan biri iyiliği temsil eden Ahura Mazda (Hürmüz), öbürü de kötülüğü temsil eden Angra Mainyu (Ehrimen) idi. Dünyadaki tüm iyi yaratıkları örneğin köpekleri, inekleri, koyunları, atları, insanın koruyucu ruhunu (fravāşī) yaratan Ahura Mazda'ydı. Bütün kötü yaratıkları örneğin akrepleri, kurbağaları, çekirgeleri, yılanları ve demonik (şeytani) varlıklar olan devleri (dīv), cadıları (cādū) yaratan da Angra Mainyu'ydu. Angra Mainyu'nun en büyük silahı yalan (drūj) idi. Yalan söylemek Mazda dininde işlenebilecek en büyük günahtı. Bunlar hem maddi hem de manevi alanda büyük bir mücadele içindeydiler. Hem iyiliğin hem de kötülüğün hâkim olacağı dönemler periyodik olarak birbirini takip etmekteydi. Dünyanın sonunda doğru kötülük her yere hâkim olacaktı. Ama tam bu esnada Saoşyant adlı bir kurtarıcı gelip bu kötülüğe son verecek ardından ilahi yargı günü başlayacaktı. O gün bütün ölüler dirilerek cinvāt köprüsünde bir sınava tabi tutulacaklar iyi ruhlar cennete (*firdevs*) kötü ruhlar ise cehenneme (*tam*) gideceklerdi. Mazda dini ateşi kutsadığından cehennem Müslüman inancında

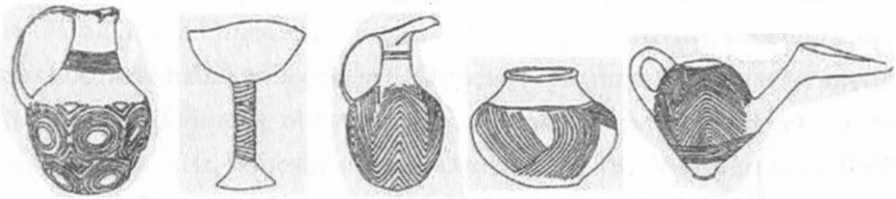
olduğu gibi sıcak bir yer olarak değil, tam aksine soğuk, ıssız ve karanlık bir yer olarak tarif edilmekteydi. Burada günahlarının bedelini ödeyen ruhlar sonra cennete kabul edileceklerdi. Ortaçağda yazılmış Mazdaist bir metin olan *Ardāvīrāfnāme*'de okuyanın kanını donduran ayrıntılı bir cehennem tasviri yapılmıştır. Rönesans yazarı Dante (1265-1321) meşhur eseri İlahi Komedya'yı yazarken bu klasik eserden etkilenmiş olabileceği düşünülmektedir. Zira Hıristiyan inancına yabancı olan cennet ve cehennem arasındaki araf kavramı, İran dininde *hemistekan* adıyla bilinmekteydi.

Günümüzde birçok din tarihi uzmanı, Yahudi-Hıristiyan kısmen de İslâm inancında karşımıza çıkan Şeytan-Tanrı mücadelesi, deccal (anti-christ) ile kurtarıcının (mesih veya mehdi) son savaşı gibi unsurların İran kaynaklı olduğunu savunmaktadır. Nitekim bugün de mehdi beklentisine en fazla önem veren Müslüman ülke İran'dır. Mazda dininde daha az önemli başka tanrılar veya tanrısal varlıklarda bulunmaktaydı.

Bunlar aynı zamanda gezegen olarak da düşünülmekteydi. Eski İranlılar astronomiye oldukça ilgiliydiler, gök cisimlerine de kutsallık atfetmekte ve doğruya yakın bir Güneş takvimi kullanmaktaydılar. Örneğin tanrıça Anāhīta *(Nahid)* Venüs gezegenini, Vahrām (Behrām) Mars gezegeni olarak düşünülmekteydi. *Ferištah* adı verilen melekler de önemli ruhsal varlıklardı. Önemli melekler olan *Haurvatat* (sağlık) ve *Amaratat* (ölümsüzlük) adı Kuran'da da Hârut ile Mârut adıyla geçmektedir. MÖ 7-6. asırlarda yaşadığı sanılan Zerdüşt Peygamber Mazda dininde önemli bir reform yapmıştı. Ahura Mazda'dan başka bir tanrıya tapınılmaması gerektiğini söylemiş, kanlı kurban törenlerini yasaklayarak kurban olarak sadece ateşe odun atılmasının yeterli olacağını belirtmişti. Görüşleri Ahura Mazda'dan alınan vahiyle yazılmış olan Avesta adlı kitapta toplandı. Zamanla Mazda dini daha çok Zerdüşt'ün görüşlerine göre yorumlanır oldu ve bu dine Zedüştlük de denilmeye başlandı. Ancak Müslümanlar Zerdüşt din adamları olan Magilerden yola çıkaran bu dine Mecusilik adını vermişlerdi. Magi kelimesi batı dillerine de geçmiş ve büyücü anlamındaki *magician* sözcüğüne kaynaklık etmiştir.

ANADOLU UYGARLIKLARI

Anadolu sözcüğü Yunanca *doğu* anlamında *anatolia*'dan gelmektedir. Okullarda anlatılan *ana-dolu* açıklaması hayalidir. Etnolojik olarak Anadolu, Mezopotamya, Mısır veya İran'ın aksine tarihin hiçbir döneminde tek ve baskın bir ulusun hâkimiyetinde olmamıştır. Assurluların yazıyı getirmesi sayesinde MÖ 19. asırda tarihsel çağlara girmiş olan Anadolu'da birbirinden çok farklı halklar bir arada yaşamakta idi. Orta Anadolu'da muhtemelen buranın en eski halkı olan ve Kafkas lisanlarını andıran ön eklemeli (prefix) bir dil konuşan Hattiler yaşıyordu. Hattilerden bize kalan altın kupa ve vazolar çok ileri bir maden işleme geleneğini yansıtmaktadır. Hattiler sonradan bu bölgeye yerleşen Hint-Avrupalı bir kavim olan Hititlerin yönetimi altına girdiler. Hitit aslında yanlış bir tanımdır. Bu halk kendisine K'neşa (Nesi) halkı diyordu. Hitit adı onları hatalı biçimde Hattilerle karıştıran modern bilimcilerin yerleştirdiği yanlış bir isimlendirmedir; ancak çokça kabul gördüğünden kullanılmaya devam edilmektedir. Hititler de Kral (*Labarna*) ve Kraliçe (*Tawananna)* kadar *Pankuş* adlı bir çeşit danışma meclisi de yönetimde etkiliydi. Hitit kanunlarının genel olarak Samî yasa derlemelerine göre daha hümaniter olduğu savunula gelmişse de aradaki fark çok fazla değildir. Uygulamada Samî kanunlarındaki el-kol kesme ya da taşlayarak öldürme gibi ağır cezaları sadece kölelere uygulandığı bilinmektedir. Hafif suçlara ise genelde para cezası veriliyordu. Evli olmayan insanların cinsel ilişkisi zina olarak görülmüyor ancak evli kadın başkasıyla ilişki kurarsa kocasına onu öldürme hakkı tanıyordu. Boşanmada bir çocuk haricindeki tüm çocuklar babaya kalırdı. Birden fazla kadınla evlenmek veya kardeşinin dul karısıyla evlenmek serbestti. Ancak Samîlerin aksine amcakızlarıyla ve yakın akrabalarla evlenmek yasaktı. Bu örnekler Hitit hukuk sisteminin pederşahi yapısını açığa çıkarmaktadır.

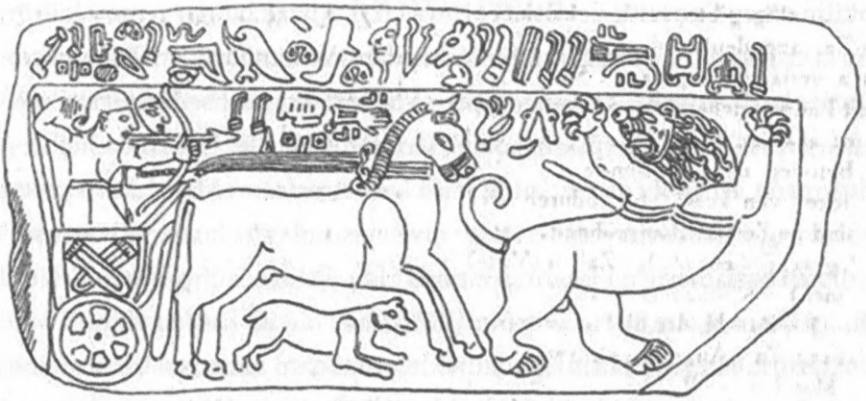
Alacahöyük, Kültepe ve Horozköy'de bulunan Hattilere ait altın ve gümüş kaplar.

Hitit dili Germen dillerine yakındır ve çözülmesi de Eski Almancayla yapılan karşılaştırmalar sonucu gerçekleşmiştir. Öte yandan Hattuşaş'ta (Boğazköy) yapılan kazılar sonucu Hitit arşivlerinde sekiz dilde yazıt bulunmuştur. Bunlar arasında artık ölü dil haline gelmiş Sümerce parçalar olduğu gibi, çoğu dönemin diplomatik dili olan Akkadça ve diğer Anadolu hakları olan Luvi, Pala, Hurri vb dillerindedir. Luviler batı Anadolu'da yaşayan Hint-Avrupa kökenli bir halktı. Kendilerine ait bir hiyeroglif yazı geliştirmişlerse de bu yazı pek okunamamaktadır. Zaten bu yazı nadiren kullanılmıştır. Asıl arşiv kayıtları çiviyazısı kullanılarak kayda geçirilmekteydi.

Yine Hint-Avrupa kökenli olduğu düşünülen Palalar Batı Karadeniz bölgesinde yaşıyorlardı. Urartuların ataları oldukları sanılan Hurriler ise daha çok bugünkü Urfa-Maraş-Adıyaman bölgesinde meskûndular. Hurrice de Hattice gibi Kafkas dilleri özelliği taşıyan bir lisandı.

Hitit kültürü Hurri dininden ve dilinden oldukça etkilenmişti. Hititlerde Birçok kral ve kraliçenin ve tanrının adı Hurricedir. Anadolu'da yaşayan başka bir halk da Hindistan'dan geldiği düşünülen Mitannilerdi. Hurrileri yönetim altına alan Mitannilerden elimize kalan belgeler klasik Hint dili Sanskrit ile uyumludur. Mitannilerin Anadolu'ya savaş arabası teknolojisini taşıdıkları ve Anadolu halklarına at eğitimini öğrettikleri görülmektedir.

Hitit dini Hatti ve Hurri panteonun etkisi altında kalmıştı. Çevre kültürlerin dinlerinden etkilendikleri için Hitit diyarı için " 1000 Tanrılı ülke" denilmekteydi. Bir çok tarihçiye göre farklı din ve kültürlerin bir arada yaşaması Anadoluyu komşularına nazaran daha toleranslı bir coğrafya haline getirmiştir. Baştanrı Hint-Avrupa kökenli bir fırtına tanrısı olan Teşup ve Güneş tanrıçası Arinna idi. Teşup'un asıl (Hititçe) adı Yunanlıların Zeus'u ve

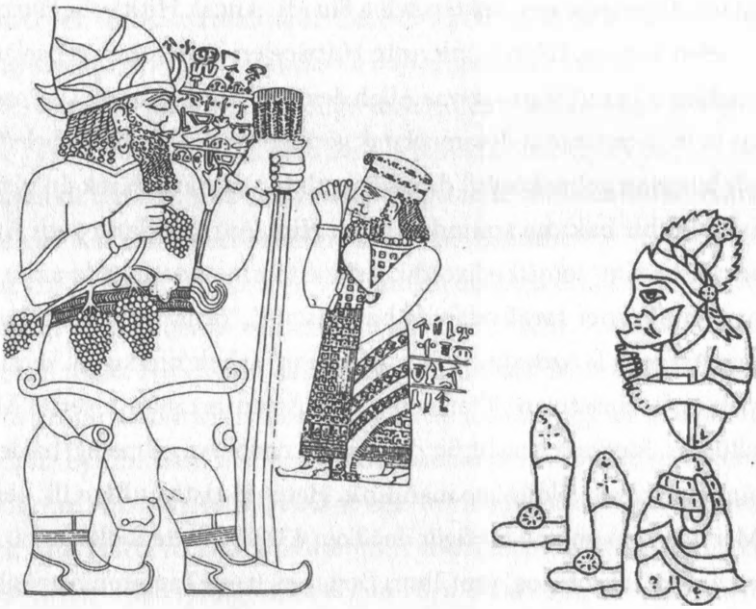
Yukarıdaki resimde bir Hitit savaş arabası görülüyor. Hantal Sümer savaş arabasından çok daha hızlı (parmaklıklı tekerleği var) ve Sümerlerden farklı olarak savaş arabasına at koşulmuş. Yukarıdaki yazı tam olarak çözümlenememiş Hitit/Luvi hiyeroglif yazısıdır. Savaş arabasıyla aslan avlanıyor. Aslanlar bir zamanlar tüm Anadolu'da yaşarlardı. Anadolu'da kayda geçen son aslan avı 1880'lerde yani Osmanlı'nın son zamanlarındadır.

Romalıların Dius'uyla aynı kökten gelen Şiu idi. Ancak Hititlerin Hurrilerden etkilenmeleri sonucu Tanrı isimlerinin Hurriceleri kullanılmyaa başlanmıştı. Tıpkı Türklerin Tengri/Tanrı yerine Allah demeye başlamaları gibi... Anadolu'da eski Ana tanrıça tapımının devamı olarak görülebilecek Kubaba (Kybele/Cybele-Sibel adı buradan gelmektedir) da en önemli bir tanrıça olarak ön plana çıkmaktaydı. Bu bir bakıma sonradan gelen Hint-Avrupalılarla yerli Anadolu halkının karışımını temsil ediyordu. Kybele tapımı Anadolu'da uzun asırlar devam etti ve Frigler tarafından da benimsendi. Yunan ve Romalılar da bu Tanrıçayı Artemis'le özdeşleştirdiler. Efes şehri Kybele'nin kutsal kenti olarak görülmekteydi. Hıristiyanlık'tan sonra Efes Artemis tapımın yerini Meryem Ana kültü aldı. Meryem Ana hiçbir dönemde Anadolu'ya gelmediği halde Efes'te yaşadığına ve burada öldüğüne inanılırdı. Hatta Hıristiyanlığın ilk dönemlerinde Meryem Ana önemli bir figür değilken 431'de Efes'te toplanan bir konsül Meryem Ana'yı "Theotokos" yani Tanrı Doğuran, (veya Tanrı'nın Annesi) olarak kabul etti. Bu olay Anadolu'nun yerli Ana tanrıça kültünün Hıristiyanlık üzerindeki etkisi veya bir tür Hırisityan-pagan uzlaşması olarak yorumlanabilir.

Hitit Krallığı MÖ 1200 civarı "Deniz kavimleri" denilen bir takım halkların saldırısı sonucu yıkıldı. Sonrasında Anadolu-Suriye sınırında bir süre daha

hüküm süren Geç Hitit devletleri ortaya çıktı. Ancak bunlar Arami kültürünün etkisi altında kalmış farklı bir kültür dünyası içindeydiler. Zaman içinde Hititler kaybolup gittiler. Sadece Tevrat'ta onlardan bahseden birkaç metin kalmıştı. MÖ 5. asırda yaşamış olan Herodotos Hititler hakkında hiçbir şey bilmiyordu. Anadolu'da rastladığı Hitit kabartmalarını Mısırlıların yaptığını sanmıştı. Hititlerin yeniden keşfi çiviyazısının çözülmesi ve Hattuşaş'ta kazıların başlamasıyla 19. asrın sonunda oldu. Dilin çözülmesinde Çek asıllı Alman bilim insanı B. Hrozny'nin (1879-1952) büyük katkısı oldu.

Atatürk, Hatti ve Hitit kültürüne büyük önem vermişti. Hititoloji bölümünün açılması ve Alacahöyük, Alişar, Kültepe vb Hitit yerleşimlerinin kazıları Atatürk tarafından desteklendi. Etibank ve Eti isimli kuruluşlar da bu önemi göstermekteydi. Ankara'nın sembolü olarak da Hitit (hatti) Güneş Kursu'nun seçilmesi, bir zamanlar Geç Hitit devletlerinin hüküm sürdüğü Antakya'ya Hatay adının verilmesi, Anıtkabir'deki kabartmalarda Hitit üslubunca düzenlenmesi bu ilginin sonucuydu.

Tesadüf mü? Yoksa geleneğin devamlılığı mı? MÖ 8. Asra ait Konya Ereğlisi yakınlarındaki İvriz Kabartmasında Tanrı Tarhunza'ya saygısını sunan Kral Warpalawa'nın tasviri (solda). Kıyafetler ve duruş şekli Anadolu gölge oyunu karakterleri Hacivat-Karagözü anımsatmaktadır (sağda).

Urartular

Orta Anadolu'da Hititlerin Urfa bölgesinde Hurrilerin etkin olduğu dönemde Doğu Anadolu'da da başkentleri Tuşpa olan Urartu Krallığı hüküm sürmekteydi. Urartular etnik olarak Hurrilerle akrabaydılar. Van Gölü çevresine yayılmışlardı. Assurlarla bir ölüm-kalım savaşı vermekteydiler. Assur yazıtları Urartulara karşı yapılan seferler ve alınan esirlerin listeleriyle doludur. Sürekli savunma durumunda olan Urartular bu sebeple kaıntıları bu günde görülebilecek çok sayıda kale inşa etmişlerdir. Urartuların dikkat çekici bir maden sanatları vardı. Urtartu işi kılıçlar, dev kazanlar günümüze kadar ulaşmıştır Urartu kazanları Suriye ve Yunan-Roma dünyasınca da taklit edilen bir stil ortaya çıkarmıştı.

Fransız devrimcilerce 1789'da sahiplenilen Phryg (Frig) başlığı

Phrgyler

Anadolu'ya MÖ 1200 civarı doğudan geldikleri sanılan bir diğer halk da Phryglerdir (Frig). Hint-Avrupa dili konuşan ve muhtemelen *Thrak*larla da akraba olan Phrygler önceleri Malatya (Melitine) bölgesine sonrada Batı Anadolu'ya yerleştiler. Başkentleri Gordion'du. Phrygler de Urartular gibi metal sanatlarında ve tekstil üretiminde başarılıydılar. *Tapesi* adı verilen kilimler ve *fibula* adı verilen metal kemer tokaları onların ürünleridir. Phryglerin üzerlerine büyük toprak yığınlarıyla örttüğü mezarları (*tümülüs*) da ünlüdür.

Phrygler en çok da efsanevi kralları Midas (*Mita*) ile hatırlanırlar. Midas hakkındaki hikâyeler Anadolu'da en sevilen edebiyat eserleri arasındaydılar. Bunlardan birinde Midas Tanrı Dionysos'tan bir dilekte bulunuyor ve dokunduğu her şeyin altın olmasını istiyordu. Sonunda su bile içemez duruma düşen Kral arınmak için Paktolos (muhtemelen Manisa'daki Sart çayı) ırmağına girerek yıkanıyordu. Her mitte olduğu gibi burada da bir gerçek payı vardır. Ege Bölge'sindeki ırmaklarda altın tozu olduğunu biliyoruz. Phryglerden dünya kültür mirasına kalan ilginç bir özellik de başlarına taktıkları Phryg başlığı adı verilen külahtır. Genelde Anadolu'da köleler ve yoksul halk tarafından giyilen bu başlık sonradan köle isyancıların da sembolü olmuştu. Asırlar sonra Fransız devrimcileri Phryg başlığını kendi resmi giysileri olarak benimsediler.

Phrygler MÖ 7. asırda Kimmer istilalarıyla zayıfladılar ve önce Lidyalıların sonra da MÖ 550'de Perslerin denetimine girdiler. Phryg dili daha uzun asırlar konuşulmaya devam edilmişse de zamanla Yunanca içinde erimiştir.

Lidyalılar

Anadolu'da Yunan egemenliği başlamadan önce önemli rol oynayan son halk Lidyalılardır. Lidyalılar da Hint-Avrupa dili konuşan bir halktı Manisa civarına yerleşerek Sardes adlı başkentlerini kurdular. Ticaret alanında başarılı olan Lidyalılar İran'a doğru uznaan Kral Yolunu denetim altına alarak zenginleştiler ki meşhur kralları Kroisos (MÖ 560-546) "Kârun kadar zengin" deymiyle anılır. Zenginlik ve ticaret Lidyalıların dünya uygarlığına simgesel paraları katmasını sağladı. Değişim aracı olarak para diyebileceğimiz nesneler binlerce senedir kullanılmaktaydı. Ancak bunlar genelde kendi değerini taşıyan çeşitli bakır külçeler, çubuklar şeklindeydi. Lidyalıların başarısı sembolik değerli para (sikke) üretmeleriydi. Başlangıçta elektrondan (altın gümüş karışımı) üretilen sikkelerin yerini sonra ya gümüş (*drahmos* Arapça *dirhem*) ya da altın (*denarius*, Arapça *dinar*) paralar aldı. Altın sikke kestirmek bir prestij ve güç göstergesiydi

Dünyanın ilk sikkesi kabul edilen Lidyon

Lidyalıları takiben her şehir devleti kendi sikkesini basmaya başladı. Sikkelerin üzerine kendi şehir sembollerini eklediler. Örneğin Atinalılar baykuş, Rodoslular gül, Kyzikoslular yaban domuzu veya ton balığı sembolünü tecih ediyorlardı. Böylece bir nevi kentlerini "reklamlarını" yapmaktaydılar. Kaliteli olan sikkeler diğer kentler tarafından da tercih ediliyor bu da günümüzde Amerikan dolarında olduğu gibi o sikkeyi kestiren şehre avantaj sağlıyordu. Zira sikke bakır külçenin aksine illaki kendi madeni değerine bağlı kalmak zorunda değildi. Saygın bir şehrin sikkesi aynı gramajdaki tanınmamış bir *polis*'inkinden daha değerli olabilirdi. Sikkelerin -en azından teoride- ağırlıkları Romalılardan İslâmi asırlara kadar değişmeden kalmış, dinar için 4.4 gram, drahmi için 3.4 gram da sabitlenmişti. Zengin devletler alışılmış 3-4 gramlık gümüş dirhemlerin dört katı olan 16 gramlık *tetradrahmi*lerde basmaktaydılar. Bunlar genelde kutlu günleri, askeri zaferleri vb amak için kestirilirdi..

Hilecilik o zaman da vardı. Maden oranını düşürerek veya karışıma kalitesiz madenler ekleyerek (tağşiş) sikkenin değeri yükseltilebilmekteydi. Bu yöntemler hazinesini doldurmak isteyen devletler için önemli bir gelir kapısıydı.Ancak sikkenin içindeki değerli maden oranıyla oynandığını fark eden halk (birçok sikkenin bir kenarının kesik olarak bulunması halkın onları sürekli olarak kontrol ettiğini göstermektedir) aldatıldığını anladığın-

da bu sikkeleri kullanmıyordu. Bu durumda devletin bastığı paralar yerine eski hükümdarların sikkeleri ya da yabancı paralara rağbet artmaktaydı. Örneğin Osmanlılarda 16-17. asırda dirhemlerdeki gümüş oranının iyice düşürülmesiye esnaf yerli paralar yerine, Hollanda florinleriyle alış veriş yapmaya yönelmişti.

Sikke üretmenin iki yolu vardı ve bunlar neredeyse iki bin sene boyunca değişmeden kaldılar. Birincisi yuvarlak şeklinde bir maden parçasına kalıp mühür çekiçle vurulmasıydı. Bu yöntemle usta her sikkeyi tek tek darbetmek zorundaydı Daha pratik bir yöntem ise çok sayıda sikke kalıbı hazırlayıp bunların içine eriyik maden döküp soğumalarını beklemekti. 17. asırda Avrupa'da seri halde sikke basılan ilk makineler ortaya çıkınca modern darphanelerin önü de açılmış oldu.

Seçilmiş Kaynakça (Mısır, İran ve Anadolu için)

BAINES, John -Jaromir MALEK, Eski Mısır, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Atlası, Çevirmen: Oruç Arıoba, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

BRYCE, Trevor, Hitit Dünyasında Yaşam ve Toplum, Çeviren: Müfit Günay, Dost Yayınları, Ankara, 2003.

EAGLETON, C.-Jonathan Williams Paranın Tarihi, Çeviren:fadime Kahya İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2013.

FREEMAN, Charles, Mısır, Yunan ve Roma, Çeviren: Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara,2003.

FREIDRICH, Johannes, Kayıp Yazılar ve Diller, çeviren: Recai Tekoğlu, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, 2000.

GURNEY, Olivier Robert, Hititler, Çeviren: Pınar Arpaçay, Dost Yayınları, Ankara, 2001.

GÜNDÜZ, Altay, Mezopotamya ve Mısır, Bilim, Teknoloji, Toplumsal Yapı ve Kültür, Büke Yayınları, İstanbul 2002.

ÜNAL, Ahmet, Hititler Devrinde Anadolu Cilt I, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul,2002.

WIESEHÖFER, Josef Antik Pers Tarihi, Çeviren: Ali İnci, Teos Yayınları, İstanbul, 2003.

YUNAN VE ROMA UYGARLIĞI

Aslında başlangıçta birbirleri hakkında hiçbir şey bilmeyen Yunanlılar ve Romalılar bir dönem sonra o kadar iç içe geçmiş bir medeniyet kurmuşlardır ki günümüzde her iki halkın da uygarlığını diğerinden bağımsız bir şekilde ineclemek imkânsız gibidir. İçiçe geçmiş halleriyle Yunan-Roma birlikteliğinin başarılı asırlarını tarihçiler "Klasik Tarih, Antik Dönem" gibi farklı adlarla isimlendirmişlerdir. Burada elbette Yunan-Roma yakınlaşması ve "ittifakının" başarısı üzerine durulmalıdır. Başlangıçta başka halklarla da örneğin Yahudilerle de araları oldukça iyi olan Romalılar niye Akdeniz'de onca ulus dururken sonraları Yunanlılarla bir kader ortaklığına yönelmişlerdi? Her iki toplumu diğerine karşı yakınlaştıran ve "Batı medeniyetinin kökenleri olarak görülmelerini" sağlayan etmenler nelerdi? Yunan-Roma uygarlığının ana hatalarını incelerken bu sorulara da cevap arayacağız.

YUNANLILAR

Yunan kelimesinin kökeni İonia (İyonya) dır. İonlar, Batı Anadolu'da önemli koloniler kurmuş Yunancanın doğu lehçesini konuşan bir halktı. Persler Anadolu'ya geldiklerinde İonialılar (İonian) karşılaşarak onları Yunan olarak isimlendirdiler. Sonradan bu isim hemen hemen tüm Asyalı haklarca de benimsendi. Bugün Farsçada, Türkçede, Arapçada, Çincede bu halk için aynı kelime (Yunan) kullanılmaktadır. Bu durum tıpkı Yunanlıların Sicilya'da kurduğu kolonilerde yaşayan Greek (*Graecae*) adlı kabileden alınan ismin bilindiği üzere tüm Avrupa dillerinde Yunanlıları tanımlayan sözcüğe (İngilizce *Greek*, Almanca *Griechisch* vb.) dayanak teşkil etmesi gibidir. Eski

Yunanlılar ise kendilerini efsanevi bir ataya dayandırarak *Hellen,* ülkelerini de *Hellas* olarak adlandırırlardı. Bugünkü Yunanlılar da (Trakyalı Türkler gibi) baştaki H sesinin yutarak *Ellen* ve *Ellas* adını kullanıyorlar.

Öte yandan aynı efsanevi atadan geldiklerine inanmaları ve birbirine yakın diller konuşmaları Yunanlıların kendi aralarında siyasal bir birlik kurduğu anlamına kesinlikle gelmiyordu. Yunanlılar İlk Çağ'ın coğrafi, demografik, siyasal ve kültürel açıdan en dağınık topluluklarından birini temsil ediyordu. Bu dağınıklık onları politik olarak zayıflatırken, kültürel açıdan zenginleştirmekteydi. Bu nedenle de uygarlık tarihi açısından Eski Yunan muazzam ve çelişkili bir kaynak teşkil etmektedir. Yunanlıları bir araya getiren tek unsur MÖ 776'dan beri dört yılda bir düzenledikleri olimpiyatlar ve bazen de *barbar* dedikleri yabancı halkların istila girişimleriydi. *Barbar* terimini günümüzdeki "yabani, medeni olmayan kişi" anlamında değil Yunanlı olmayan yabancılar anlamında kullanıyorlardı. Yoksa Mısırlılar gibi "barbar" halkların kendilerinden daha eski ve üstün bir medeniyete sahip olduğunun bilincindeydiler.

Öte yandan tipik bir Yunanlı için barbarlar ile diğer Yunanlılar arasında çok büyük bir fark da bulunmuyordu. Hiçbir zaman siyasal bir birlik kurmayı başaramamış olan Yunanlılar için kendi yaşadıkları şehir (*polis*) dışındaki herkes aslında yabancıydı. Öyle ki Atina ile Sparta ya da Miletos ile Efes arasındaki rekabette taraflardan birinin ya da her ikisinin barbarlardan yardım alması şaşırtıcı bir durum değildi.

Siyasi Tarih ve Kurumlar

Yunanca Hint-Avrupa dil ailesinin bir üyesidir. Yunanca konuşan ilk insanların MÖ 2000-1800 yıllarından bugünkü Yunanistan'a yerleştikleri sanılıyor. Yunan diline ait ilk izlere Girit Adası'nda MÖ 1450 civarına ait bazı yazıtlarda rastlanmaktadır. Girit'te bu dönemde Yunanca konuşmadığı bilinen ama dilleri de tam olarak çözülememiş Minos halkı yaşamaktaydı. Minos uygarlığının günümüze ulaşmayı başarmış Konossos adlı başkentindeki saray ve duvar resimlerinin canlılığı bugün de ziyarete gelenleri büyülemektedir. Bu resimlerde bilinen ilk "boğa güreşlerinin" ve "boks müsabakalarının"

tasvirleri de bulunmaktadır. Yunanlılar, Minos ve Ege Denizi'nin yerli halklarının kültüründen oldukça etkilenmişlerdi. Bilim insanları günümüzde Yunancayla özdeşleşmiş birçok kelime ve *–ssos, nthos,* gibi eklerle biten sözcüklerin kaynağının Karialılar, Lelegler, Minos halkı gibi yerli Ege halkları olduğunu düşünmektedirler. Sonuçta Yunanlıların kendilerine Akha diyen bir kolu MÖ 1450 civarında Minos Krallığını yıkarak bu adaya hâkim olmuştur. Akhaların başkenti Yunanistan'daki Mykenai kentiydi. Aslanlı kapısı hâlen ayakta olan bu şehir nedeniyle Akhalara Myken de denilir. Mykenai uygarlığı bronz üretimi silahları haricinde dikkat çekici bir başarıya sahip olmadığı gibi mimarileri de Mısır, Mezopotamya uygarlığının yanında sözü bile edilemeyecek derecede yalındı. O halde neden Akhalar ve Myekanai medeniyeti bu kadar meşhurdur? Bunun sebebi Homeros adlı bir ozan –ya da birçok ozan- tarafından 9. asırda derlendiği sanılan Akhalarla Troialılar arasındaki savaşı anlatan İlyada (*iliada*)Destanı'dır.

Girit Knossos kültüründe boğa güreşleri daha doğrusu oyunları.

MÖ 1200 dolayında farklı bir Yunan kavmi olan Dorlar, Yunanistan'a girerek Akhaların hâkimiyetine son verdiler. Yunanistan'da böylece "Karanlık Çağ" denilen bir döneme girmiş oldu. Okuma yazma unutulmuş mimari gerilemişti. Öte yandan demiri işlemeyi bilen Dorlar teknolojik olarak Akhalardan ilerdeydiler. Dorlardan kaçan Akhaların bir kısmı Ege Adaları ve Batı Anadolu'ya yerleştiler. Burada Theos, Phokaia (Foça), Smryna (İzmir), Assos, Halikarnassos (Bodrum) gibi birçok şehir kuruldu. Batı Anadolu, doğru

dürüst göl ve akarsuların olmadığı kurak bir coğrafya olan Yunanistan'dan çok daha zengin bir bölgeydi. Yunanlılar burada Maindros (Menderes), Hermos (Gediz) gibi nehirler boyunca yayıldılar ve tarımla ticaretle uğraşarak zenginleştiler. Doğulu medeniyetlerle tanışarak yeni bir kültürel evreye geçtiler. MÖ 8. asırdan itibaren özellikle Küçük Asyalı (Anadolu) Yunanlılar arasında bir uyanış dönemi başladı. Anadolulu Yunanlılar koloniler kurarak Akdeniz'in her yanına yayıldılar. Karadeniz'in kuzeyinde Kırım Yarımadasında Khersonessos'u kurarak göçebe bir halk olan kimi tarihçilere göre Türklerin ataları olan İskitlerle temasa geçtiler ve onların sanatından etkilendiler. Gürcistan'da Kolkhis şehrini kurduktan sonra Kafkas mitolojisinin unsurlarını benimsediler. Türkiye'nin Karadeniz kıyılarında *Herakleia* (Karadeniz Ereğlisi)*Trapezon*, *Amisos* (Samsun), *Sinope*, *Rhizus* (Rize) gibi kentler de kuruldu. Suriye'de Al-Mina'ya yerleşen Yunanlılar burada Fenikelilerden alfabeyi öğrendiler. Mısır'da *Naukratis* şehrini kurarak Mısır biliminde haberdar oldular. Sicilya'ya yerleşerek çok önemli bir Yunan kenti olan Syrakusa'yı kurdular. İtalya'da Neapolis (Napoli) Güeny Fransa'da Massilia'yı (Marsilya) inşa ettiler. Böylece Akdeniz'in en iyi denizciler ve en açıkgöz tüccarları olarak sivrilerek doğu medeniyeti ile Roma Kelt halkları arasında aracı rol oynamaya başladılar.

Bu yayılmaya rağmen her Yunan kenti sadece kendinden sorumluydu. Şehir devleti örgütlenmesi (*polis*) asla terk edilmemişti. Ancak ticaret sayesinde yükselişe geçen Yunan burjuvazisi MÖ 7-6. asırlarda demokratik devrimlere önderlik ederek hemen her poliste krallıkları devirerek halkın haklarını koruyan bir takım liderleri (*tyran*) başa getirdi. Başlangıçta halkın büyük desteğini alan *tyran*lık rejimi sonradan babadan oğula geçen yeni bir krallık biçimin alınca devrimci sınıflar tekrar harekete geçti ve birçok Yunan kentinde halkın gücü (*demos+kratos*) halk yönetimi anlamına gelen demokratik rejimler kuruldu. MÖ 6. asırdan sonra artık birçok *polis* görev süresi ve yetkileri sınırlı iki *arhon* tarafından yönetilmeye başlandı. Arhonlar birbirlerinin icraatlarını denetleme hakkına sahiptiler. Gerçek iktidar halk meclisinin (*eklesia*) elindeydi. Savaş ve barış kararları gibi en önemli kararlar *agora* denilen kent meydanında tüm yurttaşların toplanıp oylamaya katılmasıyla sağlanırdı. Gerçi en kalabalığı 100-150 bin nüfusa sahip bir *polis*te vatandaş

sayısı taş çatlasa 5-10 bin kişiydi. Kadınlar vatandaş sayılmadığından nüfusun %50'si listeden otomatik olarak siliniyordu. Başka şehirlerden gelip yerleşen yabancılar (*metek*), çocuklar ve hiçbir siyasi hakkı olmayan köleleri de bu listeden çıkardığımızda geriye halkın %10-15'i gibi bir topluluk kalmaktaydı.

Yine de bu sistem tüm ülkeye bir hükümdar ve onun birkaç akrabasının hükmettiği Mezopotomya-Mısır krallıklarındaki rejimden çok daha demokratikti.

Günümüz Avrupa'sının kendisini eski Yunan'a dayandırmasının en önemli sebebi de demokrasi yolunda Yunanlıların önemli bir adım atmasıydı. Üstelik Eski Yunanlıların kendileri de sistemlerin Pers veya Mısırlılardan daha özgürlükçü olduğunun farkındaydılar. Pers halkını "Büyük Şah'ın kölesi" kendilerini de özgür insanlar olarak görüyorlardı. Yunanlılar özgürlük (*eleutheria* ἐλευθερία) sözcüğünü sadece bir ülkenin veya kentin bağımsızlığı (*autonomia* αυτονομια) olarak değil bireyin hiçbir güce bağlı olmaması ve şahsi hürriyeti anlamında kullanıyorlardı. Perslerle yaptıkları görüşmelerde Spartalı elçilere Pers Hükümdarına boyun eğmeleri salık verildiğinde, Yunanlılar cevap olarak "özgürlük (*eleftheria*) şerbetini içen kişinin asla Persler gibi köle (*doulos* δοῦλος) durumuna düşemeyeceğini söylemişlerdi. Burada *özgürlükten* kasıt, sadece Perslere karşı bağımsızlığı değil, herhangi bir otorite altına girmemeyi de ifade ediyordu. Köle derken de hukuki olarak esir düşmüş kişileri değil Pers Şah'ına boyun eğen herkesi kast etmişlerdi. Yunanlılar Perslerin hükümdarın kararlarının asla sorgulanmadığı monarşik sistemine karşıydılar, kendi krallarını ve tiran adı verilen idarecilerini de bu sebepten kovmuşlardı.

Klasik Yunan demokrasisinin en gelişmiş örneğini Atina Kent devleti temsil etmektedir. Atinalılar kolonicilikte başarısız oldukları için artan nüfus fazlasıyla baş etmenin yolunu aramaktaydılar. Yoksul köylüler borçlarını ödeyemedikleri için köle haline geliyorlardı. Tüccarlar ise zengin olmalarına rağmen aristokratların tekelinde olan iktidardan pay alamamaktaydılar. Bu şartlar altında tüccarlar ile yoksul köylülük aristokrat sınıfı devirmek için işbirliğine yönelmişti. Aristokrat sınıfın çıkarlarını gözetmek için çıkarılan Drakon kanunları (MÖ 624) sorunları çözmedi. MÖ 594'te Solon, orta sınıfların çıkarlarını koruyan, borç yüzünden köleliği yasaklayan ve küçük

köylülerin borçlarını silen kanunlar yaptı. Solon kanunlarıyla toplumun yoksul kesimi vergi muafiyeti hakkı kazanıyor; oy hakkı elde ediyor ancak yönetici seçilme hakkına sahip olamıyordu. Burjuvazi yapılan reformlardan memnunken toprak reformu beklentisi içinde olan yoksul kesim yine hâyal kırıklığına uğramıştı. Yoksul köylülük MÖ 560'ta onlar adına darbeyle iktidara el koyan Peisistratos'u (MÖ 608-527) destekledi. Peisistratos'un tyranlık rejimi toprak reformu ve toplum yararına büyük kamu yatırımları yoksulların desteğini kazanmışsa da oğulları bu desteğe sahip olamadılar. Sonunda tyranlık da yıkılarak Atina'da klasik demokrasi rejimine geçildi. Atina'da bundan sonra zengin toprak sahiplerini savunan aristokrasi yanlısı partiler ile yoksulları savunan demokratik partiler sürekli olarak rekabet ettiler. Bu partilerin çıkarları iç ve dış politik kararları çok farklıydı. Örneğin MÖ 490 yılında Perslerle savaş çıktığında Demokratik Parti savaşı desteklerken; Aristokratik Parti Perslerle barış yapılmasını savunmuştu. Demokratik Partilerin en önemli lideri olan Perikles'in (MÖ 494-429) yönetimi Atina demokrasisinin zirve yıllarını temsil etmektedir.

Atina Demokrasisinde 20 yaşını geçen her yurttaş Halk Meclisi'ne katılabiliyordu. Halk Meclisi tüm yurttaşların toplanmasıyla karar alıyor ve genelde savaş kararı gibi hayati konular için yılda en az on kez toplanıyordu. Her mevzu için binlerce kişinin toplanmasına gerek olmadığından standart kanunları 500'ler Meclisi denilen alt bir meclis karara bağlıyordu. 500'ler Meclisi Atina'daki 10 mahalle/komün (deme) içinden kurayla seçilen 50 kişinin toplanmasıyla oluşuyordu. 500'ler meclisi bütçeyi belirleyebiliyor, suçluları yargılıyor, donanmayı idare ediyordu. Meclis başkanı da kurayla seçilirdi. Bir kez başkanlık yapan kişi ikinci kez seçilemiyordu. Mahkeme heyetleri de kurayla belirleniyordu. Genelde mahkemelerin üyeleri 200 kişiydi. Mahkeme kararları kesindi ve siyasi müdaheleye kapalıydı. Atina tarihinde birçok güçlü siyasetçi bu mahkemeler tarafından yargılanmış ve mahkûm edilmiştir. Başkomutan da halkın oyuyla seçilmekteydi ve yine halkoyuyla görevden alınabiliyordu. Yurttaşlar mahkeme veya meclisteki görevlerinden ayrıca bir ücret almıyorlardı. Bu durum zenginler için olmasa da yoksul yurttaşlar için bir yüktü. Sonraki dönemlerde yoksul görevliler için ücret uygulaması başlamıştır.

Atina'nın rakibi Sparta kenti ise bambaşka bir siyasal sisteme sahipti. Burada *helot*lar adı verilen yarı köleler ve kadınlar haricinde tüm vatandaşlar Atina'nın aksine servet olarak eşitti. Bu yapısı nedeniyle Sparta komünist sistemin prototipi olarak görülmüş ve Platon'un Devlet adlı eserine de esin kaynağı olmuştur. Sembolik iki kral tarafından yönetilen Sparta'da gerçek iktidar Yaşlılar Meclisi (Gerusia) ile Halk Meclisinin (Apella) elindeydi. Krallar her iki meclise danışarak yasa önerilerinde bulunuyor, halk da günümüzdeki referandumlarda olduğu gibi bunları kabul ya da red ediyordu. Sparta Atina gibi ticarete değil askerliğe ve disipline önem veren bir kentti. Spor ve beden eğitimi çok önemliydi. Diğer Yunanlılar da oduğu gibi sportif faaliyetler çıplak bedenle yapılmaktaydı. Yunanlılar insan bedenin kutsallığına ve güzelliğine inandıklarından özellikle Sparta'da atletik bir vücuda sahip olmak çok önemliydi. Diğer Yunan kentlerinden farklı olarak ise beden eğitimine ve askeri faaliyetlere kadınlar da katılmaktaydı. Kadınları eve kapatan Atinalıların aksine onları sosyal hayata katan Sparta sistemi Platon'un da kadın-erkek eşitliğini savunmasında etkili olmuştur. Öte yandan demokratik bir yapı ve farklı fikirlerin rekabeti olmadığı için Sparta, felsefede ve sanatta her zaman Atina'nın gerisinde kalmıştır.

Yunan tarihinin MÖ 500'den İskender'in çağına kadarki (MÖ 336-323) kısmında belli başlı olaylar şunlardır. MÖ 499'da Anadolu'daki Yunan şehirlerinin en önemlisi olan Miletos Perslere karşı ayaklandı. Bu isyana yardım eden Atina'yı cezalandırmak için Persler Yunanistan'a büyük bir sefer düzenlediler. Ancak Yunan tarihinde ender görülen bir şekilde Atina'anın yardımına koşan Spartalıların desteğiyle Persler yenilgiye uğradı (MÖ 480). Bu zaferden sonra Yunanlılar yine birbirleriyle savaşmaya başladılar ve aralıklarla yarım asır süren bu savaş Sparta'nın Atina'yı Perslerin de desteğiyle yenmesiyle son buldu (MÖ 405).

İç rekabet sonucu İyice zayıflayan Yunan şehirleri Makedonya Kralı II. Philippos (MÖ 359-336) ve onun meşhur oğlu İskender'e (MÖ 336-323) birer birer teslim olurlar. Bundan sonra tarihçilerin *Hellenistik Dönem* dedikleri farklı bir çağ başlayacaktır.

Dil ve Edebiyat

Arkaik Yunan edebiyatının iki büyük kaynağı bulunmaktadır. Bunlardan biri MÖ 9. asırda yaşadığı sanılan Homeros, diğeri de MÖ 650 yılında öldüğü sanılan Hesiodos'tur. Homeros ardında iki büyük destan bırakmıştır. Bunlardan ilki Troia Savaşının son günlerinin anlatıldığı İliada, ötekisi Troia savaşına katılan kahramanlardan *Odysseus*'un dönüş yolculuğunun anlatıldığı *Odysseia* destanıdır. Hesiodos ise Yunan yaratılış mitolojisi olan *Theogonia* ile denizcilik çiftçilik gibi uğraşlar hakkında bilgi veren İşler ve Günler adlı şiiri yazmıştır.

İlyada Destanı bugün Avrupa'da okullarda öğretilen temel metinlerin başında gelir. Hemen her Batılı öğrenci İlyada kahramanlarının bir kaçının adını bilir. Troia (Truva) Kralı *Priamos*, Savaşa sebep olan *Paris*, Troia'nın koruyucusu *Hektor*, Hektor'u savaşta öldüren Yunanlı kahraman *Akhilleus* (Aşil), yeryüzünün en güzel kadını olan *Helena*, onu geri almak için savaşı başlatan kocası *Menelaos* ve Yunanlıların en büyük kralı *Agamemnon* ve daha birçok isim. İlyada Destan'ının her satırı akademik çalışmalarca didik didik edilmiştir. Destanın dil yapısı, olay örgüsü, dramatik gerilimi, kullanılan silahların, gemilerin tanımları, Yunanlıların kendi aralarında bitmek bilmeyen münakaşaları, dil bilimcilerinden, arkeologlara, savaş tarihçilerinden siyaset bilimcilerine sayısız araştırmacının ilgisini çekmiştir. Destan kahramanları analiz edilerek Yunan tarihindeki politik değişimlerin ipuçları aranmıştır. Örneğin savaşa sadece adının asırlar boyunca saygıyla anılmasını istediği için katılan *Akhilleus*'un kaybolmakta olan Yunan aristokrasisini temsil ettiği ileri sürülmüştür. Tek düşündüğü yağma, talan ve ticaret yollarını ele geçirmek olan Agamemnon'un ise yükselen Yunan burjuvazisini temsil ettiği iddia edilmiştir. Psikologlar İlyada kahramanlarına dayanarak literatür geliştirmişler örneğin Yunanlıların hediye ettiği tahta atı şehre almamaları için insanlara yalvaran Kassandra'nın hikayesi, felaketleri öngören kişiler için kullanılan Kassandra sendromu olarak kabul edilmiştir. İlyada Destanı birçok kez beyazperdeye uyarlanmış, destanın kahramanları, edebiyat, müzik hatta bilgisayar oyunları dünyasının en sevilen karakterleri arasında yer almışlardır. "Truva atı" içeri sızan düşman anlamında bir deyime dönüşmüş hatta bilindiği üzere bir bilgisayar virüsüne de bu isim verilmiştir. İlyada Destanı tamamıyla Çanakkale'de geçmesine rağmen destana ülkemizdeki ilgisizlik ise

apayrı bir konu başlığını teşkil etmektedir.İlyada Destanı olmasaydı Akhaların da Troialıların da unutulup gideceği kesindi.

Ancak 19. asırda tüm çocukluğu Troia kahramanlarına duyduğu hayranlıkla geçiren ve bu şehri bulmayı kafasına takan arkeolog-veya defineci- H. Schliemann (1822-1890), Osmanlılardan aldığı izinle Troia olduğunu tahmin ettiği Hisarlık Tepe'yi kazdı ve birbiri ardına kurulmuş 9 ayrı döneme ait yerleşim buldu. Bulduğu hazinelerin büyük bölümünü Almanya'ya götürdü. İkinci Dünya Savaş'ında Berlin'e giren Kızılordu askerleri hazineyi Sovyetler Birliği'ne götürdüler. Günümüzde bu hazine üzerinde Almanya, Rusya, Türkiye ve Yunanistan hak talep etmektedir.

Homeros ve Hesiodos'un epik mirasının ardından Yunan edebiyatında kişisel ve lirik bir üslup gelişti. Büyük kahramanlıkların, savaşların yerini aşk acısı, dostluk, memleket özlemi gibi temalar aldı. Elbette bunlar Homeros'ta da yok değildi; ancak Homeros'ta işlenişi daima epik bir bakış açısıyla ele alınmıştı. Sayısız Yunan lirik şairin adını burada tek tek anmaya gerek yok. Ama Yunan dünyasının en ünlü kadın şairi Sappho (MÖ 630-565) anılabilir. Yine hayvanların insanlar gibi konuşturulduğu fabl hikâyeleriyle tanınan Aisopos (Ezop MÖ6. asır) Yunan nesrinin öncüsüdür. Tarih alanında üç büyük isim yetişmiştir. Bunlardan ilki olan Herodotos (MÖ 484-424) "tarihin babası" olarak tanınır. *Historia* adlı kitabı bugün de zevkle okunmaktadır. Ancak bazen okuyucu Herodotos'un gerçekleri mi yoksa düşlerini mi yazdığı konusunda şüpheye düşebilmektedir. Thukydides (MÖ 460-400) sözcüğün gerçek anlamıyla bir tarihçidir. Olay örgüsünü neden-sonuç ilişkisi üzerine oturtur. Mucizelere ve menkıbelere yer vermez. Tarafların zayıf ve güçlü yanlarını analiz eden objektif bir bakış açısına sahiptir. Kanıt ve belgelere dayanır. Örneğin Yunan adalarında Yunanlılardan önce başka halkların yaşadığını savunurken eski mezarlardan çıkan farklı kültürlere ait eşyaları delil gösterir (bu yanıyla 'arkeolojik' bir bakış açısına sahiptir).

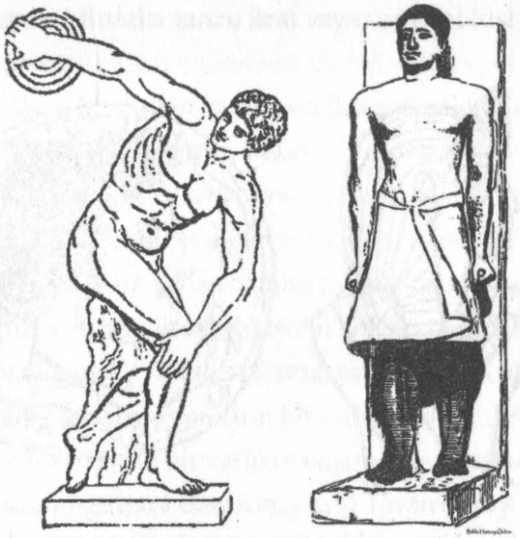
Üçüncü büyük tarihçi olan Ksenophones (MÖ 430-355) Herodotos ile Thukydides arasında bir yerde durmaktadır. Yani tarihi olayları biraz gerçeğe göre biraz da okuyucunun ilgisini çekecek tarzda yazmıştır. Okuyucu da genelde böyle ister zaten. Tarihçinin her konuda objektif olmasını istemez. Kendi sempati duyduğu tarafı övmesini karşı tarafı yermesini bekler.

Ksenophones de yazılarında kendi desteklediği Sparta'nın hatalarını es geçmiştir. Yine de *Anabasis* adlı eseri sonraki asırda İskender'i Asya seferine çıkmaya ikna edecek kadar etkili bir tarihi-roman tadında bir kitaptır.

Yunan Görsel Sanatlarının Gelişimi

Mezopotamya ve Mısır uygarlıkları hakkında keşifler arttıkça Yunan uygarlığının kaynakları konusunda da farklı görüşler ortaya çıkmıştır. Günümüzde birçok uzman Yunan uygarlığının özgün bir yanının olmadığını ve bu uygarlığın varlığını Mısır-Mezopotamya ile kurduğu bağlara borçlu olduğunu savunmaktadır. Çok yanlış olmamakla birlikte bu iddialar fazlaca abartılıdır.

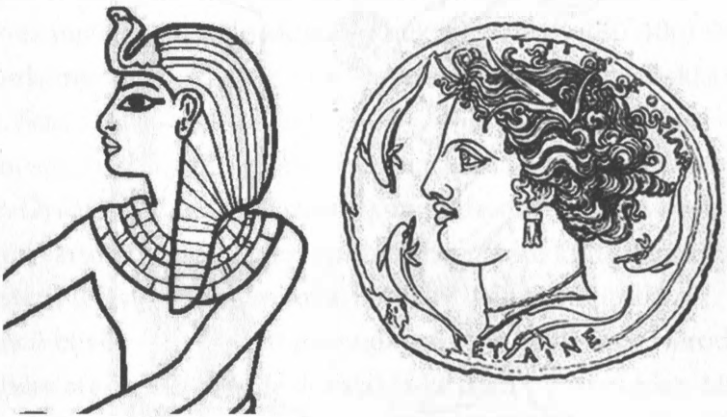
Yunanlıların uygarlık alanında attığı emekleme adımlarında Ön Asya-Mısır haklarına çok şey borçlu oldukları doğru olmakla birlikte Arkaik Çağ (MÖ 800-490) denilen dönemden hemen sonra hatta bu çağın sonlarına doğru kendi yolunu çizmeye başladıkları görülmektedir. Örneğin Yunan heykeltıraşlığı Mısır etkisinde başlamış ama hemen sonra kendi çizgisini bulmuştur. Nerdeyse 3000 sene boyunca hemen hiç değişmeyen, daima frontal dik duruş veya oturuş pozisyonuna bağlı kalan Mısır heykelciliğinin aksine Yunan heykeltıraşları insan bedeninin aldığı her şekli heykel üzerinde denemişlerdir.

Heykelde iki farklı yaklaşım sağda asırlar boyunca değişmeden kalmış Mısır frontal duruşu solda Myron'un disk atan atleti.

İnsan vücudunun kutsallığına inanan Yunanlıların sanata taşıdıkları bir diğer yenilik realizmdir. Nesneleri şematikleştiren Mısır ve Mezopotamyalıların aksine Yunanlılar insanları, hayvanları ve nesneleri doğada olduğu gibi resmetmişlerdi. Mısır heykeli ve resminde iki bacağında aynı hizada olması, gövdenin önden (frontal) göz ve bacakların profilden görünmesi gibi gerçek hayatta olmayacak anatomik çizgilerin terk edilmesi Yunanlılara özgü bir tavırdır. Mısır heykellerinin taklit edildiği Arkaik (MÖ 800-490) çağda dahi realist tavır kendisini hissettirmektedir. Ancak gerek Arkaik gerekse Klasik (MÖ 490-330) dönem boyunca realist tavırla çelişen bazı uygulamalar devam etmiştir. Klasik dönemlerde vücut hatları realist olsa da düz burunlu, mağrur bakışlı tanrısal vücutlu (kafanın vücuda oranının 1/8 olduğu) heykeller aynı zamanda belirgin bir idealizmi yansıtırlar. Klasik dönemde sadece tanrılar, liderler veya ideal vücut ölçülerini yansıtan atletlerin heykeli yapılırdı.

Oysa Hellenistik Çağ'da bu kalıplar da terk edilerek Tanrılar veya "tanrısal özellikleri" olmayan insanlar, ihtiyar kadınlar, kambur, şişman kişilerin heykelleri yaygınlaşacaktır. Hellenistik Çağ sanatkârı insan gerçekte nasıl görünüyorsa idelize etmeden resmetmeyi tercih etmiştir. Yine Hellenisitk dönemde Arkaik ve Klasik çağda rastlamadığımız duygusal ifadelerle karşılaşırız. Mağrur bakışlar yerini hüzün, sevinç gibi günlük duygulara terk etmiştir.

Resimde iki farklı yaklaşım solda Mısır resminde göz gerçeğe aykırı, sağda Yunan resminde ise yüz realist biçimde tasvir edilmiş.

Tüm bu açılardan bakıldığında Mısır-Mezopotamya sanatındaki değişmezlik ve eski tarzlara özenme ilkesine rağmen Yunan sanatkârının sürekli bir yenilik arayışında olduğu görülmektedir. Günümüz sanat tarihçileri Yunan heykellerindeki yaşanan bu değişimleri takip ederek yapıtların kime ait olduğunu hatta sanatçıların gençlik veya olgunluk eseri olup olmadığını saptayabilmektedirler. Sanatçının yaptığı esere imzasını atması da daha önce görülmemiş bir yeniliktir. Hiçbir Mısırlı veya Assurlu heykeltıraşın ismi bilinmemektedir; oysa Praxiteles, Myron, Phidias, Lysippos gibi ünlü heykeltıraşlar herkesçe tanınmaktadır. Sadece onlar gibi anıtsal heykeller yapanların değil çömlekleri boyayan ressamların da birçoğunun adı bilinmektedir.

Bu farklılıklar Rönesans'tan sonra realizme dönüş yapan Avrupa sanatçıları ve sanat tarihçilerinin, kendi köklerini Yunan sanatında ararken, Mısır ve Mezopotamya sanat geleneğini küçümsemelerine yol açmıştır. Aslında realist tavrın benimsenmesi Yunanlı sanatkârın Mısırlı sanatkârdan daha yetenekli olduğunu göstermez. Yunan sanatının Mısır sanatından daha üstün veya güzel olduğunu da kanıtlamaz. Ancak Yunanlı sanatkârın daha özgür bir ortamda olduğunu ve sanatın alt tabakalara doğru bir yayılım içinde olduğunu ispatlar. Yunanlı sanatkâr sipariş edilen heykele kendi tarzını ekleyebilmiştir. Mutlaka tanrı, kral veya tanrısal kişi figürü çalışmak zorunda kalmamıştır.

Hellenistik dönemde yapılan bazı heykeller sırf onlara bakanları güldürmek için yapılmış mizahi eserlerdir. Bütün bir ömrünü firavunların veya saray erkânının sipariş ettiği heykel ve resimleri yapmakla geçiren ve yeni bir üslup oluşturması istenmeyen Mısırlı sanatkâr ise kendi bireysel seçimlerini asla ifade edememiş gibidir. Binlerce Mısırlı sanatkârın eserini birbirinden ayırt edememezin en büyük sebebi budur. Zaten Mısırlı heykeltıraşlar sanatkâr olarak görülmediklerini de unutmamak gerekir. Onlar marangozlar veya tuğlacılar gibi zanaatkâr sınıfının bir parçasıydılar. Eski bir Mısır metninde bir baba oğluna 'saygın bir katip olmasını elleri timsah eline benzeyen heykeltraş veya marangozlara özenmemesini' tavsiye ediyordu.

Tiyatro

Yunanistan'ın "Avrupa kültürünün kaynağı" olarak görülmesinin sebeplerinden biri de tiyatrodur. Eski Yunanlılar şarap ve bağcılık tanrısı Dionysos adına bazı şölenler düzenler ve bu şölenler esnasında sonradan tiyatroya dönüşecek olan oyunlar sergilerlerdi. Aslında bu tür oyunlar sonbaharda ölüp baharda yeniden dirilen tanrıların olduğu her yerde vardı. Fenike tanrılarından Adonis veya Mısır tanrılarından Osiris için de benzer törenler şölenler düzenlendiğini biliyoruz. Ama diğer örneklerde olduğu gibi bu tür oyunları dinsel şenliklerden sanatsal oyunlara çeviren Yunanlılar oldu. Böylece oyunlar sadece birer tören olmaktan çıkarak "kültürel etkinlik" hüviyeti kazandılar.

Zamanla tiyatro Yunan günlük hayatının öyle vazgeçilmez bir parçası haline geldi ki şehir merkezlerinde 30-40 bin kişiyi alabilen tiyatrolar inşa edildi. Genelde yarım daire şeklinde bir plana göre yapılan bu binalardaki akustik sayesinde en uzaktaki izleyici dahi sahnedeki konuşmaları takip edebiliyordu. Tiyatronun düzeni hemen hemen günümüz konser salonlarıyla aynıydı. İzleyicilerin oturdukları bölümün (*theatron*) karşısında oyuncuların yer aldığı sahne (*skene*) bulunuyordu. Sahne ile izleyiciler arasında müzisyenler (*orchestra*) yer alıyordu. Oyuncular *parados* denilen kısmı kullanarak sahneye çıkıyorlardı. Yunan tiyatrosunda oyuncular haricinde önemli bir rol oynayan diğer unsur koroydu. Oyuncuların diyalogları arasına giren koro konunun bir özetini ve aradaki gelişmeler hakkında bilgi verirdi. Oyuncular çeşitli *mask*lar takarlardı. Tanrı rollerini oynayanlar için onları yukarı aşağı yönlendiren makine düzenekleri vardı. Oyunlara müzik de eşlik ederdi.

Tiyatro maskı

Oyunlar iki türdeydi; komedi (*komedia*) ve trajedi (*tragedia*). İki türün karışımı olan drama antik çağlarda bilinmiyordu. Her iki alanda da yıllık yarışmalar düzenleniyor ve kazanan oyuna ödüller veriliyordu. Yunan komedi yazarlarının en ünlüsü Aristophanes (MÖ 444-385) idi. Hayatın kendisini ve ahlakçıları alaya alan Aristophanes'in eserleri modern Akdeniz komedilerinin bile ilham kaynağıdır. Erkek egemenliğini ve savaşı boykot ederek kocalarıyla cinsel ilişki kurmayı reddeden kadınların hikâyesinin anlatıldığı *Lysistrata* adlı eseri Türk sinemasının sevilen komedilerinden Şalvar Davası (1983) filmine esin kaynağı olmuştur. Diğer tür olan *Tragedya* sözcüğünün kökeni keçi anlamına gelen *tragos*'dan türemiştir. Muhtemelen Dionysos'un yardımcıları olan keçi adamları (*satyr*) temsil eden oyuncular tiyatronun kaynağı olan oyunlarda rol aldıkları için bu isim benimsenmiştir. Trajedi komediden daha ciddiye alınan ve sulu şakalara izin verilmeyen bir oyun alanıydı. Genelde konular aile dramlarından seçilir ve oyunlar "acıklı sonla" biterdi.

Tragedia'nın temel mesajı insanın kaderini değiştiremeyeceği teması üzerine kurulmuştu. Yunanlılar aşırı kaderci insanlardı. Geleceği görmek için sürekli kâhinlere giderler ve onların sözlerinin harfi harfine gerçekleşeceğine inanırlardı. Kişiyi kadere (Tyche) veya alınyazısına bağlayan ip o kadar kuvvetliydi ki bunu değiştirmeye tanrıların; hatta baş tanrı Zeus'un bile gücünün yetmeyeceğine inanırlardı. Hemen her *tragedia* oyununda kaderi engellemeye çalışan bir kahramanın sonunda ona nasıl teslim olduğu anlatılmıştır. Örneğin kâhinin biri Kral Acrisius'a torunu tarafından öldürüleceğini söyler. Korkuya kapılan Acrisius torunu Perseus'u annesiyle birlikte bir sandığa kapatarak denize bırakır. Tesadüfler eseri hayatta kalan Perseus seneler sonra Argos şehrinde bir disk atma yarışmasına katılır ve attığı disk binlerce insan arasından bir ihtiyarın başına çarparak adamın ölümüne sebep olur. Ölen adam Perseus2un dedesi Acrisius'tan başkası değildir. Ana karakterin yazgısını engellemek için yaptığı uğraşlar bataklıkta çırpınan bir insan gibi sadece kaderin öngördüklerinin daha çabuk gerçekleşmesine neden olur. Sophokles'in oyunlaştırdığı (MÖ 496-405) Kral Oedipus ve Elektra da bu ilkelere dayanmaktadır. Oedipus kaderi engellemeye çalışırken daha da çabuklaştırır ve kendi babasını öldürür, Elektra ise annesinin ölü-

müne sebep olur. Her iki olayda da kazanan sadece Tyche (kader)dir. Asırlar sonra bu oyunları inceleyen S. Freud burada anlatılanların çoğunun insan psikolojisindeki eğimlerin yansıması olduğunu ileri sürmüştür. Freud'a göre Oedipus hikâyesi babasını rakip olarak gören erkek çocuğunun onu kıskanmasını ve bir gün onu geçmek istemesini simgeleştirmektedir. Benzer şekilde Elektra'nın babasını öldürten annesi Klytaimnestra'dan intikam alışı Freud'a göre anneyi rakip olarak gören kız çocuğunun babaya olan bağlığını temsil etmektedir. Diğer ünlü *tragedia* yazarı Euripides'in (MÖ 480-406) oyunları da en az Sophoklesinkiler kadar aile dramlarıyla doludur. En ünlü eserlerinden biri olan Orestes, Elektra oyununu tamamlamaktadır.

Üç büyük *tragedia* yazarından biri olarak kabul edilen Aiskhylos'un (MÖ 525-455) oyunları ise biraz daha farklıdır ve aile merkezli olmaktan ziyade tarihsel ve mitseldir. En meşhur oyunu olan *Zincire Vurulmuş Promethes*'u bir baş yapıt olarak kabul edilmiştir. Bu oyunda ateşi insanlara öğrettiği için Tanrılar tarafından cezalandırılan Titan Prometheus'un hikayesi anlatılmaktadır.

Tanrılar ve Mitoloji

Yeryüzünde her halkın zengin bir mitolojisi olmakla birlikte Yunan mitolojisi kadar ilgi çeken yoktur sanırız. Yunan mitolojisine duyulan bu ilgiyi Batı merkezci bir yaklaşımından ve Yunan kültürünün Batılı bilim çevrelerince kayırılmasından kaynaklandığını ileri sürenler çıkmıştır. Ancak pek az mitolojide Yunanlılarda olduğu kadar bireysel histeriye, hırslara ve korkulara yer ayrıldığı da bir gerçektir. Dünya mitolojisinde başrolü genelde tanrılar oynar ve konularda onların dünyayı veya insanı yaratması etrafında döner. Oysa Yunan mitlerinde ise insanların ve insan duygularının belirgin bir ağırlığı bulunmaktadır. Öyle ki aslında Yunan tanrıları da insanlara benzemişlerdir. İnsanlar gibi bir birbirlerine tuzak kurar, birbirlerini kıskanırlar, eşlerini aldatır, hırsızlık yapar, kavga çıkarır, aşık olurlar. Bir bakıma insanlar kadar zayıf ve hislerine yenilen varlıklar olarak görülürler. Onları insanlardan ayıran tek özellik ölümsüz olmaları –ki aslında ölen tanrılar bile vardır- ve bazı metafizik yeteneklerinin olmasıdır. Ancak bunlar dahi onların kaderi

yenmelerine yetmemekte insanlarla girdikleri her mücadeleden zaferle çıkmalarını garanti altına almamaktadır.

Yunanlılara göre kâinat sonradan yaratılmış sayılmaz, sadece en başta şimdiki gibi değil düzensiz bir Evren vardır. Bu düzensiz evreye Yunanlılar *Khaos* adını vermişlerdi. Sonra bu Khaos biraz düzenlenir ve yeryüzü Tanrıçası Gea -veya Geo- ortaya çıkar (geometri, geographia/coğrafya, jeoloji, jeofizik, geoid gibi bilimsel terimler buradan gelmektedir). Ardından gök tanrısı Uranos ve zaman tanrısı Kronos (kronometre, kronoloji terimleri buradan gelir) oluşmuştur. Oluşmuştur diyoruz zira Yunanlılara göre tanrılar Evreni değil Evren tanrıları yaratmıştır. Kronos babası Uranos'u devirir ardından da aynı şey kendi başına gelmesin diye çocuklarının hepsini yer. Burada zamanın her şeyi yok edici gücü anlatılmıştır. Sadece tek bir oğlu, Zeus kaçıp kurtulmayı başarır. Sonra Zeus babasını öldürüp (yine Oedipus kompleksi olabilir) kardeşlerini onun karnından kurtarır ve göklerdeki tahtına oturur. Kız kardeşi Hera ile evlenerek onu baş tanrıça yapar. Bu olay anasoylu çağ geleneklerini hatırlatmaktadır (Mısır firavunlarının da kız kardeşleriyle evlendikleri bilinmektedir). Hera aile ocağının koruyucusu, sadık eş müşfik anne tipinin bir temsilcisidir. Zeus onu başka tanrıça veya insanlarla aldatır ama o her defasında kocasını affeder. Kocasının birlikte olduğu kadınları cezalandırmayı tercih eder.

Zeus iki erkek kardeşinden biri olan Poseidon'u denizlerin tanrısı yapar. Poseidon denizci bir millet olan Yunanlıların en fazla saygı duydukları ve çekindikleri Tanrılardan biriydi. Poseidon'un kızdırmaktan korkarlardı. Poseidon kızdığında ise fırtınalar ve denizin canavarlarıyla intikam alırdı. Laokoon ve oğullarını denizden gönderdiği yılanlara boğduran Poseidon'du. Odysseus'un senelerce vatanına dönemsini engelleyen de oydu. Poseidon'un sevgisini kazanmak için Agamemnon kendi kızının ona kurban etmek zorunda kalmış böylece yukarıda anılan aile trajedisini başlatmıştı. Poseidon'un sembolü üç çatallı mızraktı. Bu aynı zamanda Yunancada ps (Ψ) harfidir. Ses benzerliğinden dolayı bugünde psikoloji disiplininin sembolü olarak kullanılmaktadır.

Zeus öbür kardeşi Hades'i ise yer altının tanrısı yapmıştı. Yer altı tanrısı olmak kötü bir şeydi. Bir bakıma istenmeyen bir görev... Yunanlılar cennet veya cehennem kavramına sahip değillerdi. İyi veya kötü, bütün ruhlar tek bir yere; Hades'e giderlerdi. Burası soğuk, sessiz bir yerdi. Kimse burada ol-

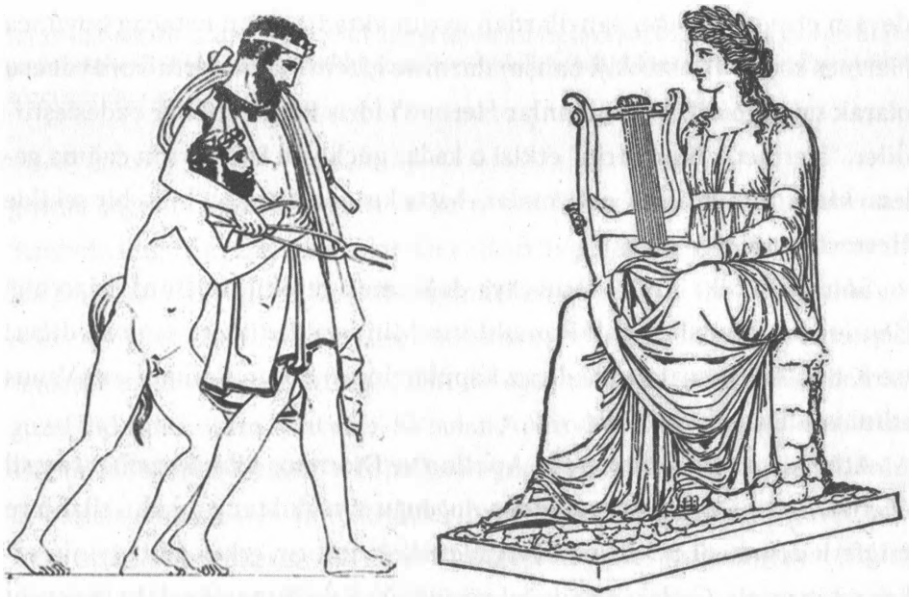
maktan hoşlanmazdı. Öbür dünyanın cazip bir yer olmaması Yunanlıların mümkün olduğu kadar hayattan zevk almaya iten bir yaşam felsefesi geliştirmelerine sebep olmuştur. Herkesin Hades'e gitmesi ve Hades'te kimseyi bir ödülün beklememesi Yunanlıları erdemli veya kahramanca hareketlerden uzak tutmamıştır. Tam tersine onları ilgilendiren en önemli şey öte dünyaya gittikten sonra yeryüzünde kalanlara iyi bir isim, övünecekleri şanlı bir ata kültü bırakmaktı. Yunanlılar genellikle eski Hint-Avrupalılar gibi cesetleri yakarlardı. Bundan önce de gözlerine para koyarlardı. Bunlar, öbür dünyada geçişi kontrol eden kayıkçı Kharon'un hakkı olan paralardı. Sonra ruh Hades'te sıkıcı hayatına başlardı. Bazen yaşayanların dünyasından ziyaretçiler gelirdi. Odysseus ve sevgilisini Hades'ten kurtarmaya çalışan Orpheus bunlar arasındaydı. Yani teorik olarak Hades'ten geri dönmek mümkündü. Herakles (Herkül) bunu başarmıştı.

Yer altı tanrısı Hades de bulunduğu yerdeki yalnızlığından hiç memnun değildi. Bu nedenle kendi kız kardeşi, tarım tanrıçası Demeter'in kızı Persephone'yi kaçırıp karısı yapmak istemişti. Annesi kızını geri istediğinde bir antlaşmaya varıldı. Buna göre Persephone senenin yarısını Hades'te yarısını da yeryüzünde geçirecekti. Persephone yeraltına indiğinde sonbahara geliyor tabiat ölüyordu. Tekrar yeryüzüne çıktığında ise bahar geliyor tüm doğa canlanıyordu. Ve bu her sene tekrarlanıyordu.

Yunan tanrılarının büyük bölümü Zeus'un oğulları ve kızıydı. Bazıları Hera'dan bazıları başka kadınlardan kimisi de doğrudan Zeus'un bedeninden doğmuşlardı. İkisinin oğlu olan Hephaestos demircilerin ve yanardağların tanrısıydı. Bu tanrıya Romalılar *Vulcanus* adını vermişlerdi. Hephaestos'un hem madenlerin hem de yanardağların tanrısı olması çok mantıklıdır; zira madenlerin çoğu sönmüş veya aktif yanardağların çevresinde bulunur. Zeus'un Leto adlı bir kadından ikiz çocukları olmuştu: Apollon ve Artemis. Bunlar Yunan panteonuna sonradan girmiş Anadolu tanrılarıydı. Apollon kehanet tanrısıydı. Aynı zamanda Güneşi ve müziği de temsil ederdi. Artemis eline hiçbir erkek eli değmeyen bir kutsal bakire idi.

Av hayvanlarının ve vahşi doğanın tanrıçasıydı. Önceki bölümde de söz edildiği üzere Artemis aslında Anadolu'nun kadim ana tanrıça (manga mater) tapımının bir yansımasıydı. Efes de Artemis tapımının önemli bir merkeziydi.

Zeus'un bir diğer oğlu Semele adlı kadından doğan Dionysos'tu. Şarap ve bağcılığın tanrısı olan Dionysos aslında doğduktan sonra Hera'nın kıskançlığı sebebiyle gönderdiği Titanlar tarafından parçalanmıştı. Parçaları toplayan Zeus onu baldırına yerleştirdi. Böylece adı "iki kez doğmuş" anlamına gelen Dionysos, Zeus'un baldırından dünyaya yeniden gelmiş oldu. Orman perileri tarafından büyütülen Dionysos insanlara üzümü sıkıp şarap yapmayı öğretti. Yunanlılar şarabın tanrısal bir içki olduğunu ve onu içenin tanrılarla bağ kurabileceğini düşünüyorlardı. Frederich Nietzsche'ye göre Apollon ve Dionysos insan tabiatındaki zıtlığı temsil ediyordu. Apollon mantık, düzen, rasyonalitenin simgesiydi. Dionysos ise kuralsızlık ve vurdumduymazlığın. Apollon tasvirlerinde mağrur ve dik duruşlu bir tanrı vardır. Dionysos ise çoğu kez yolda yürümekte zorlanan sarhoş biri olarak tasvir edilmiştir. Nietzsche'yi takip eden bazı etnologlar dünya üzerindeki halkları "Apollonik" veya "Diyonizyak" olarak ayırdılar. Bazı toplumları disiplinli, kuralcı "Apollonik" (örneğin Almanlar, Japonlar) kimilerinin de yaşamı ciddiye almayan Diyonizyak (Jamaikalılar, Hintliler vb) halklar olarak sınıflandırdılar.

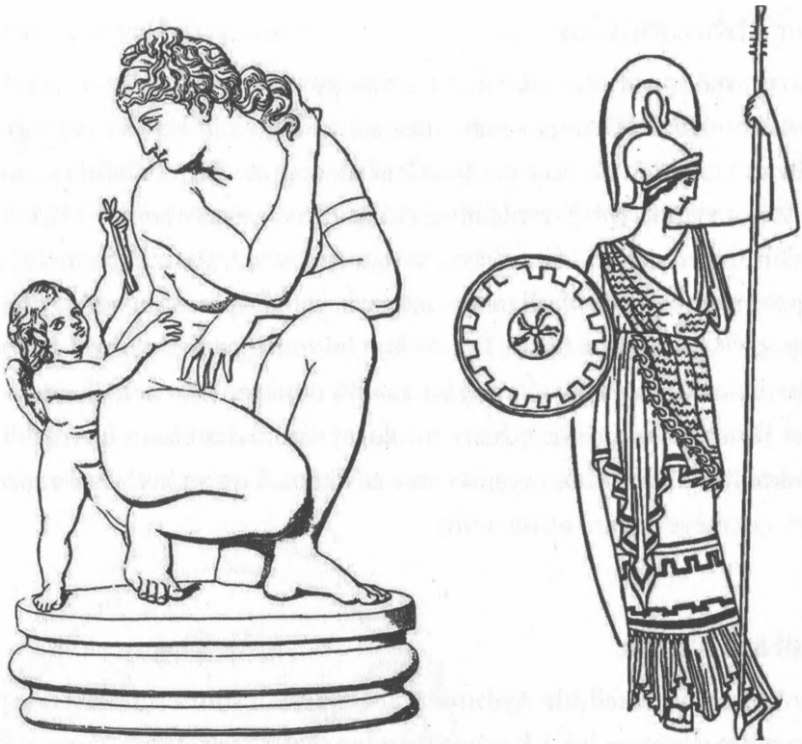
İki zıt tanrı solda kuralsızlığı temsil eden Dinoysos ayakta durmakta zorlanıyor ve bir keçi-adamdan (satyr) yardım alıyor. Sağda sağduyu ve aklı temsil eden Apollon.

Sıradan halk kitleleri kendisini Dionysos'a yakın görüyorlardı zira o kırların, bağcılığın, basit köylülerin tanrısıydı. Aristokrasi ve saygın aileler ise Apollon kültünü önemsiyorlardı. Yunanlılardan daha ciddi bir yaşam algısına sahip olan Romalılar Apollon tapımını yüceltirken; tuhaf buldukları Dionysos (Latince Bacchus) tapımını kısıtlama -hatta bir dönem yasaklama- yoluna gittiler. Yine de Roma'da dahi Bacchus tapımı, "resmi tanrılardan" çok daha geniş kitlelere hitap eden bir külttü. Öyle ki Hıristiyanlık Roma imparatorluğunun resmi dini olduğunda dahi kırsal bölgeler hâlen Bacchus törenleri düzenlemeye devam ediyorlardı. Özellikle bağbozumlarında köylüler şarap içip müzik eşliğinde eğleniyor dans ediyorlardı. Bu manzaradan hoşlanmaya Kilise, Bacchus törenlerini yasakladı. Törenlerin vazgeçilmez sembolü olan keçi-insan (satyr) figürleri Kilise tarafından şeytanın simgesi olarak görülmüştür.

Diğer bir önemli tanrı Romalıların Mercur adını verdikleri Hermes'ti. Zeus'n Hera'dan olmayan çocuklarından biri olan Hermes tanrıların habercisi, hırsızların koruyucusu, astrologların ve simyacıların esin kaynağı idi. Hermes kültü Yunan tanrılarına olan inanç sona erdikten sonra da devam etmesiyle diğer tanrılardan ayrılmaktadır. Tüm ortaçağ boyunca Hermes simya ve astroloji çalışmaların ve gizemli bilimlerin koruyucusu olarak saygı gördü. Müslümanlar Hermes'i İdris Peygamberler özdeşleştirdiler. "Hermetik bilimlerin" etkisi o kadar güçlüydü ki Newton çağına gelene kadar tüm bilimsel çalışmalar -hatta kısmen Newton bile- bir şekilde Hermetik etki altındaydı.

Son olarak iki büyük tanrıçaya değinmek gereklidir. Bunlardan biri Zeus'un beyninden doğan Romalıların Minerva dedikleri *Athena*, diğeri ise Kıbrıs Adası kıyılarında deniz köpüklerinden doğan Romalıların Venus adını verdiği *Aphrodite*'dir

Athena ve Aphrodite, tıpkı Apollon ve Dionysos gibi iki zıtlığı temsil ederler. Athena Zeus'un beyninden doğduğu için akıl tanrıçasıdır, silahlı ve miğferli doğmuştur. Kadından ziyâde erkeği andırır, erkek gibi giyinir, erkek gibi savaşır. Çıplaklığın doğal görüldüğü Eski Yunan'da dahi bedenini kimseye göstermez. Erkeklerden uzak durur. Sembolik hayvanı baykuştur. Aphrodite ise güzelliğin, dişiliğin, aşkın tanrıçasıdır. Hemen hiçbir tasvirinde

İki zıt tanrıça solda: dişiliğin ve tutkuların tanrıçası Aphrodite, sağda erkek gibi giyinmiş pusatlı Athena. Aphrodite genellikle kanatlı-çocuk Eros'la birlikte tasvir edilir. Eros, erotik sözcüğünün kaynağıdır.

giyinik değildir. Sayısız sevgilisi vardır ve genelde onların hayatını mahveder. Sembolü kuğudur. İkisinin arasındaki rekabeti genellikle Aphrodite kazanır. İda Dağındaki bir "güzellik yarışmasında" en güzel Tanrıçayı seçmekle görevlendirilen Paris'e, Athena eğer kendisini seçerse bilgelik ve askeri zaferler vereceği vaadinde bulunur. Aphrodite ise eğer kendisini seçerse dünyanın en güzel kadınının aşkını vaat eder. Kazanan Aphrodite olur. Ama Aphrodite'nin seçilmesi Paris'in ve tüm Troia halkının yıkımına yol açacak olaylar dizinini de başlatmış olacaktır. Yani duygularını dinleyen hataya sürüklenmektedir. Ama insanlar kendilerini yok oluşa sürüklese de aşkın gücünden kurtulamamaktadırlar. Aphrodite genelde yalnız tasvir edilmez. Yanında attığı oklarla insanı âşık ettiğine inanılan kanatlı bir çocuk; Eros bulunur.

Diğer kahramanlar

Yunan mitolojisi kahramanlarının hatırası günümüz kültüründe yaşamaya devam etmektedir. Örneğin kendisine âşık olduğu için kendi güzelliği karşısında eriyip giden Narkissos, Narsizm sözcüğüne isim babalığı etmiştir. Narkissos'un eriyip yittiği yerde biten çiçeğe hâlen nergis diyoruz. Narkissos'a âşık olan su perisi Ekho'dan geriye ise sadece sesi kalmıştır. Apollon'un âşık olduğu ama tanrılar tarafından bir ağaca çevrilen Daphne'nin adı da aramızda yaşıyor. Antakya'nın Defne ilçesi adını bu mitten almaktadır. Manisa'da oğullarını kaybettiği için ağlayan bir kayaya dönüşen Niobe hâla en sevilen ziyaret yerlerinden biridir. Yunan mitolojisi –ki büyük bölümü Anadolu'da geçmektedir- günümüzde evrensel değerini korumaya ve her yaştan insanın ilgisini çekmeye devam etmektedir.

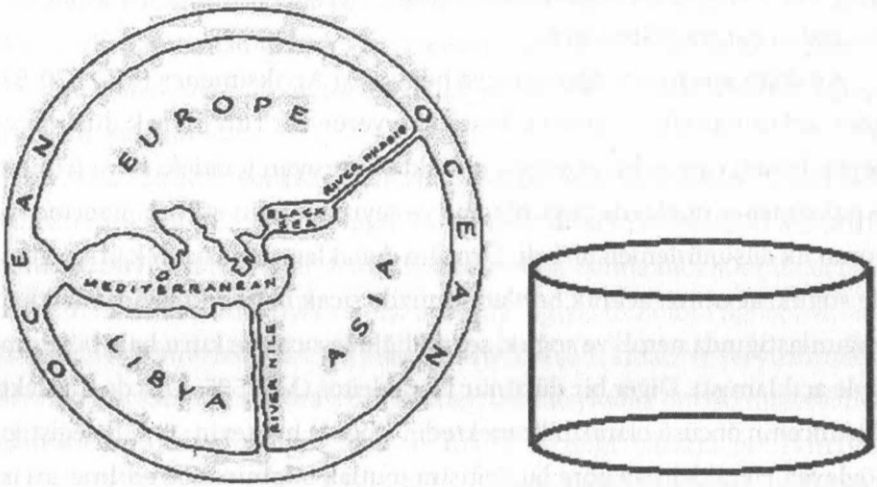
Felsefe ve Bilim

Yunan mirasının özellikle Aydınlanma Çağı'ndan sonra modern dünyada benimsenmesinin en büyük sebeplerinden biri de felsefenin Yunanca konuşan bölgelerde doğmuş olması idi. Felsefe sözcüğü "bilgi sevgisi" (*philo+-sophia*) olarak filozof da "bilgi seven" kişi olarak tercüme edilebilir. Yunan felsefesi doğanın nasıl var olduğuyla ilgili tartışmalardan (ontoloji) doğmuştu. Yukarıda gördüğümüz üzere Yunan 'dininin bu konu hakkındaki yorumu basitti. Karanlık *khaos*'tan kendiliğinden doğan bir evren ve sonra Tanrıların müdahaleleri.

Mitoloji her doğa olayına kendince bir cevap vermekteydi. Güneş her gün Güneş tanrısı Helios'un savaş arabasıyla birlikte dünyanın çevresinde dönmekteydi. Helios'un oğlu Phaethon bir gün babasının izni olmadan savaş arabasını kendisi kullanmak istedi (bu tür kavgalar güncelliğini korumaktadır). Ancak tecrübesiz olan genç sürücü savaş arabasını dünyaya çok yaklaştırdı. Ekvator'daki çöller bu nedenle oluştu ve orada yaşayan insanlar bu nedenle kararmışlardı.

İonialı Doğa Filozofları

MÖ 8. asırda İonia bölgesinde yaşayan bazı düşünürlere bu cevaplar yetersiz gelmeye başlamıştı. Bu nedenle doğanın oluşumunu ilk kez din ve mitten bağımsız yollarla açıklamaya çalışıldı Günümüzde "Sokrates öncesi Felsefe" veya Doğa felsefesi olarak isimlendirilen bu ilk İonialı düşünürler çeşitli maddeleri varlığın kaynağı olarak kabullendiler. Örneğin Thales'e (MÖ 625-545) göre ilk neden (*arkhe*) su'ydu. Thales aynı zamanda Bâbillerden astronominin ilkelerini öğrenmiş bir gök bilimciydi ve MÖ 585'deki Güneş tutulmasını önceden haber verdiği söylenir. Thales dünyanın tabak gibi düz olduğunu ve büyük bir su kütlesinin (*okeanos*) üzerinde yüzdüğünü düşünmekteydi. Birçok temel geometrik kuramı Yunanlılar arasında yaygınlaşmasını sağlamıştı.

Anaksimandros'a göre dünyanın şekli ve üst taraftan görünümü

Thales gibi Miletoslu olan Anaksimandros (MÖ 610-540) ise dünyanın bir tepsi gibi değil, silindir veya sütun şeklinde olduğunu düşünmüştü. Aksi halde Güneşin denizin içinde batıyor gibi görünmesini açıklamak mümkün olamazdı. Güneş, Thales'in açıkladığı gibi dağların ardında kaybolduğu için değil, dünyanın etrafında dönerken bu silindirin öbür yüzüne doğru hareket ettiği için geceleri görünmüyordu. Anaksimandros bu silindirin tepesindeki dünyanın hocası Thales gibi Okeanos tarafından çevrildiğini düşünmekteydi ki bilinen

ilk dünya haritasını o çizmişti. Orijinal çizimler elimizde olmasa da sonraki yazarların anlatımına dayanarak bu haritayı yeniden kurgulayabiliyoruz.

Depremlerin tanrıların gazabı değil doğa olayı olduğunu söyleyen ilk kişi de oydu. *Arkhe* olarak karmaşık bir yapı olan evrenin su veya herhangi tek bir maddeden oluşmayacağını düşünen Anaksimandros Thales'ten çok daha ileri giderek *aperion*'u (sınırsız madde) *arkhe* kabul etmişti. Evrenin oluşumunda Tek bir madde belirleyici olsaydı bu madde diğerlerini yok eder ve kendisini tekleştirirdi. Su'dan ancak ıslak ve nemli şeyler türeyebilirdi; oysa dünyada kuru ve sıcak nesneler de bulunmaktaydı. Her şey sudan gelseydi her şeyin de suda erimesi ve ona dönüşmesi gerekirdi. Öte yandan Anaksimandros bütün maddelerin olmasa da yaşamın sudan türediğine inanıyordu. Ona göre tüm canlılar önce suda oluşmuşlardı. İlk canlılar balıklardı. Canlılar sonradan karaya çıkmışlardı.

Anaksimandros'un öğrencisi ve hemşerisi Anaksimenes (MÖ 570-526) göre *arkhe* havaydı. Havayı tabiata can veren bir ruh olarak düşünmekteydi. İnsanı cansız bir et yığını olmaktan koruyan içindeki hava (ruh) idi. Anaksimenes maddede yoğunlaşma ve seyrelmelerin etkileri üzerine kafa yoran ilk düşünürlerden biriydi. Örneğin dudaklarımızı büzerek üflediğimizde soğuk, ağzımızı açarak hohladığımızda sıcak hava çıkmasını maddenin yoğunlaştığında nemli ve soğuk, seyreldiğinde sıcak ve kuru hale bürünmesiyle açıklamıştı. Diğer bir düşünür Herakleitos (MÖ 535-475) da diyalektik düşüncenin öncüsü olarak bilinmektedir. Doğada her şeyin sürekli değiştiğini söyleyen Herakleitos'a göre bu değişim mutlak bilginin elde edilmesini imkânsız kılmaktaydı. Zıtlık evrenin temeliydi ve eğer zıtlık olmasaydı yaşam da olmazdı. Herakleitos zıtlıkların birliğinden mükemmel bir uyum (*harmonia*) doğduğunu ve her şeyin çatışma sonucunda var olduğunu söylüyordu. "Aynı ırmağa iki kez giremezsin" sözü ona atfedilir. Herakleitos'a göre yaratıcı bir tanrı yoktu ve her şey ateşten var olup yine ateşe dönecekti. Evreni yutan ateş sonra yeniden bir evren oluşmasını sağlayacaktı. Empedokles (MÖ 490-435) ise evrenin dört temel elementin bulunduğunu bunların sevgi ve nefret olarak da yorumlanabilecek itme ve çekme kuvvetleriyle birbirlerine yaklaşıp uzaklaştıklarını savunmuştu. Empedokles Ay'ın kendi ışığı olmadığını ışığını güneşten aldığını söyleyen ilk kişiydi.

Astronomi ile ilgili en ilginç yorumlar ise Philolaos'a (MÖ470-385) aitti. Philolaos dünyanın döndüğünü savunan ilk kişidir. Philolaos'a göre evrenin merkezi sanıldığı gibi ne dünya ne de Güneş'ti. Tüm gök cisimleri merkezinde bir ateşin bulunduğu bir yörüngenin etrafında dönmekteydiler. Dünyanın güneşe arkasına dönen bölgesinde bu nedenle gece olmaktaydı. Diğer bir önemli astronom olan son büyük doğa filozoflarından Demokritos (460-370) ise evrenin atomlardan oluştuğunu savunmuştu. Ona göre tüm evren gözle görünmez ve bölünemez atomlardan meydana gelmekteydi. Ruh da atomsal bir maddeydi. Yalnızca yoğunluğu daha düşüktü. Demokritos'un materyalist fikirleri Hıristiyanlığın yayılmasından sonra uzun süre raflara kaldırıldıktan sonra Rönesans düşünürlerinin yeniden dikkat çekmeye başlayacaktı.

Günümüzde atomların da parçalanabildiği biliniyor. Ancak mikroskobik gözlemlerin yapılamadığı bir çağda Demokritos'un maddelerin atomlardan oluştuğunu söylemesi Onun modern fiziğin öncülerinden biri olarak kabul edilmesini sağlamıştır.

Felsefenin bundan sonraki aşaması "Sokrates Sonrası Dönem" olarak adlandırılır. Sokrates Öncesi Dönem" ile sonrası dönem arasındaki düşünce biçiminde büyük farklılıklar vardır. Sokrates Öncesinde filozoflar daha çok dünyanın nasıl var olduğuyla ve yaşamın kaynağıyla (ontoloji) ilgilenmişlerken; Sokrates sonrasında asıl ilgi odağı insanın yaşam amacı ve yeryüzündeki rolü olmuştur. Sokrates sonrası düşünürler, kendilerinden önceki materyalist düşünürlerin aksine varlığın sebebini maddede değil yaratıcı bir Tanrı'da aramışlardır. Sokrates'ten önce yaşamalarına rağmen Ksenophanes (MÖ 569-477) ve Pythagoras (MÖ 570-495) gibi düşünürler gelecekteki mistik akımların habercisi olmuşlardır. Ksenophanes düşünce tarihinde insan biçimli tanrı kültlerine karşıtlığıyla hatırlanmaktadır. Ksenophanes'e göre atlar da resim çizseydi at biçiminde tanrı çizeceklerdi. O halde Tanrı maddi biçimle tanımlanmazdı. Tek bir tanrı bulunmaktaydı o da var olan her şeyin kaynağı idi. Ksenophanes Hıristiyanlıktan çok önce, Yunan dünyasında maddi şekilden münezzeh tek bir tanrı inancını savunan kişilerdendi. Pythagoras ise ruhun ölümsüzlüğüne ve Hindu inançlarında olduğu gibi ölen kişinin ruhunun başka bir canlıda bedenlendiğine inanıyordu. Pythagoras ayrıca sayıların kutsallığına ve doğadaki her şeye matematik kuralların hükmet-

tiğini söylemekteydi. Müzik aletlerinin tellerinin uzunluğu ile sesin tonu arasındaki ilişki bu bağı kanıtlamaktaydı. Lirin telleri uzadıkça çıkardığı ses de incelmekteydi. Pythagoras ve öğrencileri bugünde okullarda öğretilen bir dizi geometrik kural geliştirmişlerdir.

Sokrates Sonrası Dönemde Felsefe

Sokrates (MÖ 469-399) yazılı bir eser bırakmamıştır. Düşüncelerini daha çok öğrencilerinden Platon (MÖ 428-347) sayesinde öğreniyoruz. Sokrates aynı zamanda Yunan dünyasında Atina'nın yükselişini temsil etmekteydi. Ona göre felsefenin amacı tabiat olaylarına bir açıklama getirmek değil, ahlaklı ve erdemli insanlar yetiştirmekti. İnsanların bildiklerini sandıkları olguları bilmediklerini kanıtlamayı severdi. Özgür düşünmeye yatkın felsefesi Atina kentinin yargıçları tarafından tehlikeli bulunmuş ve Tanrılara saygısızlık ettiği gerekçesiyle ölüme mahkûm edilmişti. Hatırası ve son saatleri öğrencisi Platon tarafından yazılan *Sokrates'in Savunması* adlı eser ile ölümsüzleştirilmiştir.

Atina felsefe okulunun asıl kurucusu Platon'dur. Platon'a göre yaşadığımız dünya gerçek değildi. Ancak gökyüzündeki idealar dünyasının bozuk bir yansımasıydı. Mesela güzel bir kadın yıllar içinde yaşlanır ve güzelliğini kaybederdi. Ama güzellik kavramına kimse dokunamazdı. O halde bozulan yiten bir şey nasıl gerçek olabilirdi? Gerçek olan şey zaman içinde öz niteliğini koruyan *idea*'nın kendisiydi.

Bu düşünceler o döneme kadar maddenin sınırları içinde düşünmeye alışık olan (ruhu bile madde olarak kabul eden) Yunan dünyası için büyük bir yenilikti. Bu sebeple Platon, materyalist İonia okulunu reddeden idealist *Akademia* adlı okulun kurucusu ve mihveri oldu. Bu okul, Doğu Roma'nın fanatik Hıristiyan İmparatoru Justinianus (527-565) tarafından kapatılana kadar bin yıl yaşamıştır. Bu okulda sayısız bilim insanı yetişti bunlardan biri olan Herakleides (MÖ 388-310)-Karadeniz Ereğli'sinde doğmuştur- dünyanın kendi ekseni ve Güneş'in çevresinde döndüğünü söyleyen ilk kişiydi.

Papirus rulosu. Rulo kullanmak metin okunurken önceki bölüme bakılacağı zaman tüm rulonun açılması gerektiğinden pratik bir yöntem değildi. Ama çok sayıda rulonun bir kitap rafına sığması açısından rulo kütüphaneciliğe uygundu.

Platon'a göre insanlar bu dünyada asla mükemmel bir uyuma ulaşamayacaklardı; ama idealar âlemindeki düzeni taklit ederek mükemmele yakın bir toplumsal sistem kurulabilirdi. Bunun yolu da özel mülkiyetin kaldırıldığı bir toplumsal modelle gerçekleşebilirdi. Başyapıtları olan *Devlet (Politeia)* ve *Yasalar* da Platon servet farklılıklarının yurttaşlar arasındaki birliği bozduğunu, yetenekli insanların yükselmesini engellediğini savunmuştu. Platon, insanların kentlere sahip olmadıkları, uygarlığın 'çirkinliklerini' tanımadıkları uzun bir geçmişin olduğunu, insanların yavaş yavaş gelişerek uygarlık kurabilecek aşamaya vardıklarını yazmıştı. Kentlerin, madenlerin ve uygarlığın diğer unsurlarının bilinmediği bu çağ Platon için savaşların olmadığı, insanların geçinmek için hiçbir şeyin sıkıntısını çekmedikleri mutlu zamanlardı. Platon'a göre eski devirlerde nüfus az olduğu için otlak sıkıntısı çekilmemekteydi ve avlanarak elde edilen besin herkese yetecek kadar boldu. Zenginlik ve yoksulluk gibi kavramlar bilinmediği için kabileler arasında savaşlar da olmamaktaydı.

Zenginlik ve yoksulluk olmayan bu toplulukta en soylu insanlar yetişmekteydi; çünkü bu toplulukta ne kıskançlığa ne haksızlığa ne de rekabete rastlanılmazdı. Başlarında yönetici bulunmayan bu insanlar kendi kendilerinin efendisiydiler. Platon'a göre insanlığın bu "altın çağı" bozulmaya yüz tutmuş, zamanla insanların sayısı artmış, kentler kurulmuş ve eşitsizlikler de dâhil olmak üzere çeşitli bozukluklar baş göstermeye başlamıştı.

Bu durumun düzeltilmesi için toplumu filozofların yönettiği bir siyasal sisteme geçilmeliydi. Yurttaşlar ekonomik durumları ve servetlerine göre değil yeteneklerine göre sınıflandırılmalıydı. Tanrıların ruhuna demiri ve tunca fazla kattığı insanlar tarım ve askerlikte uzmanlaşmalıydılar. Ruhunda altın ve gümüş olanlar ise yöneticiliğe uygundular. Platon bu niteliklerin doğuştan geldiğini söylese de tunç yaratılışlı birinin sonradan altın yaratılışlı birine dönüşebilme ihtimalini de reddetmemişti. Kadınlar da Platon'a göre erkeklerle aynı ruh özelliklerine sahiptiler bu nedenle ruhunda tunç olan kadınlar savaşçı, altın olanlar idareci olabilirlerdi. Platon'un kadın-erkek eşitliğini savunması kendi çağı için çok aykırı bir düşünceydi. Muhtemelen O bunları yazarken kadınların eve kapatıldığı Atina'yı değil kadınların erkelerle birlikte dövüş eğitimi alabildiği Sparta'yı örnek alıyordu. Zaten Platon için esin kaynağı Atina değil, para ve ticareti hor gören Sparta idi. Platon'un servet karşıtı düşünceleri sonradan Onu komünist ideolojinin öncüsü olarak görülmesine sebep olmuştur.

Platon'un öğrencisi Aristoteles ise hocasından hemen her konuda ayrılmaktaydı. Zaten felsefenin asıl niteliği budur, hocaların söylediklerinin harfi harfine kabul edildiği medrese geleneğinden farklı olarak felsefe ekolleri genelde hoca-öğrenci zıtlaşması üzerine kurulmuştur. İkisi arasındaki farkı özetlemek için genelde Platon'un olması gerekenle; Aristoteles'in ise gerçekte olanla ilgilendiği vurgulanır. Bu özelliğiyle Aristoteles modern bilimin düşünsel önderlerinden biri olmuştur. Aristoteles'in uygarlık hakkındaki fikirlerinde hocasından tamamen ayrılmakta idi. *Politika* adlı eserinde Platon'un aksine kentleşme ve devlet aşamasına varmanın insanlık için olumlu bir adım olduğunu savunmuştu. Aristoteles'e göre toplumun ekonomik sınıflara ayrılması hem zorunlu hem de faydalıydı. Eşitlik ise toplum için -hem yöneten hem de yönetilen için-zararlı bir olguydu. Aristoteles'e göre ortak mülkiyetin daha ahlaklı bir siteme yol açtığı düşüncesi de doğru değildi. Mülkiyet ortaklaştıkça ona duyulan saygı azalırdı. Platon'un düşündüğü gibi devlet herkese iş sağlasa tembellik artar kimse çalışmazdı. Köleliği de gerekli gören Aristoteles, toplumsal eşitliğin bir şartla sağlanabileceğini savunmaktaydı. Eğer bir gün kendi kendine çalışan iplik eğirme makineleri, dokuma tezgâhları yapılırsa o zaman kölelere de gerek kalmayacaktı. Aristoteles'in geleneğini takip eden düşünürler

genel olarak sınıfların, yöneten-yönetilen ayrımının, özel mülkiyetin, erkeklerin kadınlara üstünlüğünün bir doğa yasası olduğu fikrini kabullenmişlerdir.

Aristoteles'in kurduğu okulun adı *Lyceum* (Lise adı buradan gelir) du ve burada sadece felsefe değil, doğa bilimleri, astronomi ve zoolojide okutulmaktaydı. Aristoteles çok yönlü bir insandı ve felsefe ile deney-gözlemi birleştirmek istemişti. Çok sayıda gök cismini keşfetmişti ve yunusların balık değil memeli hayvanlar olduklarını ilk söyleyen kişi oydu. Ancak hatalı kanunları da vardı. Örneğin ağır cisimlerin hafif cisimlerden daha hızlı düştüğünü söylemişti ve bu sözleri Onu tartışılmaz otorite olarak kabul eden Ortaçağ insanları tarafından 1000 yıl boyunca şüphe duyulmadan kabullenilmiş ve ancak Galileo'nun yaptığı deneylerle yanlışlığı kanıtlanmıştı. Doğru yasa şuydu: cisimlerin düşme hızını belirleyen kütleleri değil hava direnciydi. Yüzeyleri aynı olan iki nesne kütleleri farklı olsa da aynı hızla düşmekteydiler.

Atina'da diğer önemli bir düşünce okulu da Sofistler tarafından temsil ediyordu. Sokrates tarafından eleştirilen Sofistler gerçeğin herkese göre değiştiğini ve asla tam olarak bilinemeyeceğini savunan düşünürlerdi. Onların bu yaklaşımları insanların farklı bakış açıları kazanması açısından olumlu sonuçlar doğurdu. Öte yandan Protagoras (MÖ485-411), Gorgias (MÖ485-375) sofistler tanrılara karşı şüpheciliği beslemekle ve tanrıların varlığını reddetmekle suçlandılar. Sofistlerin gerçeğe asla ulaşılamayacağı düşüncesi bilimsel çalışmaları da gereksiz kılmaktaydı. Zira ortada erişilecek bir gerçek yoksa tabiatın kanunlarını anlamaya ve sırlarını çözmeye çalışmanın da bir anlamı yoktu. Sonuçta Sofistlerin en büyük mirası, kadercilik, dünyayı boş vermek ve doğal yasaların asla anlaşılamayacağı ve anlaşılmasına da gerek olmadığı düşüncesinin yayılması oldu.

Yunan felsefesinin son büyük temsilcileri Epikuros (MÖ 342-270) Zenon (MÖ 336-264) ve Plotinos (MS 204-270) dur. Epikuros "hazcılık" olarak isimlendirilen okulun öncüsüydü. Epikuros'a göre içinde yaşadığımız Evren'in bir sınırı ve sonu yoktu. Maddeleri sonsuz sayıda atom oluşturmaktaydı. Aksi halde tabiatta bu kadar zengin bir çeşitlilik görülmesi mümkün değildi. Epikuros'a yaşamın amacının ölçülü bir mutluluk olduğunu savunmuştu. Buna göre insan dünyada kısa süreli bir misafirdi ve bu nedenle hayatını mutluluğu kazanma maksadına adamlıydı. Muhtemelen Yunanca konuşan bir Arami olan Zenon'un

öncülük ettiği Stoacılık daha sonradan Hıristiyanlık tarafından da savunulan evrensel insanlık düşüncesini yaymıştı. Stoacılara göre tüm insanlar eşitti ve kölelik kurumu da kaldırılmalıydı. İnsan tabiatla bir uyum içinde yaşamalı kendi sınırlarını iyi tanımalı ve ona göre hareket etmeliydi. İnsan sınırlarını tanır ve buna göre hareket ederse iş te o zaman gerçek mutluluğu yakalayabilirdi. Görüldüğü üzere tabiat bilimi niteliğinde başlayan felsefe yolculuğu Miladi yıllara doğru artık "kişinin kendini bilmesi", "ölçülü olması" "iç huzur ve dengeyi" yakalaması gibi kişisel ölçeklere indirgenmiş gibiydi. Nitekim tam da bu dönemde doğan Hıristiyanlık da Stoacılıktan etkilenecek ancak filozofların derin formüllere dayanarak oluşturmak istedikleri bu iç dengeyi daha basit bir amentüyle temin edecek ve büyük bir kitleye ulaşacaktı.

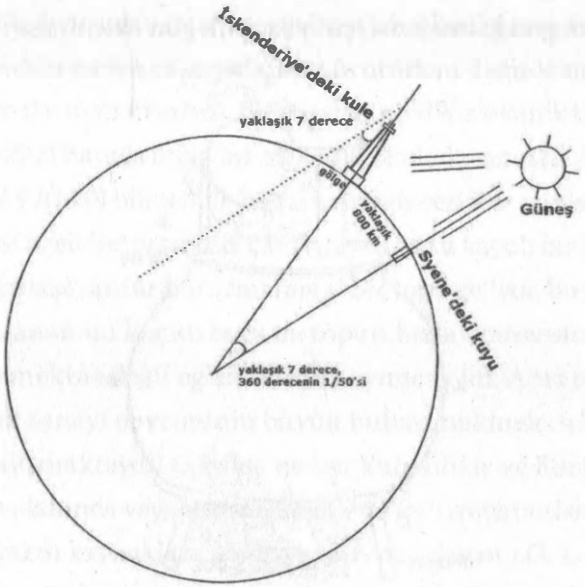
Hıristiyan inancı ile Yunan felsefesi arasındaki bu etkileşim Platonculuğu yeniden canlandıran Plotinos'un Hıristiyanlar tarafından baş tacı edilmesiyle sonuçlanacaktı. Her varlığın *Bir*'den türediğini inanan Plotinos'a göre, madde bu ilk neden olan Yaratıcı Bir'den türeyen en düşük formdu. *Bir*, tüm kavramların ve biçimlerin ötesindeydi, insan kavrayışıyla asla tanımlanamazdı. Plotinos'un düşüncesi Hıristiyan inancından, İslâm tasavvufuna kadar çok farklı alanlarda karşımıza çıkmaktadır. Hatta İslâm dünyasında asırlar boyunca Platon (Eflatun) felsefesi adıyla aslında Plotinos'un kuramı okutulmuştu.

Hellenistik Dönem'de Bilim ve Teknik

İskender'in Asya seferleriyle Romalıların Mısır'ı alışı arasındaki çağa (MÖ 330-30) Hellenistik Dönem denilir. Bu terim ilk kez J.G. Droysen (1808-1884) tarafından kullanılmış hayli de yerleşmiştir. Hellenistik Dönemle kastedilen Yunan kültürü ile Bâbil, İran, Mısır ve Hint kültür arasında yaşanan evliliktir. Tüm eski bu eski medeniyetlerin birikiminin harmanlanmasıyla bilim ve sanatta asırlar sonra bile gıpta edilen muhteşem başarıların olduğu bir çağ yaşanmıştır. Hellenistik Dönem toplumsal tarih açısından da hayli ilginç bir dönemdir. Klasik polis sistemi çökerken tüm Doğu Akdeniz çeşitli hanedanlarca yönetilen krallarla dolmuştur. Barbar-Yunan ayrımının bir anlamı kalmamış yarı Yunanlı yarı "barbar" tanrılar ortaya çıkmıştır. Örneğin Zeus ve Ahuramazda *Zeus-Oramasdes* adıyla bileşmiştir. Zeus ile Osiris'in birleş-

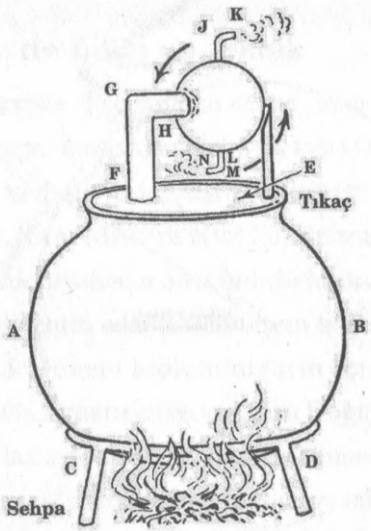
mesinden ise *Serapis* adlı tanrı doğmuştur. Karışık evlilikler yaygınlaşmış ve hem Yunancayı hem de Aramiceyi veya İbraniceyi anadili gibi bilen melez insanlar kültürel alana hâkim olmaya başlamışlardır. Bu birleşimlerden en kazançlı çıkanlardan biri de bilim dallarıdır. Mısır ve Yunan kültürünün sentezlendiği İskenderiye bu dönemin en önemli bilim merkezi olmuştur.

Hellenistik dönem uç noktalarda kimlikler üretmiştir. Bir yanda mistik gizemci dinler ortaya çıkarken; öte yandan pozitif bilimler de bir sıçrama olmuştu. Kimi zaman ise Mithra dinine inanalar da olduğu gibi ikisi bir arada bulunabiliyordu. Gök cisimlerinin gizemlerini çözmek isteyen Mithra rahipleri astronomi konusunda da oldukça bilgiliydiler. Dönemin en önemli bilim merkezi olan İskenderiye'de Zeus'un edebiyat, tarih ve astronomiyi temsil eden kızları *Musae*'ler için bir *Musaeum* (Müze sözcüğü buradan gelmektedir) adlı bir tapınak inşa edilmişti. İçinde meşhur kütüphanenin de bulunduğu *Musaeum*'da bir bitkiler üzerine araştırmaların yapıldığı botanik bahçesi (*herbarium*), zooloji araştırmalarına ayrılmış bir hayvanat bahçesi (*fauna*) ve astronomik bir gözlem evi bulunmaktaydı. Kütüphanede 400.000 civarında papirus tomarı olduğu bilinmektedir. Kütüphanenin başında kendi çağlarının en büyük bilim insanları olan İonia kökenli Aristarkhos (MÖ 310-230) ve Eratosthenes (MÖ 276-194) getirilmişlerdi.

Eratostehenes'in Dünya'nın çapını ölçmesinin yazılı anlatıma göre tasviri

Aristarkhos Güneş'in Dünyanın etrafında değil, Dünyanın Güneşin etrafında döndüğünü söylemişti. Başka bir deyişle Dünya'nın yörünge merkezi Güneş'ti. Ay ışığını Güneş'ten almaktaydı. Ay'ın yörünge merkezi ise Dünya idi. Bu görüşler Aristoteles'le çeliştikleri için Aristarkhos'un düşünceleri uzun asırlar boyunca hasıraltı edildikten sonra Copernicus (1473-1543) tarafından doğrulanacaktı. Aristarkhos gibi Atina'da eğitim aldıktan sonra İskenderiye'ye yerleşen Eratosthenes'in ise en büyük başarısı dünyanın çevresini oldukça doğru bir sonuçla hesaplamaktı. Mısır'ın Kyene şehri Yengeç Dönencesinde olduğundan her yılın 21 Haziran'ında buraya güneş ışınları dik gelmekte ve hiçbir nesnenin gölgesi olmamaktaydı. Aynı tarihte ise İskenderiye şehrinde güneş ışığı güneş saati üzerinde 7.1 derecelik bir açıyla düşmekteydi. Dünya yuvarlak (360°) olarak kabul edildiğinde bu açı yüzey mesafesine uyarladığında Kyene-İskenderiye arasının tüm yeryüzünün 1/50'sine tekabül ettiği görülmekteydi. Kyene ve İskenderiye arasındaki uzaklık 5000 *stadium* (yaklaşık 785 km) idi. Sonuç 50'liyle çarpıldığında da dünyanın çapı 39.690 km olarak bulunuyordu. Bu hata payı %1,6 olan oldukça doğru bir sonuçtu. Eratosthenes bir bilim dalı olarak coğrafya (geographia) adını kullanan ilk bilim insanıydı. Ayrıca enlem ve boylamlara dayalı ilk dünya haritasını yapmıştı. Dünyanın eksen eğikliğini, güneşe olan mesafesini, doğru olarak hesaplamış ve takvimin Güneş yılından geri kalmaması için yıla artık gün eklenmesini başlatmıştı.

Heron'un buhar makinesinin yazılı anlatıma göre tasviri

Atina Akademisi'nde eğitim gören Euclides (MÖ 325-265) *Musaeum*'da bir matematik okulu kurmuştu. Daha ziyade üçgenler üzerine çalışmalarıyla hatırlanan Euclides'in teoremi, astronomide de kullanılabilmektedir. Euclides'e göre iki noktayı birleştiren çizgiye doğru adı verilmekteydi ve doğru sonsuza kadar uzatılabilmekteydi. Bu durumda uzay da sonsuzdu. Euclides'in öğrencilerinden olan Apollonios (MÖ 262-200) parabol, elips, çember ve hiperboller üzerine çalışmalarıyla tanınmıştı. Apollonios, Eudoxus'un (MÖ 409-356) daire şeklinde düşündüğü gezegen yörüngelerinin elips olabileceğini söyleyen ilk kişiydi. Teorisi asırlar sonra Kepler (1571-1630) tarafından doğrulanacaktı. Hellenistik çağın yarı mitselleştirilmiş en büyük bilim insanı Sicilyalı Arkhimedes (MÖ 287-212) idi. Diğer bilim insanlarının çalışmaları halk nezdinde fazla ilgi görmezken Arkhimedes herkesçe tanınan ve hakkında birçok hikâye anlatılan bir tür çılgın bilim adamı tipine örnek oluşturmaktaydı. Suyun kaldırma kuvvetini Arkhimedes'in formülleştirdiği bilinmektedir. Kaldıraç kanunları da ona atfedilir. Paraboller üzerine yaptığı çalışmaların modern diferansiyel ve integral hesaplarına öncülük ettiği bilinmektedir. Yine merceklerle deneyler yaptığı ve aynaları kullanarak Roma gemilerini yaktığı söylenir. Bu olaylar gerçek olsun ya da olmasın Arkhimedes figürü artık bilim insanı diyebileceğimiz bir tipin ortaya çıktığını ve salt teori yerine pratik deneyler ve icatlar yapılmaya başlandığını göstermektedir.

Sicilya'da Arkhimedes çalışmalarını yürütürken doğuda da İskenderiye mekanik çalışmaların merkeziydi. Bilim tarihinin ilk mekanik kitabını yazan Ktesibios (285-222) burada etkin bir mekanik okulu kurmuştu. Bu okulda yetişen Heron (MS 10-70) bilinen ilk buharlı makineleri icat etmiştir. Heron'un buhar makinesi basit bir prensiple çalışıyordu. Üstü kapalı bir kazanda kaynatılan su buharlaşarak bir borudan metal bir topa geliyor, bu toptan çıkan ve ters yöne uzanan iki küçük boru da topun hızla dönmesini sağlıyordu. Aslında bu bir makine değil eğlencelik bir oyuncak idi. Ama ileriki asırlarda icat edilecek sanayi devriminin büyük buhar makineleriyle aynı temel prensiplerle çalışmaktaydı. O halde neden Yunanlılar ve Romalılar buhar gücünü üretim alanında veya askeri teknolojide kullanmamışlardı? Heron'un makinelerini yazılı kaynaklara göre yeniden tasarlayan J.G. Landers'a göre 17. asırda üretimine başlanan kok kömürünün olmadığı antik çağlarda bir

buhar makinesini düzenli şekilde çalışmasına yetecek bir enerji kaynağı bulunmamaktaydı. Bu nedenle buhar gücü antik çağ boyunca bir topu havaya fırlatan veya döndüren oyuncaklar ya da borulardan farklı tonlarda sesler çıkmasını sağlayan orglar gibi eğlencelik makinelerde kullanılmıştı.

Dünya Sağlık Örgütü (WHO) ve Türkiye Sağlık Bakanlığı Eski Logosu

Hellenistik çağda, tıb alanında da önemli adımlar atılmıştı. Tarihte kadavra üzerinde belgelenen ilk çalışmalar Kadıköy'lü (Chalcedon) Herophilos (MÖ 335-280) ve çalışma arkadşı Erasistratos (MÖ 304-250) tarafından yapılmıştı. Hellenistik çağdan önce Yunan tıbbı Hipokrates'in (MÖ 460-377) etkisi altındaydı. Hipokrates, genel anlamda kas iskelet sistemi ve böbreklere ilişkin önemli bilgilere sahipti. Ancak izlemekte olduğu dört sıvıya (kan, balgam, sarı safra, kara safra) dayalı vücut sistemi teorisi (humoralizm) güncel anatomik bilgilerimizden oldukça uzaktı ve cerrahi çalışmaya (diseksiyona) dayanmamaktaydı. Bu nedenle Hipokrates'in anatomiye katkısı aslında spekülatif ve minimal olmuştur. Hayvan vücudunu kesip inceleyen Aristoteles ve öğrencilerinin katkısı daha fazlaydı. Ancak netice de bunlar kadavraya dayanmadığı için eksik ve yanlış yargılara yol açmaktaydı.

Herophilos ve Erasistratos ise anatominin iki büyük kurucusu olarak kabul edilebilirler. Kadavra diseksiyonları yanında -600'e yakın- mahkûm üzerinde canlı diseksiyonlar (*vivisection*) yaptıkları bildirilmektedir. Hekimlerin genelde ruhun kalpte yer aldığını savunduğu bir çağda Herophilos beyni sinir sisteminin merkezi ve 'aklın yeri' olarak tarif etmişti. Herophilos'tan son-

ra kadavra incelediği bilinen ilk kişi İbn Nefis (1210-1288) dir ve bu durum tıbbın diseksiyon alanında nerdeyse 1500 sene boyunca durması ve sadece Galenos'un (MS 129-216) domuzlar, maymunlar üzerinde yaptığı incelemelere mahkûm olması anlamına gelmektedir.

Hellenistik dönem tıbbından bahsedeceksek Pergamon (Bergama) Krallığının tıba veriği önemden de söz etmek gerekmektedir. İskenderiye ile yarış halinde olan Pergamon Krallığı da büyük bir kütüphane oluşturmuş ve bilim insanlarını kendine çekmeye çalışan bir politika izlemeye başlamıştı. Kentte hekimlerin ve eczacıların tanrısı olan Asklepios'a adanmış bir tapınak vardı. Mitolojiye göre Asklepios şifalı otlarla insanları da tanrılar gibi ölümsüz kılmak istediği için Zeus tarafından öldürülmüştür. Ancak kızı Hygieia (yani hijyen) babasının mesleği olan hekimliği insanlara öğretmeye devam etti. Asklepios'un simgesi yılanlı bir asaydı ve Pergamon paralarının üzerinde bu simge yer alırdı. Bu simge asırlar boyunca eczacılar ve sağlıkçılar tarafından da kullanıldı ve 1957'de Tıbın evrensel simgesi olarak kabul edildi. Selçuklu ve Osmanlılarda şifahanelerin üzerinde de kullanılan ve tüm dünyaya Anadolu'dan yayılan bu sembol eskiden Türkiye'de Sağlık Bakanlığının da logosuydu ve bir dönem kullanımdan kaldırıldı. Yılan geri geldiğinde ise doğru simge yerine Hermes'in simgesi (*caduceus*) olan çift yılanlı asa kabul edildi.

Seçilmiş Kaynakça

ADCOCK, F. E. "The Development of Ancient Greek Diplomacy", In: L'antiquité classique, Tome 17, fasc. 1, 1948.pp.1-12.

ARİSTOTELES, *Politika*., Çev. Mete Tunçay, İstanbul: Remzi Kitabevi,1975.

FREEMAN, Charles, Mısır, Yunan ve Roma, Çeviren: Suat Kemal Angı, Dost Kitabevi, Ankara,2003.

HERODOTOS, Herodot Tarihi, Çeviren: Mümtekim Ökmen-Azra Erhat, Remzi Kitabevi İstanbul, 1973.

HESİODOS, "İşler ve Günler" *Hesiodos Eseri ve Kaynakları*, Birinci Baskı. Çev. Sabahattin Eyüboğlu ve Azra Erhat, İstanbul: Say Yayınları, 1977.

HOMEROS, İlyada, Çevirenler: Azra Erhat-A. Kadir, Can Yayınları, İstanbul, 2013.

PLATON, Yasalar Cilt I, Çevirenler: Candan Şentuna Saffet Babür, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 1998.

THOMSON, George, *Tarih Öncesi Ege Cilt I*, Çeviren Celâl Üster, Payel Yayınları, İstanbul, 1995.

THUKYDİDES, Peloponnesos Savaşları, çeviren: Tanju Gökçöl, Hürriyet Yayınları, 1976.

ROMA

Roma İmparatorluğu, ilk çağ uygarlığının doruk noktasını temsil etmektedir. Akdeniz havzasındaki tüm ülkeleri kendi sınırları içine katmayı başaran Romalılar tarihin en uzun süreli imparatorluklarından birini meydana getirmişlerdi. Romalıların bu başarılarının arkasında sağlam bir hukuk sistemi, uzun asırlar boyunca kusursuz işlemiş cumhuriyet kurumları, disiplinli bir ordu ve elbette zekice oluşturulmuş bir diplomatik gelenek vardır. İmparatorluk asırlarında Romalılar arasında yükselen bir fikir, "Roma'nın daha kurulduğu andan itibaren bir dünya imparatorluğu yaratma potansiyeli ve kaderine sahip olduğuydu". Örneğin, Roma'nın kuruluş hikâyesini anlatan ünlü şair Vergilius'un (MÖ 70 MS 19) *Aeneas* adlı destanında kentin efsanevi atası Aeneas şöyle demektedir: "Unutma Romalı! Ulusları yönetmek sana düşer. Senin görevin şunlar olacak: Barışçı yoldan töreleri kabul ettirmek, boyun eğenleri esirgemek ve gururluları savaşla uslandırmak". Çok sonraki asırların özgüveni ile kaleme alındığı belli olmasına rağmen bu satırlar Roma emperyal stratejisini özetlemektedir. Sıradan bir Romalı gerçekten de kendisini dünyaya düzen getirmek ve farklı ulusları yönetmek ve için tanrılar tarafından görevlendirildiğine inanmaktaydı. Bu gözlem, rehine olarak Roma'ya götürülen Yunan tarihçi Polybios (MÖ 203-120) tarafından da yapılmıştı. Polybios, "Romalıların her şeyden önce kendi güçlerine güvendiklerini ve dünyaya belirli bir misyonla geldiklerine inandıklarını" belirtmişti.

Siyasi Tarih

Efsanelere göre Romalılar Troialıların soyundan gelirler. Troia'dan kurtulmayı başaran Aeneas İtalya'ya yerleşmiş onun soyundan gelen ikiz kardeşler Romus ve Romulus MÖ 753'te Roma şehrini kurmuşlardı. Bunların hiç biri

arkeolojik olarak kanıtlanmamıştır. Roma'da yapılan kazılarda MÖ 753'e uzanan bir kent yapısı bulunmadığı gibi muhtemelen kurulan ilk "kentte" gerçekte bir köydü. Neticede zamanla büyüyen Roma'yı MÖ 509'a kadar karalar yönetti. Sonra bir ihtilal sonucu Romalılar son kralı kovdular ve Cumhuriyet rejimini geçildi. Şehrin idaresi yüksek sınıflardan (*Patricii*) oluşan bir Senatoya devredildi ve devletin resmi adı *Roma Halkı ve Senatosu* (*Senatus Populusque Romanus/SPQR*) olarak belirlendi. Her ne kadar tarihçiler, Augustus'tan itibaren (MÖ 27) Roma'yı artık İmparatorluk olarak kabul etmekteyseler de, Roma yıkılışına kadar kendini daima bir Cumhuriyet olarak görmüştür.

Başlangıçta Romalılar kendi iç sorunlarına odaklanmış durumdaydılar. Roma toplumu iki temel sınıfa ayrılmış durumdaydı. Aristokratları –veya ilk kurucuların torunlarını temsil eden *Patricii*ler ve alt tabaka halkı temsil eden *Pleb*ler. Bu iki sınıf arasında asırlar süren mücadele plebleriin hemen hemen patriciilerle eşit haklara sahip olmalarıyla sona erecekti.

İlk asırlarda gücü sınırlı olan Roma Cumhuriyeti komşu Latin kentleri ile iyi geçinmeye çalışıyor onlarla eşitlik temelinde dostluk antlaşmaları imzalıyordu. Roma, bu antlaşmalar sayesinde baş düşmanı olan Veii kent devletine karşı konumunu güçlendirmiş oluyordu. Ancak Cumhuriyetin ilk 100 senesi boyunca Roma şehri kent sınırları dışına gücünü taşımayı başaramayacaktı. Bu dönemde Roma'nın savaştan çok uzun süreli barış antlaşmaları imzalayarak güçlenmeye çalıştığı görülmektedir. Örneğin Veii ile MÖ 474'te 40 seneliğine bir barış antlaşması imzalandı. Ardından Orta İtalya'ya hâkim olan Sabin kabileleri ile savaşlar MÖ449'da bir barış antlaşmasıyla sona erdi. Bunun arkasından ilişkilerin bozulduğu Veii ile MÖ 425'te 20 senelik yeni bir barış antlaşması imzalandı. 20 yıl sona erdiğinde Roma ve Veii yine savaşa tutuştular. Roma'nın bu en önemli rakibi ile yaptığı son savaş en sonunda Veii'nin teslim olmasıyla neticelendi (MÖ 395).

Veii'nin alınmasının (MÖ 395) ardından Roma, bütün enerjisini İtalya'nın tamamına hâkim olmaya harcadı. Akılıca hareket eden Romalılar, İtalya'da hâkimiyet mücadelesi verirken en güçlü komşuları olan Kartacalılarla iyi geçinmeye çalışıyorlardı. MÖ 348'de yenilenen dostluk antlaşmasında Romalılar, Kartacalılara, Batı Akdeniz'de koloniler kurmayacaklarına dair taahhütte bu-

lundular. Zaten bu dönemde Romalıların böylesi bir projeye girişecek güçte donanmaları yoktu. Ancak Kartaca Dostluk Antlaşmasını öncekilerden ayıran bir ayrıntı dikkati çekiyordu. Roma bu antlaşmayı salt kendi adına değil tüm Latin kentleri adına imzalamıştı. Bu açıkça Roma'nın dış ilişkilerde artık bütün Latin konfederasyonunu temsil etme iddiasında olduğunu göstermekteydi. Onların bu yayılımı sadece savaş yoluyla değil, çeşitli şehirleri Roma vatandaşlığına kabul etme taktiği ile de gerçekleşmişti. Roma vatandaşı olmak Latinler için cazip bir teklifti. Nitekim MÖ 338'de gerçekleşen reformlar sonucunda bazı Latin şehri Roma vatandaşlığına kabul edildiler. Her kentle ayrı tarzda bir antlaşma yapılarak bilinçli bir ayrım yapıldı. Bu yöntemle Latinlerin eski kabile ittifakları da parçalanmış oluyordu. Bu politika daha sonradan *divide et impera* yani böl ve yönet olarak isimlendirilecekti

MÖ 290 dolayında bütün İtalyan kavimlerini şu veya bu şekilde kendi ittifak sistemi içinde toplamayı başaran Romalılar MÖ 281-263 arasında zorlukla da olsa Güney İtalya'daki Yunan kentlerini denetimleri altına aldılar. Şimdi İtalya'da rakibi kalmayan Romalılar, gözlerini Kartacalıların elindeki Sicilya ve Sardinya Adalarına dikmişlerdi. Antik Çağın en önemli savaşlarından biri olarak görülen Roma-Kartaca mücadelesi veya tarihçilerin verdiği isimle "Pön Harpleri" (Pön, yani *Punicus*, Fenike kökenli olan Kartacalılara Romalıların verdiği isimdir) MÖ 264'te, Sicilya'nın Messena kentinde kimin kral olacağıyla ilgili basit bir tartışmadan çıktı ve aralıklarla devam ederek 100 yıl kadar sürdü. Uzun bir mücadelenin ardında Kartaca yakılıp yok edildi (MÖ 150) ve halkı köle olarak satıldı. Ardından Roma Yunan dünyası ile ilgilenmeye başladı.

Divide et impera ilkesiyle hareket eden Roma, Yunanistan'da *Akha*, *Boiot*, *Etol* ittifakı, *Epiros* krallığı, Atina, Sparta gibi hükümetlerden kâh birini kâh ötekini destekliyor. Bunların birleşmesine asla müsaade etmiyor, yok olmalarına da izin vermiyordu. Aralarında sürekli sınır çatışması olan bu Yunan kentleri arasında hâkem rolü oynuyor, her kentin bağımsızlığını koruma garantisi ilkesi altında Yunanistan'ı siyasal parçalanmışlık ve kaos içinde tutuyordu. Sonunda sayıları yüzleri bulan Yunan kent devletlerinin yarattığı istikrarsız ortamdan bunalan orta sınıflar, tüccarlar ve köylüler, Romalıların doğrudan müdahalesine razı duruma geliyorlardı. Roma'nın Yunanistan'a

hâkim olması askerî zaferlerden ziyâde bu politika sayesinde gerçekleşecekti. Ayrıca kendi sınırları içinde demokratik kurumları işletilmesine önem veren Romalılar; Yunan dünyasındaki demokratik rejimleri yıkarak *timokrasi* denilen rejimlerin kurulmasını sağladılar ve kendileri ile işbirliği hâlindeki elit sınıfları iktidara getirdiler. Roma yanlısı timokratik senatoların yetkisi sınırsızdı ve Yunan demokrasilerinde olduğu gibi halk meclislerine hesap verme yükümlülükleri bulunmuyordu. Yunan kentlerinin hâkimiyeti altına alan Romalılar Anadolu, Suriye ve Mısır'da hüküm süren hanedanların topraklarını göz diktiler. Bu topraklara hâkim olmak oldukça kolaydı çünkü kozmopolit nüfuslarıyla bu devletlerin sınırları içinde yaşayan insanları birbirlerine bağlayan hiçbir ortak nokta yoktu. MÖ 30 ylına gelindiğinde bütün Akdeniz Roma egemenliğini kabul etmişti.

Tarihçiler MÖ 27 Augustus'un iktidarından sonraki dönemi Roma'nın İmparatorluk Çağı olarak nitelerler. Hâlbuki Augustus veya diğer adıyla Octavius, kendisini Cumhuriyeti (*res publica*) yeniden kuran birinci vatandaş (*principatus*) olarak görmüştür. Buna karşın sistemin klasik cumhuriyet dönemindeki bazı niteliklerinin kaybolması Roma'nın artık bir imparator tarafından yönetildiği algısını güçlendirmekteydi. Bu eğilim Cumhuriyetin son asrında bazı siyasi liderlerin Senatonun gücünü aşacak derecede güçlenmesinin sonucuydu. Sınırların aşırı biçimde genişlemesi Senatonun konsüller üzerindeki denetleme gücünün giderek zayıflamasına yol açmıştı. Anadolu ve Britanya gibi uzak bölgelere yapılan seferler Konsüllerin eskiden olduğu gibi sadece bir yıllığına görevlendirilmelerini imkânsız kılıyordu. Böylece beş senesini (MÖ 56-52) *Galya*'yı (Fransa) fethetmeye harcayan Iulius Caesar (MÖ 100-44) örneğinde olduğu gibi belirli bir bölgede uzun süre kalan konsüller, artık o bölgenin fiili egemeni gibi hareket etmeye alışıyorlardı. Caesar'la birlikte geç Cumhuriyet dönemin en güçlü simalarından olan Pompeius (MÖ 106-48), Anadolu ve Suriye'yi Roma sınırları içine katarken (MÖ 66-62) dört senesini bu bölgede harcamıştı. El koyduğu ganimetleri kendi inisiyatifiyle askerlerine dağıtmıştı. Yaptığı hiçbir uygulamada Senato'ya danışma ve hesap verme ihtiyacı hissetmemişti.

MÖ 27'de Octavius'un hükümdarlığı başladığında imparatorluğun İran'daki Parthlar haricinde dişe dokunur bir rakibi kalmamıştı. Roma'nın

Akdeniz'de rakipsiz kaldığı erken imparatorluk asırlarına tekabül eden bu sakin döneme *Pax Romana (Roma Barışı)* denilmektedir.

İki asır kadar süren bu dönem insanlık tarihinde ticaret, nüfus artışı, kentlerin gelişmesi gibi unsurlar açısından eşsiz bir çağı temsil eder. Bu dönem barışçıl siyaset o derece başarılı olmuştur ki Roma ordusu küçültülerek sadece 26 lejyona (takriben 140.000 kişi) indirilmiştir. Pön Savaşları esnasında (MÖ 215) sadece İtalya'yı kontrol edebilmek için aynı sayıda lejyon bulundurulduğu hatırlanırsa Britanya Adalarından Fırat Nehrine uzanan bir devletin korunması için bu sayıda askerin yeterli olması *Pax Romana*'nın başarısının en önemli kanıtıdır. *Pax Romana*'nın korunması ve devamı Octavius'un ve ardıllarının temel politikası olduğu söylenebilir. Romalılar, barışın korunması için dişli bir düşman olan Parthlarla doğrudan sınırdaş olmamaya özen göstermişlerdir. Bu nedenle Anadolu'nun orta ve doğu bölgelerinde *Armenia, Kappadokia ve Kommagene* gibi Roma güdümlü kukla (*clines*) bazı krallıkların mevcudiyetini destekliyorlardı. Yine Mezopotamya bölgesinde *Palmyra* ve Filistin'deki Herodes hanedanının idaresindeki Yahudi (*Iudea*) krallığı da benzer bir işlevi görmekteydi. Tüm bu devletler genelde Roma'ya sâdık olmakla birlikte bazen Parthlar ile Roma arasındaki gerginlikten faydalanarak kendi etki alanlarını genişletme yoluna da gidebilmekteydiler. Mesela MS 67-71'deki Yahudi isyanı her ne kadar Yahudilerin tamamı bu ayaklanmaya katılmasa da Roma diplomasisinin tıkandığı noktayı temsil ediyordu ve Romalıların Yahudi sorununun çözüm yolu asırlar önce Assur ve Bâbillilerin yaptığından çok daha acımasız bir şekilde olmuş, Kudüs'teki tapınak yıkılıp Yahudilerin bu kentte yaşamaları yasaklanmıştı.

Yahudi isyanı *cliens* tarzı idarenin zaaflarını ortaya koymuştu. Sonunda Romalılar, bu türden kukla krallıklara son vererek, Anadolu, Suriye ve Filistin'i doğrudan merkeze bağlı eyalet (*provencia*) olarak yeniden teşkilatlandılar. Böylece Fırat nehri Parthlara Romalılar arasında sınır oldu ve Mezopotamya ile Ermenistan'a hâkim olma konusunda bitmek bilmeyen bir rekabet başladı. MS 224 yılında İran'da Parthların devrilip yerine çok daha yayılmacı bir dış siyaset izleyen Sāsāni hanedanının kurulması Roma için ciddi bir talihsizlik olmuştu. İran geleneklerine Parthlardan daha tutkulu şekilde bağlı olan Sāsāniler, Romalı yazarlara göre kendilerini Kyros'un ardılı kabul ediyor ve eski Pers topraklarını

(yani Anadolu, Suriye ve Mısır'ı) geri istiyorlardı. Roma-Sāsāni mücadelesi ileride tarihte ilk kez bir Roma imparatorunun (Valerianus MS 253-260) savaşta esir düştüğü ve devletin aşağılandığı zorlu bir sürece dönüşecektir.

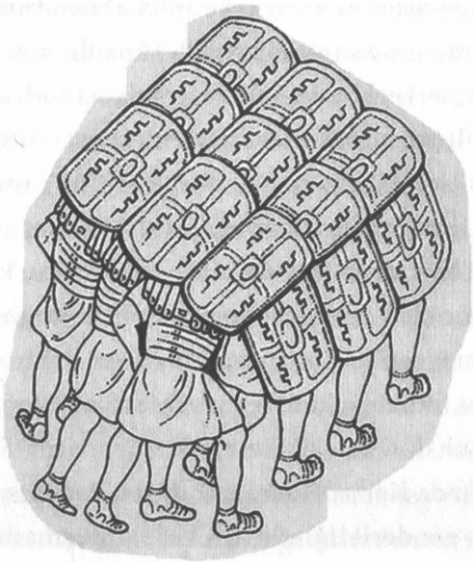
Avrupa'da Roma İmparatorluğun, devlet aşamasına gelmiş bir komşusu ve rakibi bulunmuyordu. Ren Nehrin'den Tuna'ya uzanan geniş bir bölge boyunca *Belgica* (Belçika), *Germenia* (Almanya), *Raetia* (İsviçre), *Noricum* (Avusturya), *Dacia* (Macaristan), *Moesia* (Romanya) sayısız Gal/Kelt, Germen, Sarmat, Dac, Thrak vb kökenli kabilelerin yayılım alanıydı. Bu kabileler arasında hiçbir birlik bulunmadığı için kabalık ve savaşçı niteliklere sahip olmalarına rağmen Romalılar için başlangıçta İranlılar gibi tehdit oluşturmuyorlardı.

Roma uzun bir dönem boyunca bu kabileleri kâh satın alarak, kâh birbirlerine karşı kışkırtarak yönlendirmeyi başardı. Ancak MS 4. asırdan itibaren ormanların tarıma açılmaya başlanması ve denizciliğin gelişmesiyle, Akdeniz havzasının gerilemeye başladığı bir anda Kuzey Avrupa'da uygarlık alanında tam tersine bir ilerleme başladı ve Romalılar kuzeyli kavimlerin akınlarını artık durduramaz hâle geldiler. Germen kabilelerinin askere alınmasıyla bir süreliğine çözüm bulunur gibi olan bu mesele bu sefer de ordu ve kurumların hızla "Germenleşmesine" yol açtı. MS 5. asırdaki Hun akınları, Germenler ile Romalıların uzun süreli bir ittifaka yönelmesine yol açmış ve Romalılar, Hun akınlarını hizmetlerine giren bu Germenler sayesinde durdurmayı başarmışlarsa da, imparatorluğun içten içe Germenleşmesini ve sonunda idarenin Germen fatihlere teslim olmasını engelleyemediler. Bu durum elbette Latin uygarlığının yok olduğu anlamına gelmiyordu. Tam aksine Germen Kralları, Latin geçmişi ve kültürün hayranı ve takipçileriydiler. Roma kültürü ve diplomasi geleneği asırlar boyunca Germen Krallıklarına esin vermeye devam etti.

Roma Başarısının Temel Sebepleri

Roma'nın başarısının en önemli nedenleri arasında, aceleci olmama, ele geçirilen yerlerin doğrudan yönetimi yerine kontrol altındaki kukla idarecilere bırakma, her türlü politik ayrımı tahrik ederek rakiplerinin bir araya gelmesini engelleme, en zayıf olanın arkasında durma gibi temel ilkeler bulunmaktaydı. Ki bunlar sonraki asırların bütün büyük güçlerinin az çok başarıyla

uyguladığı taktikler olmuştur. Romalılar, aralarında husumet olan krallıkların her birini diğerine karşı kışkırtarak, onların zayıflamalarını beklerler, ardından sanki bir kurtarıcı veya hâkim güç gibi duruma müdahale olurlardı. Yaygın istihbarat ağı sayesinde tüm devletlerin zayıf ve güçlü noktalarını tâkip ederlerdi. Müttefik güçleri (*socii*) dış tehditleri kullanarak kendilerine daha bağlı hâle getirirlerdi. Bu sayede Makedonya tehdidi ile Yunanlıları, Galatlar veya Pontos Kralı Mithradates VI (MÖ 115-63) korkuları nedeniyle Anadolu Krallıklarını kendi denetimleri altına almayı başarmışlardı.

Roma askeri zaferlerini sağlayan taktiklerden biri testudo (kaplumbağa)kapanşı

Romalıların başarısının bir diğer nedeni de esnek vatandaşlık algılarıydı. Roma vatandaşlığı veya dostluğu prestijli bir makam olduğundan hemen her yerde kendi işbirlikçilerine bu hakkı tanıyarak müttefik kazanmayı başarırlar ve müttefiklerini cömertçe ödüllendirirlerdi. Kendi sınırları içinde demokratik mekanizmaların çalışmasına önem veren Romalılar ele geçirdikleri yerlerde ise halk meclislerini zayıflatarak idareyi elit ve işbirlikçi sınıflara tevdi ederlerdi. Karşı koyanlara neler olacağını göstermek için seçilmiş bazı bölgelerde ise gereksiz şiddete başvurdukları da görülmüştür. Örneğin MÖ 190'da Orta Anadolu'da Galatlara yapılan kıyım MÖ 150'de

Kartaca kentinin tüm halkının köleleştirilmesi veya MÖ 146'da Korinthos kentinin yok edilmesi bu türde gözdağları idi. Roma'nın büyük bir güç olarak yükselişinde uyguladığı temel politikalar, uluslararası siyaset tarihin ilk gerçek yayılmacı (*imperial*) siyaseti ve Roma gerçek anlamdaki ilk büyük güç (*imperium*) idi.

Romalıların bir diğer avantajı da Roma siyaset geleneğinin Helenistik krallıklardan daha demokratik; ancak Yunan demokrasi geleneğinden de daha disiplinli olmasıydı. Romalılar karar alınırken yapılan tartışma evresi ile kararın uygulanması esnasındaki kesinlik arasında net bir ayrım kurabilmişlerdi. Bir karar alındıktan sonra asla Yunanlılar gibi bunu tartışmaya devam etmiyor ve merkezi bir disiplinle uygulama safhasına geçiyorlardı.

Yine Roma kültürünün Yunanlılara olan üstünlüklerinden biri de Romalılardaki yüksek vatanseverlik duygusuydu. Yunan tarihinde siyasi kavgaları kaybeden veya artık siyasal etkisi kalmayan liderler düşman ülkelere sığınıp (Themistokles, Pausinias, Alkibiades, Hippias gibi) kendi uluslarına karşı mücadele verirken; Romalılarda düşman ülkelere sığınarak kendi devletine karşı cephe alma geleneği yoktu. Roma'da siyasi kavgaları kaybeden liderler ya intihar yolunu seçiyor (Marcus Antonius, Pompeius gibi) veya çiftlik hayatına dönerek siyaseti terk ediyorlardı (Sulla, Diocletianus gibi). I. Pön Savaş'ında Kartacalılara esir düşen Regulus, arabulucu olması istenerek Roma'ya gönderildiğinde (MÖ 252), "düşmana teslim olmuş bir komutan olarak artık bir Romalı sayılamayacağını" söylemiş ve Senato'dan "kendisi gibi değersiz esirleri kurtarmak için asla Kartaca'yla pazarlık yapılmamasını" istemişti.

Öte yandan Roma dış politikasının her açıdan mükemmel, öngörülü ve planlı olduğunu ileri sürmek de elbette mümkün değildir. Romalılar dış politikada ileride kendi başlarını ağrıtacak birçok yanlışa da imza atmışlardır. Örneğin Yunan kentlerini ve donanmalarını zayıflatmaları Akdeniz'in korsanların denetimine girmesine neden olmuş, Romalılar bir asır bu korsan meselesi ile uğraşmak zorunda kalmışladır. Yine Selevkos devletini yıkmalarıyla, ileride en tehlikeli düşmanları olacak Parthların yükselişine yardımcı olmuşlardı.

Siyasal Kurumlar

Roma'nın rakiplerine olan üstünlüğünün temelinde siyasal kurumlarının sağlamlığı ve karmaşıklığı yatmaktaydı. Hellenistik devletler hanedanlar tarafından yönetilirken Romalılar yetki alanlarını dağıttıkları ve yetkileri süre olarak da sınırladıkları için, başarısız kişileri görevden alıp liyakati yüksek olanları görevlendirme gibi bir avantaja sahiptiler. İktidarı denetleyen en önemli kurumlardan biri Latince yaş (*senis*) ve yaşlı (*senex*) kelimelerinden türeyen *Senatus*'tu. İlk dönemlerde üye sayısı 100 civarında olan Senatus Cumhuriyet Döneminde 300 üyeye ulaşmıştı. Senato zengin patricii ailelerden seçilirdi ve görevlerinden dolayı ücret almazlardı. Ayrıca göreve geldikten sonra ticaret yapmaları diğer senatorlardan izin almadan İtalya'dan ayrılmaları veya büyük tonajlı ticari gemilere sahip olmaları yasaktı. Kanun teklifleri önce burada görüşülürdü. Sonra diğer yetkili organ olan kurum halk meclislerine (*Comitia Curiata*) giderdi. Halk meclisinde de kabul edildikten sonra yeniden Senato'nun onayı şarttı. Onaylanan kanunların mutlaka halka duyurulması gerekmekteydi. *Senatus consultum* adlı tavsiye kararları ise bağlayıcı olmakla birlikte genellikle uygulamaya konulurdu. Ciddi bir tehlikenin baş gösterdiği zamanlarda, Senato çıkardığı bir *senatus consultum* ile, yönetime bir *dictator* getirilmesi hususunda yetki verirdi Senato'nun yargı yetkisi de vardı. Önemli davalarda senatörler mahkeme jürisini oluştururlardı. Çeşitli eyaletlerin mali yönetimi doğrudan Senato'ya bağlıydı.

Diğer önemli yetkili organ olan halk meclisleri *comiata curiata* ve *comiata centuriata* olarak ikiye ayrılmaktaydı. "Avam Kamarası" olarak düşünebileceğimiz *Comitia centuriata,* hem patricius'ların, hem de pleb'lerin katıldığı halk meclisi idi. "Lordlar Kamarası" olarak düşünebileceğimiz *comitia curiata*'ya ise sadece patricius'ların katılmaya hakkı vardı. Roma halkı önceleri üç, daha sonra ise altı *tribus* denilen kabileden oluşmaktaydı. Her *tribus,* kendi içinde on *curia*'ya (boy) ayrılmıştı. Bu yüzden başlangıçta 30 *curia*dan meydana gelen birliğe *comitia curiata* denilmekteydi. Her tribus, kayıtlı olanların sahip oldukları malvarlığına göre, beş sınıfa ayrılmaktaydı. Krallık zamanı Comiata Curiata kralı seçen kurumdu. Cumhuiryet devrinde de yüksek memurluklar olan *Magistra*'ların seçiminde, kanun tekliflerinin kabul ya da reddedilmesinde, yargılamada, savaş ve veya barış kararlarında

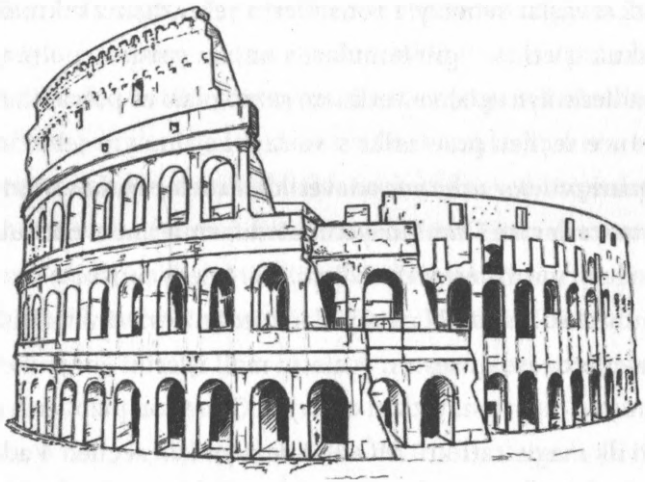
halk meclisleri söz sahibi idi. Toplantı konusu oylamalardan üç hafta öncesinde üyelere duyurulur toplantıya, davet sahibi *magistra* başkanlık eder, halkın görüşünü sorardı. Oylama yazılı olarak yapılırdı. Cumhuriyet döneminin sonlarından itibaren, halk meclisleri önemini yitirmeye başlamış ve yetkilerinin büyük kısmını Senatus'a kaptırmıştı.

İdari yetkiler ise *consul*lere devredilmişti. *Consul*luk hiyerarşide (*cursus honorum*) en üst makam ve bir Romalı vatandaşın gelmeyi umduğu en yükse nokta idi. Yetkinin tek kişide toplanmaması için iki tane *consul* aynı anda görev yapardı. Birinin aldığı karar tek başına yeterli olmakla birlikte diğeri bu kararı beğenmezse veto yetkisini kullanır ve kararı ortadan kaldırırdı. Görev sürelerinin bir yılla sınırlı olması aşırı yetki kullanımını engelliyordu. Ayrıca tekrar göreve gelmek isteyen *Consul*'un on yıl beklemesi gerekmekteydi. Consulluk için yaş sınırı patriciiler için 40, plebler için ise 42 olduğundan bir kişinin üç-dört kez bu göreve gelmesi nadir rastlanan bir durumdu. Consullerin devlet adına kararlar alma ve bunları uygulama amacıyla emretme (*imperium*) yetkileri vardı.

İlk zamanlarda sadece patriciilerden seçilen consullerin MÖ 367 yılından itibaren pleblerden de seçilebileceği kabul edilmiş ve MÖ 342'den itibaren consullerden biri daimî olarak pleblerden seçilmeye başlanmıştı. Consul'lerin barış zamanlarında ve savaşta çok geniş yetkileri bulunmaktaydı. Consul'ler ayrıca Senato kararlarını ve halk meclislerinde oylanan kanunları yürürlüğe koymaktaydılar. Roma devletini dış ülkelerde temsil edebilme, Roma'nın baş elçisi olma sıfatı da consul'lere aitti Yabancı elçiler, senato'dan önce consul'lerin yanına çıkarak onlarla görüşürler, bizzat consul, yabancı elçileri senatoya takdim ederdi. Consul, senatoyu toplantıya çağırabilir ve toplantılarına başkanlık edebilirdi. Roma şehrinde bu kadar geniş yetkilere sahip olan consul'ler, şehir duvarlarının dışında daha da kuvvetli hale gelmekteydiler. Çünkü consul, tüm Roma lejyonlarının komutanı durumundaydı.

Dış tehdit, iç savaş, ayaklanma gibi olağanüstü durumlarda *consul*lerden biri Senato tarafından altı aylığına *dictator* olarak atanırdı. Tehlike geçince *dictator*ler yetkilerini devredip (örneğin MÖ 81-80 arası diktatör olan Luicus Cornelius Sulla gibi) sivil hayata geri dönerlerdi. Dictator seçimi kural olarak Roma'da gerçekleştirilirdi. Eğer consul şehir dışında ise, biri

seçimde hazır bulunması için Roma'ya çağrılırdı. Dictator, patricius sınıfı mensupları arasından seçilmekteydi. Dictator, consul'dan farklı olarak senato'dan daha bağımsız olarak hareket edebilirdi, insanlara bir mahkemece yargılaması yapılmaksızın ceza verme hususunda daha geniş yetkileri vardı. Dictator'lerin kanun çıkarma ve kanunlarda gerekli gördükleri düzeltmeleri yapabilme yetkileri de söz konusu idi. Ayrıca dictator'un hâkim olarak hareket etmesi de mümkündü. Ama bu yetkileri ancak altı ay için kullanabilirdi. Ayrıca Dictator'un devlet hazinesi üzerinde herhangi bir otoritesi bulunmazdı, bunun yerine, kendisine senato tarafından verilmiş olan parayı kullanabilirdi. Dictatorun Roma'dan ayrılmasına asla izin verilmezdi, çünkü aksi halde gittiği yerde bir ordu toplayarak cumhuriyete karşı bir tehdit oluşturabilirdi. Zaten Roma kanunlarına göre hiçbir consulun ordusuyla birlikte İtalya'ya girme hakkı bulunmuyordu. Muzaffer bir komutan İtalya'ya gelmeden önce askerlerini terhis ediyor veya sınırda bekletiyor sivil kıyafetlerini giyerek Roma'ya geliyordu.

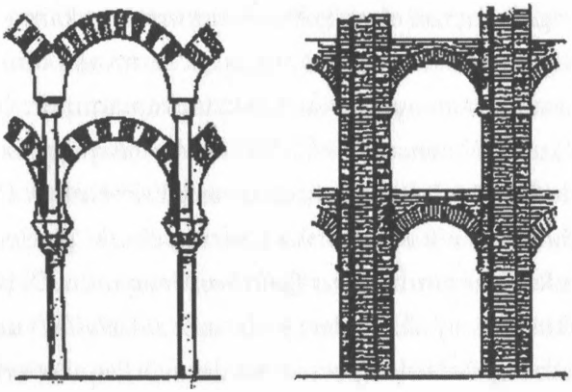
Roma mimarisinin şaheserlerinden Collessium

Bu kadar yetkinin bir kişide toplanması Romalılarca hoş görülmediğinden zaman içinde Consullerin yetkileri farklı magistratlar arasında dağıtılmaya başlandı. M.Ö. 443 yılında oluşturulan Censor bunlardan biriydi. Censor, tüm vatandaşları izler ve onların vatana bağlılıklarını kontrol ederdi.

Vatandaşların mal varlığını listeler (*census*), askerlik yapabilecek durumda olanları tespit eder ve "ahlaken zayıf kişileri" not ederek bunların devlet memuru olmasını engellerdi. Cencor'un şerefsiz (*infamis*) notunu düştüğü kişi için devlet içinde yükselmek bir hayaldi. Yine censor'ların elinde, Senatus'a üye olacak kişileri seçme (*lectio senatus*), göreve layık olmayan senatus üyelerinin görevine son verme (*senatu movere*) yetkileri de bulunmaktaydı. Censor'un bu yetkisini kendi keyfine göre yapmaması içinde birbirine denetleyen iki censor olurdu. Birinin aldığı notu diğerinin kaldırma yetkisi de vardı. Censor diğer magistratlara göre daha uzun süre (beş yıl) görev yapardı. Censorluk makamı MÖ 443'ten M.Ö. 22'e kadar 421 yıl boyunca varlığını sürdürmüş ve toplumda en fazla çekinilen kurum olmuştur.

Consul'un yetkilerini sınırlayan bir diğer önemli magistratlık da *Praetorluk* idi. Cumhuriyet döneminin başlarında, consul'lere, ordunun önünde gitmelerinden ötürü praetor denilmekteydi. Praetorluk MÖ 387 yılında iki consullükten başka üçüncü bir magistralık olarak kuruldu. Bu yeni magistralığın amacı sık sık savaşlar sebebiyle consullerin şehir dışına çıkmaları sonucu aksayan hukuk işleri ile ilgili konularda onlara yardımcı olmaktı. Teorik olarak consullerle aynı güç ve yetkilere sahip olan ve patriciiler arasından halk meclisince seçilen praetorlar savaşlara katılmayıp şehirde kaldıkları için kendilerine *praetor urbanus* adı verildi. Praetor makamının bir altında yer alan *Quaestor*lar ise Cumhuriyetin ilk dönemlerinde, consullerce, daha sonraları ise halk meclislerince seçilirdi. Görevleri, consul'e, ceza ve maliye işlerinde yardımcı olmaktı. Hazineyi denetlerler, devletin mali işlerini incelerlerdi. Eyaletlerde ise quaestor, eyaletin mali işlerini kontrol etmekle görevlendirilmişti. Imperium yetkisi olmayan Quaestor, pleb'lerin getirilmeyi hak ettikleri ilk magistratlıktı. MÖ 420'de, 1 yıl için seçilen 4 adet quaester görev yaparken, M.Ö. 267 yılında 10 adet quaestor bulunmaktaydı. Daha sonraki yıllarda ise, bu sayı 40'a ulaşmıştı.

Roma'da siyasi kariyerinin başında olan biri için ilk önemli adım *Aedilis* olmaktan geçiyordu. MÖ 494'ten beri varlığını bildiğimiz Aedilis'i bir tür belediye başkanı olarak düşünebiliriz. Aedilis'in görevleri şunlardı: tapınakların, kanalizasyonları ve su yollarının bakımı ve tamir edilmesi, harap haldeki binalara ilişkin düzenlemelerin yapılması, yangınlara karşın önlemler alınması,

Roma mimarisinin varislerine etkisi: Solda Merida'da (İspanya) Romalılardan kalma su kemerleri Sağda Endülüs Emevilerine ait Kurtuba Cami'ül Kebir'inin kemerleri

meyhanelerin ve hamamların denetlenmesi, tefecilerin ve kumarbazların cezalandırılması, kamu ahlakının korunması, pazar yerlerinin, ağırlık ölçülerinin ve satılan ürünlerin kalitesinin denetlenmesi, kıtlık durumları için, belli miktarda buğdayın tedarik edilmesi ve saklanması, araba yarışları veya gladyatör dövüşlerinin düzenlemesi vb. Aedilis bir yıllığına seçilirdi ve aynı anda iki *Aedilis* görev yapardı. Aedilis genellikle idari hiyerarşi (cursus honorum) sıralamasında daha üst basamaklara çıkmayı hedefleyen genç erkekler tarafından doldurulan bir makamdı. Aedilis olmayı başarmış bir genç bundan sonra *Praetor* olmayı umabilirdi. Gerçi *Praetor* olmak için illaki *Aedilis* olmaya gerek yoktu ama Aedilis'in vazifesi esansında kendini halka sevdirmeyi başarması onun önünün açılmasında oldukça önemliydi.

Hukuk

Roma uygarlığı denilince akla hemen hukuk gelir. Roma hukukunu özel kılan çağlara göre değiştirilebilir olmasıdır. Antik Çağlarda genelde eski yasaların tekrar edildiği hukuk derlemelerin aksine Roma hukukunun zaman içersinde değişebildiği görülmektedir. Ancak bu değişimin her zaman pozitif anlam taşıdığı söylenemez. Roma hukuku Cumhuriyetten sonra Roma'yı güçlü kılan değerlerden uzaklaşmıştır. Senato ve Halk Meclisinin yetkileri sınırlanmış, devlet inanç grupları arasında taraf tutmaya başlamıştır. Örneğin

başlangıçta hangi inançtan olursa olsun her yurttaşın kamu hizmetine girip yükselebildiği Roma'da Hıristiyanlığın tek resmi din olmasıyla birlikte Hıristiyan olmayanlara memur olma hakkı tanınmamıştır.

Roma hukukun ilk aşamasını MÖ 753'ten başlayıp üçüncü Pön savaşının sonu olan MÖ 150 yılına dek süren dönem Eski Hukuk Dönemi temsil eder. Bu dönemde Roma yurttaşlarına *Quirites* denildiğinden eski hukuka da yurttaşlar hukuku anlamında *Ius Quiritum* deniyordu. Daha sonra devlet (*civitas*) ve yurttaş (*cives*) sözcükleri yerleşince *Ius civile* (yurttaş hukuku) kavramı doğdu. *Ius civile* başlangıçta Romalıların örf ve adetlerinden ve sözlü yasalarından oluşuyordu. Hukuk aynı zamanda din adamı da olan patriciilerin tekelindeydi ve patriciilerin çıkarına göre eğilip bükülebiliyordu. Plebler kendilerine uygulanan haksızlıkların sona ermesi için Roma Hukukunun yazılı hale getirilmesini teklif ettiler. MÖ 451-449 Yunanistan'da uygulanan kanunlar incelenerek bir komisyon oluşturuldu ve 12 Levha kanunları adıyla bilinen derleme yazıya geçirildi. Bu levhaları sadece yazılı kaynaklardan biliyoruz. Elimize hiçbir orijinal parçası ulaşmamıştır.

MÖ 367 preator adıyla yeni bir magistralık oluşturulduğunda hukuk çalışmaları hızlandı. Şehirdeki hukuk işlerine bakmakla görevli olan bu magistra, önüne gelen olayda tarafları dinler ve haklı gördüğü tarafa bir dava hakkı (actio) vererek hakeme yollardı. Bu işleme Roma Hukukunda "hukuku söylemek" anlamında *iurisdictio* adı verilirdi. Roma Hukukunun gelişmesinde çok önemli bir yere sahip olan praetorlar, hukukun din adamlarının tekelinden çıkmasında da büyük bir rol oynadılar. Sadece Roma yurttaşlarına uygulanan ius civilenin yanında Roma örfüne yabancı olanlar için uygulanan bir de *ius gentium* vardı. Roma'da yaşayan her bir kavme kendi hukukunu uygulamayı amaçlayan bu hukuk da Roma kaynaklıydı. Roma'nın genişlemsiyle birlikte *ius gentium* da gelişmişti. Ancak MS 212 yılında imparator Caracalla tarafından tüm Roma halkına yurttaşlık hakkını vermesi Roma hukukunu içinden çıkılmaz çelişkiler içine soktu. Aslında iyi niyetle yapılan bu iş pratikte ius civile'nin artık tüm ülkeye uygulanacağı anlamına geliyordu ki farklı inanç grupları ve etnik topluluklar bunu kabule yanaşmadılar. İmparatorlar da Roma Hukukunu muhalif bölgelerde zorla uygulama yolunu tercih ettiler. Tek hukuk sisteminin dayatılmasına Hıristiyanlık asrında da devam edildi hatta bu asırlarda hukuk

özel alana giderek daha fazla müdahale etmeye başladı. Bizans devrinde çıkarılan yasalarla Hıristiyan-Pagan veya Hıristiyan-Yahudi evlilikleri geçersiz sayıldı. Yahudilerin ticaret yapmasına kısıtlama getirildi. Hatta zaman zaman zorla vaftiz edilmelerinde dönük buyruklar çıkarıldı. Bunlar klasik Roma hukukunda asla akla gelmeyecek, devletin karışma ihtiyacı duymadığı alanlardı.

İki büyük Doğu Roma İmparatoru döneminde Roma hukukunu en üst seviyeye ulaştı. II. Theodosius (408-450) devrinde derlenen *Codex Theodosianus* ve I. Justinianus (527-565) devrinde derlenen Codex Justinianus Roma hukukunun baş yapıtlarıdır. Codex Justinianus yürürlüğe girdiğinde *Codex Theodosianus* yürürlükten kalkmıştı. Bu derleme içinde geçmişte görülmüş davalarda örnekler taşıyan 50 ciltlik bir kitap olan Digesta'da vardı. Digesta asırlar boyunca Avrupa'da "hukukun İncili' olarak tartışılmaz bir kaynak olarak kullanıldı. Tüm dogmatikleştirme çabalarına rağmen Roma hukuku iki özgün özelliği sürekli olarak korumuştu. Bunlardan birincisi zaman göre yenilenme ve Kilise *canonl*arına alternatif olarak dünyevi hayatın düzenlenmesini Kiliseye terk etmeme. Hukukçular bu durumu Hz. İsa'nın "Sezar'ın hakkı Sezar'a sözüyle" temellendiriyor ve Kilisenin yalnız dini konularda hüküm vermesini devlet işlerini seküler hukuk sistemine bırakmasını istiyorlardı. Böylece Roma hukukunun şu veya bu şekilde geçerli olduğu tüm ülkelerde hukuk ne kadar dinsel etkilere maruz kalırsa kalsın sonuç olarak din dışı alanın bir parçası olarak addedilmeye devam etti.

Dil ve Edebiyat

Romalılar Latince konuşuyorlardı. Latince söylem olarak etkili bir dildi ve imparatorluk tarihe karıştıktan asırlar sonra bile tıp, bilim ve edebiyat dili olarak etkisini sürdürdü. Halen de sürdürmektedir. Bugün dünyanın her yerindeki doktorlar, biyologlar veya zoologlar Latince terimlerle istedikleri şekilde anlaşabilirler. Latin edebiyatında ön plana çıkan kişisel denemeler, tarihçilik, şiir, mekanik bilimlerle ilgili metinlerdir. Romalılar felsefeyle fazla ilgilenmemişlerdi.

Roma'da yetişmiş az sayıdaki filozoflardan biri Lucretius (MÖ 99-55) tur. Lucretius *Varlığın Yapısı* (*De rerum Natura*) adlı eserinde materyalist bir doğa felsefesi kurgulamıştı. Uygarlık kavramını sorgulayan Lucretius

eski insanların toplumsal yapısını Platon kadar idealize etmese de kırlarda yaşayan ilk insanların daha güçlü ve dayanıklı olduklarını, toprağı ekip biçmeye gerek görmediklerini, her şeyi bereketli doğadan topladıklarını, aile kavramını, elbiseler giymeyi bilmediklerini yazmıştı. Lucretius'a göre eski insanların hayatının da zorlukları vardı. Örneğin vahşi hayvanlara yem olmak gibi... Buna karşın onların hayatı bir günde savaşta bin insanın öldüğü kendi dünyasından daha güvenliydi. Roma'nın en büyük şairi Vergilius (MÖ 70-MÖ 19) idi. Vergilius'un başyapıtı Aeneas Destanı Roma'nın birazda hayallerle süslenmiş kuruluş hikâyesini anlatıyordu.

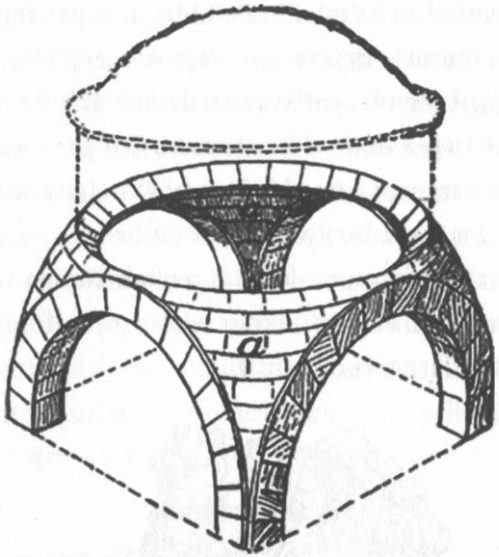
Roma tarihçiliğinin zirve isimleri olan Titus Livius (MÖ 59-MS 17), Tacitus (MS 55-120) Ammianus Marcellinus (MS 322-400) büyük ölçüde objektif ve rasyonel bir dil kullanmışlardır. Julius Caesar'ın *Gallia Savaşı* da gerçekten realist ve oldukça objektif bir eserdir. Hıristiyanlığın kabulüyle tarihçilik masal türünün bir alt dalına dönüşmüştür. Hıristiyan tarihçilerin eserlerinde artık dile gelen eşekler, bir vuruşta surları yıkan kahramanlar, mucizelere vb okumaktan neden-sonuç ilişkisinin boş yere arandığı bir tarza geçilir. Örneğin Procopius'un (500-565) *Gizli Tarih*'inde İmparator Justinianus'un başı ara sıra kaybolup yerine gelmekte, bazen yüzü biçimsi et yığınına dönüşüp sonra düzelmektedir vb.

Roma edebiyatının en büyük ismi ise kuşkusuz Cicero'dur (MÖ 106-43). Hıristiyan yazarların gözünde Cicero'nun eserleri dilinin güzelliği ile İncil'den sonra en çok başvurulan ikinci kaynaktı. Cicero ciddi politik konular kadar kişisel acıları dile getirmede de ustaydı Onun İhtiyarlık Üzerine başlıklı söylevi İslâm ülkelerinde de tanınan az sayıdaki Latince eserden biridir. İhtiyarlık Üzerine, Osmanlı padişahı II. Murad (1421-1451) tarafından oğlu (Fatih) II. Mehmed'e (1451-1481) de okuması için tercüme ettirilmiştir.

Mimari ve Sanat

Roma denilince akla gelen diğer bir olgu da mimariydi. Romalılar resim, heykel, fresk, mozaik gibi dallarda genelde Yunanlıların takipçileriydiler. Ancak mimaride Yunanlıları aşmışlardı. Roma mimarlığı 60 kilometreyi bulan uzunluktaki su kemerleri, düzgün yollar ve kanalizasyon şebekeleri, o

dönem için çığır açıcı olan kubbe denemeleri ve *Collessium* gibi büyük amfi tiyatrolarıyla büyük bir başarı hikâyesiydi. Çimentonun ilk örneklerine Roma mimarisinde rastlanmaktadır. Roma yolları o kadar iyiydi ki çöküşten 1000 yıl sonra bile Avrupalılar onları kullanıyordu. "Her yol Roma'ya çıkar" sözü bu başarıyı anlatmaktadır.

Roma mimarisinde binadan kubbeye geçişi sağlayan yöntemlerden biri olan pandatif.

Romalılardan bize ulaşan büyük bir mimari kitabı olan Vitruvius'un (MÖ 80-15) *Mimarlık Üzerine*'den (*De architectura libri decem*) öğrendiğimiz kadarıyla Roma mimarisi üç temel ilke; kullanışlılık, sağlamlık ve güzellik üzerine bina edilmişti. Su kemerlerinde ve amfi tiyatrolarda temel ilke ağırlığın kemerler vasıtasıyla dağıtılmasıydı. Su kemerleri suyun kirlenmemesi için üstü kapalı olarak inşa ediliyordu. Bu kemerlerin düzgün çalışmak için sürekli bir onarım gerekliydi. Doğru açıyla verilmediğinde suyun akışını düzenlemek mümkün değildi. Bu nedenle kemer yapımı sadece mühendislik alanında değil arazi eğimi ölümünde de uzmanlık istiyordu.

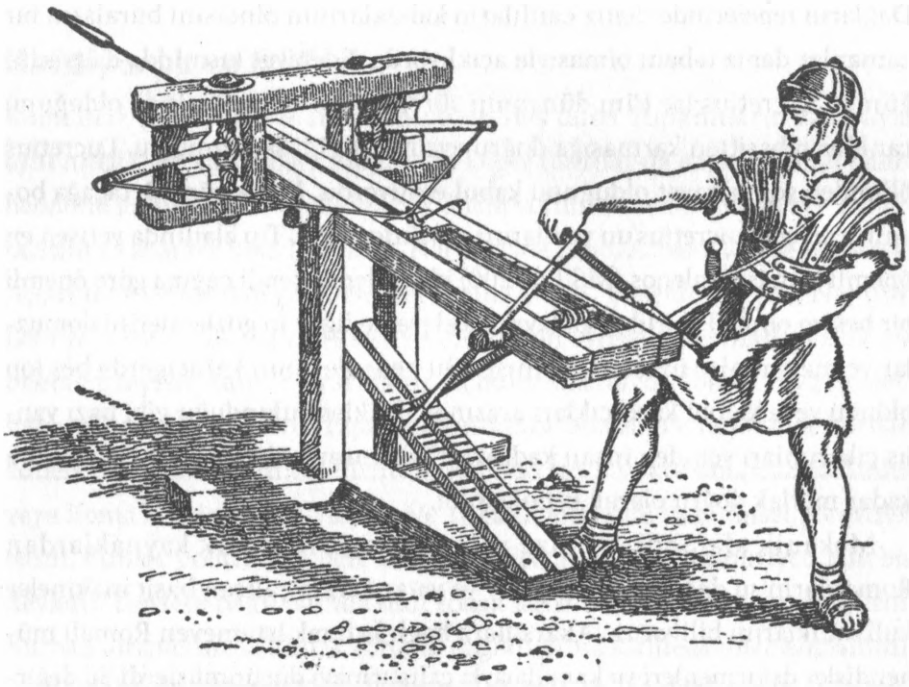
Kanalizasyonda silindir şeklinde pişmiş toprak (künk) veya kurşun borular kullanılıyordu. Ancak bakımı ve hasarlı yerin saptanması zor olduğu için kapalı boru sistemi pek tercih edilmiyordu. Kırık yerlerin tamir olması

için borulara kül dökülüyordu. Romalılar kurşunun sağlığa zararlı olduğunu bildikleri halde belki de pişmiş kilden daha sağlam olduğu için kurşun borular kullanmaya devam ettiler. Roma mimarisin önemli bir başarısı da kubbedir. Kubbedeki zirveyi ise Ayasofya Kilisesini yaparken ulaşmışlardır ki sonradan bu Osmanlı mimarisine de ilham kaynağı teşkil edecekti. Bugünün mimarisinde kubbe beton kalıplar kullanıldığı için yapmak basit bir şeydir. Ancak bundan iki bin sene önce kubbe yapmak gerçekten maharet isteyen bir işti. Kubbede asıl sorun –amfitiyatro da olduğu gibi- ağırlığın dağıtılmasıdır. Kare mekândan dairevi kubbeye birden geçiş yapılamaz. Bunun için kare mekânın üzerine çapraz bir kare bölüm daha eklenerek köşelerde ağırlığı dağıtan üçgen kısımlar (tromp) elde edilir veya *pendative* adı verilen kemerler kullanılır ondan sonra da sekizgen tabanlı olan kubbe eklenirdi. Kubbe yapımında Müslüman mimarlar başlangıçta Roma'yı örnek alacak ama zamanla Romalıları geçeceklerdir.

Romalıların en önem verdikleri tanrılardan biri olan Apollo

Roma sanatının önemli bir özelliği de heykelcilikte gerçek anlamda portre türünün ortaya çıkmasıdır. Daha önce belirtildiği üzere sanatta gerçekçilik eğilimi Yunanlılarla başlamıştı ve Hellenistik dönemde güçlenmişti. Ancak gerçekçiliğin zirve noktasını Roma heykelleri temsil etmektedir. Roma büstleri kişileri adeta fotoğrafını çeker gibi tam olarak yansıtmıştır. Öyle ki genç bir imparatorun yaşlanması adım adım takip edilebilmektedir. Romalılar meşhur Yunan heykellerini kopyalarını çıkarıp villalarını süslerlerdi. Tıpkı şimdi her kafeteryada bir Mona Lisa veya Van Gogh kopyası olması gibi. Bu sayede aslı kaybolmuş bütün Yunan heykellerinin neye benzediğini bilmekteyiz. Roma sanatı MÖ 50 civarında cama üfleme tekniğin bulunması ile oldukça hoş bir evreye girdi. Bu teknik sayesinde sayısız boyut ve biçimde kap yapılabilmekteydi. Romalılar "göz yaşı şişesi" olarak da bilinen bu cam kapları genelde parfüm veya zehir taşımak için kullanmaktaydılar. Çeşitli minerallerin eklenmesiyle her renkte cam kavanoz, sürahi küçük şişe yapılabilmekteydi. Roma Suriye'sinde üretilen bu cam şişeler Çin'deki arkeolojik kazılarda bile bulunmuştur.

Roma balistası

Mekanik ve Bilim

Roma devrinde mekanik, bilim ve felsefe ile ilgilenenler genelde Latin değil Yunan kökenlilerdi. Her zengin Romalı oğluna Yunan bir hoca tutuyor ve bir ölçüde ondan ders almasını sağlıyordu. Korinthos Romalılarca yağmalanıp halkı esir edildiğinde zengin aileler hemen esir pazarına üşüşüp Yunanlı matematikçi, filozof fizikçi vb köleler almak için sıraya girmişlerdi. MÖ 30 civarı Roma denetimine giren İskenderiye yine önemli bir bilim merkezi olmayı sürdürdü. Menelaos (MS 70-140), Diophantos (214-298) gibi cebiri ilk kez kullanan matematikçiler yetişmeye devam etti. İskenderiyeli Ptolemaios (MS 85-165) –Müslümanlarca Batlamyus olarak bilinir- nerdeyse 1500 sene boyunca hiç sorgulanmayacak Dünya merkezli bir Evren sistemi geliştirdi. Yine 15. asırdaki keşiflere kadar aşılamamış olan coğrafyacı *Amasialı* (Amasya) Strabon (MÖ 64-MS 24) bilinen en doğru haritaları çizmiş ve sürekli batıya gidilirse Hindistan'a ulaşılabileceğini yazmıştı. Strabon jeofizik konusundaki gözlemleri de oldukça iyiydi. Karaların hareket halinde olduğuna, deniz diplerinin çökebileceğini veya yükselebileceğini savunuyordu. Dağların tepelerinde deniz canlıların kabuklarının olmasını buraların bir zamanlar deniz tabanı olmasıyla açıklıyordu. Edebiyat kısmında da gördüğümüz Lucretius ise tüm dünyanın sürekli bir değişim hainde olduğunu canlıların basitten karmaşığa doğru evrimleştiğini savunmuştu. Lucretius ölümden sonra hayat olduğunu kabul etmiyordu. Kilise tüm Ortaçağa boyunca en çok Lucretius'un yazılarını sansürlemiştir. Tıp alanında yetişen en önemli isim ise Galenos (MS 120-200) idi. Galenos kendi çağına göre önemli bir hekim olmakla birlikte kadavra inceleyemediği için gözlemlerini domuzlar ve maymunlar üzerine yapmıştı. Bu nedenle onun karaciğerde beş lop olduğu veya kalbin karıncıkları arasında delikler bulunduğu gibi bazı yanlış çıkarımları yeniden insan kadavrası incelenmeye başlandığı Rönesans'a kadar mutlak doğru olarak kabul edildi.

Mekanik alanında elimize ulaşan görsel ve yazlık kaynaklardan Romalıların su değirmenleri, dikey ve yatay çarkla çalışan basit makineler kullandıklarını biliyoruz. Akarsulara bağlı kalmak istemeyen Romalı mühendisler değirmenleri su kanallarıyla çalıştırmayı düşünmüşlerdi Su değirmeni çarklarının Akarsu tarafından itildiğinde yavaş, yukarıdan gelen kanal

suyuyla itildiğinde ise çok daha hızlı döndüklerini fark etmişlerdi. Üstelik değirmen çarkını kanala bağlı çalıştırmak akarsuların yükselen alçalan debilerinin yarattığı sorunları da engelliyordu. Vinç ve kaldıraç sistemleri kurmada da oldukça iyiydiler. Ancak mekanik Romalılar için daha ziyade savaş aleti demekti. Romalıların savaş teknolojisinde ulaştıkları aşama barutun yaygınlaştığı 14. asra kadar Avrupa'da aşılamadı. Ortaçağ filmlerinden aşina olduğumuz balista (scorpion), trebuchet, onager (mancınık) gibi mekanik araçların hemen hepsi Romalılar zamanında klasik formalarına ulaşmışlardı. Romalılar bu savaş araçlarındaki prensipleri üretim ve teknolojinin ilerlemesinde kullanacak zekaya ve mühendislik bilgisine sahiptiler. Ama buna ihtiyaç duymamışlardı. Bunun en büyük nedeni de temel üretim alanlarında kölelerin olmasıydı. İmparator Vespasianus'un (MS 69-79) huzuruna çıkan bir mühendis "insan gücüne ihtiyaç duymadan ağır sütunları taşıyabilen bir makine geliştirdiğini" söyleyince İmparator "Benim yoksul halkımı işinden mi edeceksin" cevabını vermişti.

Hıristiyanlık ve Etkileri

Romalılar çok tanrılı inanca sahiptiler. Baş tanrı Yunanlıların Zeus'uyla aynı niteliklere sahip olan Iupiter idi. Diğer tanrılar da az çok Yunan pantheonunu andırıyordu. Apollo'ya çok önem verilmekteydi. Hemen her Yunan tanrısının Latin bir karşılığı vardı. Hera yerine Iuno, Athena yerine Minerva, Aphrodite yerine Venus, Demeter yerine Ceres, Poseidon yerine Neptün, Dionysos yerine Bacchus, Hades yerine Pluton, Ares yerine Mars gibi. Daha önemsiz sayısız Tanrı ve yarı tanrı da bulunmaktaydı. İbadet veya ibadethane gibi unsurlar yoktu. Tapınakların sunak bölümüne hayvanlar kurban edilerek tanrılardan dilek dilenirdi. Ruhban sınıfı yoktu ama bazı kâhinler veya Roma kentinin koruyucusu Vesta rahibeleri gibi bazı dinsel görevliler vardı. Bunlar politik yetkilere sahip değillerdi. Roma Cumhuriyeti laik bir devletti. Devlete bağlı olunduktan sonra herkes istediği dine inanabilirdi. Kurban törenlerine katılmak zorunlu değildi. Ama katılmayanlar ayıplanırdı.

Romalılar ilk olarak Yahudi dinini anlamak ve kabullenmekte zorlandılar. Zira kendileri herkesin tanrısını kabulleniyorlar İranlıların Mithra'sına,

Mısırlıların İsis'ine de kurban adıyorlardı. Yahudilerin Yahve'sine de inanamaya hazırdılar. Ancak Yahve'ye inananlar onların tanrılarını kabul etmiyorlardı. Bu fikir Romalılara oldukça tuhaf gelmekteydi. Yahudiler diğer tanrıları kabul etmiyor, onlara adak adamıyor, yabancılarla evlenmiyor onlarla birlikte yemek yemiyorlardı. Başlangıçta Romalılar tuhaf buldukları bu geleneklere ses çıkarmadılar ancak Yahudiler içinde Roma hakimiyetine karşı silahlı gruplar oluşunca bu dine karşı birtakım kısıtlamalar getirildi. Gerçi Roma'da Pagan imparatorlar hüküm sürdüğü sürece Yahudilerin kategorik bir baskı gördüklerini söylemek zordur.

MS 30'dan sonra doğan Hıristiyanlık ise Romalılar için daha da karmaşık bir sorun kaynağıydı. Zira Yahudiler yabancıları kendi dinlerine döndürmek için çabalamazken Hıristiyanlar Romalıları da kendi dinlerine kazanamaya çalışıyorlardı. Hıristiyanlığın doğuşu bilinmezlerle doludur ve ne Roma ne de İbrani, Arami kaynakları bu konu hakkında hiçbir şey söylemez. Elimizdeki yegane kaynak hepsi Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesinden 50 ila 80 yıl sonra yazılmış İncillerdir. MS 2. asra gelindiğinde o kadar çok İncil oluşmuştur ki en sonunda bunlar elenerek sayıca dörde düşürülmüştür. Bugün Hıristiyan dünyası Matta, Markos, Luka ve Yuhanna adlı dört İncil'i meşru kabul etmektedir. Geri kalan İnciller sahte (apokrif) metinler olarak bazı gizemci gruplar tarafından sahiplenilmiştir. Kronolojik olarak Markos'un en eski Yuhanna'nın da en yeni İncil olduğu varsayılır. İncil hemen hemen yalnızca Hz. İsa'nın yaşamının son yıllarına odaklanmıştır. Buna göre Hz. İsa (İbraniçe *Yeşu*, Yunanca *Yesus*) Yahudilerin uzun süredir beklediği göksel kurtarıcı (*Mesih*, İbranice *Meşşiah*, Yunanca *Khristos*) olduğunu iddia etmiştir ve kendisi için "Yahudilerin Kralı" denilmektedir. İsa'nın öğretisi Tevrat'ın (Hıristiyanlara göre "Eski Antlaşma") artık geçersiz olduğu üzerinedir. Tapınağa yapılan adaklar, kurban törenleri anlamsızdır. Tanrı Tevrat'ta yazdığı gibi kendisine inanmayanlara gazap yağdıran "kıskanç" bir figür değil yarattıklarını seven bir yaratıcıdır. Tanrı sevgidir ve yarattığı her insana da sevgi yoluyla erişir. Bu nedenle iyi bir Hıristiyan düşmanına bile öfke duymamalı ve herkese sevgiyle yaklaşmalıdır.

Hz. İsa'nın Mesihlik iddiasını kabul etmeyen Yahudi ileri gelenleri onu Romalılara şikâyet ederler. Hz. İsa'yı yargılan Romalılar kuracağı bu kral-

lığın nerede olduğunu sorduklarında Hz. İsa krallığının yeryüzünde değil gökyüzünde olduğunu söyleyince Romalılar tarafından serbest bırakıldı. Ancak Yahudi ileri gelenleri Hz. İsa'nın yargılanması için ısrarcı olduklarında Romalılar kendi yasalarında bu türden bir suç tanımı olmadığını söyleyerek Hz. İsa'nın kaderini Yahudi ileri gelenlerine bırakırlar. Onlar da Hz. İsa'nın çarmıha gerilmesini istediklerini söylerler.

Buradaki tartışmanın ana unsurunu Roma hukukundaki bir ayrım oluşturmaktadır. Roma geleneklerine göre yasaların kendi yurttaşlarına uygulanan (*ius civile*) ve yabancı unsurlara uygulanan (*ius gentium*) olarak ikiye ayrıldığından söz etmiştik. İsa'nın söylemleri Mesihlik ve kimilerine göre de Tanrı'nın oğlu olduğunu iddia etmesi *ius civile*'ye göre suç değildi (Roma mitolojisi Tanrı'nın oğlu olan kahramanlarla doluydu) ama *ius gentium* sınırlarına dâhil olan Yahudi geleneğine göre suçtu.

Bizans dönemi Meryem ve İsa İkonu

Sonuçta Çarmıha gerilen Hz. İsa ona inanlara göre üç gün sonra dirilip göklere yükselmiştir. Aslında İsa'nın elinde kaçmak ve kurtulmak için fır-

satlar olduğu halde o idamına kendisi gönüllü olmuştu; zira Tanrı'nın planı böyleydi. Mesih olduğundan şüphe duyanların gerçeği görmesi için ölüp dirilmesi gerekmişti. Kendisini çarmıha gerenleri de öğretisi gereği affetmiş onları ne yaptıklarını bilmeyen insanlar olarak nitelemişti. Ancak ardılları İsa'nın çarmıha gerilmesinden sorumlu tuttukları Yahudileri hatta onların soyundan gelen bütün kuşakları "İsa'nın kanında sorumlu tutmuşlar" ve bu olayı Ortaçağ boyunca Yahudilere dönük nefretin bahanesi olarak kullanmışlardır. Ardından 12 havarisi Hz. İsa'nın müjdesini (İncil) inancını yaymaya başladılar.

Bir avuç insanın inanç mücadelesinin 300 yıl sonra tüm Roma İmparatorluğunu dönüştürecek bir aşamaya ulaşmasının hikâyesi gerçekten ilginçtir. Burada elbette Hıristiyanlığın gelişme aşamasında Pagan Roma dininden de birçok özellik aldığını unutmamak gerekir. Örneğin Meryem Ana kesinlikle ilk Hıristiyanlar için önemli bir figür değilken tanrıça kültlerinin olduğu bölgelerde Hıristiyanlık içine sızmıştır. İlk Hıristiyanlar sünnet olurken, Yunan ve Romalı Hıristiyanlar için bu adet terk edilmiştir vb.

Hıristiyanlar kimi dönemlerde askere yazılmayı ve imparatorların tanrısallığını reddettikleri için baskı görmüşler ve arenalarda vahşi hayvanların önüne atılmışlardır. Ancak bu baskılar Hıristiyan tarihçiler tarafından abartılmış gibi görünüyor. Hıristiyan tarihçilere göre Roma imparatorları bütün mühim meseleleri bir kenara bırakıp Hıristiyanlara nasıl zulüm yapılacağını planlayan kişiler olarak karikatürize edilmişlerdir. Açıkçası bu yeni din yayılırken sınırlarını koruma derdindeki Roma imparatorlarının Hıristiyanlarla uğraşmaktan daha önemli işleri bulunmaktaydı ve kamu görevlerini yerine getirdikleri sürece hiçbir roma imparatoru tebaasının neye inandığı ile ilgilenmiyordu.

İmparator Caracalla (MS 211-217) devletin sınırları içindeki tüm erkeklere Roma yurttaşlığını vermesiyle yurttaşlık artık cazip bir mevki olmaktan çıkmıştı. İnsanlar Roma kurumlarını sahiplenmiyorlardı. Oysa Kilise arı gibi çalışıyor hastalara bakıyor, fakirlere yiyecek dağıtıyor, esirleri kurtarmak veya iflas eden bir esnafı kurtarmak için kendi arasında para topluyordu. Zamanla imparatorlar Hıristiyan Kilisesinin (Yun *ecclesia* topluluk cemaat anlamına gelir) giderek gevşemekte olan kamu düzenini sağlam tutmaya ya-

rayacak bir unsur olarak görmeye başladılar. Konstantin (306-337) devrinde hazırlanan Milano Fermanı (312) ile Hıristiyanlık da dâhil olmak üzere tüm dinlere özgürlük tanındı. Hıristiyanlar da Roma ordusunun gönüllü askerleri haline geldiler. Konstantin'in Hıristiyan olup olmadığı tartışmalıdır. Ama ardıllarının çoğu inançlı Hıristiyanlardı. Hatta I Theodosius (MS 379-392) devrinde Hıristiyanlık İmparatorluğun tek meşru dini olarak tanındı ve geri kalan tüm inanç ve düşünce biçimleri yasaklandı. Yahudiler bütün kamu haklarını yitirdiler. Pagan tapınaklar yıkıldı. Bazı Hıristiyanlar antik bilim ve kültürün mirasını korumaya çalışmışlarsa da tapınaklarla birlikte kütüphaneler, sanat eserleri bu yıkım sürecinden payını aldılar. İskenderiye Kütüphanesi ve bilim merkezleri Hıristiyanlar tarafından ortadan kaldırıldı. Burada yetişmiş antik çağın en büyük astronomlarından olan kadın bilim insanı Hypatia (370-415) fanatiklerce öldürüldü. Justinianus (527-565) devrinde Platon'un 1000 yıldır eğitim veren Akademisi 529 yılında kapatıldı ve hocaları İran'a gittiler. Böylece bilimsel çalışmaların büyük bir durgunluk içine girdiği Bizans asırlar başlamış oldu. Bu, Bizans'ın 1000 yılı boyunca hiçbir şey üretilmediği ve antik mirasın tamamıyla unutulduğu anlamına gelmiyor. Ancak Bizans'ın evrensel uygarlığa katkısı sadece eski bilimlerin bir ölçüde korunması ve Araplara aktarılmasından ibaret kaldı.

Nasıl üretildiği bilinmeyen ancak bir neft çeşidinden yapıldığı sanılan, denizin üzerinde bile yanmasıyla meşhur Rum Ateşi Bizans'ın icat ettiği tek şeymiş gibi görünüyor. Birde estetik olarak gücünü koruyan Bizans mimarisi ve mozaik sanatının güzelliğinin hakkını yemeyelim.

Öte yandan tamamen yerinde sayan astronomi, matematik, felsefe çalışmalarına bir yenilik getiren çok az kişiden bahsedilebilir. Onlar da artık Yunan-Roma mirasının yeniden keşfedildiği Rönesans asırlarında yetişmiş ve ilhamını Hıristiyanlıktan değil tamamen antik çağdan alan Plethon (1355-1455) gibileridir. Geri kalanlar hemen hemen yalnızca Tanrı bilim (teoloji) ile ilgilenmişlerdir. Öyle ki 1000 sene boyunca Bizans'ta tartışılan temel konular: Hz. İsa'nın insan mı, Tanrı'nın oğlu mu yoksa bizzat Tanrı mı olduğu, İsa eğer Tanrıysa bunu sonradan mı kazandığı yoksa bu özellikle mi doğduğu, çarmıhtayken Tanrı olarak mı yoksa insan olarak mı acı çektiği, İsa'nın resimlerine (ikon) ibadet edilip edilemeyeceği, meleklerin kanatları

ve göbek delikleri olup olmadığıydı. Alman filozof Hegel Bizans düşüncesini, üzerinde durmaya değmez saçmalıklar olarak anmıştı. Bu konular sadece teorik tartışmalara yol açmadı. Tartışan taraflar asırlar boyunca kanlı çarpışmalara da girdiler. Konstantin herkes tek bir Tanrı'ya tapınıp tek bir dine inanırsa Roma İmparatorluğunun birlik içinde kalacağına inanmıştı. Oysa Hıristiyanlığa geçiş böyle bir birlik sağlamadığı gibi ardı arkasına oluşan mezhepler eski Romalıların asla kavrayamayacağı din savaşlarına yol açmıştı.

Bazıları ise bu çatışmalardan bıkıp tenha yerlerdeki manastırlara ve Kappadokia gibi bölgelerdeki mağaralara çekilip münzeviliği tercih ettiler. Dünyayı tümden reddettiler ve yakında kopacağına inandıkları kıyameti beklemeye başladılar. Arapların gözünde Bizanslılar yaşamaktan çok kabir hayatına özlem duyan bir ulusa dönüşmüşlerdi. Hıristiyanların önemli bir bölümü kıyametin o kadar yakında geleceğine inanmaktaydılar ki ne üzerlerindeki elbiseleri yeniliyor, ne çalışıyor, ne hastalanınca iyileşmek için uğraşıyorlardı. Kısa zamanda tüm Hıristiyan dünyası çileciler, münzeviler, kendini kırbaçla terbiye edenler, yemek yemeyi, çocuk yapmayı, eğlenmeyi, dans etmeyi ve gülmeyi günah sayan insanlarla doldu taştı. Yunanlıların kutsadığı insan vücudu utanılan bir şey oldu. Sanatta çıplaklık ortadan kalktı. Beden güzelliği önemsenmeyince hatta korkutucu bir şey olarak algılanınca *Olympiat*lar ve spor yapma geleneği de tarihe karıştı. At yarışları dışında hemen hiçbir şenlik faaliyeti kalmadı. Halk dansları bağ bozum şenlikleri yasaklandı. Resim ve heykeller şematikleşti. Perspektif kuralları unutuldu. Coğrafyacılık ve haritacılık geriledi. Eski kitaplardaki kalıplar tekrarlanıp durdu. 13. asra gelindiğinde Bizanslı coğrafyacılar Selçuklulardan Persler, Moğollardan da İskitler diye bahsediyordu. Arthur Nock (1902-1963) bu değişimi şu sözlerle ifade etmişti: *"Fethettin ey solgun Galileli, Dünya senin soluğundan grileşti."*

Seçilmiş Kaynakça

CAESAR, Gaius Julius, Gallia Savaşı, Çeviren: Hamit Dereli, Hürriyet Yayınları, İstanbul, 1973.

CAMPBELL, Brian, "Roma Dünyasında Diplomasi Yaklaşık MÖ500-MS 235", Çeviren: Recep Özman, Tarih Okulu Dergisi", İlkbahar-Yaz 2013, Sayı XIV, ss.201-224.

CORNELL, Tim-John MATTHEWS, Roma Dünyası, Atlaslı Büyük Uygarlıklar Atlası, Çevirmen: Şadan Karadeniz,İletişim Yayınları, İstanbul, 1988.

DEMİRCİOĞLU, Halil, Roma Tarihi Cilt I,Menşelerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar, TTK Yayınları, Ankara, 1993.

DODGEON, Michael H. and Samuel N. C.: LIEU,The Roman Eastern Frontier and the Persian Wars A.D. 226–363: a Documentary History, Routledge, London and New York: 1992.

EUSEBEIOS, *Kilise Tarihi*, Çeviren: Furkan Akderin, Çivi Yazıları Yayınları, İstanbul 2011,

EUTROPIUS, Roma Tarihinin Özeti, Çeviren: Çiğdem Menzilcioğlu, Kabacı Yayınları, İstanbul,2007.

FAULKNER; Neil, Roma: Kartalların İmparatorluğu, Çeviren: Çağdaş Sümer,Yordam Kitap,İstanbul,2015.

HARRIS, William, War and Imperialism in Republic Rome 327-70 BC, Clarendon Press, London, 1985.

LUCRETİUS, *Varlığın Yapısı Cilt II*. Çev. İsmet Zeki Eyüboğlu, Cumhuriyet Dünya Klasikleri, İstanbul, 2001.

TACİTUS, G. C. 2010. *Batıya Yön Veren Metinler.* Der. Alev Alatlı, İstanbul: İlke Eğitim ve Sağlık Vakfı.

TÜRKOĞLU, Gökçe H. Roma Cumhuriyet Ve İlk İmparatorluk Dönemlerinin İdarî YAPISI Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi Cilt: 11, Sayı 2, 2009, s. 251-289 (Basım Yılı: 2011).

HİNT UYGARLIĞI

Hindistan adı İndus Nehri'nden gelmektedir. Hemen tüm dünya dillerinde de Hindistan için İndus Nehri kaynaklı isimler kullanılmaktadır (İngilizce *India*, Çince *Yìndu* vb). Avrupalı seyyahlar Amerika kıtasına vardıklarında burasını uzun süre Hindistan sandıkları için Amerikan yerlilerine de Hintli (*Indian*) demişlerdi. Öte yandan Hindistan halkı kendi ülkelerini *Bhārat* olarak adlandırmaktadır. Bu terim ilk kez *Rig Veda* kitabında bir kabile adı olarak kullanılmıştır. Araplar Hindistan'dan getirdikleri şifalı ot ve bitkilere ülkenin adını vermişler aynı sözcük sonradan Türkçeye de geçmiştir.

Hindistan plakası yaklaşık 50 milyon yıl önce Asya anakarası ile çarpışmış bir adadır. Bu çarpışmanın sonunda jeolojik bir sanat eseri olan Himalaya ve Pamir Dağları oluştu. (Bugün de bu jeolojik hareket devam etmekte ve Hindistan plakası her yıl 40 mm kadar kuzeye gitmektedir. Bu hareket Himalaya dağlarının yükselmeye devam etmesine neden olmaktadır). Bu dağlar Hindistan'ı dış dünyadan ayıran doğal surlar oldular. Hindistan'a ulaşmak isteyen yabancılar Himalaya-Pamir silsilesi için Hayber geçidini kullanmak zorundaydılar. Ya da İran-Hint sınırını oluşturan Tar Çölünü geçmek... Bunlar tarihte ancak İskender veya Cengiz Kağan gibi büyük önderlerin başarabildiği zorlu girişimlerdi. Ticaret veya ziyaret amaçlı Hindistan'a gitmek isteyenler ise deniz yolunu tercih etmekteydiler. Mezopotamya uygarlıklarının Hindistan'la ticari ilişkileri olduklarını biliyoruz. Hatta Sümerlerin Hindistan'dan geldiklerini iddia eden çok sayıda bilimsel eser de vardır. Ancak Hindistan'la deniz üzerinden kurulan bağlar Portekizliler gelene kadar Hintliler için bir tehdit unsur oluşturmamıştı. Özetle modern çağların başlangıcına kadar Hindistan sadece kuzeydeki dağ geçitlerini kullanan saldırganlara karşı dikkatli olması gerekilen görece yalıtılmış bir alt kıtaydı.

Hint "Alt kıtası"

Siyasi Tarih

1920 yılında Kuzey batı Hindistan'da *Harappa* medeniyetinin keşfedilmesine kadar Hindistan'ın en eski halklarının Aryanlar oldukları sanılıyordu. Ancak arkeolojik kazılar Aryanlar gelmeden çok önce MÖ 3 binde İndus çevresinde Mezopotamya'ya denk bir uygarlığın varlığını kanıtlamıştır. Harappa yazısı tam olarak çözülemediğinden Hindistan'ın bu en eski halkı hakkında bilinenler azdır. Ancak bilim çevreleri bu halkın İran'da yaşayan Elamların akrabası ve bugün Hindistan'ın güneyinde yaşamakta olan Dravidlerin ataları olabileceklerin düşünmektedirler. MÖ 1800'lerde Hindistan'a Aryan kabileleri gelip yerleşti. Eskiden Harappa uygarlığını yıkanların Aryanlar olduğu sanılsa da sonraki keşifler Harappa medeniyetinin Aryanlar gelmeden önce yıkıldığını kanıtlamıştır. Aryanlar, yerleşik bir halk değildiler ve kültürleri Harappa medeniyetini kuran insanlara göre oldukça basitti. Ancak Hindistan'a demir silahları, evcil atları ve savaş arabalarını getiren onlardı.

Çandragupta

Aryan işgaliyle Hint toplumsal yapısının da temelleri oluştu. Artık Hindistan'da din adamları (*brahman*) savaşçılar (*kşatriya)* ve köylülerden (*vaisya*) oluşan bir toplumsal düzen vardı. Aslında benzer kast sistemleri başlangıçta tüm Hint-Avrupalı toplumlarda bulunmaktaydı. Örneğin aynı sınıflar İran'da *athravan, raθaēštar* ve *vaistryo* adıyla Roma da ise *flamines, milites, quirites* olarak karşımıza çıkmaktadır. Hindistan'ın farkı bu sistemin günümüze kadar gelmeyi başarmasıdır. Hint kast sisteminin en altında ise Aryan olarak kabul edilmeyen ve aşağılanan şudra sınıfı bulunmaktaydı. Muhtemelen Aryanlar gelmeden önce Hindistan'da yaşayan halkın torunları olan Şudraların çoğu zanaatkârdı. Mezopotamya'da ve Mısır'da olduğu gibi antik Hindistan'da da zanaat ve zanaatkârlar küçümsenmekteydi. Toplumun en saygın kesimini ise din adamları olan Brahmanlar temsil etmekteydi.

Hindistan'da kurulan ilk büyük devlet Çandragupta (MÖ 323-280) tarafından kurulan Maurya İmparatorluğu idi. Büyük ölçüde İskender'i örnek alan Çandragupta İndus ve Ganj Nehirleri arasına egemen olarak güçlü bir yönetim kurmuştu. Çandragupta'nın ordusunda çok sayıda savaş fili de bulunmaktaydı. Ancak kişisel bunalımları nedeniyle tahttan çekildi. Ardıllarından Aşoka devrinde (MÖ 273-232) devrinde devletin sınırları neredeyse bütün

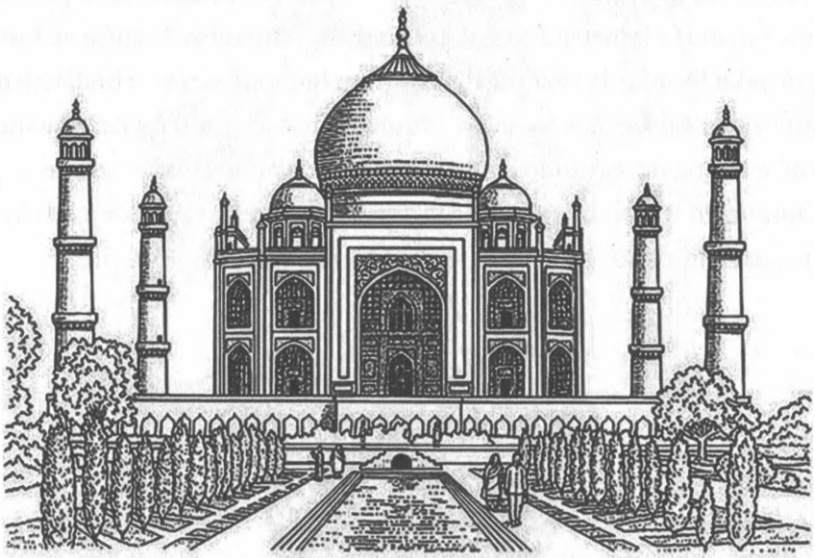
Hint alt kıtasını kapsar hale geldi. Tüm düşmanları yenip ülkenin tamamına hâkim olan Aşoka bu savaşlarda dökülen kandan usanarak Budist öğretisini kabullendi ve her türlü şiddeti mahkûm ederek canlıları öldürmeyi ve et yemeyi terk etti. Budist öğretiyi yaymak için bütün Hindistan'da ve günümüz Afganistan'ında kitabeler diktirdi. Bu kitabeler Yunanca, Aramca ve Karoşti dili gibi faklı lisanlarda yazılmıştı. Aşoka'nın bu pasifist tavrı Hindistan'da iç savaşların önünü kesmek ve maddi kültürün inşası içindi. Aşoka zamanında tüm ülke tapınaklar etrafında büyüyen şehirlerle dolmuştu. Hindistan'da çeşitli bilimlerin temeli bu zamanda atılmıştır. Modern Hindistan Aşoka'nın yaptırdığı Aslanlı Sütunu devlet arması olarak kabul etmektedir.

Hindistan Devlet Arması

MÖ 185 yılında son Maurya İmparatoru bir darbe sonucu devrildi ve Şunga Hanedanı devri başladı. Şunga devri kısmen Budizm'e bir tepki dönemiydi ve Aşoka tarafından yasaklanan kanlı kurbanlar geleneği geri döndü. Bu dönemde Hindistan parçalanmaya başladı, kuzeybatıda İskender'in ardılı Yunan kökenli krallar hüküm sürüyordu. MÖ 170'de Orta Asyalı göçebe kabileler Hindistan'a

akınlara başladılar. Parçalanan Hindistan MS 1. asırda Kuşanlar (Çince *Kueishuang*) tarafından yeniden birleştirildi. Kuşan Hükümdarı Kanişka I (MS 127-140) devrinde Budizm de yeni bir canlanma dönemine girdi.

Tac Mahal

Bu dönemden kalan sikkeler, Hint-İran, Yunan tanrıları ile Buddha simgelerinin bir arada kullanıldığı, dinsel alanda tam bir tolerans kültürünün hâkim olduğu bir atmosferi yansıtmaktadır. Hindistan'da farklı inançları bir arada yaşatma geleneği MS 320-500 arasında hüküm süren Gupta Hanedanı devrinde de devam etti. Gerçekten de Akdeniz havalisi insanlarının sürekli din savaşları verdikleri asırlar boyunca Hindistan'da dinsel farklılıklar hiçbir dönemde ciddi bir çatışma sebebi olarak algılanmamıştı.

MS 500 dolayında Hindistan Hunların akınlarına uğramaya başladı ve politik olarak bir kez daha parçalandı. Sayısız prensliğe (*racput*) bölünen ülkede bilimsel ve kültürel gelişme ise hızını kaybetmeden devam etti. 711'de Araplar ilk kez Hindistan'ın batı sınırlarında göründüler. Bundan sonraki asırlarda Arap ve Türk kökenli Müslüman Hanedanlar ile racputlar arasında sonu gelmez bir çatışma dönemi başladı. Müslümanlar yavaş yavaş Hint alt kıtasına hâkim oldular. Hint inançları karşısında Müslümanların ortak

bir fikir geliştirdiği söylenemez. Bazı Müslüman emirler ve sultanlar Hindu, Budist veya Caynistleri, Yahudi ve Hıristiyanlar gibi kitap ehli kabul ederek dini alanda serbest bırakmışlardı. Bazıları ise bunları "puta tapan müşrikler olarak görmüş" (Farsça olan *put* kelimesi Buddha'dan gelmektedir) ve tapınakları yıkıp heykelleri parçalatmışlardı. Sonuçta bütün Hindistan Müslümanların eline geçmişse de Hindistan halkının çok büyük bir kısmı eski dinlerinde kaldı. Müslüman-Hindu uzlaşması ancak Timur soyundan gelen Babürler devrinde sağlanabildi. Babürlerin en büyük sultanı kabul edilen Ekber Şah (1556-1605) döneminde Hindu ve Müslümanlara tam olarak eşitlik getirildi. Gayri Müslimlerden alınan cizye vergisi kaldırıldı.

Hindular ordu da dâhil her türlü devlet hizmetine girme hakkı kazandı. Bu reformlar o güne kadar Müslüman azınlığı (Müslümanlar hiçbir dönemde Hindistan'ın toplam nüfusunun %15-20'sini geçmemiştir) düşman olarak gören Hinduların bakış açısını değiştirdi ve Babür devletinin güçlenmesi için onlar da enerjilerini seferber ettiler. Ekber Şah tüm dinlerden insanların eşitliğini kabul ettiği yıllarda, Fransa'da Katolikler ile Protestanlar arasında çatışmalar devam ediyor, Osmanlı ve İran arasında da mezhep farklılığı nedeniyle savaş yaşanıyordu.

Ekber Şah başka reformlarıyla da tüm dünyada ilklere imza atmıştı. Kadınlara devlet memuru olma hakkı tanınmıştı. Dünya kadınları bu hak için 19. asır ortalarını beklemek zorunda kalacaktı. İsteyen her bireye istediği dine girme hakkı tanınmıştı. Din seçme özgürlüğü hakkı Fransız Devrimi'ne (1789) kadar hiçbir ülkede söz konusu dahi olmamıştı. Din özgürlüğünün tam olarak 1949 yılında İnsan hakları Evrensel Beyannamesi'yle garanti altına alınmış olmasına rağmen bazı ülkeler bugün de vatandaşlarının başka bir dine geçmesine müsaade etmemektedir. Ekber Şah Hindular ve Müslümanlar arasında çok yaygın olan çocuk evliliklerini yasaklamış ve kızlarda 14 erkeklerde 16 yaşını evliliğin alt sınırı olarak belirmemişti. Benzer bir yasa Almanya'da ancak 2017 yılında çıkarıldı.

Ekber Şah'tan sonra Babür Devleti bir süre daha ihtişamını korudu Şah Cihan (1627-1658) zamanında inşa edilen Tac Mahal dünya kültür mirasının en büyük şaheserlerindendir. 17. asır başlarında Babür devleti zenginliğinin zirvesindeydi. Hindistan tüm dünyaya tekstil ürünleri, değerli taşlar

ve baharat ihraç ediyordu. Ancak 17. asır sonlarında duraklama belirtileri baş gösterdi. İngiliz malları Hindistan ekonomisini zayıflatmaya başladı. Rejim giderek hoşgörüsüzleşti. Evrengzib'in (1659-1707) saltanatı döneminde Hindu bayramları yasaklandı. Hindu tapınakları yıkıldı. Hindular devlet görevlerinden alınmaya başlandı. Sih dinine inananların kutsal saydığı Gurular idam edildi. Sonuç olarak Hindu ve Sihler ayaklanmaya başladılar. Babür Devleti isyanları bastıramadı. Bu gerginlikten yararlanmasını bilen İngilizler 1858'de Babürlere son verdiler ve Hindistan'ı idareleri altına aldılar.

Dil ve Edebiyat

Hindistan'da tarih boyunca hiçbir zaman gerçek bir dil birliği yaratılamamıştır. Yine de edebiyat alanında "temiz, arınmış" anlamına gelen Sanskrit dilinin üstünlüğü açıkça ortadaydı. Hindistan'ın bütün temel dini ve epik eserleri bu dille yazılmıştı. Sanskrit dili önceki bölümlerde de bahsettiğimiz üzere Latinceyle ortak bir atadan gelmekteydi. Hindistan'da yüksek edebiyatın oluştuğu ilk devre *Vedik Dönem* denilmektedir. Her ne kadar Veda adı verilen bu şiirler sonraki asırlarda yazıya geçirilmişse de oluştukları dönemin MÖ 1500-1200 civarı olduğu tahmin edilmektedir.

Krişna

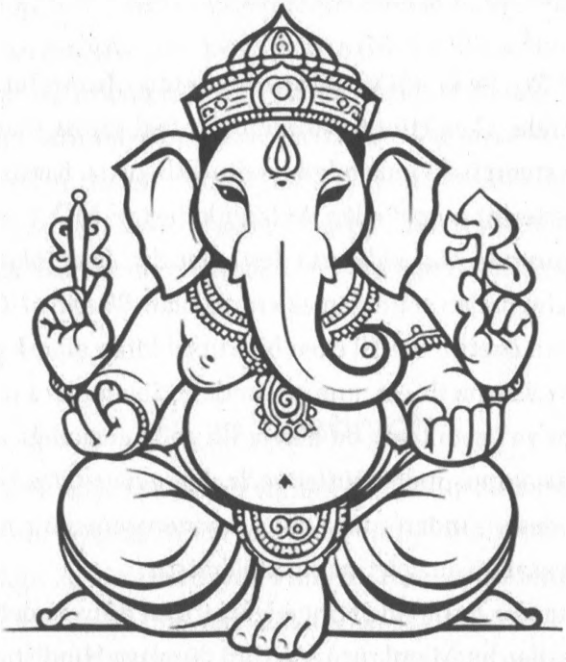
Sanskrit dili ile yazılan Vedalar genellikle dinsel, felsefi metinlerdi ve Tanrıların başarıları ile onlara nasıl kurbanlar sunulacağı gibi bilgileri içermekteydiler.

En eskileri *Rig Veda* adı verilen on kitaptan oluşan bir dua kitabıdır. Vedalar sayesinde erken Hint toplumunun sosyal yapısı, inancı, günlük yaşamı ve kast sistemi hakkında bilgiler edinebiliyoruz. Klasik Hint edebiyatının zirve eserlerini temsil eden iki büyük destan MÖ 2. asırda oluştuğu sanılan *Ramayana* ve *Mahābhārata* destanlarıdır. *Mahābhārata*'nın içinde yer alan ve muhtemelen sonradan eklenmiş olan *Bhagavat-Gīta* adlı metin Hindu inancının özetini temsil eden bir kutsal kitap olarak görülmektedir. *Bhagavat-Gīta* Krişna ile Arcuna arasındaki diyaloglara dayanmaktadır. Krişna, Arcuna'ya özet olarak bu dünyanın gelip geçiciliği, arzu ve hırstan uzak durulması konusunda öğütler verir. *Bhagavat-Gīta* 19. asırda başlayan Hindu Rönesans'ından sonra daha da önemsenen bir metin olmuş ve Gandhi'nin siyasal düşüncelerini de etkilemiştir.

Büyük destanlar haricinde Hint edebiyatının dünya edebiyatına en büyük etkisi masallardır. Masal türünün tüm dünyaya Hindistan'dan yayıldığı iddiası abartı olmakla birlikte, dünya üzerinde masal kültürünün en güçlü olduğu ülkenin Hindistan olduğu iddia edilebilir. Herkesçe bilinen *Binbir Gece Masallarının* asıl kaynağı Hindistan'dı. Hint masal tekniğinde çatı bir masal içinde başka masallar anlatılırdı. Hayvanların konuşturularak insanlara dersler verilen *fabl* denilen türünde kaynağı da muhtemelen Hindistandı.

Hintlilerin oldukça eski bir masal derlemesi olan ve Beydeba adlı bir Brahman tarafından yazıldığına inanılan *Kelile ve Dimne* İslâm ülkelerinde de en sevilen hikâye kitaplarından biriydi. *Kelile ve Dimne* aslında bir siyasetnameydi ve hükümdarı adaletli bir yönetimi nasıl inşa edileceğini anlatmaktaydı. Brahman veya Budist inancı öven çok sayıda masal kitabı da bulunmaktadır. Brahman masallarında temel mesaj din adamlarına saygı duyulması gerektiği iken Budist masallar kötülüğü iyilikle yenme üzerineydi. Hemen her Budist masalda, bazen bir ceylan bazense bir geyik biçiminde olan Buddha diğer canlıları kurtarmak için avcılara bilerek av olmakta, onun fedakârlığını gören avcı da yaptıklarından pişman olarak kan dökmeye tövbe etmekteydi.

Din ve Felsefe

Fil Tanrı Ganeşa

Hindistan aslında maddi uygarlık alanında başarılı bir ülkeydi ve tüm eski çağlar boyunca başta Batı ülkeleri olmak üzere yeryüzüne tekstil ürünleri, değerli taşlar ve baharatlar ihraç etmişti. Buna rağmen Hindistan'ın dünya uygarlığına asıl etkisi edebiyatta ve metafizik alanda olmuştur. Günümüzde dünya nüfusunun yarısı Hint kaynaklı dinlerin etkisi altındadır. Hindistan'da doğan Budizm Çin, Japonya, Vietnam, Laos, Kamboçya, Tayland, Moğolistan gibi ülkelerin ya resmi dinindir ya da yerel dinlerin önemli bir bileşenidir. Hint meditasyonu (*yoga*) da Batı toplumlarında oldukça ilgi görmektedir. Başlangıçta sadece Aryan tanrılarına kurban sunup ilahiler okumaktan ibaret olan Vedik din, sonradan Hinduizm adı verilen bir inanç sistemine dönüşmüştü. Ancak Hinduizm'e kelimenin bilindiği anlamıyla bir din demek oldukça zordur.

Zira bu dinin ne bir kurucusu, ne herkesin uyma zorunda olduğu bir kutsal metni, ne bir dogmatik kuralı ne de herkesi kapsayan ibadet kuralları

bulunmaktadır. Sıradan bir Hindu istediği tanrıyı yüceltir ve ibadetini de kendi istediği gibi yapar. İbadetler toplu olarak değil bireysel olarak yapılır ve ibadetlerin ne bir zamanı ne de önceden belirlenmiş kuralları bulunmaktadır. *Bhagavat-Gīta* bir tür kutsal kitap olarak saygı görür. Ancak insanlara hırstan ve aşırı arzulardan uzak durmalarını tavsiye eden bu kitap Akdeniz dinlerindeki gibi inancın temel taşı değildir, sadece yol gösterici bir rehber olarak görülmektedir. Zaten Hindu inancına Sanskrit dilinde *dharma* (öğreti) denilmesi onu dinden çok felsefeye yaklaştırmıştır.

Hindistan'ın bilinen en eski inançlar Vedik tanrı kültleriydi. Bu tanrılar genelde savaşçı Hint-Avrupa gökyüzü yıldırım tabiat vb. tanrılarıydı. Örneğin İran'da ve Anadolu'da da tapınılan çayırların ve otlakların Tanrısı *Mithra* ve yağmurların Tanrısı İndra, rüzgâr tanrısı *Vayu*, ateş tanrısı Agni, güneş tanrısı *Sūrya*, okyanus tanrısı *Varuna* gibi. Erken dönemlerde İndra en önemli tanrıyken zamanla Brahma yaratıcı tanrı olarak ön plana çıkmıştı. Dört yüzlü olarak tasvir edilen Brahma dört elementi ve canlıları yaratan tanrıdır. Brahma'nın yaratıcılığının belli bir evrimsel çizgide olduğu görülmektedir. İlk dönemde (*kalpa*) balık, sonraki dönemde kaplumbağa ve sonra da yaban domuzu biçimine girmiş olan Brahma sonradan yaratıcı niteliklerini Vişnu'ya kaptırmıştır. Bugün Hint din adamlarına halen Brahman denilmesine ve bazı kaynaklarda halen Hint dini için Brahmanizm terimi kullanılmasına rağmen Brahma aslında Hindistan'da unutulmuş bir tanrıdır.

Zaman için de Brahma'nın etkisi azalırken Vişnu ve Şiva önem kazandı. Vişnu belli sürelerde dünyaya düzen vermek için bedenlenerek (*avatar*) yeryüzüne inmekteydi. Vişnu'nun bedenlenmeleri biyologların evrim şemalarını andırmaktadır. Yeryüzüne ilk inişinde Vişnu balık şeklini almıştır, sonra kaplumbağa, domuz ve aslan beşinci bedenlenmede cüce bir insan, altıncı bedenlenmede normal bir insan, ardından Rama, Krişna ve en sonunda da Buddha olarak gelmiştir. Onuncu ve son *avatar* olan *Kalkin* henüz gelmemiştir. O dünya tamamen bozulunca yeryüzüne inecek ve insanlara tekrar doğru yolu gösterecektir. Şiva'nın eşi olan Tanrıça Kali ise zaman ve ölümü simgeler. Genellikle boynunda insan kafataslarından bir kolye ile temsil edilir. Hinduizm dogmatik bir sisteme sahip olmadığından zaman içerisinde önemli değişimler yaşanmış ve büyük tanrı ve tanrıçalar yerleri-

ni daha çeşitli ikinci tanrılara bırakmaya başlamıştır. Ramayana destanının başkahramanı olan Rama'yla birlikte maymun tanrı *Hanuman* ve fil tanrı *Ganeşa* halk katmanlarında daha çok rağbet görmüş kırsal kökenli tanrılardır. Nitekim günümüze yakın dönemlerde Vişnu'nun sekizinci *avatarı* olan Krişna giderek önem kazanmıştır. Elinde flüt olan bir çoban şeklinde düşünülen Krişna da kuşkusuz halk katmanlarına Vedik tanrılardan daha yakın bir imge sunmaktadır. *Bhagavat-Gīta* da aslında Krişna'nın aslında tek gerçek tanrı olduğu vurgulanır.

"Büyük bir inançla başka tanrılara tapanlar aslında dolaylı bir yoldan bana tapmaktadırlar. Bütün tapınmalar banadır ve ben hepsini kabul ederim. Ama benim gerçek özümü kavrayamayanların yeniden doğması gerekir. Çünkü tanrılara tapanlar tanrılara, atalarına tapanlar atalarına, ruhlara tapanlar ruhlara kavuşur yalnız bana tapanlar ise bana gelir". Hinduizm'i tek tanrılı inanca yaklaştıran bu yaklaşım diğer tanrıları da yok saymamasıyla Akdeniz inançlarından ayrılmaktadır.

Felsefi gelenek zaman içinde Hindistan'da tüm dünyayı etkileyecek akımların doğmasına yol açmıştır. Brahmancılıktan MÖ 6. asırda doğan bir "din" olan Caynizm, tüm canlılar aynı özden geldiği için hiçbir canlının öldürülmemesi (*ahimsa*) gerektiğini savunmuştur. Caynistlerin et yememe ilkesi Brahmanlar tarafından da kabul edilmiş özellikle inek eti yenilmesi yasaklanmıştı. Bu değişimin Hindistan'da koşum hayvanlarını koruyarak tarımsal faaliyetin ilerlemesini sağladığı kesindir. Modern Hindistan'ın kurucusu olan Mahatma Gandhi *ahimsa*'yı yeniden güncelleştirerek siyasal mücadelesinin ana ilkesi haline getirmişti. Caynistler hiçbir varlığın yok olmadığını ve yok olanın da var olamayacağını savunuyorlardı. Bu ilke modern kimyanın kurucusu olan Antoine Lavoisier'in (1743-1794) "maddenin sakının kanunu"nu (hiçbir şey yoktan var olmaz, varken de yok olmaz) anımsatmaktadır. Caynistlere göre ölen bir varlık şekil değiştirerek yeniden dünyaya gelmekteydi (*reenkarnasyon*). Caynistler tanrıların varlığını kabullenmekte, ancak onları yaratıcı güç olarak değil, dünyada önemli işler başarmış insanların göklere yükselerek aldıkları yeni biçimler olduklarını düşünmekteydiler.

Hindistan'ın felsefi açıdan dünyaya en büyük etkisi Budizm oldu. Budizm'i, Tanrı kavramına veya kutsal bir kitap ya da doktrine sahip olmadığı için

din kategorisinde değerlendirmek zordur. Ancak Asya'da milyarlarca insan Buddha'nın ruhundan yardım dilemekte, Buddha'nın eşyalarının veya kemiklerinin saklandığı türbeleri (*pagoda*) ziyaret emekte ve onun öğretisini (*dharma*) kutsal kabul etmektedir. Bu nedenle Budizm hem bir felsefi teori hem de din olarak görülebilir. Endonezya Hükümeti, sadece Tanrı'ya inanılan inançları resmi din olarak kabul edeceğini açıkladığında o güne kadar yaratılış ve Tanrı kavramlarıyla ilgilenmemiş olan Endonezyalı Budistler, Buddha'nın görüntülerinden birini Tanrı olarak kabul ettiklerini ilan ederek inançlarını resmi dinler arasında kabul edilmesini sağlamışlardı. Endonezyalı Budistlerin Buddha'yı Tanrı olarak kabul etmeleri diğer Budistlerin tepkisine neden olmuştu.

MÖ 563-483 yılları arasında yaşadığı sanılan Buddha, aslında varlıklı bir aileden gelmekteydi. Ancak 35 yaşında yaşadığı bir bunalım sonucu sarayını, ailesini ve tüm servetini terk edip münzevi bir hayatı seçmişti. Buddha bir din kurma peşinde değildi. Görevini insanı çektiği ruhsal acılardan kurtaracak bir yol bulma olarak tanımlamıştı. Buddha'ya göre hiçbir ibadet, hiçbir adak veya dua insanı kendi varlığından kaynaklanan ruhsal acıdan kurtaramazdı.

Acıdan kurtulmanın yolu, dış dünyanın etkilerinden sıyrılarak, tüm arzu istek ve beklentilerden uzaklaşmaktı. Budizm'de ölümden sonra yaşam Brahmancılık da olduğu gibi kişinin yeniden bedenlenmesi şeklinde olmaktaydı Ancak. Buddha'ya göre ruhları bekleyen üç gelecek vardı; Kötü bir insan yine kötü bir bedende iyi bir insan da iyi bir bedende yeniden dünyaya gelirdi.; Arınmışlar ise *Nirvana*'ya ulaşırlardı. Buddha'nın öğretisini anlayanlar ruhun bir vücut içine hapsedilerek acı çekmesine sebep olan bu sarmaldan (*samsara*) kurtularak *Nirvana*'ya erişeceklerdi. Bazı Budist okulları kişinin öldükten sonra cennet veya cehenneme gideceklerini kabul etmişlerdi. Kötü ruhlar cehenneme iyi ruhlar cennete giderdi; ancak arınmış ruhlar Nirvana'ya ulaşırdı. Nirvana bazı hazların vadedildiği cennetten farklı olarak kişinin artık tüm arzu istek, korku ve beklentilerden sıyrılması aşaması olarak düşünülürdü. Yani cennet kavramı da haz beklentilerine dayandığı için küçümsenmekteydi. Daha çok bu dünyadaki bir aşama olarak görülürdü. Nirvanaya ulaşan kişi artık ne başkalarından övgü ve alkış bekler ne başarısına sevinir ne de başarısızlığına üzülürdü.

Elinde mavi lotus çiçeği tutan "Maitreya" (Budha'nın gelecekte görünecek hâli) figürü.

Buddha öğretisini halk tabakalarına öğretmek gibi bir ihtiyaç duymamıştı. Ölümünden sonra öğrencileri bu konuda ikiye ayrıldılar. *Sthaviras* gurubu halkın Buddha öğretisini anlayamayacağını, öğretinin sadece manastırlarda eğitim gören rahiplerle sınırlı kalması gerektiğini savundular. *Mahāsanhika* sekolü ise Öğretinin tüm halk kesimlerine tebliğinden yanaydı. Buddha bu kurtuluş reçetesini insanlara sunarken tek doğru yolun kendisi tarafından bulunduğunu iddia etmiyor; ancak en doğru yolun kendisininki olduğunu söylüyordu.

Buddha inancı diğer dinlerin yanlış olduğunu iddia etmediği için bir Budist kural olarak aynı anda başka bir dini de kabul edebilmekteydi. Bu esneklik Budizm'in Hindistan dışına yayılarak, Orta Asya Türkleri arasında ve Çin, Moğolistan, Kore, Japonya, Kamboçya, Tayland gibi ülkelere yayılan bir dünya dini haline gelmesinde etkili olmuştu. Öte yandan Budizm'in kuralları hiçbir zaman toplumun bütün kesimlerine dayatılan hukuki-toplumsal

bir boyut kazanmamıştır. Örneğin Budizm'de et yemek hoş görülmemekle birlikte yasak da değildir. Zina günah sayılır ama zina yapanın nasıl cezalandırılacağına dair bir metin yoktur. Günah-suç işleyen kişi bu suçun manevi bedelini kendi vicdanında öder, maddi cezaların verilmesi ise kamu gücüne bırakılmıştır. Bu anlamda bir Budist kamu hukukundan bahsedilemez.

Budizm bireyin sadece kendisine odaklanmasını hedefleyen bir düşünce sistemi oluşturmuştu. Buddha bu eklentisini şu cümlelerle ifade etmişti: "Başkalarının ne yapıp yapmadığını ve kusurlarını düşünme bunun yerine kendi günahlarını düşün". Günümüzde ne kadar Budist olduğunu saptamak mümkün değildir. Sadece Buddha öğretisini kabul eden 500 milyon insan olduğu tahmin edilmektedir. Ancak Buddha, Hindular, Taocular ve Konfüçyusçular için de önemli bir figür olduğundan bir şekilde Buddha'ya dua eden insan sayısının 500 milyonun çok üzerinde olduğu söylenebilir.

Hindistan sonraki asırlarda da yeni dinler doğmaya devam etti. Pencab dilinde öğrenci demek olan *Sih* kelimesinden türeyen Sihlik 16. asırda Guru Nanak Dev (1469-1538) tarafından kuruldu. Bundan sonra gelen dokuz Guru inancı devam ettirdiler. Son Guru Gobind Singh (1666-1708) kendi yerine bir Guru belirlemek yerine inananları Sihliğin Kutsal Kitabı olan *Guru Granth Sahib*'e bağlanmalarını istedi. Sih inancı İslâm ile Hindu geleneğinin bir sentezi gibidir. Tek bir Tanrıya inanmalarıyla Hindulardan, reenkarnasyona inanmalarıyla da Müslümanlardan ayrılırlar.

Asya dinlerine yakın oldukları bir nokta da kendi dinlerini tek doğru olarak görmemeleri başka inançların da doğrudan pay taşıdıklarına inanmalarıdır. Bu sayede aralarında zaman zaman çatışmalar olsa da genel olarak Hindu toplumu ile kaynaşmış gibidirler. Kanlı kurban kesinlikle yasaktır. Oruç, hac, nehirde yıkanmak gibi ibadetleri kabul etmezler. İbadetleri sabah meditasyonudur ama bunun da belli bir gün veya kurala dayandığı söylenemez. Budizm Tasavvuf veya Hinduizm'de yaygın olan münzevilik hoş görülmez. Evlenmek çocuk yapmak teşvik edilir. Din adamları denilebilecek bir örgütlenme ağı bulunmamaktadır. Sihlerin takması gereken bazı nesneler vardır. Tanrı'ya olan bağlılıklarını belirten bilezik veya hançer gibi... Ama bu kuralarla uymayanlar cemaat dışına da çıkarılmazlar. Sihlik tarihsel süreç içerisinde savaşçı özellikler de kazanmıştır, zira dünyevi işlere karışmayan

Hint dilerinin aksine Sihlik "dünyaya doruluk ve adalet getirmek için savaşı" kutsar. İngiliz idaresi zamanında Hint ordusunda çok sayıda Sih yer almıştır. Sih erkekleri saçlarını göstermemek için bir türban takarlar. Bugün dünya üzerinde 20 milyondan fazla Sih olduğu tahmin edilmektedir.

Eğitim

Budizmin yayılmasından sonra Hindistan'da eğitim alanında bazı yenilikler başladı. *Vihara* adı verilen manastırlarda ömür boyu süren bir eğitim anlayışı vardı. Eğitimin amacı kişinin ruhsal olarak aydınlanmasıydı. Her öğrencinini diyaletik ve mantık biliminde ilerlemesi gerekmekteydi. İleri aşamalarda ruhsal dinlenme eylemi olan meditasyona geçilirdi. Budizmin doğası gereği öğrenciler arasında rekabet, kazanma veya başarılı olma hedefleri bulunmuyordu. Öte yandan tüm bu mistik atmosfere karşın Budist manastırlar öğrencilere aritmetik, tıp, mimarlık gibi pozitif konularda da bilgi vermekteydiler. Budist eğitim yaygın değildi ve gerçekten isteklilerle sınırlandırılmıştı. Her kasttan öğrenci kabul etmekle birlikte kız çocukları nadiren manastırlara kabul edilmekteydiler. Buna karşın Hindu eğitimi çok daha kitleseldi. Patşalas adı verilen ilkokul seviyesindeki okullar herkese açıktı. Burada kum üzerine yazı yazarak alfabe öğretilmekteydi. Hint eğitimin farklı yanı ilkokullarda aritmetiğin zorunlu ders olmasıydı. Modern öncesi çağlarda hiçbir ülkede matematiğe Hindistan'da olduğu kadar önem verilmemişti. Hindistan'ın bu güne bilgisayar yazılımlarında büyük yetenekler yetiştirmesi bu geleneğin bir devamı olmalıdır. Yunan matematiğinin öncüsü olan Thales ve Pyhtagorasın dahi matematik teoremlerini Brahmanlardan öğrendikleri iddia edilmektedir. Pythagoras'ın ruh göçüne ve insanların bir sonraki hayatlarında başka bir canlı olarak dünyaya geleceğini düşünmesi bu Hint bağı iddiasını güçlendirmektedir. Ortaçağ Hindistan'ında *Nalanda, Takşila, Ujjain, Vikramşila* Hindu üniversiteleri sanat, mimarlık, tıp, gramer, felsefe, astronomi, aritmetik alnında oldukça kaliteli bir eğitim verilmekteydi. Hindistan'ın pozitif bilimlerdeki gücü manevi arınmaya odaklanmış Budist manastırlardan ziyade Hindu okullardan kaynaklanmış gibidir.

Bilim ve Teknik

Antik Hindistan matematik ve astronomi gibi disiplinlerde zengin bir birikime sahip bir ülkeydi. Hintliler rakamların kutsallığına ve doğanın matematikle anlaşılabileceğine inanıyorlardı. Her tanrının uğurlu sayısı vardı. Günümüzde evrensel olarak kullanılan ve Arap rakamları adı verilen sayı sistemi Hindistan kökenlidir. Hint sisteminin matematiksel işlemeleri nasıl pratik bir hale getirdiğini daha iyi anlamak için Romen rakamlarının matematiksel hesaplar için kullanışsızlığını hatırlamak yeterli olacaktır. MCMDCCCIX (1989) ile LCCCIX (89) sayısını Romen rakamlarıyla çarpmayı düşünmek bile bu rakamlarla hesap yapmanın zorluğunu kanıtlamaktadır. Hint rakamları 8. asırdan sonra Araplarca benimsendi ve 11. Asırda da buradan Avrupa'ya taşındı. Hint matematiğinin dünyaya en önemli armağanlarından biri de sıfır rakamıydı. Sıfır rakamı için Bâbilliler de bazı işaretler kullanmışlarsa da sıfırı Hintliler gibi gerçek bir rakam olarak betimlememişlerdi. Sıfırın en büyük avantajlarından biri de 100 bin ve üzeri sayıların yazımını kolaylaştırmasıydı.

Günümüzdekiyle bire bir aynı olmasa da satranç da Hindistan'da icat edilmişti. Satranç sözcüğü Sanskrit dilinde dört koldan oluşan ordu anlamına gelen *cáturaṅga*'dan gelmektedir. Satranç oyunu 6. asırdan İran'da tanınmaya başlandı. Buradan da Araplar vasıtasıyla dünyaya yayıldı.

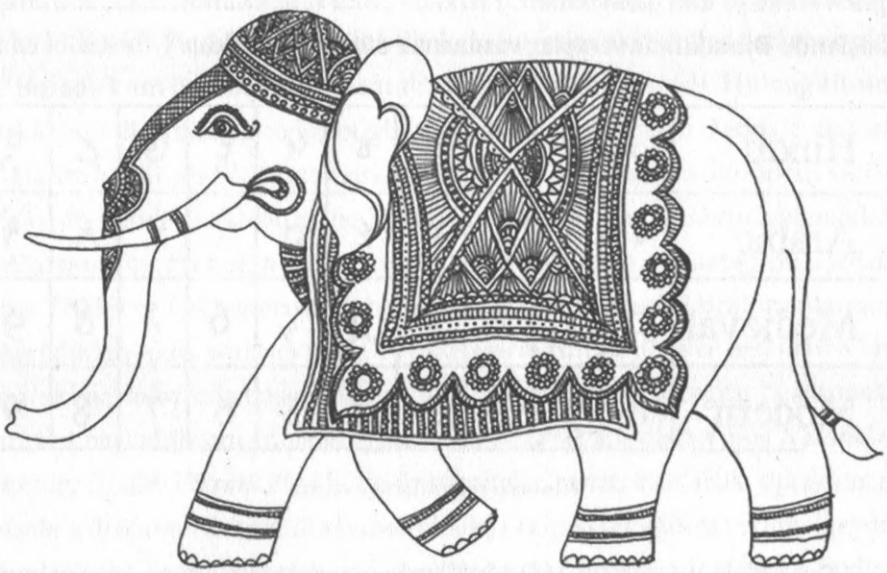
Hindu	০	১	২	৩	৪	৫	৬	৭	৮	৯
Arabic	٠	١	٢	٣	٤	٥	٦	٧	٨	٩
Medieval	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Modern	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9

Modern rakamların evrimi.

Hint tıbbının temelini MÖ 1500'lerde yaşadığı tahmin edilen Sushruta Samhita adlı bir hekime dayanmaktadır. Ama asıl gelişimi MÖ 6. ve 2. asır-

lar arasında bir dönemde yaşadığı tahmin edilen ve Hindistan eczacılığının babası kabul edilen hekim Çaraka zamanında geliştirilen *Āyurveda* sistemiydi. Hastalıkları dışarıdan gözlemlerle anlaşılmaya çalışıldığı zamanlarda Hindistan tıbbı insan vücudunun bütünüyle tanımaya çalışması ve iç organlarında incelemesiyle diğer tıp gelenklerinden ayrılmaktaydı. Budist bir hekim olan Vāgbhata şifalı ilaçları tanıttığı Sanskrit dilinde yazdığı şiirlerle ünlüydü. Vāgbhata'ya göre hastalıkların %85'i hiçbir hekim müdahelesi olmadan da iyileşebilirdi.

Hint biliminin zirve isimlerinden biriydi Āryabhaṭa (MS 476-550) idi. Hem Hindu hem de Budist eğitimi alan Āryabhaṭa'nın eserleri *Aryabhatiya Arya-Siddhanta* günümüze kadar ulaşmıştır. İslâm alimleri tarafından Arapçaya çevrilen ve İslâm astronomisini doğrudan etkileyen bu çalışmalarda pi sayısının ve Güneş tutulmalarının zamanlarının doğru olarak hesaplandığı görülmektedir. Günümüzde kullanılan sinüs, kosinüs terimlerini ilk kullanan da oydu. Diğer büyük astronom ve matematikçiler arasında Varāhamihira (505-587) Brahmagupta (598-670) Bhāskara (600-680)saylabilir. Sıfır sayısıyla bilinen ilk işlemler Brahmagupta'nın eserlerinde karşımıza çıkmaktadır. Brahmagupta cebrin öncüsüydü ve Pi sayısını doğru olarak hesaplamıştı.

Kumaşlarla süslenmiş Hint Fili

Tekstil

Hindistan ilk ve ortaçağların en büyük tekstil üreticisiydi. Arkeolojik verilere göre MÖ 6000'lerden itibaren Hindsitan'da pamuk ekimi vardı. Pamuğun Harappa Medeniyetinden Mezopotamya ve Mısır'a yayıldığı düşünülmektedir. Pamuk, koyun keçi yününden veya deriden elbise giymekten çok daha rahat olan kumaş elbiselerin yapılmasını sağlıyordu. Pamuğa bağlı olarak dokuma sanatı daha incelikli bir noktaya gelmişti. Keşmir keçisi denen türün yumuşak tiftikleri, ipekli ve pamuklu kumaşlarıyla Hindistan modern çağların başına kadar tekstilde rakipsiz konumunu sürdürdü ve Batılı komşularına ipek ve pamuklu kumaş ihraç etti. Farsçadaki ipek sözcüğünün (ibrişim) Hintçe *reşam*'dan gelmesi bu ticareti kanıtlamaktadır. Dakka ipek üretimiyle ön plana çıkarken; Benares, kıymetli gümüş ve altın sırma kumaşlariyle meşhurdu. Alacalı boyama usulü, güney Hindistan'da ortaya çıkmıştı. İngiliz hakimiyetinin hemen öncesinde Hindistan'da 10 milyon işçi tekstil sektöründe çalışmaktaydı. Kolonyal dönemde başta tekstil sektörü gerilemişse de Gandhi hareketinin de etkisiyle tekstil üretimi Hindistan'da yeniden canlandı. Gandhi her Hintliyi İngiliz tekstil ürünleri almak yerine evinde dokuma tezgahı kurarak kendi elbisesini dikmeye davet etmişti. Kendisi de boş zamanlarında iplik eğirip kumaş dokumaya başlamıştı. Günümüzde bağımsız Hindistan bayrağında dokuma tezgahının çarkı yer almaktadır. Bu hem Hindistan'ın tekstil sektörüne verdiği önemi hem de dinsel bir sembol olan çarkı temsil etmektedir.

Seçilmiş Kaynakça

BHAGAVADGİTÂ, Kutlu Ezgi, çeviren Sevda Çalışkan, İmge Kitabevi, Anara 2001.

IFRAH, Georges, Hint uygarlığının Sayısal Simgeler Sözlüğü, Çeviren Kurtuluş Dinçer, Tübitak Yayınları, Ankara 1998.

KAYA, Korhan, Hinduizm, Dost Kitabevi, Ankara 2001.

KULKE, Hermann, Hindistan Tarihi, İmge Kitabevi, çeviren Muhsin Özcan, Ankara 2001.

ÇİN

Çin Seddi

Romalılar tüm dünyanın hâkimi olduklarını düşünürlerdi. İranlılar da öyle. Zamanla birbirlerini eşit bir imparatorluk olarak kabul etmek zorunda kaldılar. Ancak ilk ve orta çağların en büyük gücü gerçekte ne Romalılar ne de İranlılardı. Gerek nüfus gerekse teknolojik açıdan Çin, modern asırlara kadar dünyanın en büyük gücüydü. Çin tarımda Mısır'ı, Mezopotamya'yı hatta

tüm Akdeniz dünyasının toplamını geride bırakacak bir insan gücüne ve artı ürüne sahipti. MÖ 206'da inşa edilmeye başlanan Çin Seddi bu muazzam güce tanıklık etmektedir. Tsin hanedanı döneminde (MÖ 221-MS 206) 300 bin işçinin çalıştığı Çin Seddi'nin 3000 km'lik kısmı tamamlanmıştı. Farklı zamanlarda ve farklı hanedanlar tarafından sürekli eklemeler yapılan settin toplam uzunluğu 6700 km'yi bulacaktı (dünyanın çapı 42.000 km'dir). İlk imparatorlardan Huang-Di'nin mezarı için 700.000 işçi seferber edilmiş ve mezarlığa her birinin yüz hatları farklı olan 6000 asker heykeli yapılmıştı.

Çin Neolitiği- hiçbir bağlantı olmamasına karşın- Ön Asya Neolitiği ile hemen hemen aynı zamanlarda benzer aşamalardan geçmiştir. Tarımın başladığı ilk bölgelerden biri olan Çin'de buğday ve arpa yetişmiyordu. Ama pirinç, Ön Asya'da tarımın başladığı dönemlerle aynı zamanlarda yaklaşık MÖ 10.000 dolayında kültüre alınmıştı. Pirinç tarımı, buğday ve arpa tarımından oldukça farklı bir örgütlenme gerektirmekteydi. Buğday tarımı yılda en fazla iki-üç ay çaba gerektiren bir uğraştı.

Ekim ve hasat zamanlarının haricinde tarlaları yabani domuzlardan veya çekirgelerden korumak, yabani otları temizlemek dışında yapacak fazla bir iş yoktu. Oysa pirinç tarımı yıl boyu dikkat ve sürekli sabır isteyen bir uğraştı.

Çeltiğin hazırlanması ve çeltikteki suyun seviyesinin korunması başlı başına bir uzmanlık olayıydı. Buğday tohumları saçılıp, orakla topluca biçilirken, pirinç fidanları tek tek ekilip toplanıyordu. Pirinç tarımının uzmanlık ve konsantrasyon isteyen bu niteliği, Çin'de tarlalarda kölelerin çalıştırılmamasının ve en alt köylü sınıflarda bile eğitime önem verilmesinin en büyük sebebiydi. Çakmaktaşı Çin'de azdı ama toprağın zaten yumuşak ve löslü olması nedeniyle tarımın gelişiminde bu çok büyük bir engel teşkil etmemişti. Mezopotamya'ya yakın bir dönemde MÖ 4. binde çömlekçi çarkı icat edilmiş ve seramik kültürü hayli ilerlemişti. Zaten ileride Çin dünyanın en önemli seramik üreticisi ve ihracatçısı olacaktı. Köpek, domuz, at evcilleştirilmişti. Mezopotamya'ya göre gecikmeli olsa da MÖ 2 bin dolayında Bronz Çağına geçilmişti. MÖ 2000 civarında yazı kullanılmaya başlandı. Çinliler aslında Güneş takvimini de biliyorlar ama Ay takvimini kullanmayı tercih ediyorlardı. Daha MÖ 1500 civarında ipek üretimi başlamıştı.

Siyasi Tarih

Çin'de yazı MÖ 2. binden beri bilinmekteyse de elimize ulaşan en eski tarih kitapları MÖ 1. asra aittir. Bu kitaplar kendilerinden iki bin sene kadar önceki krallar, hanedanlar ve tarihi olaylar hakkında bilgi vermekteyseler de bunlara ne ölçüde güvenileceği tartışma konusudur. Çin'i yöneten 20 kadar hanedanın her birine burada değinmeye gerek yok. Ancak birkaç önemli hanedanın rolüne değinilebilir. Örneğin MÖ 221-206 arasında hüküm süren *Ch'in* veya *Ts'in* hanedanı kısa ömürlü olmasına rağmen tüm Çin'i ilk kez bir çatı altında birleştirmesi ve ülkeye adını vermesi açısından önemlidir. Ardından kurulan Han Hanedanı (MÖ 201-MS 220) dört asır süren istikrarlı bir idare sergilemişti. Han Hanedanı İmparatorları yoksul halkı aristokrasiye karşı koruyan yasalar çıkararak geniş kitlelerin desteğini sağlamaya çalışmışlar, Çin seddini ilerletmişler, saban tarımını yaygınlaştırmışlardı. Çin bu dönemde etki alanını Vietnam, Kore ve Orta Asya'ya yaymaya başlamış ve Roma İmparatorluğundan daha geniş bir araziye yayılmıştı. Han hanedanı sonraki nesiller için romantik bir altın çağ olarak hatırlanmaktaydı. Bugün Çinliler kendilerine hâlen *Han ulusu* demektedirler.

Han Hanedanının son dönemlerinde zengin toprak aristokrasisi kendi gücünü genişletmek için İmparatorun yetki alanını kısıtlamaya çalıştı. Zengin-yoksul uçurumunu engellemek isteyen imparatorlar şahsi arazilerin dönümlerini sınırlayarak bir toprak reformu yapmaya çalıştılar.

Ancak bu adımları, ordunun belkemiğini oluşturan aristokrasiyi saraya yabancılaştırdı. İç çatışmaların ve Han Hanedanının yıkılmasının ardından Çin üç farklı hanedanın hüküm sürdüğü bir parçalanma dönemine girdi (MS 220). Bundan sonraki asırlar boyunca Çin'i yeniden birleştirme çabaları geçici bazı dönemler haricinde başarılı olamadı. 378 yılında bölünme kalıcı hale geldi. Kuzey Çin'de Bei-Wei; güneyde ise Liu-Song hanedanlığı kuruldu. Kuzey ve Güney arasındaki ayrım tesadüflere dayalı değildi, iki Çin bambaşka bir kültürel atmosfer içindeydi. Güney Krallığı kadim Çin geleneklerini, Konfüçyusçu ahlak öğretisini benimsemiş şehirleşmiş bir ülkeydi ve Güneyliler kendilerini gerçek Çinli, kuzeylileri ise sonradan Çinlileşmiş barbarlar olarak görüyorlardı. Kuzey Çin halkı ise daha çok göçebelerden oluşmaktaydı. Türklerle, Korelilerle ve diğer Asya halkları ile daha sıkı ilişki-

ler içindeydiler. Kadınların evlerinden çıkmalarına hoş bakılmadığı güney'in aksine kadınlar, Kuzeyde sosyal hayatın önemli bir parçasıydılar. Dinsel alanda da kuzeyliler farklı düşüncelere ve yabancı etkilere daha açıklardı. Taoizmin, Budizmin ve Konfüçyus öğretisinin sentezlendiği karma bir inanca sahiptiler. Sınırda oldukları için askeri yetenekleri Güneylilerden daha üstündü. Ancak bu durum kuzeyde generallerin sürekli darbeler yapmasına ve yönetimin daha da istikrarsızlaşmasına neden oluyordu. Kuzeyli insanı Çin tarihlerinde sabırsız, aceleci yapısıyla ağırbaşlılığıyla tanınan Güney insanının tam zıttı olarak tarif edilmiştir.

Çin'in büyük bir güç olarak yükselmesi için güneyin kent ve bürokrasi kültürü ile kuzey'in enerjik askeri geleneğinin birleşmesi şarttı. Nitekim 581 yılında kendi hanedanını (*Sui*) kuran Yang-Jian (541-604) askeri gücüne politik zekâsını da ekleyerek Çin'i yeniden birleştirmeyi başardı. Çin'in dağılması gibi yeniden toparlanma sürecinin de Roma İmparatorluğu'yla aynı dönemlere denk gelmesi ilginçtir. Yang-Jian'ın Çin'i birleştirmeye çalıştığı yıllarda Doğu Roma İmparatoru Justinianus (527-565) da Batı topraklarını geri almakla uğraşmaktaydı. Ancak Çin'deki girişim daha kalıcı olurken Romalılar eski sınırlarına ulaşma çabaları başarısızlıkla sonuçlanacaktı. Sadece askeri başarılarına güvenmeyen Yang-Jian kendi iktidarını meşrulaştıran el ilanlarından 300.000 adet çoğaltıp halk arasında dağıtmıştı. Bu olay tarihte daha önce eşi benzeri görülmemiş bir propaganda yöntemiydi ve Çin'deki okuryazarlık kültürünün ne ölçüde gelişmiş olduğunu gösteriyordu. Gerçekten de eski Çin "duvar gazetesi" adı verilen uygulamanın doğduğu ülkeydi. Fermanlar, kararlar ve önemli haberler şehir meydanlarına, hanların duvarına asılır halk bunları okuyarak gelişmelerden haberdar olurdu. Okuma yazma oranının daha düşük olduğu Ön Asya ülkelerinde bu tür duyurular genellikle davul çalan bir tellalın gür sesiyle duyurulurdu. Çin'in birliğini kalıcı hale getirmekte kararlı olan Yang-Jian kuzeydeki Sarı Nehir ile güneydeki *Yangtze* Nehri'ni birbirine bağlayan, yeryüzünde o döneme kadar bilinen en büyük kanal projesini başlattı. Kıyısında bir karayolunun ve yol boyunca posta istasyonlarının da bulunduğu bu kanal projesi 1500 km uzunluğundaydı ve inşaatında tarihçilere göre 5 milyon insan çalışmıştı. Kanal bittiğinde artık Çin'in kuzey ve güneyi fiziken birbirlerine bağlanmıştı.

Sui hanedanının başarılarını devam ettiren Tang hanedanı (618-907) imparatorları güney'in bilgeliği ile kuzey'in savaşçı yeteneklerini mükemmel bir uyum içinde birleştirdiler. Çin etkisi eski sınırları aşarak Tibet'i, Kore'yi ve Doğu Göktürk Kağanlığını kendi tesiri altına almaya başarmıştı. Çin'in düşmanı olan Japonya bile kendi isteğiyle Çin medeniyetini takip ve taklit etmek zorunda kalıyordu. Çin orduları artık Sāsāni İran'ının sınırlarına dayanmışlardı. Orta Asya Türk kabileleri ile ittifaklar kuran Tang İmparatorları onları kendi saflarına çekerek asimile etmeyi başarmaktaydılar. Romalılar da aynı yöntemi Germenlere uygulamayı denemişler ama nüfus güçleri buna yetmemişti. Çinliler ise kendi kültürlerini koruma ve yayma konusunda oldukça becerikliydiler. Hangi dine inanılırsa inanılsın Çinceden başka bir ibadet dilinin gelişmesine izin vermiyorlardı. Ele geçirdikleri bölgelerde yerel dillerin konuşulmasını yasaklıyor herkesin Çince isim almasını şart koşuyorlardı. Özünde insanlardan ve toplumdan kaçmayı öğütleyen Budizm bile Çin'de Konfüçyusçuluğun etkisine girerek toplumcu bir hüviyet kazanmıştı. Hindistan'dan getirilen bütün Sanskrit metinler hemen Çinceye çevriliyordu. Aslında kendilerini Yunanlı gibi görmek isteyen Makedonlar gibi komşu halklar da Çinli olmaya özenmekteydiler. İsimlerini değiştirip Çin kültürüne katılmak istiyorlardı.

Öte yandan tüm gücüne rağmen Tang imparatorları önemli askeri başarılar elde edemediler. Zaten mucit ve çalışkan bir halk olan Çinlilerin savaş sanatı üzerine bilinen ilk kitapları yazmalarına, dövüş sanatlarına önem vermelerine rağmen iyi askerler oldukları söylenemezdi. Tarihi kayıtlara göre yüz binlerce askere sahip olan muhtemelen yeryüzünün en büyük ordusuna sahip olmalarına rağmen 7. asırda Kore'deki küçük bir krallık olan Kogurya ile yaptıkları savaşlarda yenilmişlerdi. Tibetlilerin veya Türklerin 7-8. asırlarda yoğunlaşan istilalarını durduramıyorlardı. Başarılı generalleri genellikle köken olarak Çinli olmayan kişilerdi. Ülkede at sıkıntısı vardı ve bu iyi bir süvari sınıfının oluşmasına engel oluyordu. İyi süvariler de çoğu zaman güvenilmez olan sınır 'barbarlarından' sağlanmaktaydı. Belki de Çinlileri askeri teknolojide ilerlemelerini sağlayan askeri alandaki zayıflıklarıydı.

10. asırda Tang hanedanı uyrukların isyanları ve iç savaş sonucu yıkıldı ve Çin bir kez daha kuzey ve güney olarak ikiye bölündü. Kuzeyi Türkler

tarafından fethedilirken Güney, Moğolların gelişine kadar Song hanedanının denetimine girmişti (960-1279). Moğollar Çin'i 100 yıl kadar yönettiler. Bu dönem Çin için bir yıkım değil; tam aksine Çin kültürünün Avrupa'ya kadar yayılıp tanınması için bir fırsat olmuştu. Çin ipeklilerine ve seramiklerine rağbet artmış İpek Yolu canlanmış ve Çin bu ihracattan büyük kazançlar elde etmişti. Marco Polo gibi Çin'e giden –veya gittiğini iddia eden– Avrupalıların Çin hakkında anlattıkları hikâyeler coğrafi keşifleri başlatacak kuşağın hayallerini süslüyordu. Moğolların ardından yerli bir aile olan Ming Hanedanı (1368-1644) kuruldu ve Türk-Moğol döneminde önem kazanan Pekin'i (*Beijing*) başkent olarak seçtiler. Çin bir kez daha dünyanın en zengin ve güçlü ülkesi konumuna yükseldi.

Bundan sonra aslen Çinli olmayan Mançular, Çing adıyla da bilinen Çin'deki son hanedanı kurdular (1644-1911) Mançu hanedanı devrinde Çin Avrupalı ülkelerin yarı-sömürgesi haline geldi. Bu dönemde yaşananlar modern tarihin parçası olarak kabul edilmektedir.

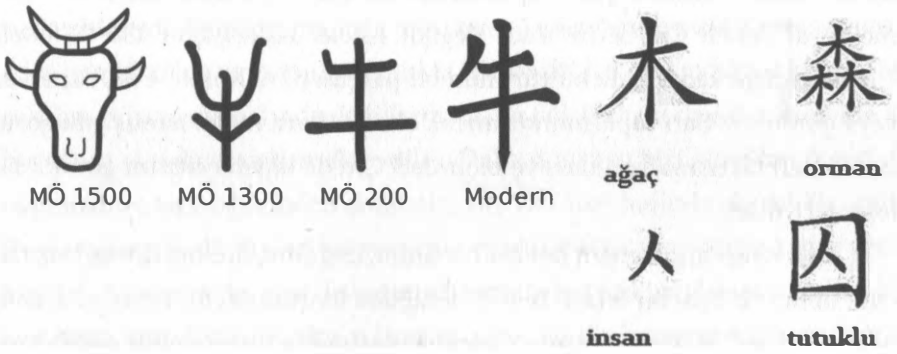
Dil, Yazı ve Edebiyat

Çince yabancılar için yeryüzünde öğrenilmesi en zor dil ve yazı sistemine sahip ülkelerden biridir. Çince yazmayı öğrenmek için binlerce ideogramı ezberlemek gerekmektedir. Bir bakıma Çin yazısı; Sümer ve Eski Mısır yazısının günümüzde yaşayan temsilcisidir diyebiliriz. Esi Mezopotamya ve Mısır'da olduğu gibi Çin yazısı da büyük ölçüde resimsel (piktografik) kaynaklıdır. Öte yandan yazı bir kez öğrenildi mi az sembolle çok uzun cümleler yazıya geçirilebilmektedir. Örneğin ağaç sembolü iki kez yazıldı mı tahta, üç kez yazıldığı zaman orman olarak okunur. Yazı yazmak Çin'de kutsal bir eylem olarak görülürdü. Kaligrafi sanatı da diğer sanatlardan üstün kabul edilirdi. Köylü aileler dahi çocuklarına mutlaka güzel yazı yazmayı öğretmeye çalışırlardı. Yazı eğitimi, dövüş veya askeri sanatların eğitiminin bir parçasıydı ve okunmaktan çok ruhu dinlendirmek için yazılırdı. Çin, tüm eski çağlar boyunca yeryüzünün okuma yazma oranı en yüksek toplumlarından biri olmuştu. 1774-1789 yıllarında yani "zararlı" bulunan tüm eser-

lerin yok edildiği dönemde 10.000 eserin yasaklanması ne kadar zengin bir edebiyat birikimi olduğunu göstermektedir.

Hindistan'daki Sanskrit-Prakrit ayrımında olduğu gibi Çin'de de farklı sınıflar aynı dilin farklı diyalektlerini konuşmaktaydılar. Çin tarihinde saray halkı ve yüksek bürokrasi mandarin Çincesi denilen özel bir dil konuşuyordu. Önemli eserler konuşma dili yerine bu diyalektte yazılmaktaydı. Çin edebiyatı oldukça zengindir ve hakkında geniş bilgi vermek bu çalışmanın sınırlarını aşar. Düz yazı olarak tarih, felsefe, Konfüçyüs öğretisini konu alan metinler kaleme alınmıştır. Çin tarih kitapları komşu haklar içinde temel kaynak olarak görülmektedir. Çince de "r" sesi olmadığı için, Türkler Çin kaynaklarında *Tu-kiu* olarak geçmektedir. Benzer şekilde İranlılar da (Persler) *Bosi* veya *Possu* olarak anılmaktadırlar. Türk tarihi için Çin yıllıkları oldukça önemlidir. Orhun Yazıtları'nın çözülmesi yazıtların bir yüzünün Çince olması sayesinde olmuştur.

Halkın en sevdiği alan ise şiirdi. Lirik özellikler taşıyan şiir sadece bir söz sanatı değil felsefi metinleri açıklayan bir edebiyat türü olarak görülüyordu. Ortaçağ'ın en büyük şairi olarak Li-Po (MS 701-762) kabul edilmektedir. Avrupa'yla hemen hemen aynı tarihlerde 14. asırda roman türü –batıdan bağımsız olarak- ortaya çıktı. Çin kendine özgü bir tiyatro geleneğine de sahipti. Dekorlara önem vermeyen Çin tiyatrosu, kostümlere ve akrobatik hareketlere, müzik eşliğinde danslara ağırlık vermekteydi. Bugün de Çinliler, akrobasi yeteneği isteyen spor ve sanat faaliyetleri ve kitlesel gösterilerde oldukça başarılıdırlar.

İnanç ve Felsefe

Çin düşünsel geleneği sürekli olarak parçalanıp yeniden birleşen bir ülke tarihi içinde şekillenmişti. Bu nedenle Çinliler, dünya tarihini bozulma ve yeniden kurulma çağlarının birbirini takip ettiği bir sarmal olarak hayal etmekteydiler. Çin kültürü, Çin siyasetinin kendine has bir geleneği de iktidar hırsının hor görülmesiydi. Yönetim sembolik olarak imparatorda olsa da aslında Çin devleti daima bir danışman-bürokrat ordusunca yönetilmişti. Ölene kadar tahtını koruma geleneği Çin'de yoktu. Çin tarihi tahtı bir sebep yokken bırakan ve kendi isteğiyle manastıra çekilen veya köyüne dönen imparatorlarla doludur. Bir Çin atasözü bu durumu "Vaktin geldi mi çekilmesini bil" diyerek özetliyordu. Bazı durumlarda ise İmparator artık tahtı bırakmaya "ikna" edilmekteydi. Başarısız olan veya bir savaşı kaybeden imparatorlar çoğu kez devlet adamlarının tavsiyesiyle tahttan çekilirler ve tahtlarını geri almak için yeni macera veya entrikalara girmezlerdi. Çin tarihinin "son İmparatoru" olan ve hayatı ünlü yönetmen Bernardo Bertolucci tarafından sinemaya aktarılan (film 9 Oscar almıştır) Pu-yi (1906-1967) ömrünü bir botanik bahçesinde bahçıvanlık yaparak tamamlamıştı. Bugün de Çin'de devlet başkanı önemli bir figür değildir. Dünyanın en büyük ikinci ekonomisi ve birinci nüfusuna sahip olan bu ülkenin devlet başkanlarının adını kimse bilmez veya öğrenme gereği duymaz. Çinli liderler kamuoyu önüne fazla çıkmazlar. Çin'de kişisel özelliklerini öne çıkarmaya başladığı hissedilen politikacıları eleyen bir iç mekanizma vardır.

Çin kültürünü dünyanın diğer bölgelerinden ayıran en önemli özelliklerden birinin başında Çin insanının davranışlarını yönlendiren felsefe gelmekteydi. Felsefe Çinlilerin "icadı" değildi. Ancak başka hiçbir ülke de felsefe Çin'de olduğu kadar halk kültürünün bir parçası olmamıştır. Eski Yunan'da veya günümüz Batı toplumunda ancak elit sınıflara mahsusmuş gibi görünen felsefi tartışma konuları ve biçimleri Çin'de köy hayatının günlük bileşenleriydiler.

Çinliler yaşamın hemen hemen her anını, doğumu, ölümü, dövüş sanatlarını, tıbbın vb belli bir felsefi temeli olduğuna inanmışlardı. Felsefenin önünü açan ilke Çin düşüncesinin doğruya ulaşmakta farklı yollar olabileceği ön kabulüne dayanmaktaydı. Çin'de hiçbir zaman varoluşun nedenlerini

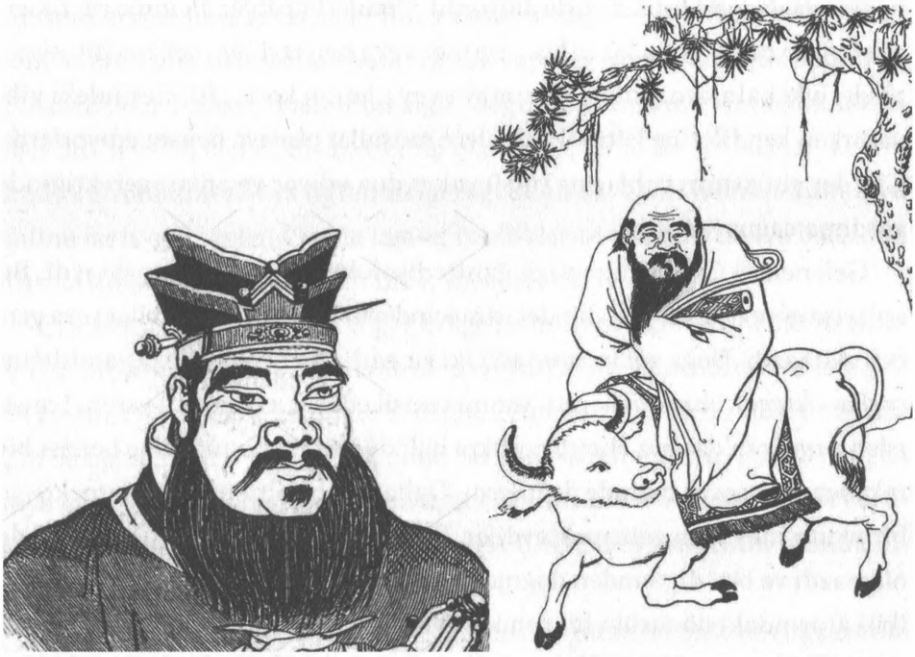
tümden açıklayan resmi bir inanç, herkesin kabul etmesi beklenen resmi bir din veya ontolojik bir açıklama olmamıştır. Bu nedenle bir Çinli aynı anda Buddha, Konfüçyus veya Lao-tseu'nun öğretisini benimseyebilmekte hepsinde doğruya ait bir parça bulabilmekteydi. Başka bir deyişle kişinin Buddha'nın öğretisinin kabul etmesi Konfüçyüs'ü yanlış bulduğu anlamına gelmemekteydi. Doğru bunların her ikisinin arasında bir yerde olmalıydı. Bu açıdan bakıldığında Çin düşüncesi inandıkları din haricinde bir doğru olabileceğini kabule yanaşmayan tek tanrılı Akdeniz halklarından tamamen farklı bir evreni yansıtmaktadır.

Yaşamın kaynağı hakkındaki düşünce Çin'de belirsiz daha doğrusu önemsizdi. Hindistan'da olduğu gibi Çinliler de "dünyayı kimin yarattığı", "yaşamın öncesinde ne olduğu" gibi sorularla ilgilenmemişlerdi. Asıl önemli olan dünyada sürülecek hayatın neye adanması gerektiğiydi. Başka bir deyişle Çin düşüncesi ontolojiye değil, dengeli ve huzurlu bir hayatın nasıl elde edilebileceğine odaklanmıştı. Geleneksel Çin dinleri ölümden sonraki yaşam hakkında da net bir fikir yürütmüyordu. Ölenlerin ruhlar âlemine geçtikleri düşünülüyordu. Ama bu ruhlar, cennet veya benzeri bir mekâna gitmiyor, aileleriyle kalmaya, onları korumaya veya Japon korku filmlerindeki gibi yaşarken kendilerine kötülük edenlere musallat olmaya devam ediyorlardı. Çinliler atalarının ruhlarına tütsü yakıp dua ediyor ve onları gerektiğinde yardıma çağırıyorlardı.

Geleneksel Çin düşüncesi doğanın diyalektiğini kabullenmekteydi. Bu anlayışa göre doğa sürekli bir değişim içindeydi ve hiçbir kalıcı bilgi veya gerçek olamazdı. Doğa *yin* ve *yang* adlı iki zıt eğilimin dengesiyle devamlılığını sağlamaktaydı. Tabiatın negatif yanını temsil eden *yin* ve pozitif yanını temsil eden *yang* İran'da veya Hıristiyanlıkta iyilik-kötülük arasındakine benzer bir rekabet veya savaş halinde değillerdi. Daha çok birbirlerine dönüşmekte ve bir uyum meydana getirmekteydiler. Daha doğrusu biri olmadan diğeri de olamazdı ve biri diğerinden doğmaktaydı. Rekabet halinde olmadıkları gibi ikisi arasındaki dönüşüm bir sonuca da varmayacak ve sonsuza kadar sürecekti. Çin inancında, iyiliğin sonunda yeryüzüne hâkim olduğu Mesihçi bir son savaş veya günahkârların hesaba çekildiği bir kıyamet kavramı yoktu. Herkes kendi günahlarını kendi vicdan azabı olarak kendisi çekmekteydi.

Çin'de gerçek felsefe hemen hemen Yunalılarla aynı dönemde doğdu. Çin'in yetiştirdiği en büyük düşünce insanı kabul edilen Konfüçyüs (Çince adıyla Kōng Fūzǐ) (MÖ 550-480) aslında bir felsefe veya din değil bir ahlak öğretisi geliştirmişti. Yine de onun sözleri Çin halkı tarafından kutsal bir sembol olarak benimsendi.

Konfüçyüs tarafından söylenen ya da söylendiğine inanılan her deyiş Çin halkı için yol gösterici bir rehber niteliğindeydi. Öte yandan Konfüçyus aslında aristokrat sınıfa hitap eden bir düşün adamıydı. En önem verdiği konu insanın hırslardan uzak disiplinli bir hayat sürmesi ve başına gelen olaylar karşısında ne olumlu ne de olumsuz bir tepkisellik içine girmesiydi. Kadının kocaya, halkın yöneticilere, çocukların ebeveynlere itaati sağlıklı bir toplumun temel şartıydı. Öğretisi öğrencileri tarafından halk arasında yayıldı. Konuşmalarının derlendiği Lun-Yu adlı derleme kutsal bir kitap olarak kabullenildi. 19.asrın modern düşünceli Çinli aydınları Konfüçyus öğretisini Çin halkını uyuşturmakla ve sömürgecilere itaat etmelerine sebep olmakla itham edeceklerdi.

Konfüçyüs (solda) ve Lao-tse (sağda). İki zıt dünya görüşünün insanlarıydılar. Konfüçyüs disiplin ve aklı, Lao-tse ise çoşkunluk ve ruhu temsil ediyordu. Çin halkı iki ustayı eşit derecede benimseyip fikirlerini sentezledi.

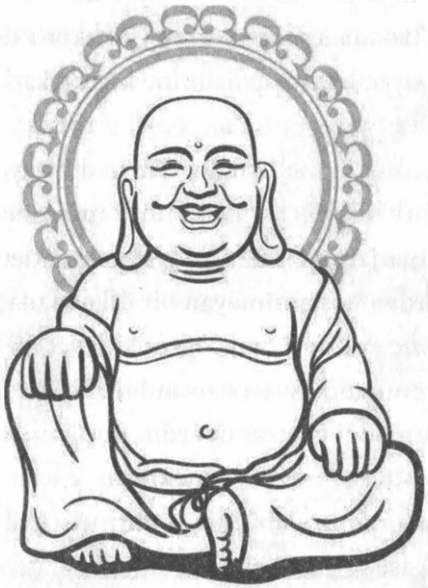
Konfüçyüs'ün şahsen de arkadaşlık kurduğu bir diğer büyük Çin düşünürü olan Lao-tseu (MÖ 604-531) ise aynı tarihlerde maddeci bir öğretinin temellerini atmıştı. Lao-tseu'ya göre evreni yaratan bir yaratıcı bulunmuyordu. Doğada hiçbir şey kalıcı değildi ve hiçbir şey de değişime direnemezdi. Öteki dünya diye bir yer de yoktu. Maddi dünyada erdemli olmanın anahtarını arayan Lao-tseu, dünyanın giderek bozulduğunu düşünüyor ve maddi servet biriktirmenin mümkün olmadığı geçmişin altın asırlarına geri dönülmesini arzuluyordu. Aristokrat sınıflara karşı olan Lao-tseu, Konfüçyüs gibi yöneticilere itaat edilmesi gerektiğini savunmamıştı.

Ölümünden sonra dinsel nitelikler kazanan öğretisi Taoizm adıyla tanındı ve Çin'deki büyük yoksul köylü isyanlarının ideolojik zeminini oluşturdu. Taocu rahipler büyü, simya, falcılık gibi işlerle uğraşmaktaydılar ve insanları ölümsüz yapacağına inandıkları bir iksir keşfetmeyi takıntı haline getirmişlerdi. Taocu rahipler hiçbir zaman bir ölümsüzlük iksiri elde edemediler; ancak "şifalı otlar" ve madenler üzerine yaptıkları deneyler, Çin tıbbının, eczacılığının ve kimyacılığının gelişimine büyük katkı sağladı.

Konfüçyüs ve Lao-tseu tarafından temelleri atılan Çin düşünce dünyasına eklenen son büyük okul Budizm'dir. Çin'in dünyaya açılması sonucu MÖ 1. asırdan sonra Çin'e ulaştığı sanılan Hintli misyonerlerin yaydığı yeni bir inanç biçimi olan Budizm aslında Çin gibi geleneklerine ve kendi geçmişine bağlı, yabancılardan hoşlanılmayan bir ülkede ulaştığı başarı ilk bakışta şaşırtıcı olabilir. Ancak Konfüçyüs öğretisi neticede bu dünyayla ilgiliydi ve yasalara saygılı olunduğu sürece insanların hangi metafizik deneyimler yaşadıkları konusuna ilgi göstermiyordu. Budizm ise ruhun yolculuğuna seslenen farklı bir ihtiyaca cevap vermekteydi. Zaten Budist rahipler genelde şehirlerin dışında münzevi bir hayat sürmekte ve halk arasına nadiren çıkmaktaydılar. Siyasetle ya da günlük olaylarla ilgilenmiyorlardı. Budizm böylece Çin halkına Çinli düşünürlerin vermediği bir arınma ve diğer hayatta kurtuluş umudu aşılayarak giderek ilgileri üzerine topladı. Budizm'i seçen birinin eski dinini terk etmek zorunda kalmaması sayesinde, dünyevi hayatın düzenlenmesinde Konfüçyüs'ü, metafizik deneyimlerde ise Buddha'yı örnek alan sentez bir inanç biçimi doğdu. Zaman zaman Budistlere baskı yapılmışsa da erken Çin tarihi boyunca Haçlı Seferleri ya da İslâm dünya-

sındaki mezhep savaşlarını andıracak derecede uzun ve kanlı din çatışması dönemleri olmamıştı.

Nitekim zamanla Budizm de Çin'e özgü bir biçim aldı. Özünde bireysel arınmaya dayalı bir öğreti olan Budizm, Çin'de imparatorun sağlığına duacı ve toplumun "daha iyi yönetilmesi için hükümdarlara yardımcı olmayı görev bilen" sosyal bir inanç biçimine evrildi. Budizm Çin gerçeklerine uyum sağlayarak çileci geleneklerini büyük ölçüde terk etti. Hindistan'da zayıf bir derviş olarak resmedilen Buddha figürlerinin yerini Çin'de şişmanlamış, gülümseyen hayat dolu bir Buddha almıştı. Çin imparatorları da karşılığında çok sayıda Budist manastırı inşa ettiler ve güçlü bir ruhban grubu oluşmasını sağladılar. Budizm ile Çin geleneğinin evliliğinin ilk ürünlerinden biri Budist rahiplerin ruhsal arınma maksatlı yaptıkları meditasyon hareketlerinden doğduğuna inanılan dövüş sanatı kung-fu'ydu.

Çin'e özgü 'şişman Buddha' figürü

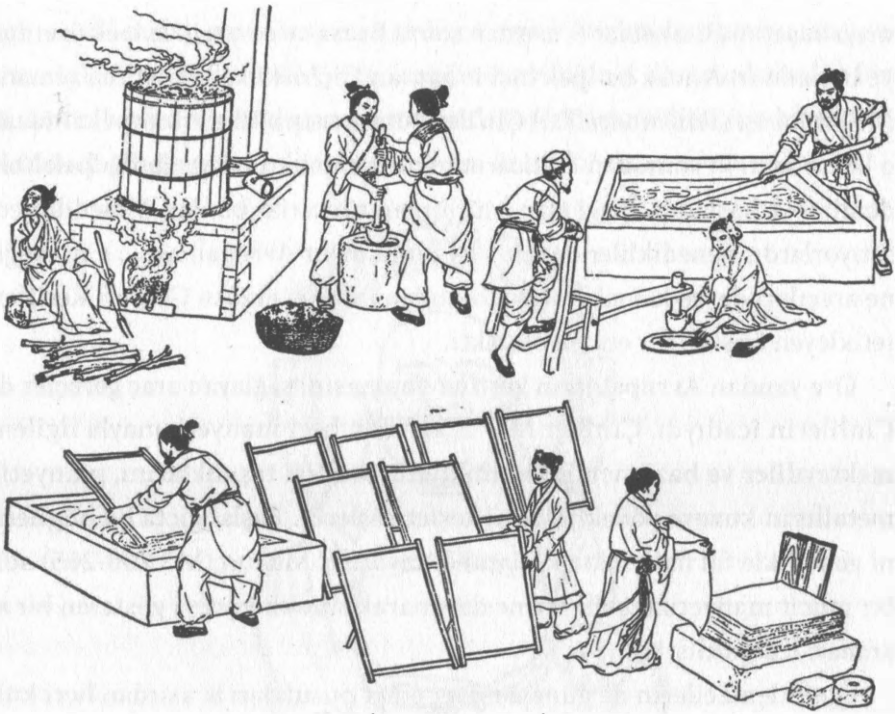
Bilim ve Teknoloji

Çin kesinlikle mucit bir ülkeydi. Sanayi Devrimi öncesi dünyasında Çinliler tarafından icat edilmemiş veya geliştirilmemiş pek az buluş ve icat vardır. Çin'in ilk başarısı henüz MÖ 1500'lerden itibaren ipek üretmesiydi. İpek kalitesi, rahatlığı dışında dayanıklılığı ile de çok önemli bir tekstil ürünüydü. Cengiz Kağan'ın askerlerine zırh yerine ipek gömlek giydirdiği söylenir. Romalılar İran üzerinden gelen ipeğe büyük miktarda para ödüyorlardı. İran'ı devreden çıkarmak için Bizanslılar, Seylan Adası'na kadar gelmişler ve ipeği deniz yoluyla ithal etmeye çalışmışlardı. Sonunda birkaç koza çalmayı başaran Bizanslılar 6. asırdan sonra Bursa ve çevresinde ipek üretmeye başladılar. Ancak bu ipek hiçbir zaman Çin'deki kadar kaliteli olmadı. Moğol Barışı (*Pax Mongolica*) Çin'den tüm Avrupa ülkelerine ipek ihracatı o kadar arttı ki sonradan bu ticaret hattına modern zamanlarda İpek Yolu denilmeye başlandı. İpeği alan Müslüman tüccarlar bunları Venediklilere satıyorlardı, Venedikliler de fahiş fiyatlara diğer Avrupalılara... Çin ipeğine aracıları devreden çıkararak doğrudan ulaşma arzusu Coğrafi Keşifleri tetikleyen önemli bir etmen olacaktı.

Öte yandan Avrupalıların keşifler yapmasını sağlayan araç gereçler de Çinlilerin icadıydı. Çinliler MÖ 2. asırdan beri manyetizmayla ilgilenmekteydiler ve bazı metallerin mıknatıs özelliği taşıdıklarını, manyetik metallerin kuzeye yöneldiklerini keşfetmişlerdi. Başlangıçta bu bilgilerini genellikle fal bakmakta kullanmaktaydılar. Ma Jun (MS 200-265) adlı bir mucit manyetizma ilkelerine dayanarak sürekli güneyi gösteren bir at arabası icat etmişti.

Çinli denizcilerin de güneyi işaret eden pusulaları 8. asırdan beri kullandıkları sanılmaktadır. Shen-Kuo (1031-119) adlı başka bir mucit gerçek manyetik merkez olan kuzeye göre ayarlanan bir pusula yapmıştır. Pusula denizcilik tarihini değiştirmiş, denizcileri sadece bulutsuz gecelerde gökyüzüne bakarak yön bulmaktan veya kıyıları takip ederek ilerlemekten kurtarmıştı. Pusula sayesinde artık açık denizlere açılmak, bulutlu gecelerde seyahat etmek mümkündü. Nitekim Çinlilerin pusula ve dümen sayesinde Avrupalılardan önce coğrafi keşiflere başladıklarını biliyoruz. Henüz pusula kullanılmadan önce de Çinliler Siyam Yarımadası'nı dolaşa-

rak MS 4. asırdan itibaren Hindistan'a gidip gelmeye başlamışlardı. Çin'de Budizm yayıldıkça Buddha'nın anavatanını merak eden yolcuların sayısı da artmıştı. Çinli denizciler 9. asırda Arabistan yarımadasının kıyılarına ve Doğu Afrika ülkelerine seyahat ederek çok talep edilen Çin mallarını satıyorlardı. Bazı eski haritalara göre Çinliler 1420'lerde Amerika'ya dahi gitmişlerdi. Ancak bunlar tam olarak kanıtlanmış değildir. Sonunda Çin imparatorlarının içe kapanmacı siyasetleri nedeniyle bu türden keşif hareketlerine son verildi.

Kağıdın yapım aşamaları

Önemli bir Çin icadı da kâğıttı. Efsaneye göre kâğıt, ipekten daha ucuz bir yazı malzemesi bulunmasını emreden İmparatorun emriyle Tsai Lun (MS 50-121) tarafından icat edilmişti. Kâğıt elde etmek için bitki artıkları, ağaç kabukları parçalarının suyla karıştırılıp kaynatılmasıyla bir tür selüloz hamuru elde ediliyordu. Elde edilen hamur sonra istenilen şekilde kesilip kurumaya bırakılıyordu. Kağıt o döneme kadar yazı yazılması için kullanı-

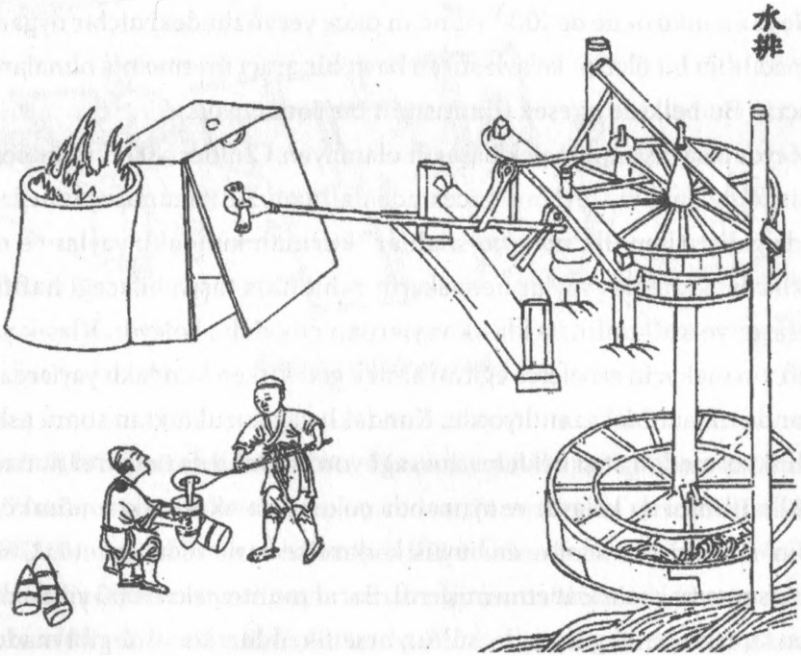
lan alternatif tüm icatlardan üstündü. Bir kere ucuz bir yöntemle elde edilebiliyordu. İkincisi hafifti. Parşömenlerden imal edilen bir kitabı taşımak zordur. Oysa kâğıttan yapılan kitapları çocuklar bile rahatlıkla taşıyabilmekteydi. Üçüncüsü yüzeyi papirüs gibi pürüzlü değildi. Bu özelliği resim çizilmesini kolaylaştırıyordu. Dördüncüsü yeniden eritilip üretilebilirdi. Kâğıt, Uygurlar tarafından Araplara, Araplar tarafından da 11-12. asırlarda Avrupalılara tanıtıldı. Zamanla tüm alternatiflerini silerek yazı dünyasının rakipsiz malzemesi oldu. Kâğıtla bağlantılı bir diğer Çin icadı da matbaa idi. Matbaada basılmış bilinen ilk kitap Buddha'nın öğretileriyle ilgili olan Prajñāpāramitā Sūtra MS 868 yılına aittir. Kuşkusuz bundan asırlar önce de Çinliler matbaada kitap basmaktaydılar.

Çin teknolojisinin asıl parlak buluşları mekanik ve askeri alanda oldu. Henüz Akdeniz dünyasında bilinmiyorken Çin'de su değirmenleri kullanılmaktaydı. Çelik üretimi Avrupa'dan 1500 sene önce MS 2. asırda başlamıştı. Yine Avrupa'da saat kulelerinin görünmesinden üç asır kadar önce 1090 yılında Su Sung tarafından ilk saat kulesi yapılmıştı. Çin icatlarının en ilginçlerinden biri ise MS 3. asırdan sonra kullanılmaya başlanan el arabasıydı. Ne Romalıların ne de 1000 yılından önce yeryüzündeki hiçbir uygarlığın taşımacılığı bu ölçüde kolaylaştıran basit bir aracı üretmemiş olmaları çok ilginçtir. Bu belkide at/eşek sıkıntısının bir sonucuydu.

Meydan savaşlarında pek başarılı olamayan Çinliler askeri teknolojinin gelişiminde Sanayi Devrimi öncesinde daima lider konumda olmuşlardır. Çin'de geliştirilen ilk "makine-silahlar" kurmalı kundaklı yaylar ve mancınıklardı. Kundaklı yaylar her askerin rahatlıkla taşıyabileceği hafiflikte silahlardı ve kullanılması klasik yaylardan çok daha kolaydı. Klasik yayda hedefi vurmak için senelerce eğitim almak gerekirken kundaklı yaylarda kısa zamanda uzmanlık kazanılıyordu. Kundaklı yay kurulduktan sonra askerin kendini yormadan atışı beklemesini sağlıyordu. Daha da önemlisi at üzerinde kullanılması da kolaydı ve aynı anda çok sayıda ok atmakta mümkündü.

Çin'in askeri teknolojiye en büyük katkısı ise barut oldu. Aslında Çinliler barutu savaşmak için icat etmemişlerdi. Barut muhtemelen 1000 yılına doğru Taocu simyacıların, güherçile, sülfür, arsenik, odun kömürü gibi maddeleri karıştırırken buldukları bir karışımdı. Taocu rahipler barutu büyü veya

ilaç yapmak için bulmuşlardı. Ama Taocu kitaplar, bu deneyler esnasında patlayan evlerden ve çıkan yangınlardan da söz etmektedir. Barut içindeki güherçile oranının ayarlanması zor bir işti ve gerekli oranın bulunması esnasında birçok kaza yaşanmış olmalıydı. 12. asır civarında barut artık Çin'de bambuların içinde dolduruluyor ve insanları eğlendirmek amacıyla gökyüzüne atılan havai fişeklerde kullanılıyordu. Ancak bu buluşun eninde sonunda savaşlarda kullanılacağı kesindi. Bambu yerine metal kalıplar dökülerek ilk "ateş boruları" icat edildi. Bunlar başlangıçta kurşun veya gülle atmayı amaçlamayan sadece düşmana alev püskürten silahlardı ve doğal olarak sadece yakın çarpışmalarda etkiliydiler. Zamanla uzaklara mermi fırlatmak daha tercih edilir bir yöntem oldu. Mekanizma basitti; ateş borusunda ısınan karışım dışarı çıkmak için namluya konan gülleyi dışarı fırlatıyordu. Bazen gülle yerine çiviler de kullanılıyordu. 1264 yılında Çin'de mühendisler bir tür roket olan "ateş faresini" ardından da benzer bir yöntemle tüfekleri icat ettiler. Buradaki mantık; ateşin harlayan tarafının düşmana değil silahı kullananın tarafına yönelmesiydi. Böylece fırlatılan nesne çok daha uzağa gidebilmekte ama fırlatan kişiyi de kavurabilmekteydi.

Sıcak bir fırının el değmeden açılması için çarklara bağlı yapılmış otomatik kapı. 14. asır.

Bunun önüne geçmek için roketin arkasına bir fünye koydular ve insan eliyle atmak yerine sabit rampalar kullanmaya başladılar. Roketlerin ucunu sivrilterek geri tepme hızını arttırdılar. Sonuçta elde edilen roketler pek isabetli olmasalar da yüzlercesi birden atıldığında kuşatılan kaleleri yerle bir edebiliyor, düşman ordularında büyük paniğe yol açabiliyorlardı. Bu silahlar Moğolların elinde gerçek bir ölüm makinesine dönüşmüşlerdir. Tarihi kaynaklar Moğolların birçok roketi yan yana bağlayarak aynı anda ateşledikleri modern *katyuşa*ları andıran silahlar kullandıklarını yazmaktadır.

Tıp

"Alternatif" Çin tıbbının bilimsel açıdan bir değeri olup olmadığı günümüzde de tartışılmaya devam edilmektedir. Ancak Çin tıbbının modern Batı tıbbının yanında bütün çağlar boyunca ayakta kalabilmiş tek ekol olması bir şeyler ifade ediyor olabilir. Çin tıbbı 17. asırdan beri Avrupa'da tanınmakta ve uygulanmaktadır. Günümüzde de batı ülkelerinde özellikle vücut ve baş ağrıları ile sindirim sistemi kaynaklı hastalıklarda Çin tıbbına başvurulduğu görülmektedir. Çin tıbbı hastalıkları birer lanet olarak gören Mezopotamya geleneğinden, hastalıkların sebeplerini araştırmaya yönelmesiyle ayrılmaktadır. Çin tıbbının temelini akupunktur adı verilen vücudun belli sinir uçlarına yapılan iğneli tedavi oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra şifalı otlar, sıcak su tedavisi gibi başka araçlara da başvurulmaktadır. Ancak Çinliler hiçbir ilaç ve cerrahi müdahalenin tek başına hasatlıkları iyileştirici gücü olduğuna inanmamışlardır. Kişinin gerçekten iyileşebilmesi için, ruhsal açıdan dengeli, hırslardan uzak, sağlıklı beslenen, meditasyona dayalı bir hayat sürmesi gereklidir. Çin tıbbı özellikle Taocu felsefeye bağlı olarak gelişmiştir.

Çin Ortaçağ'da "şifalı bitkilerin ülkesi olarak bilinmekteydi. MÖ 2700'lerde yetiştirilmeye başlanan çay (Çince çá) Avrupa'da ipeğe göre oldukça geç tarihlerde 1600'lü yıllarda geldi ve başlangıçta baş ağrılarını geçiren bir ilaç olarak eczanelerde satıldı. Sonradan bu bitkiye alışan İngilizler çayı kendi ulusal kültürlerinin vazgeçilmez bir parçası haline getirdiler. Bir diğer "şifalı Çin bitkisi" de Hindistan yoluyla İran'a oradan Avrupa'ya getirilen kâfur

ağacı (Hintçe; *kapūra*, Farsça; *kâfur*, Latince; *camphora*) daha doğrusu bu ağacın kristalleşen özüydü. Bu ağacın soğuktan veya ağacın ihtiyarlamasından dolayı kristalleşen yağı merhem yapılarak vücuda sürülürdü.

"Çin tıbbı" akupunktur

Sanat

Çin mimarisi, mimariyle ilgilenmeyenlerin dahi ayırt edebileceği özgün bir forma sahiptir. Ağacın bolluğu nedeniyle mimarinin ana unsuru her zaman ahşap olmuştur. Çinliler ahşap sütun ve kirişlere dayanarak çok katlı evler (ko) inşa etmişlerdi. Binanın yukarı doğru hafiflemesi için –Mısır *mastaba*larındaki ilkeye benzer olarak-her katı bir alttakinden daha küçük yapmışlar, hafifliği arttırmak için pencereleri kağıtla kaplamışlardı. Tang Hanedanı döneminden sonra çatıları yukarı doğru kaldırma modası başlamıştır. Çin heykel sanatı da oldukça ileridir. Bronz heykellerdeki ustalık kadar, pişmiş toprak (terra cota) heykelciliği de mükemmeldir. Terra Cota heykel koleksiyonlarına en iyi örnek en başta söz ettiğimiz binlerce farklı askerin gerçek boyutlarda ve her biri farklı bir yüzle yapıldığı İmparator Huang-Di'nin mezarıdır. Şimdiye kadar kazılan alanda 1000 asker 35 at ve bir savaş arabası bulunmuştur. Kazının sonunda 6000 askere ulaşılacağı tahmin edilmektedir.

Çin tarzı aslan (şişi). Orta Asya'dan imparatorlara hediye olarak sunulan aslanlar Çin'de daha ziyade Budistlerin sahiplendiği bir simgeydi. Budist tapınakların sarayların girişinde kapı koruyucusu olarak aslan heykelleri konulurdu.

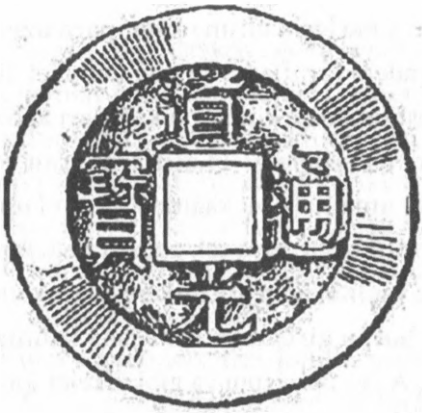
Xian'da bulunan Terra Cota ordusundaki her biri bir insan boyunda ve farklı yüz hatlarına elbiselere sahip olan askerler. Ahşaptan yapılmış olan silahları zaman içersinde çürümüştür.

Çin sanatı, dünyayı sanıldığından daha fazla etkilemiştir. Günümüzde İslâm sanatları denilince akla gelen dalların (ebru, çini, rugan, tezhip, minyatür vb) çoğu Çin kökenlidir. Çin kökenli sanatların başında seramik gelmektedir. Çinlilerin geliştirdiği sır altı tekniği ile yapılan seramikler Abbasîler Çağı'ndan itibaren İslâm ülkelerinde sevilen ürünler arasındaydı. Aslında sırlı seramikler Mezopotamya icadıydı. Ancak Romalılardan kurşunla sır-

lanmış seramikler ithal eden Çinliler bir süre sonra bu sanatın en iyi ustaları haline geldiler. Ming Hanedanı dönemine ait 600'den fazla Çin ve Çin etkili Japon seramiği bugün Topkapı Saray'ında bulunmaktadır. Yine adını Çin'den alan çinîlerde İslâm mimarisinde özellikle dış cephe süslemelerinde çokça kullanılmıştır. İznik çini ve seramiklerinde Çin etkisini görmek mümkündür. Çin manzara resmi geleneği de Müslüman ülkelerde rağbet görmüştür. Kâğıdın icadıyla gelişen ebru sanatı da aslen Çin kökenlidir. Özellikle insan figürü kullanmak istemeyen Müslüman sanatkârlar Çin manzara resmi ve ebru sanatını tercih etmişlerdir. Öte yandan insan figürü kullanılan minyatür sanatında özellikle de İran minyatüründe Çin etkisi göze çarpmaktadır. Çin ejderhası İslâm minyatüründe de sevilen bir figürdü. Çin sanatı 17. asırdan sonra Avrupa kültürünü de etkisi aslına aldı. Çin manzara resmi bazı Avrupalı ressamları etkilemişse de bu İslâm ülkelerindeki kadar yoğun olmamıştır

Madeni ve Kâğıt Para Üretimi

Avrupa-merkezli tarih kitaplarında madeni paraların, Lidyalıların icadı olduğu öğretilir. Bu iddia Akdeniz tarihi için doğru olmakla birlikte Doğu Asya için geçerli değildir. Aslında Çin'de sikke üretimi Lidyalılardan bir iki asır önce başlamıştır. İlk önceleri her şehir farklı biçimde sikke kestiriyordu. Tsin hanedanı zamanında sikkeler daire biçimde ve ortaları delik sikkeler olarak dökülmeye başlandı. Ortadaki delik sikkelerin çubuk kara veya iplere geçirilip kolay taşınmasını sağlıyordu. Sikkenin kenarları aşınmayı önlemek için daha kabarık yapılıyordu ki bu aslında günümüz madeni paraların stiline oldukça yakındı. Akdeniz Dünyası'nda kullanılan darp metodu Çin'de hemen hemen hiç kullanılmamış, sikkeler yalnızca kalıplara dökülerek imal edilmiştir. Altın ve gümüşten ziyade hammadde olarak bronz tercih ediliyordu. Çin madeni paralarına duyulan ilgi o kadar yoğundu ki Japonya'da halk içine kurşun, nikel katıldığı için yerli paraları tercih etmiyor, Çin paralarını kullanıyordu. Sonunda Japon imparatorluğu, Çin paralarının kullanımını yasaklamak zorunda kalmıştı.

Ortası delik Çin sikkesi

Çin sikkelerini Akdeniz dünyasından ayıran en önemli özelliklerden biri de 2000 sene boyunca kestirilen bu paralarda hiçbir İmparatorun resminin olmaması idi. İslâm ülkelerinde bile üzeri resimli paralar basılırken Çin'de üzerinde sadece yazı olan sikkeler dökülmesi hayli ilginç bir durumdur. Bu durum acaba İmparatorun fazla yüceltilmemesi için yapılan mütevazı bir tedbir miydi? Yoksa tam aksine İmparator, resimden daha üstün bir sanat olarak görülen yazı ile yüceltilmekte miydi? Bunu bilemiyoruz.

Paraya geçiş Çin'de uzun süren siyasi ve ahlaki tartışmalara neden olmuştu. Bazı düşünürler paranın servetler arasındaki uçurumu arttırdığını, paranın yasaklanarak ipek veya pirinçle yapılan eski tip ticarete geri dönülmesini istemekteydiler. Ancak değişim değeri olarak ipek veya pirincin kullanılması aslında hiçbir sorunu çözmemekteydi. Zira bu sefer ipek üreticileri ipeği incelterek boyunu uzatıyor, pirinç üreticisi ise ürünü ıslatıp daha ağır çekmesini sağlıyordu. Sonuçta olan kullanım nesnesinin kalitesine olmaktaydı. Sonunda nesneler de yapılan hile yerine para kullanımının yaygınlaşması daha mantıklı bulunuldu.

Çinlilerin bu konuda asıl başarısı dünyada kâğıt para kullanan ilk toplum olmalardır. 13. asırdan itibaren yaygınlaşan kâğıt para kullanımı insanları madeni para taşımak ağırlığından kurtarmış, ticareti kolaylaştırmış ve büyük servetlerin saklanmasını kolaylaştırmıştı. Öte yandan kâğıt para kullanımı devlete ve topluma duyulan büyük bir güveni temsil etmekteydi. Zira

madeni değer taşıyan sikkelerin aksine kâğıt para üzerine ne yazılmışsa o geçerli oluyordu. Bu adeta tarafların baştan kabul ettikleri bir sözleşmeye uymaları demekti aksi takdirde kimse bu kâğıtları kabul etmezdi. Nitekim aynı buluş İlhanlılar vasıtasıyla 13-14.asırlarda İran ve Ön Asya ülkelerine taşınmak istenmiş, ama halk bu kâğıtları para olarak kabullenmemişti. Çin'de 16. asırdan sonra kağıt para tek geçerli değişim aracı olup madeni paralar başka eşyalar yapmak için eritilirken; İslâm dünyasında kağıt paraya geçiş için yapılan bütün girişimler sonuçsuz kalmıştı. 19. asrın sonuna gelindiğinde Avrupa, Amerika, Japonya gibi ülkeler kağıt parayı benimserken İslam ülkeleri ve Hindistan'da halk yine altın ve gümüş gibi madenlere güvenmeye devam etmekteydi.

Çin Uygarlığının Duraklaması

Çin sivil ve askeri teknolojisi 16. asırdan sonra durdu ve yeni bir şey üretmedi. Ateşli silahları Çinlilerden öğrenen Avrupalılar bu alanda yeniliklere devam ettiler. 17. asra gelindiğinde Çin İmparatoru Kangxi (1661-1722), Hollandalı Cizvit Ferdinand Verbiest'ten (1623-1688) Çin ordusu için büyük toplar dökmesini istemişti. 430 topu modernize eden veya baştan döken Verbiest, modern top döküm tekniği hakkında bir de kitap yazıp İmparatora hediye etmişti. Bu olaydan sonra Çin askeri teknolojisi yeniden "kış uykusuna" yatmıştı. 1839'da İngilizlerle Afyon Savaşı başladığında Çinlilerin elinde hâlen Verbiest'in iki asır önce döktüğü toplar vardı. Avrupalılardan çok önce saat kuleleri inşa eden Çinliler 1600 yılında Çin'e gelen Cizvit rahibi Matteo Ricci'nin (1552-1610) yanında getirdiği saatlere hayranlıkla bakmışlardı. Ricci, Çin'de ne astronomi ne de matematikte Avrupa'dakine benzer bir çalışma olduğunu yazmaktaydı.

Ne olmuştu? Birçok tarihçiye göre sanayi devriminin eşiğinde olan bu ülke neden 15. asırdan sonra tamamen bir durgunluk içine girmişti? 16. asırda kâğıt ve porselen fabrikalarında yüz binlerce işçi çalışmaktaydı. Çin ipeklileri ve seramikleri Meksika'dan Filipinlere dünyanın her yanına satılmaktaydı. Avrupa kıtası ithalatının yarısını Çin'den yapmaktaydı. Çin ger-

çek bir endüstri devriminin eşiğindeyken neden kendi içine kapanmıştı? Çin tarihiyle ilgilenen uzmanlar bunu Çin merkezi devlet teşkilatının mekanik icatları ve burjuva sınıfının oluşumunu sürekli engelleyen müdahaleci yapısı ve gelenekçilerin her yeniliğe karşı tutumlarıyla açıklamaktadırlar. Çin tarihi mucitleri, rencide eden, yeni icatlar sayesinde zenginleşen kişileri düşman olarak gören imparator hikâyeleriyle doludur. Atılımlar yalnızca yeni bir hanedanın başa geçtiğinde oluyor gibidir.

Sonra dededen kalma yöntemlere geri dönülüyordu. Portekizlilerden 70 yıl önce başlayan keşifler imparatorluğun emriyle durdurulmuştu. Dış ticaretten gelen para burjuvazinin elinde değil geniş bir soylu-feodal sınıf elinde toplanıyor ve saray masraflarına harcanıyordu. Devlet ithalat ve ihracat kalemlerini sıkı bir kontrol altında tutuyordu. Tüm bunlara karşı Çin burjuvazisi asla Avrupa'dakine benzer bir siyasal toplumsal kalkışma gerçekleştirememişti. Sonuçta 18. asırdan itibaren yeni buluşlar ve icatlar yapılmadı ve sermaye birikimi imparatorluk hazinesinin ihtiyaçlarını karşılamaktan başka bir alana sevk edilmedi. Çin mucizesi 20. asrın sonlarındaki yeniden yükselişe kadar büyük ölçüde sönümlenmişti.

JAPONYA

Japonya (*Nippon*) kelime olarak güneşin kaynağı anlamına gelmektedir. Bir ada devleti olan Japonya, gerçekten zorlu coğrafi özelliklere sahiptir. Jeolojik olarak genç bir ülke olduğundan ülkede aktif durumda 70 civarı yanardağ vardır. Bunların faaliyetleri çevredeki tarım ve sulamaya sürekli olarak zarar verir. Yine aynı nedenden dolayı yılda irili ufaklı 1000 deprem yaşanır. Tarım alanları geniş değildir, tatlı su kaynakları yetersizdir ve suyun idareli kullanılması gerekmektedir. Japonya tropik fırtınalara açık bir ülkedir ve zaman zaman güçlü kasırgalardan zarar görür. Bütün bunlar Japonya'da disiplinli bir toplumsal yapının oluşmasında etkili olmuştur.

Japonya'nın Geleneksel Kültürü

Japonya'da genelde içe kapanık izole bir kültür olduğu sanılsa da bu doğru değildir. Tarih boyunca Japonlar Asya'daki komşularındaki gelişmeleri tâkip etmişler ve onlardan etkilenmişlerdi. Çin kültüründen etkilenmişler ve Kore vasıtasıyla öğrendikleri Çin yazısını, Konfüçyüsçü, Taocu ve Budist felsefeyi benimsemişlerdi. Ancak dışarıdan aldıkları hemen her şeyi kendilerine has bir şekle büründürdükleri görülmektedir. Örneğin barışçıl bir din olan Budizm Japonların savaşçı kültürüne göre şekil değiştirmişti. Sonuç olarak, izole bir Japon kültüründen bahsetmek mümkün olmasa da kendini hemen belli eden bir Japon tarzından bahsetmek mümkündür.

Modernleşme öncesinde Japonya'da siyasal sistem kendine özgü farklı bir evrim geçirmiştir. Devletin birliği Kyoto'da oturan imparatorun şahsında sembolize edilmiş, güneş tanrıçasının oğlu olduğuna inanılan İmparatora

büyük saygı gösterilmiştir. Ancak bu saygı, İmparatorun siyasal bir etkinliği olduğu anlamına gelmemekteydi. Japon İmparatoru, halkın hiç bir zaman kendi gözüyle görmediği, siyaset üstü –ve de dışı- sembolik bir figürdü. Bu belki bir nebze son dönemin Abbasî halifelerinin durumuna benzetilebilir. Bilindiği üzere Selçuklu ve Memlûk sultanları fiilen devleti idare ederken, halifeler devletin birliğini sembolize eden; ancak idari yetkisi olmayan bir konuma indirgenmişlerdi. Japonya'da da asıl yetki Şogun adlı en güçlü derebeyinin elinde olmuştur. Şogunluk zamanla babadan oğla geçen bir nitelik kazanmıştı. Ancak Japonya'da merkezi otorite hiç bir zaman tam olarak kurulamadığından ne İmparator ne de Şogun ülkede derebeyleri üzerinde gerçek bir egemenlik sağlayamamıştır. Bu açıdan Japonya yine bir ada devleti olan İngiltere'deki feodalizmi andıran bir yapıya sahipti.

Japonya tarihinin hiç bir döneminde dış güçler tarafından işgal edilmemişti. Bunun en önemli nedeni coğrafi avantajlar kadar Japonların savaşçı bir kültüre sahip olmalarıydı. Japon tarihi feodal derebeylerin iç savaşlarının tarihidir. Ayrıca bu ülkeye özgü savaşçı bir sınıf olan Samuraylar toplumsal tabakalar içinde en üst sınıfı temsil etmişlerdi. Bilindiği üzere Avrupa'da ortaçağlar boyunca dört temel sınıf aristokrat, ruhban, tüccar/zanaatkâr, köylü olarak sıralanırken; Japonya'da sınıflar savaşçı (*samurai*), köylü, zanaatkâr ve parya (*brukamin*) olarak sıralanmaktadır. Avrupa'nın aksine Japonya'da hiç bir zaman bir ruhban sınıf oluşmamıştı. Daha doğrusu Avrupa'da kılıç taşıyanlar ile dua edenlerin ayrımı Japonya'da yoktu. Japon samurayı hem kılıç taşımaya yetkili tek sınıftı hem de kendisini dine adamış kişileri temsil ediyordu. Samuray eğitim sistemi savaş sanatıyla metafizik felsefeyi kaynaştırmıştı. Avrupa'da en alt düzeyde değer gören köylünün Japonya'da yeri daha yüksektedir. Ancak Japonya'da insan bile kabul edilmeyen paryalara rastlanmaktaydı. Samuraylar geçerken bunlar yerlere eğilip saygı göstermek zorundaydılar aksi halde samuray o anda başını eğmeyen kişinin kafasını uçurabilmekteydi. Ayrıcalık göstergesi olarak sadece samuraylar soyadı taşıyabilmekteydi. Geri kalan topluluğun soyadı alma hakkı yoktu. Modern Japonya'da dahi parya (*brukamin*) kökenli aileler toplumsal eşitsizliklerle karşılaşabilmektedirler.

Japon tüfekçiler 16. asır

16. Asırda Japonya'da kırsal bölgeler derebeyi savaşları yüzünden yakılıp yıkılırken; kentlerde zengin bir ticaret hayatı vardı. Bu dönemde Portekizlilerin ardından, Hollandalı, İngiliz tüccarlar Japonya'ya yerleşmiş ve önemli koloniler kurmuşlardı. Avrupa ateşli silahlarının ve gemi teknolojisinin üstünlüğünü fark eden Japon derebeyleri rakiplerine karşı Avrupalılardan yardım alma yoluna gittiler. Japonya hızla Avrupa kültürünün etkisi altına girmeye başladı ve yüz binlerce Japon Hıristiyanlığa geçti. Ancak samuray sınıfı içinde bu yabancı etkilere zamanla bir tepki doğmuştu ve 1637'de Hıristiyan Japonların (Şimabara) isyanları bastırıldıktan sonra 250.000 Hıristiyan kovuşturmadan geçmiş ve Hıristiyanlık yasaklanmıştır. Ardından Hollandalılar haricinde tüm Avrupalıların ülkeyi terk etmeleri istenmiş ve Japonya kendini dış dünyadan yalıtma kararı almıştır. Bu kapanış radikal boyutlara varınca ve Japonya'ya dışarıdan kitap girmesi bile yasaklandı. Japonya'nın kendini dışarıya kapaması ile merkeziyetçi bir yönetim altına girmesi paralel ilerledi. Maden sektöründen balıkçılığa kadar bir dizi ekonomik faaliyet giderek devlet tekeli altına alındı. Ülkenin tek merkezden yönetilen bir ekonomik sisteme doğru yönelmesi ileride modernleşme çabalarının başarılı olmasında etkili olmuştur.

Öte yandan içe kapanmayla Japon tekniğinin ve uygarlığının tamamen durakladığı bir dönem başladı. İçe kapanmadan önce Japonlar Ortaçağ'ın en iyi demircileri ve en iyi tüfek üreticileriydiler. Japon ustalar Portekizlilerden öğrendikleri dönemin en modern tüfeği olan *arkebüz*'ü mükemmel hâle getirmişlerdi. Kalibresini büyüterek *arkebüz*'ün tutukluk yapmasının önüne geçmişler çakmaktaşlı fitilin üzerine bir ek yaparak barutun yağmurda ıslanmasını ve gece savaşlarında ateş edenin yerinin saptanmasını engellemişlerdi. Ancak 1582 yılında Japonya'nın hâkimi olan Hideyoşi, Batı kültürünün yoz bir uzantısı ve isyancı köylülerin dayanağı olarak gördüğü tüfekleri yasaklattı. Zira bu icat sayesinde 'cahil bir köylü çocuğu' yıllarca dövüş eğitimi almış bir samurayı öldürebiliyordu. Tüm tüfekler toplanıp eritilerek dev bir Buddha heykeline dönüştürüldüler. Askerlere eski samuraylar gibi kılıçla dövüşülmesi emredildi. 1850'lili yıllarda Amerikan zırhlı gemileri Japonya sahillerine vardığında asırlardır kendisini dış dünyaya kapatmış otantik bir ülkeyle karşılaşmışlardı.

Japon Modernleşmesinin (Meiji Restorasyonunun) Başlaması

250 sene süren bir içe kapanma devrinin ardından 1853'te Amerikan Donanmasının Japonya'ya yaptığı –tehdit amaçlı-ziyaret Japon modernleşmesinin sembolik başlangıcı kabul edilir. Elbette bu geçiş sanıldığı gibi bir anda olmamıştır. İzolasyon döneminde de Japon seçkinleri faaliyetlerine izin verdikleri Nagasaki'deki Hollandalı tüccar kolonisi kanalıyla dünyada olup bitenlerden haberdar oluyorlardı. Aslında Japon elitleri Batı hakkında, öteki Asyalılardan, Çinlilerden –hatta Osmanlılardan- daha fazla şey biliyorlardı. Amerika'nın ve Britanya'nın politikaları, Batı tıbbı, tarihi ve coğrafyası hakkında bilgilerinin çapı olağanüstüydü. ABD'nin ayrıntılı haritalarına sahiptiler.

ABD siyasî kuramlarını tanıyorlardı. 17. yüzyıldan beri Batı bilimini izliyorlardı. Rus ordusunu, Britanya ekonomisini incelemişlerdi. Ancak bunların hiçbiri halka aktarılmıyordu. 1720'de yabancı kitapların ülkeye girişi

konusundaki yasaklar bir ölçüde hafifletilmiş, 1840'ta da Nagasaki'de askeri birlikler Batı tarzı topçu eğitimine başlamışlardı. Henüz Batılılaşma kararı alınmadan önce de Omura Masaciro (1824-69) gibi Avrupa usulünde tıp ve askeri eğitim alanlar vardı. Bütün bunlar Japonya'nın modernleşme kararı aldığında nasıl olup da hiç zaman kaybetmeden bu işe yatkın bir kadro oluşturabildiğini açıklamaktadır.

Japon elitleri Avrupa'yı takip etmekle birlikte sınırları ve kara suları içinde yabancıların dolaşmasına izin vermemekteydiler. Her ne nedenle olursa olsun –su almak için veya fırtınada kaybolanlar dahil -Japon kıyılarına yaklaşan yabancı gemiler saldırıya uğramaktaydılar. Amerikalılar bu durumu protesto etmek ve Japonları tehdit etmek için 1853'te Komodor Perry komutasında üç zırhlı gemiyi Japonya'ya gönderdiler. Bu gemilerin görünümünde dehşete kapılan Japonlar, dış dünyanın kendilerinden ne kadar ileride olduğunu bizzat şahit oldular. Böylece Japonya acilen modernleşme kararı aldı. Japon modernistlerin, Batı hayranı kimseler değildi. Tam aksine aslında Batıya düşman kişilerdi. Ancak Batıyı yenmek ve ona teslim olmamak için Batının teknolojisini benimsemek gerektiğine inanmışlardı. Başka bir deyişle Japon reformistleri de en az diğerleri kadar muhafazakâr ve katı kişilerdi. Bu kadronun "dönüşüm" yapıyor olması, ama aynı zamanda son derece muhafazakâr olması, Japon tarihinin kendine özgü paradoksal gerçeklikleri arasındadır. Buna karşın onların yöntemi yabancı etkilere tamamen karşı olan gelenekçilerin tepkisine neden oldu. İlk reformist kuşağın hemen hemen tüm temsilcileri samurayların suikastlarına kurban giderek hayatlarını kaybettiler. Buna karşın Samurayların bir kısmı reformlardan yanaydı ve onların da desteğini alan Japon bürokrasisi modernleşme projelerini başlatabildi. Bazı isyanlara rağmen reformları giderek benimsendiler. 1869'da bir çeşit meclis kuruldu, 1868'de ilk Japonca gazete yayımlandı. Reform dönemine, zamanın İmparatoru olan Meiji'nin (1867-1912) adı verildi. Bu nedenle Japon modernleşmesi çabalarına "Meiji Restorasyonu" denilmektedir.

Reformcular gençleri Avrupa'da eğitim almaları için yurt dışına gönderdiler. Bunlar özellikle, denizcilik, makine, mühendislik gibi alanlarda eğitim aldı. Geri döndüklerinde alfabenin de değişmesi dâhil birçok konuda Batılılaşmak gerektiği düşüncesini savundular. Ancak gelenekçilerin de

büyük tepkilerine maruz kaldılar. Örneğin Japon modernleşmesinin simge isimlerinden Mori Arinori kutsal değerlere saygısızlık yaptığı gerekçesiyle bir samuray tarafından öldürüldü. Benzer şekilde modern Japon ordusunun temellerini atan Omura Masaciro da samuray sınıfını kaldırmak istediği için suikasta kurban gitti. Japon modernleşmesinin kendine özgü bir yönü de demokratik kurumların eksikliği idi. Açılan meclis 1873'te kapatıldı, ardından basına sansür uygulanmaya başlandı.

1889'da, anayasa, imparatorun halkına lütfü olarak, sunuldu. Bu Anayasa ve ardından düzenlenen Medeni Kanun Avrupa'nın en otoriter ülkesi olan Prusya Anayasası modeli üzerine kurulmuştu ve Alman-Japon otoriterciliğinin bir karışımından meydana geliyordu. Fransa kökenli yasalar ise demokratik haklar teorilerine fazla yakın bulunduğu için reddedildi. Sanayileşme yolunda ise daha ciddi bir ilerleme sağlandı. Sonuç olarak Japon modernistlerinin görevlerini ideolojik bir devrim gibi görmedikleri teknik bir iş olarak ele aldıkları söylenebilir. Tanımladıkları hedef, Japonya'yı ciddiye alınması gereken bir ülke haline getirmekti. Tabu yıkıcı değillerdi. Feodal sınıfı alçaltmayı, değil onları da yeni sisteme kazanmak istiyorlardı.

Seçilmiş Kaynakça (Çin ve Japonya için)

BAUER, Suan Wise, Ortaçağ Dünyası, Çeviren Mehmet Moralı, Alfa Yayınalrı, İstanbul, 2014.

BELGE, Murat, Militarist Modernleşme, Almanya Japonya ve Türkiye, İletişim Yayınları, İstanbul 2014.

KEAY, John, Çin Tarihi, Çeviren Neşe Kars Tayanç, İnkılap Yayınevi, İstanbul 2011.

ORTA ASYA TÜRK/MOĞOL UYGARLIĞI

Orta Asya görece geç kullanılan bir tanımdır. Eskiden Orta Asya'ya genel olarak *Türkistan* denilirdi. Ancak bu tanım Sovyetler Birliği dönemindeki etnik çağrışımı nedeniyle Orta Asya (*Srednyaya Aziya*) ile değiştirildi. İranlılar geçmişte Orta Asya'ya *Tūran* derlerdi. Bugün bu terim daha çok politik anlamıyla kullanılmaktadır. Avrupalılar ise Orta Asya'ya geçmişte hem Tatar diyarı hem de korkutucu topraklar/cehennem anlamına gelen *Tartaros* adını vermişlerdi. Böyle demelerinin sebebi asırlar boyunca Orta Asya'dan gelen atlı kabilelerin Avrupa'da yarattıkları korkuydu. Orta Asya'dan gelen akınlar Avrupa yazınında Orta Asya kültür ve uygarlığına ön yargılı biçimde yaklaşılmasına neden oldu. Benzer bir olgu Arap coğrafyacıların yazılarında da görülebilir. Onlar da Orta Asya kültürlerini hep olumsuz bir imajla yansıtmışlardı. Ancak 19. asır sonunda Orta Asya'da başlayan ciddi arkeolojik çalışmalar bu coğrafyanın özellikle de Seyhun ve Ceyhun ırmakları arasının ve Urumçi (Uygur Özerk Cumhuriyeti) bölgesinin Mezopotamya ve Hindistan gibi kültür bölgelerine benzer bir gelişim içinde olduğunu gösterdi.

Orta Asya'da yapılan kazılar neticesinde tarımın olmasa bile hayvancılığın Mezopotamya'daki kadar erken tarihlerde başladığı anlaşıldı. Etnik kimlikleri net olarak saptanamamışsa da birçok bilim insanı Kelteminar (MÖ 5000-3000) Anav (MÖ 4000-1200), Afaniseyova (MÖ 3300-1700), Andronova (MÖ 1700-1200), Karasuk (MÖ 1200-700) gibi prehistorik kültürlerin Türklerin/Moğolların atalarına ait olduğunu düşünmektedirler. Gerçi aynı kültür bölgelerini Aryanlara ait olduğunu iddia edenler de vardır. Neticede kültürel nitelikleri birbirlerini andıran göçebe Aryanlar ve Türkleri

yazının olmadığı çağlarda sırf mezarlardan (*kurgan*) elde edilen bilgilerden ayırt etmesi biraz zordur.

Orta Asya sanatından örnekler griffon-keçi mücadelesi. Bu tür resimler çoğunlukla astrolojik anlamlara sahiptiler.

Geçmişte mezarlarda bulunan kafataslarından yola çıkılarak ayrım yapılmışsa da bu da çok sağlıklı bir yöntem sayılmaz. Yine de bu prehistorik mezarların Türklerin atalarına ait olduklarını söylemek mümkündür. Zira Aryanlar genellikle ölülerini gömmezler eşyalarıyla birlikte yakarlardı.

Kurganlardan elde ettiğimiz bilgilere göre bu insanlar oldukça kompleks bir kültüre sahiptiler. Tahta oymacılığı, deri tabaklama, madeni silah yapımı, altın işçiliği ve tekstil üretiminde de oldukça ileriydiler. Kazakistan'da MÖ 5. asra ait Issık Kurgan'ında bulunan "Altın Elbiseli Adam'ın kıyafetinde 4000 parçalık altın zırh ele geçmiştir. Geçmişte Avrupa-merkezci tarih ekolleri göçebeleri, medeniyet yıkıcı barbar unsurlar olarak görmüşlerdi. Şimdi ise göçebe kültürlerin tarımcılardan daha geri olmadığı hatta bazı alanlarda (tekstil, madencilik gibi) çok daha ileri oldukları kabul görmektedir. Örneğin göçebe toplulukların kilim, halı üretimi yerleşiklerden önce başlamış ve çok daha mükemmel bir seviyeye ulaşmıştı. Yeryüzünün bilinen en eski halıları Orta Asya'daki mezarlarda ele geçmiştir. Bunların içinde en meşhuru olan Altay Dağlarında bir mezarda keşfedilen MÖ 3. asra ait olan Pazırık Halısı'dır. Yaklaşık $4m^2$ lik olan halıda 1.250.000 ilmek bulunmaktadır. Bu

halının mükemmelliği karşısında şaşıran Sovyet arkeologlarından bazıları Pazırık Halı'sını "Orta Asya'nın göçebe hakları tarafından dokunmuş olamayacağını, halının İran'dan ithal edildiğini" savunmuşlarsa da günümüzde Orta Asya kültürlerinin halı ve kilim dokumadaki uzmanlıkları hakkında bilgiler arttıkça bu halının yerel üretim olduğu fikri daha ağır basmıştır. Genellikle bilim insanları hayvancılığın tarımdan sonra başladığı kabul ederler. Zira kurak olan bu coğrafyada hayvanların yaz-kış beslenebilmesi için önce saman depolamak şarttı. Orta Asya gibi geniş çayırlıkların olduğu bir coğrafyada ise sürekli seyahat halinde olan göçebe topluluklar istedikleri zaman hayvanları için taze ot bulabilmekteydiler. Bu nedenle Orta Asya kültürleri için tarım olmazsa olmaz bir geçim kaynağı değildi. Gerekli tarımsal ürünleri hayvansal ürünlerle takas edebilmekteydiler.

Aslan veya leopar (tunga) geyik mücadelesi. Orta Asya sanatına özgü biçimde hayvanların vücutları "s" biçiminde kavisli verilmiş

Dericilik, kilimcilik gibi hammaddesi hayvanlar olan zanaatlar haricinde göçebelerin yerleşiklere göre daha uzman oldukları bir konu da madenciliktir. Maden işlerinde, silah üretiminde, demircilikte göçebe kültürler önemli adımlar atmışlardı. Demir Çağı'nın Orta Asya'dan göç eden kavimler tarafından başlatıldığı günümüzde genel olarak kabul edilmektedir. Ancak bazı arkeologlara göre Orta Asya'dan göç edip dünyayı demirle tanıştıran bu kavimler Aryanlar kimilerine göre de Türklerdir. Aryan tezini savunanlar

Eski Aryanlarda demirin ve demirci tanrıların kutsandığını kanıt olarak öne sürerler. Ancak aynı durum Türkler için de geçerlidir. Türklerin yaratılış destanlarında da demir ve demirci motifi oldukça önemlidir. Muhtemelen demir ve demircilik Aryanlar ve Türkler tarafından birbirinden bağımsız olarak keşfedilmiş ve yayılmıştır. Aksi halde *demir* kelimesi Aryan ve Türklerde aynı olurdu. *Demir* kelimesi Sanksrit dilinde âyasa, Latincede *aes,* Eski İran dilinde *ayah*'tır. Eski Türkçede ise *temir*'dir. İki halkın maden terimleri birbirine benzemediğinden bu konuda bir alışverişleri olmadığını söyleyebiliriz.Öte yandan Türkler madenlere o kadar önem vermişlerdir ki sonraki asırlarda dilleri Arapça ve Farsçanın etkisi altına girmişse de maden isimleri (demir, tunç, bakır, kalay vb) Öztürkçe olarak kalmıştır.

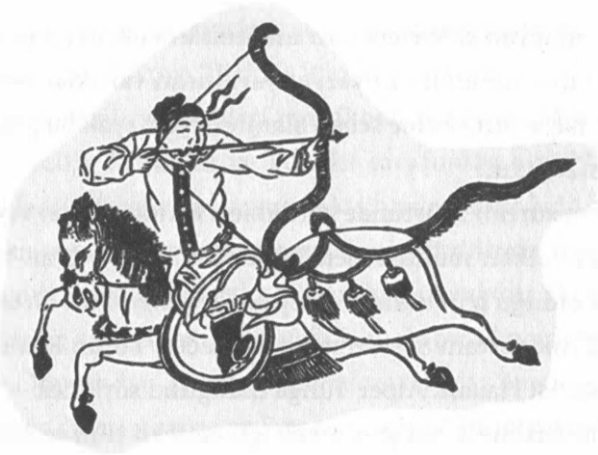
At, Orta Asya'da MÖ 3. binlerde evcilleştirildi. Ön Asya halkları bu dönemde atları fazla tanımıyorlardı. Sümerlerde savaş arabalarını eşeklerin çektiğini daha önce görmüştük. At bir uygarlık taşıyıcısı olarak insanlık tarihini tümden değiştirdi. Mesafeleri yakınlaştırdı. Madenler konusunda olduğu gibi atın evcilleştirilmesi meselesi de Türk ve Aryan teorilerinin tartışma konusudur. Tıpkı madenlerde olduğu gibi at ve atçılık terimlerinde de iki dil grubunun birbirine bir borcu yoktur ve muhtemelen Aryanlar ve Türkler atı birbirlerinden bağımsız olarak evcilleştirmişlerdir. Ancak bu konuda etnolojik bir gözlem yapılarak şu sonuca varılabilir. Aryanlar atları savaş arabalarına sürmüşlerdi. Hemen her Aryan mitinde, Aryanlarla ilgili tarihsel ve sanatsal kaynakta bir savaş arabası göndermesi vardır. Aryan mitleri "savaş arabasını çayırlarda süren Mithra, "savaş arabası altın gibi parlayan Varuna" gibi Tanrılarla doludur. Yunan destanı İlyada'da tüm kahramanlar savaş arabasıyla savaşmaktadır. Romalılar da, Hindistan'da İran'da Keltlerde, Saksonlarda kısaca Aryan kökenli hemen her toplumda bir savaş arabası kutsamasına rastlanmaktadır. Buna rağmen Türk kültüründe savaş arabasına gönderme yoktu. Türkler at binicisi olarak ünlenmişlerdi. Bütün gözlemciler Türklerin attan hiç inmediklerini, at üstünde seyahat edip, savaştıklarını, toplantılarını at üstünde yaptıklarını (bu gelenek Osmanlı Divan toplantılarında dahi devam etmişti) belirtmektedirler. Bu nedenle savaş arabasının Aryan kültürünün at biniciliğin ise Türk kültürünün ana unsuru olduğu söylenilebilir.

Attan hiç inmeyen kabilelere dair anlatımlara eski Yunan yazınında da rastlıyoruz. Hatta Yunanlıların yarı at-yarı insan varlıklar olan Kentauros adlı varlıkları hayal etmelerine sebep olanın Orta Asyalı bu göçebe kabileler olduğu sanılmaktadır.

Yunanlıların sürekli at üstünde gördükleri İskitler (Saka) veya İranlıların Türanlı dediği halklar muhtemelen Türklerin atalarıydılar. Yine de yazılı belgeler zayıf olduğu için kesin bir şey söyleyemiyoruz. Ortaçağ kaynakları İran'ın Büyük destanı Şehname'de adı geçen Türan Kralı Efrasiyab'ın Türklerin destansı Hakanı Alper Tunga olduğunu söylerler.

Atın evcilleştirilmesi gibi at binmek için gerekli tüm teçhizat da büyük olasılıkla Türkler tarafından icat edilmişti. Örneğin sürücünün atı kontrol etmek için ayaklarını geçirdiği üzengi bir Orta Asya icadıydı. İran'da MS 6. asır kabartmalarında görülmeye başlanan üzengi İran yoluyla Avrupa'da da tanınmıştı. Yine atların nallanması uygulaması da ilk kez Orta Asya'da başlanmıştı. Türkler için at sahip olunan en değerli varlıktı. Çocuklara at isimleri verilir, at sütünün mayalanmasıyla elde edilen *kımız* kutsal bir içki olarak görülürdü.

Ateşli silahlar icat edilene kadar göçebeler ile yerleşiklerin karşılaştıkları savaşları daima göçebeler kazanmışlardır. Bunun en büyük sebebi göçebelerin at binmekte ve ok kullanmaktaki yetenekleridir. Türkler ve Moğollar bu iki sanatı bir araya getirip yenilmez savaşçılar haline gelmişlerdi. At binen toplumlar sürü hayvanlarını kontrol etmeye alıştıklarından savaş meydanlarında da disiplinli biçimde sahte geri çekilişler ve gerçek hücumlar gibi taktikler uygulamakta zorlanmıyorlardı. Ok üretiminde ve kullanımında da uzmandılar. Yayın ön tarafının dayanıklı olması için boynuz parçalarının toz haline getirip suyla karıştırıp alçı gibi yaya sürüyorlardı. Yayın dış tarafının esnek olması için hayvan sinirleri eklenirdi İç kısmı da bükülmez olması için boynuzdan yapılırdı. Oka "s" biçimini vererek gerginliği arttırıyorlardı. Dünyada at üzerinde (piyade olan İngiliz *longbowman*larını saymazsak) en uzun menzile ok atabilen savaşçılar Türkler ve Moğollardı. Ok ve yayı at sürerken de kullanabilmeleri hatta at üstündeyken geriye doğru ok atabilmeleri savaşlarda onlara büyük avantaj sağlıyordu. Bu şekilde kaçıyormuş gibi yapıp düşmanı peşlerine takıyor ve geriye doğru ok atarak onları zayıflatıyorlardı.

Çinlilerin Gözüyle Bozkır Atlısı

Hunlar

Tarihsel çağlara doğru Proto-Türkler arsında en etkili kavim Çin kayıtlarında *Hiung-nu* olarak geçen Hunlar olmuştur. Aynı isimde halklara Avrupa'da da rastlamaktayız. Hun akınları Aryanları da yerlerinden ederek bugünkü Avrupa'daki etnik dağlımın temellerini attı. Eskiden Rusya steplerinde yaşayan Gothlar ve diğer Germen kavimleri batıya bugünkü Almanya olan topraklara yerleştiler ki 1933'te iktidara gelen Hitler, "atalarının topraklarını geri alma bahanesiyle Sovyetlere saldırırken Kavimler Göçü" denilen bu olayı bahane edecekti. En büyük Hakanları Attila (395-453) olan Avrupa Hunların sadece Türklerden oluşan bir halk mı yoksa çeşitli Germen boylarıyla Türklerin kurduğu bir ittifak mı oldukları bugünde tartışılmaktadır. Huncadan elimize o kadar az belge kalmıştır ki bu dil hakkında nerdeyse hiçbir şey bilmiyoruz. Kalan kelimler de Türk diyalektine göre değil Germen diyalektine göre kayda geçirilmiştir. Örneğin Attila adı kesinlikle orijinal değildir ve Totila gibi Germen isimlerine uydurulmuş gibi görünmektedir. Attila'nın gerçek adının Türklerin anayurdunun sınırı olan İtil (Volga) Irmağından geldiği düşünülmektedir. Attila'nın gerçek adı İtilli olduğunu savunanlar da olmuştur.

Hun mirası Avrupa'da en çok Macarlar tarafından sahiplenilmektedir. Macar adı *Magyar* adlı bir kabileden gelmektedir ve daha ziyade Geç Ortaçağ'da yaygınlaşmıştır. Avrupa'ya geldiklerinde bu halk kendini *Ungar* olarak adandırmaktaydı. Ural-Altay dil ailesinin bir kolunu konuşan Macarlar kendilerini Hunların torunları olarak kabul ederler ve batı dillerinde de ülkeleri *Hungary* adıyla tanınır. Gerçi Macarlara verilen *Ungar* adının Onoğuz Türk boyundan geldiği teorisi de vardır. Zira Türkçede "z " sesleri Macarcada "r" olabilmektedir. Mesela *deniz* kelimesinin Macarcası *tenger*'dir. Bu durumda Onoguz'un Macarcadaki karşılığının *Onogur* olması mantıksız değildir. Neticede Macarlar kendilerini Hunların soyundan geldiklerini kabul etmişlerdir. Bizans kaynaklarının henüz Oğuzlar Anadolu'ya gelmeden önce (8. 9. asırlarda) Macarlara Türk demeleri bu kanıyı güçlendirmektedir. 19. asır sonlarında birçok Macar bilim insanı Macar halkının tarihi göç yollarını incelemek için Orta Asya'ya yolculuklar yaptılar. Dünyanın ilk Türkoloji bölümü 1870'te Budapeşte'de kuruldu. Onu 1900'lerin başlarında kurulan çeşitli Türan dernekleri izledi. Zamanla siyasallaşan bu hareketler Macarlar, Türkler, Moğollar ve Koreliler gibi Ural-Altay halklarının liderliğine soyundular. Ancak Birinci Dünya Savaşında yaşanan yenilgi bu hayallerin sonu olacaktı.

Türkçe	Macarca	Türkçe	Macarca
anne/ana	anya	Kırbaç	korbacs
Arpa	arpa	Köpek	kopo
Ata	atya	Öküz	ökör(z-r kuralı)
Baba	apa	Sakal	szakall
Buğday	buza	Tarla	tarlo
Cep	szep	Terlik	papucs
Damga	támga	Töre	törvany
Deve	teve	Tuğrul	turul
elma	alma	Tümen	tömény
Erdem	erdem	Yaz	nyar (z-r kuralı)
Kapı	kapu	yurt (çadır)	jurta

Macarca ve Türkçe arasındaki ortak sözcüklere örnekler. Bazı dilbilimcilere göre ortak sözcükler 4000 civarındadır.

Göktürkler

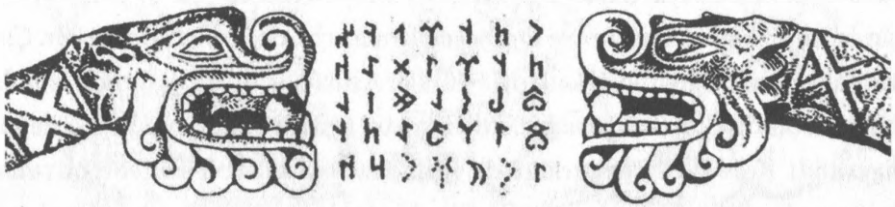
Hunlardan sonra Orta Asya medeniyeti için en önemli aşamayı Göktürkler (veya Köktürkler) temsil ederler. Göktürkler Türk adını açıkça kullanan ilk devlettir. Onlardan geriye 8. asırda *runik* yazı adı da verilen alfabeyle yazılmış Orhun Yazıtları kalmıştır. Böylece Türk tarihinin başkaları tarafından değil bizzat kendileri tarafından aktarılan dönemlerine gireriz. Yazıtlar çok uzun sayılmaz ama yine de Göktürk toplumu hakkında bilgi verirler. Aslında Türklerde yazılı belgelerin ilk örnekleri, Orhun Kitabelerinden 100 yıl daha eski olan Yenisey'deki Elegeş yazıtlarıdır; ancak bunlar hem çok kısa hem de okunmasında çok ihtilaf olan bir dile sahiptir. Öte yandan Orta Asya veya çevresinde ele geçen her Runik yazının hemen Türklerle ilişkilendirilmemesi de gerekir zira Runik yazı Türkler dışında Vikingler eski Slavlar gibi farklı halklar tarafından da kullanılıyordu. Bu ayrıma dikkat edilmemesi "Amerika'da Türk yazıtları bulundu" şeklinde magazin tarihçiliğine yol açmaktadır (Amerika'da bulunan Runik yazıtların Vikinglere ait olduğu sanılmaktadır). Runik yazı Uygurlar tarafından da kullanılmış ve bir süre sonra yerini Uygur yazısına bırakmıştır.

Orhun Yazıtları asırlar boyunca unutulduktan sonra Rus Çarı Büyük Petro (1682-1721) döneminde yeniden keşfedildiler. 19. asır sonunda Rus Çarlığına bağlı olan Finlandiya'dan gelen bilim insanları Rus arkeologlarıyla birlikte başka yazıtlar da keşfettiler. Fin bilim insanları da Macarlar gibi kökenlerinin Orta Asya'da olduğuna inandıklarından bu konuya oldukça ilgi duymuşlardı. Yazıtların İskandinavya'da da kullanılan runik alfabeyle yazılmış olması bu ilgiyi daha da arttırmıştı. 1896'da Fin ve Macar dilleri uzmanı olan Danimarkalı Vilhelm Thomsen (1842-1927) bu yazıtların Türkçe olduğunu açıklamıştır.

Göktürkler devrindeki toplum yapısına genel olarak bakıldığında göçebe yaşam biçimin hâkim olduğu anlaşılmaktadır. İnsanlar küçükten büyüğe *ögiş* (aile), *urug* (soy-aileler birliği) *boy*, *budun*-(halk-boylar birliği) şeklinde örgütlenmişlerdir.

Eski Türkler disipline ve sosyal dayanışmaya önem vermişlerdir. Özel mülkiyete izin vermekle birlikte meraları ortak kullanmışlardır. Toplumun başı *hakan*'dı. Hakan Kurultay tarafından seçilen ve yetkileri denetlenen

sınırlandırılan bir figürdü ve halkının desteğini kaybederse görevden alınabilirdi. Hakanın yetkilerini kısıtlayan önemli bir unsurda yazısız yasalar olan *töre*lerdi. Bazen *töre*leri değiştiren güçlü hakanlar olmuşsa da genelde "töre konuşunca han susardı". Eski Türk devlet yapısında merkezi otoritenin güçlü olduğu söylenemez. Boy beyleri kendi bildiklerini okurlardı. Merkezi ordu yoktu ve eli silah tutan herkes askerdi. Hakan fazla baskıcı bir tutum takınırsa onu beğenmeyen halkı belli bir coğrafyaya mıhlanmış tarımcıların aksine çadırlarını toplayıp giderdi. Türkler özgürlüklerine düşkün insanlardı ve geniş çayırlar içinde Orta Asya o kadar çok seçenek sunuyordu ki baskıcı bir yönetim kurulduğunda çoğu kabile Hakan'ı terk etmeyi tercih ediyordu. Orta Asya'dan yapılan göçler genellikle iklim şartlarının değişmesiyle açıklanmıştır. Hâlbuki bunların bir kısmı özgürlüklerine düşkün kabilelerin politik tepkisiydi.

Uygurlardan kalan bir taş kitabe üzerinde Runik yazı ve ejderha başları

Kadınların yeri birçok göçebe toplumda olduğu gibi erkeklerle aynıdır. Kadınların Türklerde erkekler gibi at bindiklerini, erkeklerle aynı sofraya oturduklarını, savaştıklarını, ordulara komuta ettiklerini, Arap veya Avrupalı bütün kaynaklar teyit etmektedir. Hükümdar ile karısı (*hatun*) arasındaki yetki dağılımı hemen hemen aynıydı. Göktürk sikkelerinde Hakan ve Hatun'un resminin yan yana olması bunun kanıtıdır. Kurultay'ın bazen bir erkeği değil de kadını hakan olarak seçmesi alışılmadık bir durum değildi. İranlılarla savaşan Tomris Hatun efsanesi meşhurdur. Nitekim Araplar Orta Asya'da fetihlere başladıklarında onlara en büyük direniş gösterenlerden biri adını bildiğimiz ama Arap tarihçilerinin sadece *Hatun* olarak söz ettikleri bir kadın hükümdardı. Kadınların istedikleri kişilerle evlendikleri, istedikleri zaman boşandıkları birçok tarihi kaynakta da anlaşılmaktadır. İbn Fadlan (877-960), İbn Battuta

(1304-1377) gibi Arap yazarları, İslâm'ı kabullenmelerine rağmen Türklerde kadınların at binip kılıç kuşandıklarını, erkeklerle aynı sofrada yemek yemeye ve yüzleri açık gezmeye devam etmelerini şikâyetçi bir dille aktarmışlardır.

Eski Türk inançlarında *Bayülgen, Erlik, Umay* gibi bazı yerel tanrılar olsa bile asıl büyük tanrı *Tengri* idi. Birçok göçebe toplumda olduğu gibi *Tengri* de bir gökyüzü tanrısı ya da göğün kendisi olarak düşünülürdü.

Türklerde bir ibadethane veya ibadet kuralları olmadığı gibi din adamları sınıfı da yoktu. Genellikle kurgan denilen mezarlar ziyaret edilerek atalara dua okunurdu. Türklerde mezarlar çok önemliydi ve bunların yerini *balbal* denilen heykeller belli ederdi. *Şaman* veya *Kaman* denilen şifacılar ya da *kamana* denilen kadın şifacılar, hastaları iyileştirmek, büyüleri bozmak gibi işlerle uğraşırlardı. Şamanlık babadan oğla veya anadan kıza geçerdi. Şamanlar politik örgütlenmenin parçası değildiler ve Kurultay'da onlara yer verilmezdi. Göktürk dönemi sözlü edebiyat oldukça gelişmişti. Türklerin kökenlerini ve tarihsel gelişimlerini açıklayan *Bozkurt* ve *Ergenekon* Destanı bu dönemin ürünleridir. Çin kaynaklarından öğrenildiği kadarıyla Türkler Aşina boyundan bir gençle onunla birleşen bir dişi kurttan türemişlerdi. Kurt bu nedenle Türkler için en önemli hayvandı. Kurt ayrıca özgürlüğü de sembolize ediyordu. Türkçede *kurtuluş* kelimesi *kurt-oluş*'tan gelmektedir. Çin, Moğol kaynaklarına göre Oğuzların atası olan Oğuz Kağan'ın soyu Altay Dağlarında *Ergenekon* denilen bir bölgeden yine bir kurdun rehberliğinde tüm yeryüzüne yayılmaya başlamışlardır.

Göktürkler hakkında bildiğimiz başka önemli bir özellikleri de 12 hayvanlı takvimi kullanmalarıdır. Bu takviminin Türklerce mi yoksa Çinliler tarafından mı bulunduğu tartışmalıdır. Çinliler astronomide uzmandılar; ancak Türkler de takvimdeki hayvanları daha iyi tanıyorlardı ve bu hayvanlara Çinlilerden daha fazla önem veriyorlardı. Yine de yıllar içinde Çinlilerin kültürel olarak önem verdikleri *yılan* ve ejderha (*ulu*) da bulunmaktadır. Bu nedenle 12 Hayvanlı Takvim bir Çin-Türk sentezi de olabilir. 12 Hayvanlı Takvim mistik özellikler gösterirdi. Örneğin pars (*bars*) yılında savaşlar maymun (*biçin*) yılında hile ve eğlence baskın çıkardı. Öte yandan 12 hayvanlı takvim astronomik olarak gelişmiş bir güneş takvimiydi. Bir yıl 365 gün 5 saatti. Takvimin başlangıcı önceleri ekinoks günü olan 22 Aralık sonradan ise günlerin artık geceleri geçmeye başladığı 21 Mart olarak belirlenmişti.

Akdeniz dünyasında dünyanın yaşının 6-7 bin olduğu ve 10.000 civarında da sona ereceği düşünüldüğü dönemlerde 12 hayvanlı Takvim dünyada geçecek sürenin 3.600.000 yıl olacağını söylemekteydi. Güneş takvimi kullanıldığından tarımsal faaliyetleri düzenlemek kolaydı. Örneğin Türk atasözlerine göre Eset (Temmuz) ayı ekin ekmenin son ayıydı. Bundan sonra ekilecek ekin soğuklara kalacağı için hayır etmezdi.

Göktürkler birçok başka Türk topluluğuyla çevrilmişlerdi. Bunlar arasında Göktürklerin hem komşuları hem de rakipleri olan Kırgızlardı. Kırgızların kökenini ve tarihini anlatan *Manas* Destan'ıdır. *Manas* 500 bini aşan dize sayısıyla dünyanın en uzun destanıdır.

Uygur duvar resminde büyük bir buhurdan ve maden işleyenler

Uygurlar

Türkçedeki uygarlık kelimesinin Uygurlara dayandığını ve bu sözcüğün seçilmesinin sebebinin Uygurların yerleşik yaşama geçmeleri olduğunu ilk bölümde söylemiştik. Okul kitaplarında genellikle Uygurların yerleşik yaşama geçen ilk Türk boyu olduğu yazılır. Oysa Çin kaynaklarına göre Kansu (Doğu Türkistan) da yaşayan ve Göktürklerin ataları olarak kabul edilen *Tsü-k'ü* halkı, MS 400 civarında yerleşik yaşama geçmiş, Budizm'i benimsemiş ve birçok tapınak kurmuşlardı. 460 civarı yıkılan Hakanlıkları bu halkı yeniden göçebe hayata dönmeye mecbur bırakmıştı.

Uygur devri dua eden Budist topluluk. Bezeklik Mağarası (10. asır)

Uygur adı aslında müttefik anlamına gelmekteydi. Uygur kültürü Orta Asya Türk uygarlığında farklı bir aşamaya geçişi simgelemektedir. Uygurlar din değiştiren ve yeni kentler kuran ilk Türk toplumuydular. Üçüncü kağan Tengri Kağan (759-779) Mani dinini benimsemiş ve bu dini ülkenin resmi dini yapmıştı. Modern Türk tarihçileri genelde Mani dinine giriş olayını eleştirirler ve et yemeyi savaşmayı yasaklayan Mani dininin Türk geleneklerine uygun olmadığını, Uygurları zayıflattığını" iddia ederler. Bu, bir uygarlığın ayakta kalmasının sadece savaşçı geleneklere ve hayvancılığa bağlı olduğu gibi tartışmalı bir bakış açısını yansıtmaktadır. Manicilik o dönemde Sogdiana'nın (Özbekistan-Tacikistan) en yaygın diniydi ve bir bakıma ileri uygarlık seviyesini temsil ediyordu. Budizm'in Hindistan'da oynadığı rol gibi Manicilikte yerleştiği coğrafyada ziraati, şehirciliği, ticareti, güzel sanatları özendiren bir düşünce sistemine sahipti. Türk ülkesinde, mimarinin ortaya çıkışı, *Karabalgasun, İdikut* gibi gerçek anlamda şehirlerin kurulması, yeni kurulan bu kentlerin ticari merkezler haline gelmesi, sikke ekonomisine geçilmesi, duvar resimleri gibi yepyeni sanatların ortaya çıkışı, sulama kanallarının inşası ve tarımın ilerlemesi, yazılı kültürün, kâğıt kullanımının ve matbaanın yaygınlaşması, Tengri Kağan'ın reformu sonrasında gerçekleşmiştir.

Özellikle ressamları ve resmi kutsayan Mani dinini kabul edilmesi görenleri bugün de hayran bırakan bir resim sanatının doğuşuna yol açmıştır.

Aslında "babadan kalma yöntemlerle" varlıklarını sürdüremeyeceklerinin Tengri Kağan'dan önceki birçok kağan da farkındaydı. Komşuları Çin ve Çin kültürünü kabullenmiş Tibet hızlı biçimde gelişmekteydi. Sogdiana'da *Vihara* (Buhara), *Marakanda* (Semerkand) gibi Budist-Manici merkezler aynı şekilde hızlı bir yükseliş içindeydiler. Türk boyları ise sadece hayvancılıkla uğraşıyor veya tarımcı komşularına karşı sefere (çapul) çıkıp rakiplerini talan ediyorlardı. Göçebe yaşamı merkezi bir iktidar kurulmasını engelliyor, başıboş özgür boyların istediği gibi hareket etmelerini sağlıyordu. Çevre uygarlıklara yetişmek isteyen Göktürk Kağanları Mugan (553-572) Taspar (572-581) ve Bilge Kağan'da (717-734) Budizm'in kabul etmişler ve bu öğretiyi resmi inanç olarak kabul ettirmeye çalışmışlar ama planlarını Kurultay'a kabul ettirememişlerdi. Kurultay'ın Budizm'e tepkisi aslında dinsel sebeplerden kaynaklanmıyordu, tepki kağanların kurmak istedikleri merkeziyetçi yapıya idi. Sonuçta bu reformun başlatıldığı Uygurlarda da Maniciliğin halkın bütün katmanları arasında yayıldığını söylemek mümkün değildir. Kabilelerin çoğu yine *Gök Tengri* dinine inanmaya ve göçebe hayat sürmeye devam ettiler. *Ay Tengri* ve *Kün (Gün) Tengri* gibi İran kökenli tanrılara inananlar sadece saray ve bürokrasi çevresi ile şehirleşmiş kesimlerdi.

Elinde kandil tutan Uygur Tanrıçası

Büyük Uygur Kağanlığı 840 yılında Kırgızlar tarafından yıkıldı. Bu birçok yerleşik toplumun başına gelmiş sıradan bir olaya benzemektedir. İbn Haldun'a göre göçebelikten yerleşik yaşama geçen toplumlar ince zevklere teslim olarak kibarlaşırlar ve zayıflarlar ve sonra onların zenginliklerine göz koyan göçebelere av olurlar. Uygur kağanlığı politik olarak çöktüğünde kültürel ilerlemenin zirvesini yaşamaktaydı. Kağan ailesinden Mengli'yi Kağan olarak seçen (856) Uygurlar Sincan bölgesinde yeni bir devlet kurdular. Burada 1368 yılına kadar az çok bağımsızlığını koruyan istikrarlı ve yüksek bir kültüre dayalı bir medeniyet inşa ettiler. Sincan Uygurları Budizm'i benimsemişlerdi. Manicilikte de Buddha peygamber olarak görüldüğünden bu geçiş çok önemli bir değişime yol açmamıştı. Sincan'da Sogd yazısından türetilen Uygur alfabesi ile yazılmış çok zengin bir Budist edebiyat oluşturdular. Bu eserlerin bir kısmı Sanskrit dilinden çevrilmiştir bir kısmı ise bizzat Uygurlar tarafından üretilmişlerdir. Hikâyeler genelde Buddha'nın yüceliği üzerindedir. Çoğu hikâyede Buddha kötü yürekli insanları kendi canını feda ederek vicdani bir muhakemeye sürüklemekte ve kötü kişiler yaptıklarına pişman olarak doğruluğu bulmaktadır. Bu hikâyelerde güçlü bir hümanizma vardır ve kötü de olsa herkesin değişebileceği, kimseden intikam alınmaması gerektiği, kendisine fırsat tanına kötü bir bireyin yüce gönüllü bir insana dönüşebileceği vurgulanmaktadır. Hikâyelerde kullanılan dil Sanskrit etkisinde olmasına rağmen Uygurlar Budist terimlere Türkçe karşılıklar da bulmuşlardır. Örneğin Buddha yerine *Burhan* kullanılması gibi. Budist edebiyat haricinde *Göç* ve *Türeyiş* adlı iki büyük Uygur destanı da önemlidir.

Uygurların günümüzdeki anlamıyla matbaayı kullanan ilk toplum oldukları yönünde görüşler de vardır. Bu görüşe göre Çinlilerin geliştirdiği basım tekniği daha ziyade ahşap kalıplar kullanılarak yapılmaktaydı ve yazının bütünü kâğıda basılıyordu. Uygurlar ise günümüzdeki basım tekniğine yakın bir şekilde tahtadan biçimlendirilen harfleri tek tek dizerek basım yapmaktaydılar. Doğu Türkistan'daki Bin Buddha Mağaralarında bu harflerin kalıpları ele geçmiştir. Çin yazısı yapısı gereği bu tür bir basıma uygun değilken; alfabeye sahip olmaları nedeniyle Uygurların harf basım tekniğini geliştirmiş olmaları akla yatkındır.

Uygur yazısı İslâm'ın kabulünden sonra da kullanılmaya devam edildi. 15. asır'da Uygur alfabesiyle yazılmış bir *Kutadgu Bilig* nüshası günümüze ulaşmayı başarmıştır. Sadece yazı da değil mimari, güzel sanatlar ve müzikte de Uygur medeniyeti Müslüman Türkler üzerinde uzun asırlar etkili olmaya devam etmiştir. Örneğin Türk minyatür sanatı Osmanlı'nın geç çağlarına kadar Uygur resim geleneklerini korudu. Uygurlar zamanında son formunu alan yurt (çadır) görünümlü yuvarlak kubbeli Budist *stupa*lar, türbelere model teşkil ettiler. Yine Budist mimarinin bir özelliği olan yüksek kuleler de Türk tipi minarelere esin kaynağı oldular.

Moğollar

Tarihin belki de en yanlış anlaşılan ulusu olan Moğollar daima düşmanlarının haklarında yazdıklarıyla hatırlanmaktadır. Klasik Moğol imajı tarihte "taş üstünde taş bırakmayan, kafataslarından piramit yapan" aldıkları şehirlerde milyonlarca insanı öldürmüş acımasız savaşçılardır. İslâm medeniyetinin çöküşünün baş sorumlusu olarak gösterilmeleri de bu listeye eklenebilir: "Câhil ve vahşî bir şekilde Çin'in Gobi çölünde yaşarlardı. Küçük kabileler hâlinde olup, göçebeydiler. Kadınları da erkeler gibi savaşır. Avcılık ve yağmacılıkla geçinirler, kan dökmeği, kötülük yapmayı severlerdi. Hepsi inançsız ve azılı İslâm ve medeniyet düşmanı idiler. Güneşe taparlardı. Her kötülüğü işlerler ve yasak tanımazlardı. Şehirleri yakar, yıkarlardı. Çoluk-çocuk, kadın-ihtiyâr demeyip, kendilerinden olmayan her insanı öldürürlerdi. Yiyeceklerini hayvani gıdalar teşkil ederdi. İnsan eti yiyenleri de vardı. Nikâh ve aile hissi olmayıp, bir kadına sayısız erkek sâhip olabilirdi. Buhara, Semerkand, Herat gibi hepsi birer kültür, san'at ve medeniyet âbidesi olan şehirleri yağmalayıp yıktılar. Bunlardan Merv, Hey ve daha pek çok şehir, uğradıkları bu tahribat sonunda bir daha kalkınamadılar. Şehir olma vasfını kaybederek, yirminci asra kadar birer harabe hâlinde kaldılar" (İslâm Tarihi Ansiklopedisi 8. Cilt *Moğollar* Maddesi).

Bu satırlarda tek doğru olan, Moğolların düşmanlarına karşı acımasızlığı ve kadınların da savaşçı oluşudur. Gerçi Ortaçağ'da kimse düşmanına

karşı çok merhametli sayılmazdı. Ama Moğol savaşçılarının sertliği diğer rakiplerini bastıracak düzeyde olduğu kesindir. Geri kalan tanımlar biraz kurgu biraz da tarafgirlikten kaynaklanmaktadır.

Örneğin Moğollar Güneş'e değil Gök Tanrı'ya (Tengri) taparlardı. Yasaları elbette vardı (*yasa* veya *yasag/yasak* kelimesi Moğolcadır) onları çiğnemenin cezası çok ağırdı hele ki başkasının karısını kaçırmak affedilmez bir suçtu. Cengiz Kağan, karısı Börte'yi kaçıran Merkit boyunu neredeyse yok etmişti. Moğol toplumunda kadınlar erkeklerle eşitti. Yetkin erkek aday bulunmaması durumunda Kurultay kadın Hakan seçme yetkisini sahipti.

Moğollar ne İslâm'ın ne de başka bir dinin kategorik düşmanları değildi. Tam tersine Cengiz Kağan'ın danışmanları ve askerleri arasında çok sayıda Müslüman vardı. Moğollar geniş dinsel hoşgörüye sahiptiler. Her dinin Tanrı'dan geldiğine ve bütün dinlerin doğrudan bir pay taşıdığını düşünürlerdi. Moğol Hakanlarının sarayında Budist, Taocu, Müslüman, Hıristiyan, Zerdüştî vb danışmanlar bir arada çalışırlar, zaman zaman da Hakan'ın önünde münazaralar yaparlar, kendi inançlarının daha doğru olduğunu kanıtlamaya uğraşırlardı. Bu münazaralar aydın ve geniş görüşlü birçok Müslüman düşünürün yetişmesini sağladı. Hiçbir insanı inancından dolayı kınamayan ve dergâhını tüm dinlerden insanlara açık tutan Mevlana Celaleddin Rumî (1207-1273) Anadolu'da Moğol hâkimiyeti döneminde yetişmesi bundandı.

Kubilay Kağan

Pagan Karahitaylıları yenmesinden dolayı Orta Asyalı Müslümanlar tarafından kurtarıcı olarak görülen Cengiz Kağan'ın Müslüman Harezmşahlara savaş açmasının sebebi de kendi güvencesi altındaki Müslüman tüccarların 1218 yılında Otrar'da Harezmşahlar tarafından katledilmesiydi. Arap tarihçilerin aksine Müslüman Türk tarihçilerin çoğu bu savaşta Cengiz Kağan'ı haklı görürler ve savaşı asıl kışkırtanın Muhammed Harzemşah (1200-1221) olduğunu söylerler.

Hatta dönemin Abbasî Halifesi bile kendisini sürekli tehdit eden Harzemşahlardan kurtulduğu için gayet hoşnuttu. Zaten Müslüman olsun ya da olmasın Türk boylarının büyük kısmı İranlılaşmış Harzemşahlar yerine Bozkır töresini benimsemiş Cengiz Kağan'a katılmayı tercih etmişlerdi. Harezmşahları deviren Moğollar bundan sonra Harezmşah topraklarıyla yetinmeyip İran'ı, Irak ve Suriye'nin bir bölümü de işgal edeceklerdi. Askeri başarılarının iki sırrı vardı; birincisi soğuğa çalığa dayanaklı bozkır atları, ikincisi Çinli mühendisler sayesinde geliştirdikleri kuşatma silahlarının gücü.

Birçok çağdaşları gibi Moğollar kendilerine direnmeyen şehirlere dokunmadılar. Ama direnen veya antlaşmaları sonradan bozanları ise yakıp yıktılar. Moğolların 1258'de fethettikleri Bağdat'ta kütüphaneleri yaktıkları, bütün kitapları Dicle Nehrine attıkları söylenir ve bu olay İslâm Medeniyetinin gerilemesinin nedeni olarak anlatılır durulur. Bu iddia birçok nedenle doğru kabul edilemez. İlk olarak İslâm medeniyetindeki durgunluk henüz Moğollar gelmeden önce zaten başlamıştı. İkincisi İslâm medeniyetinin gerilemesini Moğollara bağlayanlar, hiçbir zaman Moğol işgaline uğramayan Mısır, Kuzey Afrika ve Endülüs'te yaşanan gerilemeye hiçbir açıklama getirememektedir. Son olarak da Moğolların medeniyet düşmanı oldukları da doğru değildir. Moğolların Bağdat'tan topladıkları 400.000 kitabın Gazan Han'ın (1256-1265) emriyle kurulan ve dünyanın o zaman kadar gördüğü en büyük gözlem evi olan Meraga Rasathanesine taşındığı bilinmektedir. Burada Moğol Hakanlarının emriyle kapsamlı astronomik çalışmalar yapılmış ve yıldız haritaları (*ziyc*) hazırlanmıştır.

Zaten Moğol hâkimiyeti altındaki topraklarda bilim ve sanatlar büyük hızla ilerlemiş Çinli, Hintli, Müslüman, Hıristiyan bilim insanları birlikte çalışma fırsatı bulmuşlardı. Batılıların *Pax Mongolica* (Moğol Barışı) adını

verdikleri bu dönemde İpek Yolu gerçek anlamda işler hale geldi. Moğollar, Venedikli bir tüccarın Pekin'den aldığı bir senedi İran'da bozdurabildiği gerçek bir finansal güvence sistemi inşa etmişlerdi. Marko Polo gibi seyyahların İtalya'dan Çin'e gidip ticaret yapabilmelerini sağlayan Moğol güvencesiydi. Kâğıt para bu dönemde ortaya çıkıp yaygınlaşmıştı. Dünyanın o güne kadar gördüğü en iyi ve en uzun posta sistemi (*yam*) Moğollarca kurulmuştu. Bu sistem her biri bir günlük mesafede dinlendirilmiş atların bulunduğu posta istasyonuna dayanıyordu. Bu sayede Ötüken'deki hadiselerin haberi bir kaç hafta içinde Macar ovalarında savaşan Moğol askerlerine ulaştırılabiliyordu. Ticaret ve seyahatlerin güvenliği sayesinde, kâğıt, matbaa, pusula, barut gibi Asya ürünleri İslâm dünyasına oradan da Avrupa'ya aktılar. Moğol hâkimiyeti döneminde İslâm sanatı görülmedik ölçüde gelişti. Kâğıdın yaygınlaşmasıyla resim ve minyatür sanatı ilerledi. Çin tesiriyle porselen, çini, ebru gibi yeni sanat dalları yayıldı. Sanatçılar, şairler ve tarihçiler Moğol Hakanlarınca korunuyordu.

Moğol dönemi Çin Türk, Batı kaynaklarının hepsini birden kullanarak dünya tarihi yazan Reşidüddin (1247-1318) gibi büyük tarihçilerin yetişmesini sağladı. Tablonun tamamına bakıldığında Moğol fetihlerinin sadece yıkım getirmedikleri daha iyi anlaşılmaktadır.

Moğolların İslâm dünyasına en büyük faydalarından biri de dinsel hoşgörü ortamına bağlı olarak Müslümanlar arasındaki Şiî-Sünnî kavgasını geçici bir süren için durdurmaları oldu. Moğollar gelmeden önce İslâm dünyasında mezhep savaşları doruk noktasındaydı. Haşhaşîler gibi gizli tarikatlar kuran Şiîler Sünni liderlere suikastlar düzenliyorlardı. Sünniler de Aşura töreni yapan Şiîlere saldırıyorlardı. Moğollar Haşhaşîlerin gizli tarikatını ortadan kaldırdılar. Ardından tüm dinler gibi tüm mezheplere de müsamaha gösteren Moğol Hakanları Şiîliği de resmi bir inanç grubu olarak kabullendiler böylece Şiîlerin gizlenmelerine de gerek kalmadı. Moğol hâkimiyeti boyunca Şiî ve Sünni âlimler tarihte ilk kez aynı çatı altında ortak bilimsel çalışmalar yapabildiler. Tasavvufun hümanist felsefesi Moğol (İlhanlı) dönemindehızla yayıldı. Moğol hâkimiyeti zayıfladıktan sonra Müslümanlar yeniden Şiî-Sünni kavgasına kaldıkları yerden devam edeceklerdi.

Seçilmiş Kaynakça

DEMİRKAN, Tarık, Macar Turancıları, tarih vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.

ESİN, Emel, Türklerde maddi Kültürün Oluşumu, Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2006

KÜLCÜ Recep, *Türklerin Kültür Mirası Olarak "12 Hayvanlı Türk Takvimi"*, Akademia Disiplinlerarası Bilimsel Araştırmalar Dergisi 1 (1), 1-5, 2015.

ÖGEL, Baheddin, Türk Kültür tarihine Giriş IX Cilt, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1978

ROUX, Jean Paul, Moğol İmparatorluğu Tarihi, çevirenler: Aykut Kazancıgil-Ayşe Bereket, kabalcı yayınları, İstanbul, 2001.

RUBEN, Walter, Eski metinlere Göre Budizm, Hazırlayan Lütfü Bzokurt, Okyanus Yayınları, İstanbul 2000.

İSLÂM MEDENİYETİ

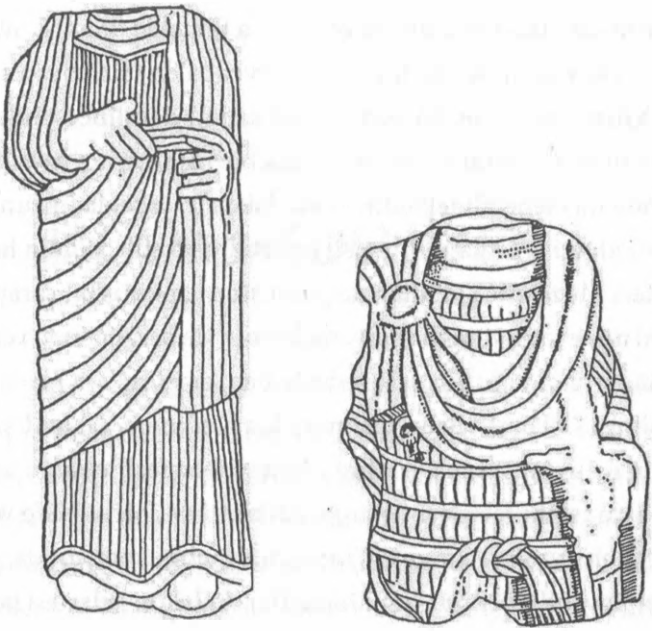
Yeryüzündeki birçok uygarlık tanımı belirli bir coğrafyayı ya da etnik unsuru temel alarak yapılmaktadır Çin uygarlığı, Kelt uygarlığı, Akdeniz uygarlığı vb. Ancak İslâm uygarlığı terimi adını belli bir inanç sisteminden almasıyla diğerlerinden ayrılmaktadır. Bunun en önemli sebebi İslâm'ın sadece bir din olarak değil aynı zamanda toplumsal ve hukuki bir formasyon olarak da kabul edilmesidir. Yeryüzünde hiçbir din ve felsefe İslâm kadar hem ruhani hem de dünyevi akideleri aynı anda ve bir arada kapsama özelliği göstermez. Örneğin Çin bölümünde Konfüçyüs felsefesinin dünyevi görevlere odaklandığını ve ruhun kurtuluşu meselesine eğilmediğini gördük. Konfüçyüsçülük metafizik alanı, dünyevi siyasetle ilgilenmeyen Budizm'e terk etmiş ve iki düşünce bir bakıma birbirlerini tamamlamış gibidir. Yine Ortaçağ Avrupa'sında dünyevi meseleler büyük ölçüde Roma hukukuna terk edilmiş, miras, vergi, toprak mülkiyeti gibi konularda Kilise alternatif bir hukuk sistemi geliştirmemiştir. Oysa İslâm dininin temel kaynaklarına dayanarak Müslüman fakihler hem metafizik hem de maddi alanda ayrıntılı kurallara dayalı bir yapı tesis etmişlerdir. Her ne kadar Müslüman toplumlarda İslâm öncesi gelenekler veya dindışı unsurlar varlıklarını korumaya devam etmişlerse de genel olarak İslâm'ın kabul edildiği coğrafyada kültür, sanat ve maddi medeniyet unsurlarının oluşumunda din, temel bir rol oynamıştır. Bugün de İslâm'ın birbirinden çok farklı dil ve kültürlere sahip ulusları ortak bir çatıda birleştirdiği düşüncesi güncelliğini korumaya devam etmektedir.

Öte yandan İslâm medeniyeti terimi bazı itirazlara da yol açmıştır. İtirazların nedeni; din ve medeniyetin farklı formasyonlar olduğu, medeniyetin dinin ötesine taşan anlamlara sahip olduğu yönündedir. Bu fikirde olanlar örneğin İslâm sanatı adı altında toplanan eserlerin büyük kısmının

gayri-müslim sanatkârlarca üretildiğini veya temelde din dışı nitelik taşıdığını savunmaktadırlar. Başka bir deyişle Avrupa'da Hıristiyan sanatı denilince akla kilise veya ikon gelirken; İslâm sanatı denilince dinle doğrudan ilgisi olmayan tüm maddi unsurlar mesela bir kale, çeşme veya köprü de bu başlık altında incelenebilmektedir. Hatta İslâm'ın yasakladığı unsurlar dahi "İslâm medeniyeti ve sanatını" temsil edilebilmektedir. Bugün herhangi bir İslam Eserleri Müzesi'ne gidildiğinde gümüşten yapılmış bir şarap kupasının ya da Levni'nin erotik temalı minyatürlerinin de sergi içinde yer aldığı görülebilir. Sanatta olduğu gibi felsefede de benzer itirazlara rastlanır. Birçok felsefe tarihçisi "İslâm felsefesi terimine karşı çıkmış, "İslâm felsefesi denilen olgunun aslında Arapça yazılmış Yunan felsefesi" olduğu iddia etmişlerdir. Yine de İslâm felsefesi terimi o kadar güçlü bir şekilde yerleşmiştir ki maddeci dehriyyuncular ya da Tanrı'nın varlığı konusunda şüphelerini dile getiren Ravendi (827-911) gibi filozoflar da İslâm Felsefesi başlığı altında incelenmektedir.

İslâm Öncesi Araplar

Arapça büyük Samî dil ailesinin üyesiydir. Arap adına ilk kez MÖ 9. asırda Assur yazıtlarında rastlanmaktadır. *Arab* terimi asırlar boyunca çöllerde yaşayan göçebe (bedevi) anlamında kullanılmıştır. Bu kullanım İslâm'dan sonra da devam etmiştir. İbn Haldun (1332-1402) da *Arab* terimini Arapça konuşan insanları değil göçebeleri tanımlamak için kullanmaktaydı. Göçebeler daha ziyade Arap yarımadasının orta bölgelerinde yaşıyorlardı. İslâm öncesi asırlarda Arap yarımadasının güneyinin (Yemen) ve kuzey sınırlarının oldukça gelişmiş bir medeniyete sahip olduğu bilinmektedir. Romalıların *Arabia Felix* (bereketli mutlu Arabistan) adını verdikleri Yemen, Hindistan'la yapılan ticaret sonucu Akdeniz ülkelerine baharat, inci, fildişi ve değerli taşlar satmaktaydı. Yemen'de gelişmiş bir mimari vardı ve Yemen evleri bugünde yeryüzünün en güzel yapıları arasında sayılmaktadır. Ancak MS 6. asırda başlayan Habeş işgali sonucu Yemen kargaşa içine sürüklenmiş, ticaret çökmüş ve halkın bir kısmı kuzeye göç etmiştir.

Palmyra'dan heykeller MS 3.asır.

Arabistan'ın kuzeyinde İslâm öncesinde en önemli kentler Ürdün'deki Petra ve Çölün Kraliçesi olarak bilinen (ne yazık ki yakın zamanda büyük tahribata uğrayan) Suriye'deki Palmyra idi. Petra ve Palmyra Arap ve Yunan kültürlerinin sentezlendiği şehirlerdi. Palmyra'da Tanrı Baal tapınağı ile Yunan tarzı bir tiyatro yan yana bulunuyordu. Gelişmiş bir heykel sanatı vardı. Halk Yunanca, Latince, Aramice ve Arapçayı birlikte kullanıyordu. Mezar taşlarında *Vehbi el-Lât Athenadoros, Flavius el Ubeyy* gibi karma isimlere rastlanmıştır.

Kara ticaretine hâkim olan Palmyra, Kraliçe Zenobia (Zeyneb) döneminde (MS 267-274) bütün Suriye'ye, Filistin'e, Mısır'a ve Ankara'ya kadar Anadolu'ya hâkim olmuştu. Her ne kadar Romalıların müdahalesiyle Zenobia yenilip esir düştüyse de bu olay Arapların tek bir yönetim altında birleştikleri zaman nasıl hızlı biçimde fetihler yapabileceklerini göstermekteydi.

Arapların şehirleşmede geri kaldıkları bölge Hicaz idi. Ancak Hicaz, birçok Arap kabilesi için yerel tanrıların kültlerinin toplandığı Mekke şehrinden dolayı kutsal sayılan bir bölgeydi. Her yıl düzenli olarak Mekke'de bulunan

Kâbe'de Pagan tanrılarının heykelleri ziyaret edilir, panayırlar yapılır ve şiir yarışmaları düzenlenirdi. Şiir, güçlü bir mimari gelenekleri ve gelişmiş bir heykel sanatları olmayan Hicazlı Arapların en üstün sanatlarıydı. Bugün de Arap şiirinin en büyük isimlerinden biri olarak kabul edilen İmruul Qays (501-565) bu yarışmaların birçoğunu kazanmıştı. Kazanan şiirler Kâbe'nin duvarlarına asılarak ödüllendirirdi. Eski Arap şiiri genellikle erotik temalı olduğundan ve kabileler arası savaşlarla kan davalarını yücelttiğinden İslâm sonrasında bir süre yasaklandı. Ancak Emeviler devrinde yeniden canlandırıldı. Hicazlı Araplar birçok tanrıya inanmaktaydılar. Baş tanrı olarak o dönemde de Allah'a (*Al'ilāh*) inanmakla birlikte "Allah'ın kızları" olduklarına inandıkları üç Tanrıça *Lât, Uzza, Menat* ve el-Lât da oldukça önemli Tanrıçalardı. Allah, Ay Tanrısı olarak kabul ediliyor ve Bâbil kökenli Ay tanrısı *Hu-Baal* ile özdeşleştiriliyordu. Yunanlılar el-Lât'ı Athena'ya, Uzza'yı da Venüs'e benzetmekteydiler. Hicaz'daki Tanrı heykelleri genelde çok basitti ve Palmyra sanatından oldukça farklıydı. Örneğin el-Lât genelde dört köşe bir kayayla temsil edilmekteydi. İslâm'ın kabulüyle bu tanrıların kültleri kaldırıldı ve Araplar tek tanrı olarak Allah'ı kabul ettiler. İslâm'ın kabulü Hicaz Araplarını yeni bir tarihsel evreye soktu. Kabile savaşlarına ve kan davalarına bir süreliğine de olsa durdurdu ve Arapları birleştirdi. İslâm köleliği kaldırmamakla birlikte kölelerin haklarını arttırdı ve kadınların durumunu önceki asırlara göre ilerletti.

Siyasi Tarih: İslâm'ın Doğuşu ve Yayılması

İslâm dininin başlangıç tarihi itibaren Hz. Muhammed'e gelen vahiy almaya başladığı 611 yılıdır. İslâm'dan önce de Mekke kentinde dinsel arayışların olduğu, Arapların bir kısmının tek tanrıya inanmaya başladığı (*haniflik*) veya Hıristiyanlığa geçtikleri bilinmektedir. Hz. Muhammed'in peygamberlik iddiasını başlangıçta birkaç düzine insan kabul etti. Ardından bu ilk Müslümanlar Habeşistan'a ve Peygamberin ardından *Yesrib* (Medine) kentine göç ettiler. Peygamberin Medine'ye gittiği yıl Hicri takvimim ilk yılı olarak kabul edildi. Kısa zamanda sayıları artan Müslümanlar Mekkeli paganlarla

savaşarak sonunda Mekke halkının çoğunu kendi yanlarına çekmeye başardılar. Ardına Taif, Yemen gibi bölgelerde de İslâm dininin hakimiyeti tesis edildi. 632'de Hz. Muhammed'in ölümüyle Müslümanların ileri gelenleri onun en baştan beri yanında olan arkadaşı Ebubekir'i halife olarak seçtiler. Böylece İslâmî devletin sürekliliği garanti altına alınmış oldu.

İlk dört halife boyunca Müslüman orduları kendi aralarındaki 25 sene süren savaştan dolayı tükenme noktasına gelmiş olan Doğu Roma ve Sâsâni topraklarını hızlı biçimde fethettiler. Gerçi bu başarı sadece Arapların askeri yeteneklerine bağlanamaz. Doğu Roma topraklarında yaşayan Yahudiler, Kıptîler Süryaniler Romalıların idaresi altında kalmak istemiyorlardı ve genellikle Araplarla işbirliği yaptılar. Fetihleri sadece Ali ve Muaviye taraftarları arasındaki bölünme durdurabildi. İkisi arasındaki kavga aslında İslâm'dan öncede aralarında husumet olan Ümeyye oğulları (Emevi) ile Haşimiler arasındaki kabile çatışmasının bir devamı olarak başladı; ancak giderek politik-dini bir hüviyet kazanarak İslam dünyasında etkileri bugün de devam eden bir mezhep ayrılığıyla sonuçlandı. Zaman içerisinde kavgada Muaviye yanlılarına Sünnî, Ali yanlılarına Şiî dendi. Bu ayrım İslâm'la birlikte tek bir amaç etrafında birleşen Müslümanları tarih boyunca bölünmelerine yol açtı.

İslâm ümmetini bir devlet teşkilatı altında örgütleyenler Emevîler (661-751) oldu. Emevîler bunu yaparken İslâmi kaidelerden ziyade Araplık kimliğine önem verdiler. Örneğin sarayda ve orduda Hıristiyan Arapların konumu Müslüman İranlılardan daha yukarıdaydı. Muaviye'nin eşi de Hıristiyan bir Arap prensesiydi. Mekke'de çıkan bir ayaklanmayı bastırırken I. Yezid (680-683) Hıristiyan askerleri kullanmış hatta bu savaş esansında mancınıklardan atılan alevli taşlar yüzünden Kâbe büyük zarar görmüştü. Bu tür olaylar Emevi hanedanının pek sevilmemesine yol açtı. 750 yılında başlayan bir isyan onları devirdi ve katliamdan kurtulan Emevilerden Abdurrahman Endülüs'e kaçarak burada kendi devletini kurdu. Haşimi kökenli olan Abbasîler Halifeliği ele geçirirken Arap olmayan İranlı ve Türk müslümanların etkin olduğu asırlar başladı. 10. asır başlarında Endülüs emirleri de Halife unvanını kullanınca İslâm dünyasındaki politik birlik ve dini birliğin dağılma süreci bir adım daha ilerledi. Aynı yüzyılın ortalarında buna bir de Mısır'da Şiî Fatımîler eklenince İslâm ülkelerindeki parçalanma had safhaya ulaştı. Zaman içersinde Türk

ve Deylemli komutanların elinde oyuncak haline gelen Abbasi halifelerinin topraklarda da sayısız küçük emirliğe bölündü. Artık Müslümanların politik birliği ülküsü asırlar öncesinde kalmış bir hayalden ibaretti.

İslâm dünyası bu karmaşa içindeyken Türklerin bu dini kabule başlamalarıyla Mısır'dan Hindistan'a uzanan hemen hemen tüm İslâm toprakları Türk kökenli emirlerin denetimine girmeye başladı. Ancak Türklerin İslam'a girişi bir yandan 11.-12.asırda Haçlı Seferleriyle öbür yandan 13. Asırda Moğol istilası ile gelen büyük fırtınayı durdurmakta kısmen başarılı olabildi. Yine'de Müslüman topluluklar o güne kadar başlarına gelen bu en büyük felakette kendilerini korumayı başararak sağlam bir alt yapıya sahip olduklarını kanıtladılar. Bundan sonra ateşli silahların kullanıldığı İslâm İmparatorluklarının zirve dönemi yaşandı.

Dördü de aslen Türk kökenli olan Osmanlılar, Safevîler, Timurî-Babürîler ve Şeybaniler döneminde parlak bir iki asır (15-16. asırlar) geçirdikten sonra İslâm ülkelerinin siyasal, kurumsal ve moral açıdan gerileme dönemleri başladı. 19. asır sonlarına gelindiğinde Müslüman halkların ezici çoğunluğu Batılı güçlerin denetimindeki sömürgelerde yaşamaktaydı.

Hukuk

İslâm hukuku gibi dev bir alana burada ancak ana hatlarıyla değinebiliriz. Hukukun temel kaynakları Kuran, hadis, siyer, sünnet, fıkıh, icma, içtihat olarak sıralanabilir. Buna bir de insanların vazgeçemediği bazı gelenekleri (örf) ekleyebiliriz. İslâm dini Hz. Muhammed'e gelen vahiyler yoluyla meydana gelmişti. Vahiyler bazen yazıya geçirmekle birlikte çoğunlukla hafızalara kazınarak ezberlenmiş ve Kuran (okunan anlamına gelir) adlı kutsal kitapta toplanmıştı. Zamanla Kuran haricinde Peygamberin sözleri (hadis) ve eylemleri (sünnet) yaşamı (siyer) gibi farklı kaynaklarla İslâmî literatür zenginleşti. İslâm başlangıçtan itibaren daha önceki inanç biçimlerinden ayrılan özelliklere sahipti. Sadece manevi dünya ile ilgili değildi. Özellikle *Yesrib* (sonradan Medine) ayetleriyle günlük yaşamı, vergi düzenini, miras ve ganimet bölüşümünü, evlilik kurallarını vb düzenleyen hukuki bir for-

masyon olarak şekillenmişti. Sonraki asırlarda İslâmî kaidelerin sınırlarının belirlendiği ayrıntılı hukuk derlemeleri olan fıkıh kitapları ortaya çıkmaya başladı ve zengin bir hukuk sistemi doğdu. İslâm hukukunda bir karar verileceği zaman önce temel yazılı kaynak olan Kuran'a bakılırdı. Kuran'da ilgili bir gönderme yoksa hadis, siyer gibi diğer kaynaklara bakılırdı. Hiç birinde atıf bulunamazsa fakih "Peygamber yaşasa idi nasıl bir karar alır diye düşünerek" bir içtihat üretirdi. Örneğin Kuran'da şarap içilmesinin haram olduğu yazılı idi. Ama Amerika'nın keşfinden sonra Arap ülkelerine ulaşan tütün veya koka gibi ürünlerin Kuran'da adının geçmemesi sebebiyle fakihler bu ürünlerin kullanımı konusunda içtihatta başvurmak zorunda kaldılar. Bu durumda fakih (*müçtehit*) "Peygamber döneminde tütün olsaydı nasıl bir karar alınırdı" diye düşünüyor ve tütünün de haram olduğuna karar verebiliyordu. Ancak sonuçta bu bir içtihattı ve başka müçtehitler bu kararı kabul etmeyebilirlerdi. Bu nedenle tütüne karşı tavır hemen hemen her ülkede farklı olmuştur.

İçtihat, genellikle "değiştirilemez" olarak görülen İslâm hukukunun canlı bir hukuk sistemine sahip olduğunu göstermektedir. Ancak yine de İslâm hukukunun hiçbir kutsal metne dayanmayan ve her çağda daha farklı bir yapıya büründürülebilen Roma hukukuyla karşılaştırmak zordur. Roma hukuku yalnız dünyevi ilişkileri düzenlediğinden ve kutsal olarak görülmediğinden değiştirilmesi görece kolay olmuştur. İslâm hukuku alanında yenilik yapmak ise bu hukukun temeli inanç olduğundan daha zordur. Bu sebeple Abbasi ve Osmanlı Devleti gibi büyük siyasal organizasyonlar değiştiremeyecekleri hukuksal kalıpların etrafından dolaşmak için örfi hukuk yoluna başvurmuşlardır.

Örneğin İslâm hukuku Müslüman halktan ancak gelirinin %10'nunu vergi olarak alınabileceğini belirtiyordu. Bu denli az bir vergiyle bir devletin kalaler inşa etmesi, donanmalar kurması mümkün olamazdı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nde örfi vergilerle birlikte halk çok daha yüksek oranda vergi ödemekteydi.İslâm hukuku zamanla toplumsal hayatın tüm alanlarını kapsayacak hale gelmişti. Temelde dört Sünni ekolün hukuk metinleri yaygındı. Herhangi bir mahkemede Hanefî, Şafî, Malikî ve Hanbelî mezheplerinden birer kadı bulunurdu. Bazı konularda uzlaşmakla birlikte bu dört mezhebin

hukuk geleneğinin ayrıldığı noktalarda bulunmaktaydı. Mesela Hanefi hukuku sağlık gerekçesiyle alkol alınmasına izin veriyor veya sarhoş olunmadıktan sonra içkiyi çok büyük bir günah saymıyordu. Oysa diğer mezhepler alkolün hiçbir sebeple kullanılmaması gerektiğini savunmaktaydılar. Benzer şekilde dine hakaret suçlaması Hanefi ekolünde para ve ya kırbaç cezasıyla geçiştirilirken diğer mezheplerde bu suçun cezası ölümdü vb. Sünni ülkelerde Şiî, Batınî vb mezheplerin hukuku geçerli değildi. Onlardan Sünni kadılardan birine gitmeleri isteniyordu. Müslüman olmayanlar ise ceza hukukunda İslâm kanunlarına, özel medeni alanda ise kendi dinlerinin hukuk sistemine bağlıydılar. Bir Hıristiyan'ın şarap içmesinin cezası yoktu.

Öte yandan Müslüman ülkelerde İslâm hukukun ne ölçüde uygulanageldiği de ayrı bir tartışma konusudur. Örneğin İslâm hukuku özel mülkiyeti koruduğu halde sultanlar müsadere yönetimiyle şahıs mallarına el koyabilmekteydi. Veyahut İslâm müminlerin gelirinin onda birinin vergi olarak alınmasını talep ederken sultani (örfi) hukuk gelirin yarısını vergilendirebiliyordu. Bazı İslâm tarih uzmanları, Müslüman ülkelerde İslâmi hukuk kadar hatta belki de ondan daha çok örfi hukukun baskın olduğunu savunmaktadırlar.

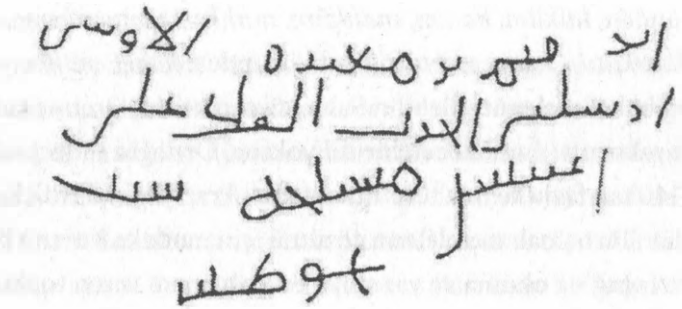
Dil Yazı ve Edebiyat

Arap dili dünya üzerindeki en zengin ve kurallar açısından en kompleks dillerinden biridir. Bükümlü Sami diller ailesinin bir üyesi olan Arapçada sözcükler üç veya dört sessiz harfli köklere eklenerek üretilirler. Örneğin *h-k-m* kökünden; *hüküm, hâkim, mahkûm, mahkeme, muhakeme, k-t-b* kökünden *kitap, kütüp, kâtip, mektub; h-b-r* kökünden: *haber, muhbir, muhabir, muhabere* gibi kelimeler üretilebilir. Sabit kökten kelime üretme konusunda Arapçanın rekorunu kırabilecek bir dil yoktur. Örneğin sadece *abd* (köle) kökünden 140'tan fazla kelime türetilmektedir. Arap yazısı da dili kadar kendine özgüdür. Tartışmalı meselelerin çözümü için mutlaka Kuran'a bakılması Arapları Ortaçağ'da okuma ve yazmaya en çok önem veren toplumlardan biri haline getirdi. Başlangıçta genellikle hafızlar tarafından sözlü olarak ezberlenen Kuran zamanla tamamen yazıya geçirildi. Kuran'ın yazıya geçi-

rildiği dönemde Araplar arasında yazılı kültür çok yaygın değildi ve Arap yazısında anlamı bozacak birçok eksiklik bulunuyordu. Örneğin kabul etmek (*kabele*) ile öldürmek (*katele*) aynı şekilde yazılmaktaydı.

Yanlış anlaşılmaların önüne geçmek için öncelikle Kuran yazısına noktalar ilave edildi. Ancak bu da yanlış okumaların çözümü için yeterli olmayınca (örneğin yendi-ğalebe ve yenildi-ğulube aynı şekilde yazılmaktaydı) harflerin üzerine ve altlarına harekeler eklenmeye başlandı. Böylece Kuran'ın doğru okunması maksadıyla Arap yazısı da geliştirilmiş oldu. Zamanla Arap yazısı İslâm sanatında fazla gelişmeyen görsel figürlerin yerini dolduran kaligrafik bir nitelik kazandı ve grafiksel olarak mükemmelleşti. Öyle ki asırlar sonra H.Ritter (1892-1971) Arap yazısına *yazıların kraliçesi* adını verecekti.

Arap edebiyatında asıl dönüşüm farklı uluslardan insanların İslâm'a girmesi ve kendi edebiyatlarını Müslüman topluma taşımalarıyla gerçekleşti. Bu hareketin öncülerinden biri İbnül Mukaffa (724-759) idi. Zerdüşt kökenli biri olan İbnül Mukaffa; Hindistan'ın en büyük klasiklerinden biri olan *Kelile ve Dimne*'yi Arapçaya çevirmişti. Halk arasında çok sevilen bu hikâyeler Avrupa'da fabl olarak bilinen türün Yunanlı Eisopos'tan sonra en güzel örneklerini temsil etmekteydi. İbnül Mukaffa daha birçok eski Farsça eseri de Arapçaya kazandırmıştı. Ancak onun Fars kültürüne olan hayranlığı hakkında Zındık (Maniheist) olduğu ve gizli gizli "ateşe taptığı" dedikodularının çıkmasına sebep olmuştu. Siyasal düşmanları bu dedikoduları onun gözden düşmesi için kullanmaktan çekinmediler ve idam edilmesini sağladılar.

529 yılına ait Suriye'de noktasız ve harekesiz Arap yazısı

İslâm'ın *Eski Arap şiiri* üzerine uyguladığı boykot da Emevîler devrinde son bulmuş, Emevî halifeleri *Eski Arap şiiriyle* ilgili hafızalarda kalan tüm eserlerin derlenmesi ve yazıya geçirilmesini emretmişlerdi. Emevi Halifesi I.Yezid'in (680-683) kütüphanesinde *Eski Arap şiire*ine ait eserler olduğu, Abdülmelik'in (685-705) de bu şiirleri ve Arapların kadim tarihini anlatan haberleri (*aĥbar*) yazıya geçirttiği bilinmektedir. II. Velid (743-744) şairleri, *Cahiliye* dönemi şiirini toplayıp bir külliyat oluşturmaları konusunda yönlendirmişti. Böylece Arap şiiri yeniden doğmaya başladı. Yeniden doğan şiir geleneğine *Muhdesûn* (sonradan ortaya çıkan) adı verildi. İran kökenli Beşşâr ibn Bûrd'un (öl.783) öncülük ettiği bu yeni şiir akımı İslâm dininin yasakladığı hemen hemen her şeyi (kabile övgüsü, erotizm, şarap vb) kendisine konu edinmişti.

Nitekim "ateşe taptığı" iddia edilen Bûrd, Halife Mehdî'nin (775- 785) emriyle sorguya çekilmiş ve 70 yaşındayken sorguda işkence sonucu öldürülmüştü. Bûrd'un dinsel kaidelere karşı aldığı radikal tavır ve Arapları sürekli küçümseyerek İranlıları övmesi nedeniyle şiirlerinin çoğu yok edilmiş ve günümüze ulaşamamıştır. Buna rağmen Ortaçağ Arap dilbilimcileri onun dil örgüsünü takdir etmiş ve Bûrd'u Arap dili ve grameri için kaynak gösterilmeye değer son şair olarak nitelemişlerdir. Abbasi döneminin en ünlü şairi yarı Arap yarı İranlı bir aileden gelen Ebu Nuvas'tı (756-814). Ebu Nuvas bu günde Arap şirinin gelmiş geçmiş en büyük şairlerinden biri olarak kabul edilir. Halk hikâyelerinin ve Bin Bir gece Masallarının önemli kahramanlarından biridir. Ebu Nuvas hayatını meyhanelerde sefih biri olarak geçirmiş; şiirlerinde Arap gelenekleriyle ve dini kaidelerle alay etmişti. Ancak rivayetlere göre ölmeden önce Allah'tan şefaat dilemiş ve yazdığı son satırla (Allah'ım biliyorum günahlarım çok büyük. Ama senin merhametin kadar büyük değil) kendini Yaratıcıya affettirmişti.

Dünya uygarlığı açısından Arap edebiyatının asıl etkisi Bin Bir Gece Masallarıyla olmuştur. Aslen Hindistan ve İran'dan alınan masalların Arapçaya çevrilerek derlenmesiyle oluşan bu öyküler Şehrazat adlı bir Kraliçenin idam edilmemek için kocası Şehriyar'a her gece anlattığı hikâyelerden oluşmaktadır. Teknik olarak masal içinde masalla devam eden büyük öykü derlemesi zamanının toplumsal manzarasını çizmektedir. İlginç

olarak Arap-İslâm dünyasında hiçbir zaman fazla ilgi uyandırmamış ve "alt seviyede edepsiz hikâyeler" kategorisinde görülmüşken; Bin Bir Gece Masalları Avrupa'da inanılmaz bir beğeniyle okunmuştur. Bu güne kadar sayısız kabare, film, çizgi filme uyarlanmıştır. Büyük Rus bestekarı N. Rimsky-Korsakov tarafından bestelenen Şehrazad *Süiti*, Türkiye'de de Bin Bir Gece adıyla çekilen dizinin jenerik müziği olarak kullanılmıştır. Bin Bir Gece'nin bazı masallarının gerçekten büyük bir hayal gücünün eseri olduğunu da kabul etmek gerekir. Özellikle Denizci Sinbad'ın gezileri büyük etki uyandırmıştır. Sinbad'ın gezileri Müslümanların büyük deniz seferlerine çıktıkları dönemleri yansıttığı için önemlidir. Gerçekten de Müslüman denizciler bu dönemde Endonezya ve Çin'e kadar seyahat edebilmekteydiler.

Kaligrafi sanatına örnek Hz. Ali'ye methiye.

Sanat

Yazının gelişimi dışında ilk kuşak Müslümanlar sanat ve maddi uygarlık inşası alanında yoğun bir uğraş içine girmediler. Bunun en büyük nedeni fetih politikaları nedeniyle savaşa odaklanmış olmaları ve lüksten kaçınma eğilimleriydi. İlk Müslümanlar altın ve gümüş kupalar kullanmıyor, altın ziynet eşyalarına hoş gözle bakmıyor, ipekli giysiler giymiyorlardı. Yüksek

ve görkemli binalar inşa etmiyor, sazdan camilerde namaz kılmayı tercih ediyorlardı. Sadeliğe duyulan bu ilgi İslâm'ın ilk 50 yılı boyunca kalıcı eserlerin oluşumunu engelledi. Resim ve heykel ise geçmişin pagan tanrılarını anımsattığı için tamamen terk edilmişti. Hatta bazıları daha ileri giderek Arapların muhtemelen tüm dünyada en başarılı oldukları alan olan şiiri bile terk etmişlerdi. Yaşamış en büyük Arap şairlerinden biri olan Lebîd (560-661) Kuran'dan sonra şiir yazmanın gereksiz olduğunu söylemişti.

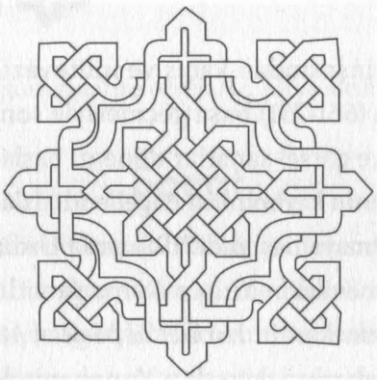
Emevilere ait Hırbetü'l Mefcer Sarayında Roma tarzında asker heykelleri

Maddi uygarlığın inşasından kaçış ve mütevazılığı ön plana çıkarma eğilimleri Emevîlerin (661-751) başa geçmesiyle son buldu. Bundan sonra görkemli bir mimari ve görsel sanatlar dönemi başladı. Eski Arap şiiri derlenerek pagan geleneğinin kaybolması engellendi. İslâm'ın yasakladığı konularda dahi şiirler yazılmaya başlandı. 19. asırda Ürdün ve Suriye çöllerinde keşfedilen saraylar Emevilerin Yunan-Roma sanatından da büyük ölçüde etkilendiklerini göstermektedir. *Hıribet'ül Mefcer, Meşatta, Kasr'ül Hayrül Garbi* gibi Emevi saraylarının duvarları Yunan mitolojisinden alınmış Eros ve Psykhe tasvirleri, erotik dansçı kadın figürleri, Zodyak ve diğer burç sem-

bolleri, av sahneleri vb ile süslenmiştir. Bu saraylardaki Yunan-Roma etkisi o kadar yoğundur ki sarayları keşfeden arkeologlar başlangıçta bu yapıları Romalılara ait olduğunu sanmışlardı. Emevilerin mirası iki yönlüdür. Bir yandan İslâm'ın tasvip etmediği hemen her konuda sanat üretimini desteklemişlerdir. Öte yandan Müslümanların gurur kaynağı olan Şam *Emevi Camii, Kubbet'üs Sahra, Mescidü'l Aksa* gibi yapıları inşa etmişler, İslâm mimarisinin temellerini atmışlardır.

Zaman içerisinde İslâm sanatında resim ve heykelin günah olduğu düşüncesi iyice yerleşti. Bunun sebebi resim ve heykel aleyhindeki bazı hadislerdi. Gerçi bazı hadis bilimciler (muhaddis) İslâm'da resim ve heykelin değil onlara tapınmanın yasak olduğunu savunsalar da genel kamuoyu resimlerin günah olduğu düşüncesini benimsedi.

İslâm sanatında resim ve heykel hiçbir zaman tamamen kaybolmamakla birlikte sanatçılar genelde minyatür gibi gerçekliğe uzak tarzları veya sadece manzara resimlerini tercih ettiler. Genellikle mimari süslemelerde *arabesk* denilen bitkisel kökenli geometrik şekiller kullanılmaya başlandı. İlerleyen asırlarda arabesk motifler o kadar kompleks hale geldi ki resmin yokluğunu aratmaz oldular. Batı sanatının aksine arabesk motifler bir başı ve sonu olmayan, izleyene sonsuzmuş gibi görünen bir kompozisyona sahiptiler. Sanat tarihçilerine göre arabesk motiflerle Tanrı'nın sonsuz yaratma gücü anlatılmak istenmekteydi. Şiî coğrafyada ise resim ve heykel yapımı kesintiye uğramadan devam etti. 18. asırda İran'ı yöneten Kaçar hanedanı kayalara rölyeflerini yaptırmıştır.

Arabesk motifler

Hellenistik Kitapların Tercümesi

Abbasîler devrinde sanat bir yandan gelişimini sürdürürken öbür yandan İslâm dünyasını asırlar boyunca etkisi altına alacak bir olay başladı: Yunanca, Süryanice, Farsça, Hintçe kitaplardan Arapçaya çeviri hareketi. Kitaplar, hiçbir Ortaçağ toplumunda İslâm dünyasında gördükleri ilgiyi görmemişlerdi. Emevîler ve özellikle Abbasîlerle başlayan kitap toplama arzusu birkaç asır boyunca Müslüman okuryazarların en büyük tutkusu olmuştu. Bizans manastırlarındaki veya kent kütüphanelerindeki, İran ve Hindistan'daki eski kitaplar büyük meblağlar ödenerek satın alınmış, Harun el- Reşid (786-809) *Amorium, Ankyra* gibi şehirlerin kuşatılması esnasında kitaplara zarar gelmemesi yönünde kesin emir vermiş, Mansur (754-775) ve Memun (813-833) Bizans imparatorlarından eski Yunan klasiklerini istemişlerdi. Kıbrıslı Hıristiyanlarla yapılan barış antlaşmasında Araplar şart olarak Ada'daki antik eserlerin teslimi maddesini de koymuşlardı. Bu şekilde antik yazınsal mirasın büyük bir bölümü İslâm ülkelerinde toplanarak Arapçaya tercüme edilmeye başlanmıştı.

Eski Yunanca asıllarından tercüme edilen Helenistik yazarlar arasında Aristoteles, Platon, Plotinos, Euklides, Ptolemaios, Galenos, Dioscorides başta gelmekteydi. Ancak klasik Hint ve İran eserleri de çevrilmekteydi. İlk önceleri tıp, matematik, astronomi gibi alanlarda yazılmış eserler tercüme edilirken, zamanla siyâset, felsefe ve edebiyat türündekilerde de çevrilmiştir. Tutucuların tepkilerine rağmen Helenistik kitap sevgisi halk tabakalarına da yayılmıştı. 1258'de Moğollar tarafından yağmalanmadan önce Bağdad'ta 36 kamu kütüphanesi ve 100 den fazla kitapçı bulunduğu aktarılmaktadır. 1068 deki yağmadan önce Fatımî sarayı kütüphanesinde de sadece antik bilimlerle ilgili 18 bin cilt kitabın olduğu aktarılmaktadır.

Tercümanların çoğu Abbasi halifeleri tarafından korundu ve yüksek meblağlarla çalıştılar. Erken dönem İslâm medeniyetinin evrensel uygarlığa en büyük katkısı da Bizanslıların artık çürümeye terk ettiği antik mirası sahiplenip geliştirmeleri oldu. Bu şekilde birçok eserin kaybolması veya unutulmasının önüne geçilmişti. Bir kaç asır sonra Yunan felsefesini gerçek kaynaklarından öğrenmek isteyen Avrupalılar, Arapça öğrenmek zorunda kalmışlar ve İslâm ülkelerine seyahat ederek kitap toplamaya başlamışlardı.

Kelâm

İslâm düşünce tarihinde bilimsel sonuçlar doğuran ilk tartışma ekolleri kelâm üzerinde şekillenmişti. Yaratılış, kader gibi konulara eğilen kelam felsefeye uzanan ilk adım olmuştu. Başlangıçta fıkıh alanının bir parçası iken zamanla ondan kopan kelâm, kimine göre İslâmi düşünce sisteminin ilerlemesinde önemli bir adım kimilerine göre ise imanın zayıflamasına yol açan tehlikeli bir yoldu. Kelâm soruları şöyle özetlenebilir: Allah dünyayı neden yarattı? Kuran sonradan mı indi yoksa âlemin başından beri var mıydı? İnsan kaderini kendi mi belirler yoksa yaşayacakları önceden yazılı mıdır? Önceden yazılıysa insan fiillerinden sorumlu mudur? vb.

Cehm b. Saffan (öl. 745) tarafından temelleri atılan Cebriyye ekolü insanın kaderinin kendi elinde olmadığını savunuyordu. Ona göre kul rüzgârda salınan bir yaprak gibiydi. Yaprağın kaderi rüzgârın elindeydi. Allah geleceği bildiğinden gerçekleşecek olaylar ancak onun rızasını yansıtmaktaydı. Bu nedenle kişi ibadeti de günahı da elinde olmadan işliyordu. Cebriyye ekolü özellikle Emevîler tarafından desteklenmişti zira Emevîlerin hilafeti ele geçirmesini Allah'ın bir yazgısı olarak görmekteydiler. Bu ekole karşı insanın kaderini kendisinin yarattığını savunan Mutezile ekolü doğdu. Mutezile ekolü rasyonalist bir hareketti ve imanı akla dayandırmayı amaç ediniyordu. Mucizeleri kabul etmiyor ve akla aykırı olan dini metinleri rasyonalize ederek yorumluyordu. Örneğin Hz. İsa'nın ölüleri dirilttiği veya körlerin gözünü açtığı söylenmekteydi. Mutezile'ye göre burada kastedilen Hz. İsa'nın kaybolmuş insanlara doğru yolu göstermesi gerçekleri göremeyenlerin gözlerini açmasıydı.Mutezile diğer itikâdî mezheplere karşı en çok kader konusunda yaptığı muhalefetle hatırlanmaktadır. Mutezilere göre kişi kaderini kendi belirlediği için dünya bir sınav yeriydi ve herkes yaptıklarından sorumluydu.

Allah'ın bunları önceden bilmesi kişinin fiillerinin Allah tarafından yönlendirildiği anlamına gelmemekteydi. Aksi halde her suçlu ve günahkâr kişi kendi iradesini değil kaderi sorumlu tutacaktı. Bu durumda ancak günahkâr kişilerin sayısını arttırmaktan başka sonuç vermeyecekti. Mutezile ekolü hilafeti bir tür devrimle almış olan yani bir bakıma kadere müdahale eden- Abbasiler tarafından korundu ve desteklendi ve Abbasilerin zayıflamasına mütekabil söndü. Ancak bazı metotları felsefe alanını oldukça etki-

ledi. Mutezilenin geri çekilişi ile Cebriyye ile Mutezile arasında orta bir yol arayan Matüridî (863-944) Allah'ın olaylara müdahale ettiğini (külli irade) ancak bireyin her hareketinin de Yaratıcı tarafından yönlendirildiğinin söylenemeyeceğini, kişinin de tercihler yapabildiğini (cüzi irade) söyleyerek ara bir formül buldu. Günümüzde İslâm dünyası kader konusunda genellikle Matüridîliği benimsemiştir.

Felsefe

Yunan felsefesinin etkisiyle yazılar kaleme alan ilk kişinin el-Kindî (801-873) olduğu kabul edilir. El-Kindî; matematik, astronomi, kimya, ilahiyat gibi farklı alanlarda ürünler yazmıştır. Görüşlerinde Platon, Aristoteles ve Plotinos'un bir sentezine ulaşmaya çalışmıştır. Onun açtığı yola (Meşşailik veya Meşşşaiye) denilmiştir. Rasyonel bir düşünür olan Kindî Mutezile hareketinden de etkilenmişti ve Kuran'ın akla göre yorumlanması gerektiğini düşünmekteydi. Örneğin Kuran'da yıldızların, ağaçların dağların Allah önünde secde ettikleri yazılıydı. "Akılsız kişiler" bu sözcükleri kelimenin gerçek anlamıyla algılıyorlardı; hâlbuki Kindî'ye göre burada kastedilen tüm evrenin İlahi yasalarla hareket ettiğiydi. El-Kindî yaşamının büyük bölümünde büyük saygı gördü. Ancak sonradan hakkında "ölümden sonraki yaşama inanmadığı" söylentisi çıkarıldı. Felsefeden hoşlanamayan Halife el-Mütevekkil (847-861) Kindî'nin kütüphanesine el koydurttu ve 60 yaşına gelmiş yaşlı filozofu halkın önünde kamçılattı. Olayın görgü tanıkları halkın da her kırbaç darbesinde coşkun biçimde tezahürat ettiğini belirtirler. Bu olaydan sonra Kindî kendini insanlardan soyutlamış biri olarak öldü.

El-Kindî'nin yolunda ilerleyen Farabi (870-950) İslâm felsefesinin ilk büyük ismidir. Türk kökenli olduğu sanılan Farabi de, el-Kindî gibi Aristocu Meşşai ekolüne bağlıydı ve Aristoteles mantığını geliştirmesi nedeniyle *muallim-i sani* (ikinci öğretmen) olarak tanınmıştı. Farabi dil üzerine yoğunlaşan ilk düşünürlerden biriydi ve çağın genel yargılarının aksine dilin bir anda Yaratıcı tarafından öğretilmediğini, dilin insan toplulukları geliştikçe aşama aşama oluştuğunu savunmuştu. İlk sözcükler tabiattaki seslerin taklidinden (ör-

neğin Türkçede şırıldamak, mırıldamak, guruldamak vb fiiller) doğmuştu. Bugün buna yansıtma kuramı diyoruz. Siyaset felsefesi ile de ilgilenen Farabi *el-Medinetü'l Fâzıla* (Erdemli Şehir) adlı eserinde ütopik kusursuz bir devlet sisteminin nasıl kurulabileceğini tartışıyordu. Platon gibi Farabi de erdemli bir şehrin ancak filozoflar tarafından idare edilebileceğini savunmaktaydı.

Nasıl ki vücutta her organın görevi farklıysa erdemli şehirde de her tabaka kendine verilen görevi layıkıyla yerine getirmeliydi. Farabi'ye göre her insan doğuştan beyin veya beden işlerine yetenekliydi ve ancak bu yeteneğine göre bir yaşam sürerse hayatta mutlu olabilirdi. *El-Medinetü'l Fâzıla* evrensel bir üslupla yazılmıştı. Metinlerde Araplara veya İslâm toplumuna özel bir gönderme bulunmamaktaydı.

Erdemli şehrin lideri, akıl, vücudunda bir sakatlık olmaması, zekâ, adalet, tevazu, güzel konuşma, öğretmeyi ve öğrenmeyi sevme, yeme-içme ve kadınlara düşkün olmama gibi bir takım niteliklere sahip olmalıydı. Din ve inancın bu listede yer almaması ilginçtir. Farabi bu konuyu şu şekilde açıklamaktaydı; aklı olan kişi zaten dindardır. İslâm filozofları Allah'ın akılla bilinebileceğinden emindiler; ancak bazı seçkin insanlar Allah ile aklın muhayyile gücünü aşan büyük bir bağ kurarlar. Aklın muhayyilesinden öteye ulaşan bu kişiler kendilerine vahiylerin geldiği peygamberlerdir. Farabi İhsa'ül Ulûm (İlimlerin Sayımı) adlı eserinde İnsanların akılları ile kavramayacakları şeyleri dinlerin kendilerine vahiy yoluyla anlatması doğal bir şey olduğunu yazmıştır.

Akıl her şeyi çözebilseydi o zaman herkes kendi aklına güvenir vahiy ve peygamberlere gerek kalmazdı. Ancak aklın tüm şeyleri bilme yeteneği bulunmamaktaydı. Hatta bazen akıl insanlara aslında zararlı bir şeyi faydalı gibi gösterebilirdi. O zaman vahyin uyarıcılığı devreye girerdi. Dinlerin getirdiği bazı kurallar, insan aklıyla çelişkili gibi dursalar da ilahi aklın ürünü olabilirlerdi. Öte yandan Farabi'nin aklı vahyin karşısında ikinci plana alması dahi onu bazı kesimlerin gözünde mülhid (din kurallarına karşı gelen kişi) olarak görülmesine engel teşkil etmemişti. Farabi'nin düşmanları onun yalnıza seçkin erdemli ruhların cennete gidebilecekleri alt tabakadan insanların cennete gidemeyeceğini ve filozofları peygamberlerden üstün gördüğünü söylediğini iddia ettiler. Yine Farabî'nin öteki yaşamda değil bu dünyada mutluluğu hedeflediği iddia edilmişti. Gazzalî açıkça onu kâfirlik-

le suçlamıştı. Farabi günümüzde hemen hemen tüm Müslüman ülkelerde baş tacı edilen bir değerdir. Ama kendi çağdaşları onu hep olumsuz sözlerle anmışlardı. Tarihçi İbn Kesir (1301-1373)de Farabi'nin "kokuşmuş kötü bir kişiliğe sahip olduğunu" yazmıştı.

Aristoteles(sağda) ile -muhtemelen- Farabi'yi (solda) birlikte gösteren bir minyatür.

İslâm felsefesinde akılcı akımı temsil eden önemli bir isim de Endülüslü İbn Tufeyl (Öl.1185) idi. *Hayy Bin Yakzan* adlı eseri bugün de ilgiyle okunmaktadır. Bu kitabında İbn Tufeyl bir adaya gemi kazası sonrası sağ ulaşan ya da balçık içinde kendiliğinden oluşan bir bebeğin (Absal) yetişmesini anlatmıştır. Bir ceylan tarafından büyütülen bebek 7 yaşına geldiğinde annesi ceylanın ölümüne tanık oluyordu. Önce onun ölü bedenini diriltmeye uğraşıyor, sonra bunun boş bir uğraş olduğunu anlayınca ceylanın ruhunun nereye gittiğini merak ediyordu. Önce ateşten çıkan dumanın bu ruh olabileceğini düşünüyor ve ateşe tapınmaya başlıyordu. Ancak sonra yağmurun ateşi söndüğünü görünce suya yönelmişti. Bu böyle devam ediyor ve sonunda ruhların kendisine döndüğü yaratıcı varlığın hiçbir maddi görüntüsü olmaması gerektiği fikrini benimsiyordu. İbn Tufeyl bu anlatımlarıyla insanların animist inançlardan

tek Tanrı düşüncesine doğru izledikleri seyri simgeleştirmiştir. Sadece bu da değil, İbn Tufeyl'in kahramanı Absal'ın kendi kendine doğuşu biyoloji tarihindeki "kendiliğinden oluşum" (generatio spontanea) teorisini hatırlatmaktadır. Absal'ın "uygarlaşma süreci" de insanlık tarihini bir özeti gibidir. Absal önce giyinmeyi öğrenir, sonra aletler yapar, ev kurar vb. Burada insanın basit bir yaşam biçiminde karmaşık bir uygarlık kurma süreci işlenmiştir ve aşamalar ateşin kontrolü, aletlerin kullanılması, yerleşik yaşama geçilmesi vb. şaşırtıcı biçimde modern bilimlerin kurdukları sıralamayla örtüşmektedir. Öte yandan bu hikâyede asıl anlatılmak istenen insanın hiçbir dini metin ve vahiy olmadan da kendi aklıyla Tanrı'yı keşfedebileceği iddiasıdır ki filozofların bu tavrı vahyin (peygamberlerin rolünün) küçümsenmesi olarak görülüp tenkit edilmiştir.

İslam dünyasında Aristotelesçi düşüncenin zirvesini Avrupa'da Avorroes adıyla tanınan İbn Rüşd (1126-1198)temsil etmekteydi. Endülüs'te yetişen İbn Rüşd tüm hayatını vahiy ve felsefenin amaçlarının bir olduğunu ve birbirlerinin düşmanı olmadıklarını kanıtlamaya adadı. İbn Rüşd'e göre şeriat, insanların Allah'ı ve bütün var olanları *burhan*a (akıl yürütmeye)dayanarak bilmesini emretmekteydi. Hakikat hakikate zıt olamayacağına göre akılla elde edilen bilgi ve delillerle vahiy yoluyla elde edilen bilgi ve deliller asla birbirine ters düşemezdi. Felsefe okuduğu için dinden ayrılan insanların olması felsefenin yasaklanmasına gerekçe teşkil etmemeliydi. Tıpkı fıkıh okuduğu halde de yoldan çıkan pek çok insanın var olmasının fıkıh okumaya engel teşkil etmemesinde olduğu gibi. İbn Rüşd'e göre bazı insanlar sadece başka insanların sözleriyle (hitabet) iman ederlerdi. Diğerlerinden daha zeki olan bazı insanlara ise hitabet sanatı yeterli değildi. Onlar Allah'ı kendi gözlemleri ile keşfetmek istemekteydiler. İşte felsefe bilimi böyle insanlar için vardı. Tabiatın kusursuz yasalarının felsefe sayesinde keşfedilmesi yüreğinde şüphe olan bireyleri Allah'ın mutlak gücüne ikna etmekteydi. Evrenin işleyişindeki mükemmelliği gören şüpheci kişi bu kusursuz işleyişin yasalarını öğrendikçe, dini sadece anasından babasından duyarak kabul eden kişiden daha sağlam bir Allah inancına sahip olmaktaydı. Başka bir deyişle felsefe imana zarar vermemekte tam aksine onu daha sağlam temeller üzerine oturtmaktaydı.

Öte yandan herkes İbn Rüşd gibi düşünmüyordu. Felsefe bazılarına göre tam aksine yüreklere şüphe serperek imanı zayıflatıyor, bir unsura inanılması için

mutlaka aklî kanıtlar olması gerektiği düşüncesini yayıyordu. Hatta çoğu filozof "ancak gördüğüme inanırım" diyerek tamamen maddeci bir yolu benimsemişti. Ravendi (857-913) gibi kendilerine *dehriyyun* (materyalist) denilen ekol ise yaratılışı doğrudan reddediyor, evrenin daima var olduğunu savunuyorlardı. İbn Rüşd'ün çağında felsefeciler ile fakihler arasındaki en büyük kavga da evrenin yaratılışı ile ilgiliydi. Fakihler evrenin sonradan yaratılmadığını zamanın başından beri var olduğunu tezini küfür olarak görmekte ve âlemin Allah tarafından sonradan yaratıldığını (*muhdes*) savunmaktaydılar. Orta yolu bulmak isteyen İbn Rüşd ise bu tartışmanın bir önemi olmadığını, âlemin sonradan yaratılması durumunda da hep var olması durumunda da Allah tarafından yaratıldığını söylemekteydi. Ancak onun bu ara yolu bulma girişiminin İslâm düşünce tarihinde fazla bir takipçisi olmadı. Okuyan kitleler âlemin ve zamanın bir başının olmadığını düşünen maddeci felsefe ekolü ile fakihler arasında bir seçim yapmak zorunda kaldı ve genelde felsefe terk edilerek fakihlerin yolu seçildi.

İbn Rüşd'ün önemli bir siyaset felsefesi eseri olan ve Platon'un Devleti'ne şerh olarak hazırlanan *El-zaruri fi'l-Siyâse* (Siyasete Dair Temel İlkeler) adlı bir çalışma kaleme almıştı. Bu eserde İbn Rüşd, kendi çağındaki kadınların eve kapatılmasını eleştirmiş Platon gibi kadınların erkeklerle eşit olması gerektiğini savunmuştu. Bu kitabın ilginç bir özelliği de pedagojik metinlere yer vermesiydi. İbn Rüşd çocuk haklarına da değinmiş ve çocuklara cin, cadı, ölüm, büyü temalı hikâyeler anlatılmasının yanlış olduğunu yazmıştı.

İbn Rüşd düşünceleri nedeniyle 1184'te Kordoba'dan sürgün edildi ve kitapları yakıldı. Birkaç yıl sonra affedilip saygınlığı iade edildi. Ancak birçok eseri de kaybolup gitmişti.

Gazzali ve Felsefeye Karşı Reaksiyon

Dehriyyun'a ve Tabiatçı felsefeye en büyük reddiye Gazzali tarafından verilmişti. Aslında Gazzalî de gençliğinde septik eğilimlere kapılmış; ancak sonradan İslâm'ın doğruluğu üzerine hiçbir şüphesi kalmamıştı. *El-Munkızu Mine'l Dalâl* adlı eserinde gençlik zamanlarında içine düştüğü buhranlı zamanları kendi diliyle şu şekilde anlatmıştır. "Çocukluk devrine yakın bir za-

manda göreneğe dayanan akidelerden azade (uzak) kaldım. Çünkü gördüm ki Hıristiyan çocukları daima Hıristiyan olarak Yahudi çocukları Yahudi olarak Müslüman çocukları Müslüman olarak yetişiyorlar". Bu durum Gazzalî'yi İslâm'ı yeni baştan keşfetmeye itmişti. Bunun için *dehriyyun* ve diğer felsefeleri okumuş mantık ilmini hatmetmiş ve felsefecilerin karşısına onları argümanları onlar kadar iyi bilerek çıkmıştı. Gazzalî *Tehâfüt el-Felâsife* (Filozofların Tutarsızlığı) adlı eserinde, zekâ olarak kendilerini üstün gören birtakım insanların, İslâm'ın ibadetlerle ilgili görevlerini umursamadıklarını, namaz kılmaktan kaçındıklarını, Allah yolunu terk edip ahireti inkâr ettiklerini belirtmekteydi. Gazzalî, Farabî ve İbn Sina gibi kişilerin "inkârlarının tek kaynağı Sokrat, Hipokrat, Eflâtun, Aristo ve bunlara benzer büyük şöhrete ulaşmış bir takım isimler işitmiş olmalarıdır "demekte ve bu düşünürlerin İslâm'a zarar verdiklerini savunmaktaydı.

Gazzalî'ye göre bir kere Yunan filozoflarının kendileri dahi mutlak bir bilgiye ulaşmış değillerdi. Aristoteles kendi hocası Eflatun'u (Platon) dahi reddetmiş "Eflatun'u severim, doğruyu da severim ama doğruyu daha çok severim" demişti. Gazzalî'nin buradan çıkardığı sonuç filozofların kesin bilgiye dayanmayan zan ve tahminlerle hareket eden kimseler olduğuydu. Filozoflar bu eksikliklerini kapatmak maksadıyla kesin bilgilere dayanan mantık ve aritmetiği kullanıyor, bu şekilde "zayıf akıllı ahmakları" kandırıyorlardı. Gazzali matematiksel bilimlerle İlahi gerçeklerin kavranamayacağını şu cümlelerle ifade ediyordu: "Matematik hesaptan ibarettir. İlahiyatın ise hesapla hiçbir ilişkisi yoktur. İlahi ilimleri anlamak için matematiğe (riyaziyat) ihtiyaç olduğunu söylemek, tıpkı tıp, gramer ve lugat (dil) ilimlerinin matematiğe ihtiyacı olduğunu ya da tıbbın (burada cerrahlık kastediliyor)hesaba muhtaç olduğunu söylemek kadar saçmadır". Gazzalî bu şekilde Allah'ın varlığını ve tıpkı Eski Yunan'da Pythagorasçıların yaptığı gibi fizik ve matematik kanunlarıyla ispat etmeye çalışanları yermiş oluyordu. Öte yandan Gazzalî, felsefecilerle tartışırken onlara fiziki dünyadan kanıtlar sunmaya çalışan fakihleri de eleştiriyordu. Onun bu eleştirilerinden İslâm dünyasında o dönemdeki bilimsel bilginin yapısını ve günlük tartışma konularını da öğreniyoruz. Örneğin filozoflar dünyanın yuvarlak olduğunu, fakihler ise düz olduğunu savunmaktaydılar. Gazzalî ise konuya bambaşka bir açıdan yaklaşıyordu.

Dünya düz de olsa üçgen veya kare de olsa bu onun Allah tarafından yaratıldığı gerçeğini değiştirecek bir şey değildi. Bu tür konularda ısrarcı olmak, dünyanın düz olduğunu din adına savunmak ancak dine zarar verirdi. Zira yarın dünyanın filozofların dediği gibi düz değil yuvarlak olduğu kanıtlanırsa-ki Gazzalî de dünyanın yuvarlak olduğunu düşünüyordu- insanlar fakihleri değil dini sorgulamaya başlayacaklardı. Benzer şekilde filozoflar Ay'ın kendi ışığının olmadığını ışığını Güneş'ten aldığını söylüyor, fakihler ise buna itiraz edip Ay'ın nur (ışık) olduğunu söylüyorlardı. Gazzalî ise "Ay'ın ışığının Güneşten almasının bilimsel bir gerçek olduğunu ve matematiksel ispatlara dayandığını, din adına bu gerçeği inkâr eden fakihlerin dine karşı büyük bir suç işlediğini" söylüyordu. Sonuç olarak matematiğin ispatlarına din adına karşı gelinmemeliydi; ancak Allah'ın varlığını matematiği kullanarak kanıtlamaya çalışmak da din adına yapılmış bir yanlıştı.

Öyleyse iman matematiksel delillerden ve akıldan bağımsız kılınacaksa nereye dayanmalıydı? Gazzalî iman yolunun akıldan değil kalpten geçtiğini Allah'ın akılla değil sezgiyle bulunabileceğini düşünmekteydi. İman ancak akıldan soyutlanırsa ve akıldan üstün bir duyu olan sezgiye yönelirse gerçek bir inanca dönüşebilirdi. Yoksa kişi imanını akılla sınamaya devam edecekti. Örneğin filozoflar oruç tutmanın hem farz hem de beden için yararlı bir eylem olduğunu savunuyorlardı. Gazzalî için ise oruç tutmanın bedene yararı olup olmamasının bir önemi yoktu, farz olması yeterliydi. Bir hekim çıkıp oruç tutmanın bedene yararı olmadığını ispat ederse ne olacaktı? Filozof o zaman oruç tutmaktan vaz mı geçecekti? İman kaideleri mutlaka insan aklına göre pozitif sonuçlar doğurmak zorunda değildi. Gazzalî bu durumu *El-Munkızu Mine'l Dalâl* adlı eserinde şu şekilde açıklıyordu. "şarap vücudu güçlendirebilir ama kesinlikle haramdır. Satranç zekâyı ilerletebilir ama bu onunla uğraşmayı mazur göstermez". Gazzali aslında mantık bilimine karşı değildi. Hatta mantığın İslâm'ın yararına kullanılabileceğini düşünmekteydi. Ancak mantık bilimi Aristoteles ve felsefecilerle o kadar bağdaşmıştı ki Gazzalî bu metodu ismini kullanmadan kullanıyor adeta otosansür uyguluyordu. Aynı yola filozoflar da başvurmaktaydılar, felsefe yerine *hikmet* diyerek tepkileri azaltmaya çalışıyorlardı.

Gazzalî'nin yöntemi İslam düşüncesini Avrupa'da Kilisenin içinde düştüğü hatadan kurtardı. Gazzali'nin etkisi olmasaydı ileri gelen din âlimle-

ri, dünyanın yuvarlak olmadığını, Güneş'in Dünya etrafında döndüğünü, Ay'ın bozulmaz bir ışık kaynağı olduğunu vb ilahi bir yasaymış gibi –şimdi Suudi Arabistan'da olduğu gibi- tekrarlayıp duracaklardı ve bunların tersi kanıtlandığında da dini otoriteler Avrupa'daki gibi büyük bir itibar kaybına uğrayacaklardı. Bu açıdan Gazzalî'ye *hüccet'ül İslâm* (İslâm'ın koruyucusu) denilmesi doğrudur. Gazzalî'nin etkisiyle filozoflarla tabiat üzerine yapılan atışmalar son buldu ve fakihler sadece metafizik boyutta tartışmalara yöneldiler. Bu, dinin üstünlüğünün kanıtlanması için rasyonel kanıtlar aramak yerine, imana başka bir deyişle akıl yerine sezgiye güvenmek anlamına geliyordu.

Öte yandan birçok bilim tarihçisine göre Gazzalî'nin müdahalesi Allah'ın varlığını bilimsel yollarla ispatlamaya ve İslâmi ibadetleri biyolojik, psikolojik faydalarıyla da doğrulamayı çalışan İbn Rüşd gibi bilimsel düşünürlerin de önünü kesti. Müslüman ülkelerin eğitimi sisteminde neden-sonuç ilişkisi kurulmasını sona erdirdi. Gazzali'ye göre ateş, pamuğu içindeki yakıcı doğasından dolayı değil Allah böyle istediği için yakıyordu. Bu durumda ateşin varlıkları neden ve nasıl yakabildiğini araştırmaya gerek de kalmıyordu. Gazzalî'den sonra İslâm'la bilimi birleştirme çabaları büyük ölçüde azaldı. Bunun yerini sezgiler, ruhsal tecrübelere verilen önem aldı ve farklı bir düşünce sistemine sahip olan Tasavvufun önü açıldı.

Muhyiddin Arabî'nin (1165-1240) *Hatmu'l Kuran* adlı kitabında aktardığı bir olay İslâm'da bilimin geleceği hakkında bir ipucu vermektedir. "586 (1191) yılında bir kış gecesi kalabalık bir toplantıda filozofun biri söz alır. Cahil halk Hz. İbrahim'in ateşe atıldığını ve ateşin Hz. İbrahim'i yakmadığına inanıyor, oysa ateş doğası gereği yakıcıdır. Bu hikâyeden kastedilen aslında Hz. İbrahim'in Nemrud'un öfke ateşine maruz kaldığıdır" der. Kalabalıktan biri ona karşı çıkar ve ateşin, Allah'ın *"serin ve selametli ol"* diye emretmesi üzerine Hz. İbrahim'i yakmadığını savunur. Ardından eline bir avuç kor alıp inkârcı filozofun üstüne atar. Yanacağını sanan filozof çırpınıp durur ama ateşin kendini yakmadığını fark eder. Sonra filozof eliyle ateşi yeniden mangala koyar. Adam, filozofa haydi yine elini ateşe uzat deyince bu sefer ateş filozofun elini yakar. Adam "İşte Hz. İbrahim'in başına gelen olay da buydu. *Ateş memurdur, emir üzerine yakar, emir üzerine yakmaz. Allah di-*

lediğini yapar " der. Bunun üzerine bu inkârcı filozof hatasını kabul edip 'Müslüman' olur.

Gazzalî verdiği mücadelenin bu noktaya ulaşacağını tahmin edebilir miydi bilemeyiz. Zira kendisi doğrunun mucizeler ve kerametler gösterilerek kanıtlanması fikrine karşıydı. Başyapıtlarından biri olan "Biri bana üç sayısının on sayısından büyük olduğunu söylese, ardından da elindeki sopayı ejderhaya çevirse ben yine doğru bildiğime inanırım. Sadece bu işi nasıl yapabildiğine şaşırırım" diyerek bilimsel bilginin mucizelerle kanıtlanıp çürütülemeyeceğini söylemişti. Ancak kendisinin açtığı yolun sonucu tam da bu oldu. 1050 yılında İhvan-ı Safa ve İbn Sina'nın kitapları Abbasi halifeliği sınırları içinde yakılmaya başlanacaktı. Bu gelişme sadece Gazali'nin etkisine bağlanamaz ama felsefeye karşı olanlar Gazali nezdinde önemli bir müttefik bulmuşlardı.

Tasavvuf

Tasavvuf sözcüğü *sufi*den gelmektedir; ancak *sufi*'nin anlamının ne olduğu muallâktır. Yunanca bilgelik anlamına gelen -felsefe kelimesinin de kökeni olan- *sofia*'dan geldiği iddia edildiği gibi dervişlerin üstlerine giydikleri yün yeleklerden (*suf*) geldiğini savunan da vardır.

Tasavvuf fıkıhtan da felsefeden de farklı bir alandı. Bir kere hem fıkıh hem de felsefe bu dünyayı önemseyip, daha iyi bir yer yapmaya çalışırken; tasavvuf dünya işleriyle uğraşmayı boş bir uğraş olarak görmüştür. Her ne kadar sufîler tasavvufun Hz. Muhammed'le başladığını iddia etseler de tasavvuf ehlinin İslâm anlayışı ile erken dönemlerin Müslümanların din anlayışı çok farklı niteliklere sahipti. Erken Müslümanlarda çilecilik, halvete girme, mertebe atlama, bir pire veya şeyhe bağlı olma gibi alışkanlıklar yoktu. Yine birçok tasavvuf ekolünde dans, müzik ritimle zikir gibi ibadet uygulamalarının, mucizeler gösteren evliya ve evlilerin olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır.

Tasavvuf, felsefe ve fıkıhın ezeli rekabet konuları olan meselelerle hemen hiç ilgilenmemiştir. İslâm özünde toplumsal bir programa sahipken tasavvuf bireyi

baz alır. Birçok uzman tasavvufun Yunan sofistlerinin ve Plotinos felsefesinin etkisiyle doğduğunu savunmuşlardır. Hatta sufi kelimesi ile sofist arasında bir bağ kurmaya çalışılmıştır. Tasavvufun Hint dinlerinin veya Şaman Türk inancının İslâm kültürü üzerindeki etkisinden doğduğu da savunulmaktadır. Böyle düşünmelerinin sebebi büyük mutasavvıfların çoğunun Horasan, Türkistan, Hindistan gibi Hindu-Budist ve şaman merkezlerinde yetişmiş olmasıdır. Mesela Mevlana Celaleddin Rumi (1207-1273)aslen Belhliydi. Belh eski bir Budist merkeziydi. Tıpkı başka bir tasavvuf şehri olan Buhara'nın eski adının Budist tapınağı anlamına gelen *Vihara* olması gibi. Tasavvuf içindeki hümanizmanın ve hiçbir canlıya zarar vermeme ilkesinin Hint ve Şaman kökenli bir düşünce olduğu iddia edilmiştir. Meşhur bir hikâyesinde Mevlana'nın kasaptan kaçan bir ineği kurtarması Hint kültüründe ineklere asla zarar verilmemesi geleneğini anımsatmaktadır. Yine Mevlana'nın şiirlerinde reenkarnasyonu ve insan ruhunun başka canlıların bedeninde yeniden şekillendiğini savunduğu belirtilmektedir. Mevlana'nın "toprak öldüm, bitki oldum, bitki öldüm kuş oldum, kuş öldüm insan oldum, İnsan öldüm ışık olacağım" şeklindeki sözleri Tanrı Şiva'nın *avatar*ındaki aşamaları hatırlatmaktadır.

Tüm canlıların ilahi varlığın parçası olduğuna inanan Hallac-ı Mansur (858-922) da "Ben Tanrıyım" (*enel hakk*) demiştir. İdam edilmesine sebep olan bu sözle Hallac, kendi varlığının Allah'ın tüm evreni kapsayan birliğinde eridiğini söylemek istemişti. Bu bakış açısı bütün ruhların bir ve aynı özden geldiği hepsinin bir şekilde birbirine bağlı olduğunu savunan Hint/Budist ve Şaman inanç sistemlerinde de vardır. Yine Hacı Bektaş Veli'nin (1209-1271) "her ne ararsan kendinde ara Kudüs'te Mekke'de hacda değildir" sözü Buddha'nın "kişi kötülüğü kendine yapar ve kötülükten ancak kendi kendisini arındırabilir. Kimse bir başkasını kötülükten arındıramaz, hiçbir ibadet de kendi benliğini şüphe ve arzulardan arındıramayan bir insana yardımcı olamaz" sözlerini andırmaktadır. Öte yandan sayıları arttırabilecek bu tür spekülasyonların sağlam temeller üzerine oturtulması gereklidir.

Türklerin asırlar boyunca Buddha inancından ve Şamanizmden etkilenmiş olmasından dolayı Türk tasavvufunda bu tür izlerin devam etmesi çok yadırganacak bir durum değildir; ancak daha kesin konuşmak için daha fazla kanıt gerekmektedir.

Kökenleri ne olursa olsun tasavvuf İslâm dünyasında saygın bir konum elde etmişti. Ancak tasavvufunda ikili bir miras bıraktığını söylemek gereklidir. Birincisi tasavvufun pozitif mirasıdır. Hiçbir canlıya zarar verilmemesi buyruğu, şiddete karşı olması, farklı inançlara sevgi duymayı, ayrımcılık yapmamayı öğütlemesi tasavvufun hümaniter mirasıdır. Öte yandan tasavvufun dünyayı tamamen boşlamasının, tüm felaketleri bir işaret saymasının, kaderciliğinin, azla yetinmeyi salık vermesinin, kişilerin muczelerine odaklanmasının İslâm dünyasında üretimin, gelişimin, bilimsel çalışmaların gerilemesinde önemli bir payı olmuştur.

Tıbbın Gelişimi

İslâm tıbbının temellerini atanların başında el-Razî (865-925) gelmektedir. Akılcılığı ileri götüren kişi olan kişi olan el-Razî daha ziyade çok İonialıların tabiat felsefesinden etkilenmişti. Hem bir hekim hem de kimyacı olan el-Razî dört element teorisini reddederek Demokritos gibi atomculuğu benimsemişti. Tüm maddeleri mineral, bitkisel ve hayvansal olarak üç sınıfa ayırmıştı. Tıp alanında yazdığı *Hâvi* adlı ansiklopedisi 17. asra kadar Avrupa'da ders kitabı olarak okutulmuştur. El-Razî'nin en önemli başarısı kimya bilgisini tıp alanında kullanmasıydı. Alkolü (Arapça *al-kohl* bu sözcük önceleri sülfat ve kurşunu betimlemekteydi) ilaç üretiminde kullanmıştır. Nitekim *alkol* sözcüğü tüm batı dillerine eczacılık ve tıp terimi olarak Arapçadan girmiştir.

El-Razî çiçek hastalığı ve kızamığı ayrı hastalıklar olarak teşhis eden ilk kişidir. Bilinen ilk göz ameliyatını yapmış ve diş ağrısı tedavilerinde afyonu narkoz olarak kullanmıştır. Din hakkındaki görüşleri ise şüpheyle karşılanan Razî kendi döneminde Mani'ye inanmakla zındıklık ve kâfirlikle suçlanan ilk Müslüman bilim insanlarındandı. Bazı rivayetlere göre tutucu bir emir Razî'yi başına ağır bir kitapla vurarak dövmüş ve hekim bu olaydan sonra kör kalmıştır. Tıpkı Kindî gibi son yıllarında içine kapanan Razî, öğrencilerinin hocalarının gözlerini ameliyat etmek istemesi üzerine "bu dünyada görecek bir şey kalmadığını söyleyerek" diyerek tedaviyi reddetmişti.

Kitab'ül Tasrif'te (15. Asır) tedavi örnekleri.

Öte yandan İslâm'ın haram saydığı nesnelerin sağlık alanında kullanılıp kullanılamayacağı tartışması uzun asırlar boyunca devam etti. Hem kadı hem de hekim olan İbn Rüşd'e göre bazı haram şeylerin tıpta kullanılmasına lüzum görülürse hekimle fakihin istişare etmesi gerekiyordu. Hekim, alkol ve domuz eti gibi dinen haram olan şeylerin tedavi için kullanılması durumunda ne kadarının helâl sayılabileceğini fakihe danışmalı, fakih de zaruret miktarının tayinini tabibe bırakmalıydı.

Kitab'ül Tasrif'te (15. Asır) tedavi örnekleri.

İslâm tıbbının baş tacı batıda Avicenna olarak tanınan İbn Sina (980-1037) idi. *Kanun-u fit-Tıb* adlı kitabı 17. asra kadar Avrupa'da temel tıp ansiklopedisi olarak okutulmuştur. İbn Sina kadavra açmanın büyük bir tabu ve suç olduğu, hekimlerin hastalıkları dış belirtilere bakarak anlamaya çalıştıkları bir dönemde bazı rivayetlere göre kimsesizler mezarlığından kadavra getirerek bunları gizlice incelemiştir. Ancak kadavra tabusu tıbbın gelişimini engellemeye devam edecektir. 1790 yılında bir Osmanlı müftüsüne "insan cesedi açıp incelenebilir mi" diye soran G.B. Toderini, "bu soruyu sormanın bile caiz olmadığı, başkasına ait bir inciyi yutmuş birinin dahi cesedinin açılamayacağı" cevabını almıştır. O dönemde genel kanaat ölünün mezara eksiksiz olarak gömülmesi idi. Ancak her hekim ve din adamı da bu şekilde düşünmüyordu. Nitekim Osmanlı dönemi fetvalarında da gebe bir kadın öldüğünde çocuğu sezaryen yöntemiyle çıkarılıp alınması onaylanmıştı. Ebu Muhammed Abdüllatif (1162-1231) Mısır'da bulaşıcı hastalıktan ölen 2000 kişinin kafatasını incelemiş ve Galenos'un söylediğinin aksine çene kemiğinin (*mandibula*) iki parçadan oluşmadığını kuyruk sokumunun da(*os sacrum*) 6 değil tek parçadan oluştuğunu yazmıştı.

Müslüman hekimlerin keşiflerine genel olarak bakıldığında otopsi yaptıkları kesindir. Zehravî (öl.1013)el-Tasnif adlı tıp derlemesi sadece kadavra incelendiğini değil, tam teşekküllü cerrahi müdahaleler yapıldığını da göstermekteydi. İbn Nefis (1213-1288) insan vücudunu inceleyerek Galenos'tan beri tartışılmaz kabul edilen birçok bilginin yanlışlığını ispatlamıştı. Galenos küçük kan dolaşımında kanın, kalbin sağ tarafından sol tarafına bir delikten geçtiğini yazmıştı. İbn Nefis ise böyle bir delik olmadığını kirli kanın sağ karıncıktan giden kanın akciğerde temizlenerek sol kulakçığa geldiğini (Küçük Kan Dolaşımı) söylemişti.

İbn Sina'ya dönecek olursak onun sadece cerrahi alanda değil psikoloji alanında da bir öncü olduğu görülecektir. Pediatri yani bebek ve çocuk sağlığı ve eğitimi üzerine psikolojiye –bu kavram henüz olmasa da- önem veren yazıları bulunmaktaydı. Zengin ailelerin özel hoca tutarak çocuklarını eğitmesini yanlış bulan İbn Sina eğitimin mutlaka çocuğun yaşıtlarıyla birlikte topu bir halde olması gerektiğini savunuyordu. Eğitim mutlaka deney-gözleme dayalı olmalı ve neden-sonuç illiyeti kurularak yapılmalıydı.

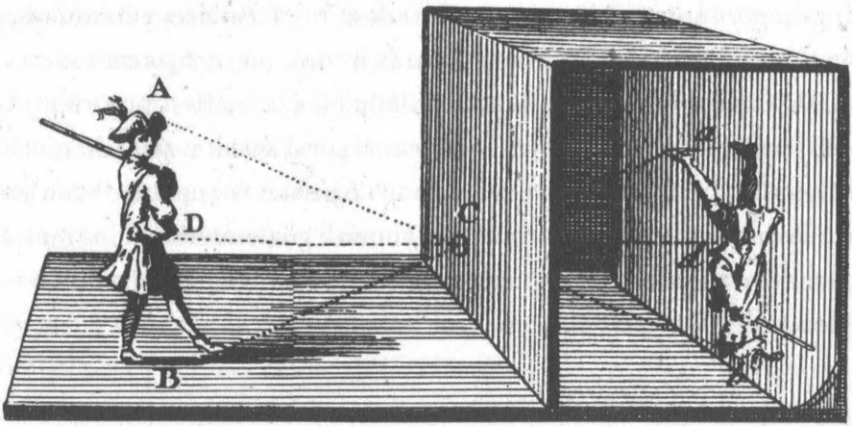
İbn Sina'nın Gazzalî'nin "kafirler" listesinde yer aldığını söylememiz şaşırtıcı olmayacaktır. İbn Sina kendi sağlık kitaplarında kuvvet kazanmak için şarap kullandığını saklamayan biriydi. Kendisini kâfirlikle suçlayanlara karşı cevaben şiirler de kaleme almıştır. Bu şiirlerinde Allah'a kendisi kadar bağlı başka bir kişi daha olup olmadığını sormaktadır.

Fizik ve Kimya

İslâm dünyasında fizik ve kimya ile ilgili çalışmalar başlangıçta umut vaat ediciydi. İbn Sina Newton'dan asırlar önce dirençsiz bir ortamda fırlatılan bir nesnenin hareketinin sürekli olacağını söylemişti. Bilindiği üzere buna günümüzde eylemsizlik ilkesi denilmektedir ve bu ilke uzaya gönderilen uyduların dayandığı temel ilkedir. Cabir (721-815) deneysel kimyanın temellerini attı. Cabir deneyleri esnasında nitrik, sülfürük asit hidroklorik asitler gibi mineral asitlerin tam bir dökümünü çıkarmıştı. Saflaştırma için damıtma, ayrıştırma için buharlaşma, metaldeki çözülmeyen maddeleri ayrıştırmak için kireçleştirme gibi yöntemleri geliştirmişti. Cabir'in deneyleri, çelik üretiminden, kumaş boyasına, sirkenin damıtılmasından vernik üretimine kadar çok geniş bir üretim alanına olanak sağlamaktaydı.

Cabir'in kimya deneyleri.

Camera Obscura

İslâm ülkelerinde optik çalışmalarının ise en önemli öncüsü İbnül Heysem (965-1040) idi. Heysem, ışığın kırılması, aynalar, gökkuşağının oluşumun açıklanması hakkındaki teorileri ve karanlık oda (*camera obscura*) deneyi ile hatırlanmaktadır. İbnül Heysem'e kadar ışıkla ilgilenen tüm Yunan ve Müslüman bilim insanları ışığın gözden koni biçiminde –bir otomobil farı gibi- dışarı doğru yayıldığını ve nesneleri bu şekilde görebildiğimizi iddia etmişlerdi. Eski Yunan'da Platon'a kadar uzanan bu görüşe karşı İbnül Heysem üç önemli itiraz yöneltmişti. İlk olarak: ışık gözlerimizden çıksaydı bizden çok uzak olan yıldızları görebilmemiz için çok uzun zaman geçmesi gerekirdi. Oysa gözümüzü her diktiğimizde yıldızları görebiliyoruz. O halde ışık önce onlardan bize gelmekteydi. İkinci olarak: karanlık bir odada zayıf bir ışık sızdığında sadece o kısmı görebiliyorduk. Hâlbuki ışık gözden çıksaydı odanın tamamını görebilirdik. Üçüncü olarak bir nesneye çok uzun zaman bakıp başımız çevirdiğimizde hala önceki nesneyi görür gibi oluyorduk. Demek ki ışık kaynağı bizi etkilemeye devam ediyordu.

İlginç olan ise İbn Sina ve Biruni haricinde İbnü'l Heysem'in ışık teorisinin Doğu dünyasında hemen hiç kimse tarafından benimsenmemesiydi. Genel kabul, ışığın gözden çıktığı şeklinde devam etti. Böylece optik alanında Avrupa'da saygın bir otorite olarak kabul edilen İbnül Heysem'in çalışmaları İslâm ülkelerinde büyük ölçüde unutuldu. Optik üzerine deneyleri esnasında İbnül Heysem karanlık bir odadayken bir delikten sızan ışığın duvarda

güneşin görüntüsünü doğurduğunu fark etmişti. Bu deneyi mum ışığıyla tekrar eden İbnül Heysem, karşı duvarda mumların ters görüntüsünü elde etti. Delik ne kadar küçülürse görüntünün o kadar netleştiği görülüyordu. İbnül Heysem "karanlık odayı" (*camera obscura*) keşfetmişti. Karanlık Oda deneyimini İbnül Heysem'in eserlerinden öğrenen Avrupalılar bunu önceleri Güneş tutulması izlemek ve astronomik gözlemlerde bulunmak için kullandılar, sonraki asırlarda ise bu ilkeye dayanarak fotoğraf makinesi icat edilecekti.

Astronomi

Astronomi bilgisi her Müslüman birey için büyük önem taşımaktaydı. Namaz kılınacak yönün saptanması, namaz ve oruç vakitleriyle Ramazan ayının başlangıcının hesaplanması için astronomik bilgi şarttı. Ancak astronomiye duyulan ilgi sadece dini nedenlerden kaynaklanmıyordu. İnsanlar yıldızlara bakılarak geleceğin okunabileceğine de inanmaktaydılar. Doğan bir çocuğun doğum anındaki yıldız haritasına bakılarak geleceği görülebilirdi. Bazı gezegen ve yıldızlar uğurlu bazıları uğursuzdular. Satürn ve Mars uğursuz gezegenlerdi (seyyare) ve onların yükseliş dönemlerinde savaşlar salgınlar yıkımlar yaşanmaktaydı. İnsanın kaderine gök yüzünde dolaşan gezegenlerin yörüngelerindeki dolaşımı (felek) hükmetmekteydi. Halifelerin sarayları yıldız biliminde (*ilm-i nücm*) uzmanlaşmış müneccimlerle doluydu. Bir kentin inşa tarihinin belirlenmesinde veya bir savaşa çıkılacağı zaman uygun müneccimler tarafından yıldızlara bakılarak hükümdara söylenirdi. Astronomi ve astrolojiye büyük önem veren Abbasi Halifesi Memun (813-833) İslâm dünyasındaki ilk rasathaneyi kurarken sadece bilimin gelişmesine hizmet etmiyor aynı zamanda politik kararlarında yıldızlara da danışmayı amaçlıyordu.

Astronomi alanında çalışmalar Harran doğumlu Battanî (858-929) tarafından başlatılmıştı. Harran 10. asırda hâlen Ay Tanrıçası Sin'e ve Venüs'e tapınılan pagan bir şehir ve aynı zamanda önemli bir astronomi merkeziydi ve Abbasi Halifeleri "yıldızlara tapan Sabiiler" olarak gördükleri Harranlıların inançlarına karışmıyorlardı. Bu ortamda yetişen Battanî'nin de Müslüman

mı yoksa Sabii mi olduğu belli değildir. Ptolemaios (Arapça Batlamyus) ve Hint astronomisinden etkilenen Battanî, Ptolemaios'un bir dizi hatasını düzelttiği bir yıldız haritası (ziyc) hazırlamıştı. Güneş yılını 365 gün 5 saat 46 dakika ve 24 saniye olarak hesaplamayı başarmış, Ekinoks günlerinde gece gündüz eşitliğini gösteren tablolar hazırlamıştı. Asırlar sonra Kopernik, Brahe ve Keppler Battanî'nin çalışmalarını kaynak olarak kullanmışlardır. İslâm dünyasında bugünde pek tanınmayan Battanî, batı dünyasında oldukça saygın bir isim olarak anılmaktadır. Ay yüzeyindeki bir kratere Onun adı verilmiştir.

Eski Yunanlılar gibi Müslüman bilim insanları da dünyanın yuvarlak olduğunu biliyorlardı. Birunî (973-1048) bunu şu şekilde açıklamaktaydı. "Dünya düz olsaydı Güneş her yerde aynı zamanda batacaktı. Oysa Güneş enlemlere göre farklı zamanlarda batmaktaydı. Aynı boylamda olan Aden'de (Yemen) en uzun gün 12 saat kadardı oysa Bulgar'da (Volga Nehrinin kuzeyi şimdiki Çuvaş) en uzun gündüz 17 saate kadar çıkmaktaydı. Bu durumda Güneş'in Aden'de artık gözükmediği halde Bulgar'da hâlâ parıldaması dünya yüzeyinin dış bükey olduğunu göstermektedir. Dağlar istedikleri kadar yüksek olsunlar bu küre biçimini bozamazlar. Çünkü bütünle karşılaştırıldıklarında çok küçük kalırlar. Sadece yüzeyi bozan kırışıklıklar gibidirler. Dünyanın yuvarlak olduğuna dair başka deliller de vardır.

Bir şeyin kendisi neyse gölgesi de odur. Dünyanın gölgesi Ay üzerine düştüğünde bu gölgenin yuvarlak olduğu görülmektedir. Bu durumda dünyanın yuvarlak olduğuna kuşku kalmaz."

Müslüman astronomlar Ayın ışığını Güneşten aldığını da bilmekteydiler. Bunu Ay tutulması esnasında Ay'ın kararmasından (ışığının kesilmesinden) anlamışlardır. 10. asırda Basra'da hazırlanan ve bir bilim ansiklopedisi olan İhvan-ı Safâ Risalelerin de dünyanın bir top gibi yuvarlak olduğu, tüm nesneleri yeryüzünde tutanın yerin çekim gücü olduğu gibi Ayın kendi ışığı olmadığı gibi bilimsel keşifler sıralanmaktaydı. Öte yandan İslâm astronomisinin Ptolemaiosçu kalıplardan çok uzaklaşabildiğini söylemek mümkün değildi. Dünyanın evrenin merkezi olduğuna dair görüş Müslüman astronomlarda da yaygın olarak kabul edilmişti. Buna optik çalışmalarına değindiğimiz İbnül Heysem gibi çok az kişiden itiraz gelmişti. İbnül Heysem

Güneş Sisteminin merkezinin Güneş olabileceğini ve evrende daha birçok bağımsız sistem olduğunu söylemişti. Ancak genel kabul dünyanın evrenin merkezi olarak kabul edilmesiydi. Dünyanın etrafında dönen gök cisimlerinin "mükemmel dairevi bir yörüngeye sahip olduklarını" söyleyen İbn Tufeyl gök cisimlerinin unsur yapısının da dünyadakilere göre daha parlak, şeffaf, bozulmaz ve saf olduğunu savunmuştu. Bu da İslâm astronomisinin antik geleneğine ne kadar bağlı olduğunu göstermekteydi.

Astronomi Moğol İlhanlı Hakanlığı zamanında büyük ilerleme kaydetti. İlhanlı Hakanı Hülagu'nun (1256-1265) emriyle Nasirüddin Tusî (1201-1274) tarafından Meraga'da o güne kadar dünyada bilinen en büyük rasathane kuruldu. *Bağdad*'ta Moğollar tarafından yakıldığı söylenen kitaplardan 400 bininin aslında buraya taşındığı rivayet edilmektedir. Tusi büyük bir astronomdu. Ancak astronomik gerçekleri kitabı kalıplara uydurmaya çalışmak zorunda kaldı. İslâm astronomisi tüm atılımlarına rağmen hiçbir zaman dünyanın evrenin merkezi ve gezegen hareketlerinin de dairevi olmadığını kabule yanaşmamıştı. Tusî'nin "dairesel hareketi doğrusal harekete dönüştüren" formülü, gezegenlerin teoriye uymayan hareketlerini açıklamak için bulunmuş matematiksel (kuramsal) açıdan tutarlı ancak gerçeği kuramsal olana uyduran bir sistemdi.

Son büyük Müslüman astronom aynı zamanda bir hükümdar da olan Timur soyundan gelen Uluğ Bey (1394-1449). Onun hükümdarlığı döneminde Semerkand Rasathanesi açılmıştı. Kendisinin de bizzat çalışmaların katıldığı bu rasathanede o güne kadar dünya üzerinde yapılmış en büyük gök cisimleri haritası (*Zeyc-i Gürkani*) hazırlandı. Bu harita 1650 yılında Londra'da basıldı ve iki asır daha kaynak olarak kullanıldı. Öte yandan Uluğ Bey, oğlu Abdüllatif tarafından tahttan indirilip öldürüldü. Bu olay astronomiden hoşlanmayan tutucu çevrelerin, rasathane açmanın uğursuzluk getirdiği şayiasını yaymalarına ve bundan sonra rasathane kurulması girişimlerini engellemelerine yol açtı.

Abdüllatif babasının tüm bilimsel çalışmalarını sona erdirirken Orta Asya bilim ve teknik adına girdiği derin uykusuna hazırlanıyordu. Bu uykudan ancak Rusların modern silahlarıyla ilk kez karşılaştıkları 1850'lerde uyandıklarında da çok geç olacaktı. Çalışmaları Avrupa'da temel kaynak

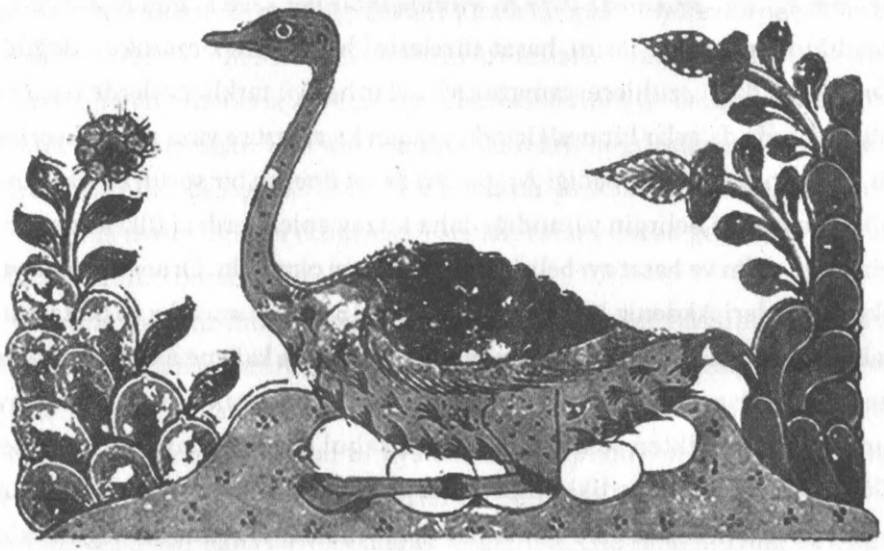
olarak kullanılan Uluğ Bey asırlar boyunca Müslüman tarihçiler tarafından "içki meclisleri toplayıp dinden uzaklaşan kötü bir hükümdar" olarak anıldı. Ancak günümüzde İslâm dünyasında da büyük saygı görmektedir. Bugün Ay'daki bir krater onun adını taşımaktadır.

İslâm ülkelerinde astronomların uğraştıkları bir konu da Ay Takvimi ile Güneş takvimi arasında bir uyum sağlama çabasıydı. Ünlü gezgin İbn Battuta (1304-1377) seyahatnamesinde Gazneli Mahmud'un sarayına gelen bir Türk'ün kuzey ülkelerinde altı ay gece altı ay gündüz olduğunu söylemesi üzerine Gazneli Mahmud'un adamı dinsizlikle suçladığını, ama Birunî'nin de Türk'ü doğrulaması üzerine adamı affettiğini yazmıştır. Bu olayın ardından yeni bir astronomik faaliyet alanı olan takvim bilimi (*mikad*) doğmuştu. Bütün İslâm ülkelerinde dini takvim ile dünyevi takvimi birbirinden ayırma eğilimi gelişmişti. Zira Ay yılında aylar her sene 11 gün kadar geriye kaydığından vergi aylarını, hasat sürelerini hesaplamak mümkün değildi. Örneğin zilkade, zilhicce, ramazan vb aylar her yıl farklı günlerde başlıyor bu durumda da aylar bir nesil içinde yazdan kışa, kıştan yaza geçebiliyorlardı. İklimin fazla değişmediği Arabistan'da bu önemli bir sorun değildi ama dört mevsimin belirgin yaşandığı daha kuzey enlemlerdeki ülkelerde sabit bir vergi, ekim ve hasat ayı belirlenmesine engel oluyordu. Örneğin buğdayın ekim tarihleri Akdeniz kuşağı için 15 Ekim-15 Kasım arasıdır ve bu tarihin sabit tutulması şarttır. Birunî bu mesele hakkında kaleme aldığı metinlerde Romalıların Mısırlıların ve Eski İranlıların güneş takvimi hakkında ayrıntılı bilgi verdikten sonra yılı 365 gün kabul eden ulusların dahi gerçek Güneş yılına yetişemediklerinden yıla artık gün, ay veya yıl eklediklerini (*nesi*) yazmıştır. Buna göre Romalılar dört yılda bir takvime artık gün eklemekteydi. Mısırlılar ise her 1460 yılda bir takvime artık yıl eklemeyi tercih etmişlerdi. İranlılar ise her altı yılda bir takvime artık ay ekliyorlardı. Buna dayanarak İslâm ülkeleri için ayların Güneşe göre sabit olduğu bir takvim yapılmasın karar verildi. Kapsamlı ilk Güneş takvimini hazırlayan şiirleriyle de ünlü matematikçi ve astronom Ömer Hayyam (1048-1131) idi. Selçuklu Sultanı Celaleddin Melikşah için sunulduğundan Celali Takvimi adı verilen bu takvime benzer şekilde Babürler ve Osmanlılarda Güneş Takvimini (rumî) gündelik illerde kullanmışlardır.

Biyoloji

İslâm dünyasında canlılar üç kategoride incelenmekteydi: canlı olup olmadıkları tartışmalı mineraller (madenler), bitkiler, hayvanlar, insanlar... Çok erken zamanlardan itibaren Müslüman biyolog ve zoologlar canlılar dünyasında minarelerden bitkilere bitkilerden de hayvanlara doğru bir geçişin olduğu bir tür evrim teorisini savunmuşlardı.

"Evrimci biyologlara" göre bu geçiş aşamaları içinde modern biyolojinin "ara türler" adını verdiği formasyonlarda bulunmaktaydı. Örneğin madenlerin en üst aşamasında maden-bitki olan mercanlar bulunmaktaydı. Bitki familyasının en üstünde ise peygamberin çok değer verdiği hurma ağacı bulunmaktaydı. Hayvanlar familyasının en üstünde ise insana en yakın hayvan kabul edilen maymunlar yer alıyordu.

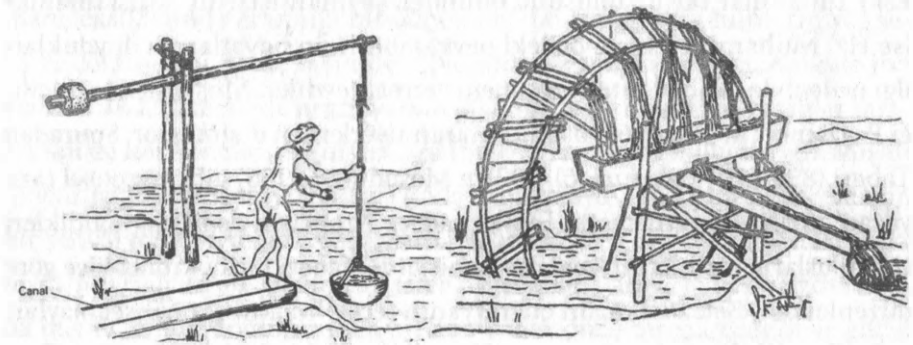
Cahız'ın Kitâbü'l-Hayevân'ında devekuşu tasviri

İlk kez Nazzam (öl. 748) ve onun öğrencisi olan Cahız'ın (775-868) 350 den fazla hayvan türünü incelediği ve İslâm tarihinde zooloji üzerine en büyük kaynak kabul edilen *Kitâbü'l-Hayevân* adlı eserinde rastlanan bir düşünceye göre Allah tüm canlıları çok küçük bir çekirdek (hücre) den yaratmıştı. Zamanla türler değişiklik geçirerek (*transformasyon*) başka türlere dönüşebilirlerdi. Örneğin yeşil otlarda çekirgeler yeşil renk oluyordu. Aynı çekirge sarı otların

olduğu bir yere göçerse zamanla sarı oluyordu. Kuzeyli *yecüc mecüc* ırklarının (Germenler?) sarı saçlı beyaz, güneydeki Zencilerin siyah olmasının nedeni buydu (çevreye uyum). Değişimin (*mutasyon*) birçok nedeni vardı. İçilen suların pis veya temiz olması, iklim, yenilen yemekler vb. Cahız, insanların maymundan gelmiş olabileceğini söylemişti. Buna kanıt olarak bazı insanların örneğin Nabatlı ve Mağribi kabilelerinin maymuna benzediklerini belirtiyordu. Ayrıca sözlerine başka bir delil olarak Kuran'daki (Bakara 65-66) günahkâr kabilelerin "aşağılık maymunlara çevrildiği" yazılmasını göstermekteydi.

Canlıların zaman içerisinde değiştikleri birçok bilim insanı tarafından da savunulmuştu. Ancak birçok âlime göre bir türün diğerine dönüşebilmesi mümkün değildi. Örneğin Birunî'ye göre her canlı türü ayrı ayrı yaratılmıştı. Türler sürekli bir değişim içindeydiler ama birbirlerine dönüşmüyorlardı.

Birunî'nin insanın maymundan geldiğini söylediği iddia edilmişse de bu konu kesin değildir ve bir çeviri hatasından kaynaklanmış gibi görünmektedir. Öte yandan Birunî biyologların *yapay seçilim* adını verdiği işlemi analiz etmişti. Bir çiftçi istediği buğdayı seçip diğer türleri eleyebilmekteydi. Bütün bu tartışmalar İslâm dünyasında biyologların nasıl serbestçe çalışabildiklerini göstermekteydi. Aslında Müslümanlar arasında evrimci biyolojiye karşı tepkiler bu dönemde yoktu. Allah'ın istediği canlıyı istediği şekle sokabileceği fikri daha yaygındı. Halk masalları ve dini menkıbeler işlediği suçlar yüzünden köpeğe, maymuna veya eşeğe çevrilen insanların hikâyeleriyle doluydu. Evrime karşı tepkilerin 20.asırda başlaması hayli ilginç bir konudur.

Müslüman ülkelerde su kaynakları sınırlıydı ve tarım sulama kanallarına muhtaçtı. Bu nedenle kanallara su çekilmesini sağlayan mekanik araçlar önemliydi.

Teknoloji

Müslümanlar teknolojide İskenderiye mekanik okulunun izinden gitmişlerdi. Havanın boşaltılması, su saatlerinin yapımı, kaldıraç, mancınık gibi savaş aletlerinin üretimi gibi konularla ilgilenmişlerdi. Erken İslâmi çağların en başta gelen mucidi Cizre doğumlu olan el-Cezerî (1136-1233) idi. Cezerî su gücüyle çalışan makineler tasarlamış bunları fıskiyeli çeşmeler veya saatlerin yapımında kullanmıştı. Cezeri ve çağdaşlarının icatları Fuat Sezgin tarafından üç boyutlu modellerle yeniden canlandırılmıştır. Bunlardan bazıları İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Erken Müslüman toplumunun silah teknolojisinde de önemli adımlar attığı bilinmektedir. Ortadoğu ülkelerinde yaygın olan petrolün bir türevi olan neft yağından üretilen el bombaları (nafta) özellikle Haçlılara karşı kullanılmıştır. Bu madde atıldığı yeri tutuşturuyor ve üzerine su döküldüğünde daha da çok yanıyordu. Kuran'ın Müslümanları güçlü olmaya davet etmesi ve hadis geleneğinin de düşmanın elindeki teknik silahları öğrenmeye davet etmesi bu gelişimi kolaylaştırmıştır. Genelde yabancı kültürlere en ön yargılı olan kesimler bile konu askeri teknolojiye gelince ileri tekniklerin kabullenilmesinden yana olmuşlardır.

Tarih ve Coğrafya

Eski Yunanlılar tarih konusunu bilimden saymamışlardır. Müslümanlar ise Hz. Muhammed'in ve önceki peygamberlerin hayatlarına duydukları ilgi nedeniyle tarih alanına çok önem vermekteydiler. Müslüman tarihçiliği Peygamberin yaşam öyküsünü aktaran siyerlerden doğmuştur. Sonradan Taberî (839-923) Belazuri (öl. 892)ve Mesudi(896-956) gibi "evrensel tarh yazan" tarihçiler yetişmiştir. Bunlar sadece Arapların değil ulaşabildikleri tüm ulusların tarihlerini kayda geçirmişlerdi. Taberî tarihi kronolojiye göre düzenlerken, Belazuri tarihi coğrafyanın temelini atmış, tarihsel olayları coğrafi mekânlara göre yazmıştır. Mesudi ise tarihi olayların geçtiği bölgeleri gezerek aktarmıştır. Her üçü de büyük tarihçiler olmakla birlikte sistematik bir yapı inşa ettikleri, objektif olgulara veya neden-sonuç ilişkisine

önem verdikleri söylenemez. Eserleri çoğu kez dedikodular ve efsanelerle süslemişlerdir. Daha ciddi bir tarih anlayışını temsil eden kişi onlar kadar tanımayan aynı zamanda kimyacıda olan İbn Miskeveyh'dir. (940-1030).

İslâm tarih yazıcılığın zirve noktasını İbn Haldun (1332-1406) temsil etmektedir. İbn Haldun sadece tarihçi olarak değil sosyolojinin öncüsü olarak da kabul edilmektedir. İlginç olarak İbn Haldun aslında İslâm dünyasında pek meşhur biri değildi. Asıl olarak tanıması 19. asırda hakkında araştırmalar yapan Batılı bilim insanları sayesinde olmuştur. Dünya Tarihine giriş olarak kaleme aldığı Mukaddime adlı eseri en ünlü çalışmasıdır. İbn Haldun burada hurafelerden arınmış bir tarihsel dil kullanmıştı. Örneğin eski tarihçilerin abartılı ordu ve nüfus sayılarını eleştirmiştir, Zencilerin Allah tarafından cezalandırılan Ham'ın soyundan geldikleri için karartılmadıklarını, Ekvatora yakın yerlerde yaşadıkları için böyle olduklarını savunmuştu. Toplumsal ilerlemeyi ekonomik geçim araçlarına dayandırmıştı. Ona göre göçebe kabileler enerjik ve dayanışmacı toplumlardı. Şehirliler ise gevşek birlikler meydana getirmekteydiler. Göçebelerde bir kabile dayanışması ruhu (asabiye) bulunuyordu. Bu nedenle savaşları genelde göçebeler kazanıyordu. Ancak yerleşik aşama alışınca göçebe kavim de uygarlığın nimetleri ile gevşiyor, asabiye zayıflıyor ve sonunda başka bir göçebe kabile gelip onları yıkıyordu.

Çağdaşlarının devletlerin kuruluş ve yıkılışlarını başarılı hükümdarlar veya yıldızların desteklediği hanedanlarla açıklandığı, başarısızlıkların ise inanç eksikliğinde arandığı bir dönemde, İbn Haldun toplumların yükseliş ve çöküşlerini ilginç biçimde toplumsal cevaplar aramıştı. Aslında İbn Haldun'un felsefecilerle arası iyi olmadığı halde açıklamaları fakihler tarafından da hoş karşılanmamıştı. Zira İbn Haldun bir topluluğun yükselişini dindarlığında değil sosyolojik gücünde aramaktaydı. Bu formülle Müslüman bir şehirli toplum göçebe paganlardan daha güçsüz durumda gösterilmekteydi. İbn Haldun'un çağında da zaten Müslüman halkların başına gelen tam da buydu. Onun doğumundan bir asır kadar önce birçok zengin ve güçlü şehir Pagan Moğol atlarının nalları altında ezilmişti. O halde bu çöküşün din dışı açıklamaları da olmalıydı.

Müzik

İslâm ülkelerinde müziğin teorik alt yapısı genelde Farabî'ye dayandırılır. Eski Yunan'da olduğu gibi İslâm felsefesinde de müzik matematiğin bir parçası olarak kabul ediliyordu ve hemen her filozof mutlaka bir müzik aleti çalmasını biliyordu. Bazı Müslümanlar müziğin ve müzik aletlerinin şeytan icadı olduğunu düşünüyor ve müzikten uzak duruyorlardı. Müzik ve Müzik aletlerine karşı zaman zaman (17. asır'da Osmanlı'da Kadızadelilerin başlattığı gibi) reaksiyonlar olmaktaydı. Bu kesimler insan sesi ve bendir haricinde başka hiçbir sesin caiz olmadığını Ezanın da makamla okunmaması gerektiğini söylüyorlardı. Buna karşın rafizi mezheplerde ve Mevlevilik gibi tasavvuf tarikatlarında müzik çok önemliydi. Müzik ruh hastalıklarının tedavisinde dahi kullanılmaktaydı. İslâm ülkelerinde genel bir müzik üslubundan bahsedilemez Endülüs, Osmanlı veya Hint Müslümanlarının müzik geleneği bambaşkadır. Ancak İslâm dünyasının yetiştirdiği bazı müzik devlerinden burada bahsetmek gerekir. Bunların başında klasik Osmanlı müziğinin kurucusu kabul edilen Meragi (1360-1435), klasik müziğin zirvelerini temsil eden Hafız Post (1630-1694), Itri (1640-1711) ve Dede Efendi (1778-1846) anılmalıdır.

İslâm Medeniyeti'nin Duraklama Sebepleri

Neredeyse son dört beş asırdır Müslüman elitleri Avrupa ve diğer dünya ülkelerinden neden geri kalındığını tartışmaktadır. Müslüman ülkeler 9-13. asırlar arasında kesinlikle Avrupa'dan ilerdeydiler. 13-16. asırlar boyunca belli bir denge durumu yaşanmasına rağmen Avupa'nın ilerlediği Müslüman dünyansın ise yerinde saydığı belirgindi. Hint Okyanusu'nda Osmanlılarla Portekizlilerin deniz savaşları bir şeylerin yolunda gitmediğinin kanıtıydı. Burada devasa gücüne rağmen Osmanlı donanması küçük bir Avrupa ülkesi olan Portekiz gemileriyle baş edemiyordu. Müslüman dünya keşifler hareketine ilgi göstermiyor katılma gereği uymuyordu. Keşiflerle yakından ilgilenen Piri Reis (öl. 1553) "Portekizlilerden rüşvet aldığı iddiasıyla" idam edilip en verimli çağında bu dünyadan ayrılmıştı. El-Niksarî (öl.1591) Amerika kıta-

sının keşfi hakkında –keşiften 80 yıl sonra- derli toplu bir rapor yazan tek kişiydi. Bu kitaptan sonra coğrafi keşifler hakkında yeni bir çalışma anca 1732 yılında İbrahim Müteferrika'nın (1674-1745) tarafından kaleme alınacaktı. Müteferrika "Hıristiyanların keşifler sayesinde dünyanın her yanına yayılıp güçlendiklerinden, Müslümanların ise tembellik, cehalet ve gaflet sebebiyle buna seyirci kaldıklarından" yakınmaktaydı.

Bir zamanlar dünyaya öncülük eden astronomi çalışmaları nerdeyse durmuştu. 1573'te Takiyüddin (1526-1585) tarafından açılan İstanbul rasathanesi açık kaldığı 7 yıl zarfında muhteşem buluşlara imza attı. Burada kullanılan rasat aletlerinin Avrupa'da aynı dönemdeki rasathanelerden daha ileri, hesaplamalarının da daha doğru olduğu bilinmektedir. 1580 yılında rasathane "uğursuzluk getirdiği" (Uluğ Bey sendromu), "cinler âleminin gözlemlenmesinin caiz olmadığı" gibi nedenler ileri sürülerek yıkılmıştır. İstanbul rasathanesinin yıkılırken hemen hemen aynı tarihlerde 1576'da kurulan Tycho Brahé'nin Uraniborg Rasathanesi astronomide büyük devrimler gerçekleştirecekti. Tezkereci Köse İbrahim Efendi 1660 yılında bir kitabında Kopernik'in Güneş merkezli evren teorisini tanıttığında Müneccimbaşı Mehmed Efendi'nin ilk tepkisi "Frenklerin böyle fodullukları boldur" olmuştu. 16. asırda fen bilimlerinin gözden tamamen düştüğü Osmanlı âlimlerinin eserlerinin konulara göre dağılımına bakılınca hemen anlaşılmaktadır. Taşköprülüzade'nin (öl.1561) derlediği bu eserlerden sadece % 21'i pozitif ilimlere ayrılmıştır. Gerisi tarih, edebiyat, ahlâk, fıkıh, tefsir gibi alanları içermektedir.

Örnekleri uzatmaya gerek yok 16. asır sonundan itibaren Osmanlı Devleti nezdinde İslam dünyası, ateşli silahlardan, çiçek aşısına, modern haritalardan, dürbün gibi mercekli aletlere kadar Avrupa'dan ithalat yapmakta veya oradan uzmanlar getirmek zorunda kalmaktaydı. Çin'de olduğu gibi Avrupalı uzmanlar gelip zamanında doğudan öğrendikleri tekniğin modern versiyonlarını Osmanlılara aktarmaktaydılar. O halde Çin uygarlığının duraklamasını sorduğumuz soruyu yeniden sorabiliriz. Ne olmuştu? Genellikle buna hazır cevaplar verilir. Coğrafi keşiflerin ticaret yollarını değiştirmesi, Amerika'dan gelen gümüşün Akdeniz ekonomisini çökertmesi gibi... Ancak bunlar meselenin asıl noktasına cevap vermemektedir. Neden coğrafi keşif-

lere İslâm dünyası da katılmadı? Neden ticaret yollarının değişmesine ayak uydurmak yerine eski ticaret yollarını canlı tutmaya çalışmakta ısrar etti? Neden yeni bilimsel keşif ve icatlara uzun süre direndi?

Matbaa bilindiği üzere 300 yıl sonra Müslümanlarca kullanılmaya başlandı. Bunu her öğrenci bilir. Ancak bunun devamı da ilginçtir. İlk teleskop 1608'de icat edildikten 250 yıl sonra 1849'da Heinrich Friedrich Peters (1813-1890) tarafından Osmanlı'ya tanıtıldı. Mikroskop da 1590'da icat edildikten nerdeyse 300 sene sonra ilk kez 1869'da Hoca Tahsin Efendi (1811-1881) tarafından halka tanıtıldı. Avrupa'daki son buluşları halk açık toplantılarla tanıtan Hoca Tahsin "halkın inancını bozmak ve kafasını karıştırmakla" itham edildi. Ardından Darülfünundaki görevinden alındı ve Darülfunun da 1872'de kapatıldı. Yeniden açılması 1900 yılını bulacaktı. Öte yandan Mikroskopa da teleskopa da tepkiler bitmedi. 1909 31 Mart olayları esnasında kalabalıklar rasathaneyi basıp bütün aletleri parçaladılar.

Bu örneklere bakıldığın da İslâm dünyasında bilimsel durgunluğun sebeplerini Coğrafi keşifler gibi dış etmenlere bağlamak zorlaşmaktadır. Çin'de olduğu gibi İslâm dünyasında da yeniliklere ve yabancılardan gelen buluşlara karşı bir tepki veya ilgisizlik geliştiği gözlemleniyor. Bunun sebebini her yönüyle açıklamak mümkün olmayabilir. Ama zirve noktaya ulaşmış birçok medeniyet artık mevcut duruma eklenecek yeni bir şey olmadığı duygusuna kapılabilmektedir. Artık sadece eskilerin mirasının tekrarı ve onların yolundan yürümek yeterli görülebilir.

İslâm ülkelerinde etkinliğini arttıran tasavvufunda bunda bir katkısı olabilir. Zira tasavvuf bir hayal perdesi olarak gördüğü bu dünyayı önemsememeyi ve kalıcı uğraşlar içine girilmemesini öğütlüyordu. Gazzali'nin şeylerin neden-sonuç ilişkilerini araştırmayı küçümseyen bakış açısının mirası da etkili olmuş olabilir. Yaygınlaşan kadercilik insanları mevcut yapının değişmeyeceğine veya değişmemesi gerektiğine inandırmış da olabilir.

Son olarak Çin'de de yaşandığı üzere her türlü üretim ve tüketim alanına el koymuş olan devletin kendi politik hedeflerini toplumun gelişimin önünde tuttuğu ve Osmanlı/İslâm ülkelerinde Avrupa'daki gibi bir burjuva sınıfı ve serbest pazar oluşmasını engellediği de unutulmalıdır. Öncelikle Abbasilerden Osmanlılara kadar hemen tüm İslâm devletlerinde tüm ta-

rım faaliyeti ve madencilik devletin kontrolü altındaydı. Kişilerin büyük toprak sahibi olmalarına, tarım veya madencilik yoluyla zenginleşmelerine izin verilmiyordu. Lonca sistemi de bilindiği üzere yeniliklere ve icatlara açık değildi. Her zanaatkârın günde kaç ayakkabı yapacağı, ne ölçüde kumaş dokuyacağı baştan belirlenmişti. Bu durumda bir kunduracının bir terzinin makine kurup seri üretime geçmesi ve fiyatları düşürmesi zaten mümkün değildi. Böylesi bir toplumsal formasyon içinde kim ne diye yeni bir makine geliştirmekle uğraşsındı ki? Aynı durum keşifler için de geçerlidir. Avrupalı denizciler şahsi çıkarları için keşiflere katılmışlardı. Çoğu bu keşiflerde elde edilen ganimetten hisse almaktaydılar ve gemileri de kimi zaman kendilerine aitti. Oysa Osmanlı denizcisi padişahın gemisini padişah adına kullanmaktaydı. Emredilen yere gidiyor emredilen zamanda dönüyordu. Bir "yatırımcı" değil "memurdu". Bir Osmanlı denizcisinin Kolomb ya da Cortes gibi altın kaynakları olan bir ada keşfedip kendi donanmasını kuracak kadar zenginleşmesi, padişah için tehlikeli bir rakip haline gelmesi demekti. Bu durumda keşifler padişahın otoritesini tehdit eden bir burjuva sınıfı yaratabilirdi –ki Avrupa'da da zaten böyle oldu. O halde denizcileri uzak adalara gönderip devletin başına rakip çıkarmanın merkezi otorite için mantıklı bir yanı yoktu.

İslâm biliminin en parlak asırlarının Osmanlı gücünün dorukta olduğu zamanlar da değil de İslâm dünyasının siyasal olarak parçalı olduğu 9-13. yüzyıllar arasında olması ilginçtir. Genellikle bilim ve sanatların gelişmesi için merkezi otoritenin kuvvetli olduğu geniş imparatorluklar oluşması gerektiği düşünülür ama tarih boyunca çoğunlukla bunun tersi olmuştur. Örneğin Akdeniz dünyasında bilim, felsefe ve sanatlar politik olarak parçalanmış olan Yunan dünyasında zirvedeyken Roma'nın egemenliği döneminde yavaş yavaş geri çekilmişti. Rönesans onlarca irili ufaklı şehir devleti arasında bölünmüş İtalya'da başlamıştı. İslâm dünyasında da politik karmaşanın bilim çalışmalarına oldukça yararı olmuştu. Samanîler, Tahirîler, Büveyhîler, Gzazneliler, Hamdanîler, Mervanîler ve adını burada saymaya gerek olmayan sayısız irili ufaklı emirliğe bölünmüş olan İslâm dünyasında her emir, kendi şehrini geliştirmek için sanatkârları, bilim insanlarını davet ediyor, hatta günümüz dilini kullanacak olursak bir tür transfer yarışları yaşanıyordu.

Alanında ünlü bir hekimini bir astronomun falan kente yerleştiğinin duyulması o şehrin saygınlığını arttırıyordu. Gerçi bazen bu sanatkâr ve bilimcilerin gözden düştükleri, hapse atıldıkları, baskı gördükleri oluyordu; ama böyle bir durumda hemen rakip şehre giderek çalışmalarına devam ediyorlardı. Ateşli silahlar sayesinde merkezi otoritenin güçlenmesinden sonra ise düşün insanları genelde sayıları hayli azalmış olan hükümdarların denetimine girdiler. Alternatifler azaldıkça da yenilik arayışı içine girmeyen memurlarına dönüştüler.

Seçilmiş Kaynakça

BİRUNİ, maziden Kalanlar-El Asarü'l Bâkiye, Çeviren Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011

FARABÎ, İhsa'ül Ulüm-İlimlerin Sayımı, çeviren Ahmet Ateş, MEB Yayınları, İstanbul 1990.

FARABÎ, El Medinetü'l Fazıla, çeviren Nafiz Danışman, MEB Yayınları, Ankara 2001.

GAZALÎ, El Munkızu min-el-Dalâl, Çeviren Hilmi Güngör, MEB Yayınları, İstanbul 1990.

GAZALÎ, Tehafüt'ül Felasife-Filozofların Tutarsızlığı, çeviren Bekir Sadak, Ahsen Yayınları, İstanbul 2002.

HOODBHOY, Pervez, İslâm ve Bilim, Çeviren Esen Birey, Cep Yayınları, İstanbul 1997.

İBN RÜŞD, Siyasete Dair temel Bilgiler, Çeviren Muharrem Hilmi Özev, Bordo-Siyah Yayınları, İstanbul 2005

İBRAHİM MÜTEFERRİKA, Milletlerin Düzeninde İlmî Usuller, Sadeleştiren Ömer Okutan MEB Yayınları, İstanbul 1990.

İHVAN-I SAFÂ RİSALELELERİ I-II. Cilt, çeviren Kollektif, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2012-2013

MASKAR, Üveis, İslamda ve Osmanlılarda Otopsi Sorunu Üzerine bir Etüd, Tıp Fakültesi Mecmuası Cilt XXXIX, 1975 s.286-301).

SEZGİN, Fuat, İstanbul İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi (Toplu Bir Bakış), İstanbul 2010.

ORTAÇAĞ AVRUPASI

Batı Roma İmparatorluğunun çöküşüyle (476) Avrupa'da başlayan çağa Rönesans tarihçileri "Ortaçağ" demişlerdi. Ortaçağ biraz da Rönesansçı yazının etkisiyle bilimsel düşüncenin rafa kaldırıldığı, uygarlığı gerilediği "karanlık" bir dönem olarak tasvir edilmekteydi. Son yıllarda modern tarihçiler Ortaçağ'ın sanıldığı kadar "karanlık" bir dönem olmadığını söylemeye başladılar. Öte yandan "Karanlık Ortaçağ" imajının Rönesansçıların hayal ürünü olduğunu iddia etmek de mümkün görünmüyor. Ortaçağ Avrupa'sında bilimsel ve kültürel gelişmeler elbette tamamıyla durmadı. Hatta bazı alanlarda teknolojik ilerleme sağlandığı da doğrudur. Ama neticede Ortaçağ, Kilisenin otoritesini tartışan herkesin *heretik* (sapkın) veya büyücü olarak görüldüğü bir dogmalar dönemiydi. Engizisyon çağıydı. Toplumsal formasyon, insanların içinde doğdukları sınıfları asla değiştiremedikleri ve asil olmayanların toplumsal alanda hiçbir hakkının olmadığı bir kastlaşmaya dayanmaktaydı. Kısmen İtalya dışında artık kent yurttaşlarının antik çağdaki gibi yönetime katılmalarını hayal etmek bile mümkün değildi. Ortaçağ, kentlerin alt yapısının olmadığı, lağımların sokaktan aktığı, iki bebekten birinin doğduğu sene öldüğü ve 30 yaşına varabilen insanların kendini şanslı saydığı bir çağdı. Bu nedenle son dönemlerde tarihçiler arasında giderek yaygınlaşan "Ortaçağ hayranlığını" bu gerçeklerle birlikte değerlendirmek gereklidir.

Ortaçağ'ın ne zaman başladığı ve sona erdiği konusunda bir görüş birliği yoktur. Türklerin İstanbul'u fethi (1453) Gutenberg'in modern matbaada ilk kitabı basması (1455) veya Kolomb'un Amerika kıtasına varışı (1492) gibi farklı tarihler Ortaçağ sonu için önerilmektedir. Bu olayların her biri önemli bilim-teknikte ve toplumsal alandaki değişiklikleri simgeleştirmektedir. Birincisi barut gücü karşısında artık feodal senyörlerin kalelerine çekilmesi-

nin bir anlamı kalmadığını anlatıyordu İkincisi artık herkesin bilgi kaynaklarına erişebileceğini müjdeliyordu. Üçüncüsü ise dünyanın sanılandan çok daha büyük olduğunu göstererek insanların ufkunu açmıştı.

Ortaçağ Avrupa'sının Siyasi Tarihi

Ortaçağ Avrupa'sının siyasal tarihini ayrıntılarıyla öğrenmek bu güne kadar Ortaçağ tarihçileri haricinde kimsenin ilgisinin çekmemiştir. Zira 1000 sene boyunca tarihsel açıdan yaşananlar birbirinin tekrarı gibidir. Bunun yerine bu dönem Avrupa'sının üretim biçimi olan feodalizmin ortaya çıkışı, Kilisenin gücünü pekiştirmesi gibi gelişmeler daha fazla ilgi uyandırmıştır. Siyasi tarihi ise özetleyecek olursak şu noktalar üzerinde durmak yeterli olur. Batı Roma İmparatorluğunun çöküşüyle bugünkü Avrupa uluslarının ataları olan Germen kabileleri kendi krallıklarını kurarak yerli Latinlerle karıştılar. Germen-Latin birlikteliğin en başarılı olduğu ülke eski *Galia* yeni adıyla *Frankia* (Fransa) olmuştu.

Büyük ölçüde Latin kalan İtalya siyasal olarak parçalandı ve Frankların denetimine girdi. Roma'nın çöküşünden beri Avrupa kıtasını yenidèn tek bir idare altında toplama fikri hiç güncelliğini yitirmemişti ve bunun için en uygun aday Frank Krallığı idi. Franklar Müslümanları 732'de Puvatya (*Poitiers*) Savaş'ında yenerek Avrupa'yı Müslümanlaşmaktan kurtarmışlardı. Bu savaşı Müslümanların kazanması durumunda ne olacağı tarihçilerin sürekli tahminler yürüttükleri bir olaydır Birçok tarihçi Müslüman ordusunun zaferi durumunda İslâm'ın tüm Avrupa'ya yayılacağını iddia etmiştir. Ancak bu yaklaşım biraz abartılı duruyor. *Frankia* kalabalık bir ülkeydi. O dönemde Avrupa'nın en yoğun nüfusunu barındırıyordu. Kilise örgütlü ve güçlüydü. Sonraki asırlarda İngiltere'nin karşı koymakta zorlandığı Viking istilaları da *Frankia*'ya kalıcı bir zarar verememişti. Üstelik Arapların zaferlerinin çöl iklimi olan ülkelerde olduğunu unutmamak gerekir. Yarı çöl olan kurak İspanya tam da Arapların alışık olduğu bir iklim ve coğrafya yapısına sahipti. Ancak *Frankia* gibi ormanlık ve nemli bir ülkede Araplara üstünlük sağlayan develer ve çöl taktikleri hiçbir işe yaramamaktaydı. Nitekim Araplar

Kafkasya ve Hindistan gibi ormanlık ülkeleri de fethetmeyi başaramamışlardı. Siyasal tarihçilerin çoğu meydan savaşlarına gerektiğinden fazla önem verir. Tek bir zaferin tarihi değiştirdiğine inanırlar ya da inanmak isterler. Bu nedenle askeri zaferlerin ardında uygarlıklar arasındaki avantaj ve dezavantajların savaştığını genellikle görmezden gelirler. Yine de Puvatya Savaşı Avrupalıların hafızasında önemli bir yer teşkil etti ve bu savaş okullarda Avrupa'nın kaderini belirleyen birkaç önemli olaydan biri olarak okutuldu. Bu gün de Puvatya güncelliğini korumaktadır ve özellikle Müslüman göçmen karşıtı sağ partiler Savaşın muzaffer komutanı Şarl Martel'i (646-748) yücelten afişler basmaya devam etmektedirler.

"Yardım et bize Şarl Martel!" Avrupa'yı "istila eden" göçmenlere karşı Şarl Martel'den yardım isteyen bir karikatür.

Neticede 8.asır sonlarında Avrupa'nın en büyük Hıristiyan gücü olarak sadece Frank krallığı kalmıştı. İspanya Arapların elindeydi. Doğu Roma İmparatorluğu can çekişiyordu. İngiltere'de birkaç önemsiz krallık vardı. Tüm Kuzey ve Doğu Avrupa ülkeleri Hıristiyanlığın adını bile duymamış Pagan kabilelerle doluydu. *Frankia*'nın komşusu *Frisia* (Hollanda)

bile Hıristiyan değildi. Bu sıkışmışlık halinden Avrupa'nın tepkisi en güçlü Frank Kralı olan Carolus Magnus (768-814) –Almanca Karl Magnus Fransızca Şarlman adıyla da bilinir-idaresi altında güçlerini birleştirmek olmuştu. Carolus devrinde nerdeyse bu rüya gerçekleşecek ve yeni bir Roma İmparatorluğu kurulacak gibiydi. 800 yılında Roma'da Papa III. Leon'un elinden imparatorluk tacı giyen Carolus bugünkü Fransa, Almanya ve İtalya'ya hükmetmekteydi. Hıristiyanlığı kılıç zoruyla Orta Avrupa'da yaşayan Saksonlara kabul ettirdi. Ancak onun ölümüyle Avrupa birliği ve Yeni Roma rüyaları da dağıldı. İmparatorluk Carolus'un oğulları arasında üçe bölündü. Carolus kendi döneminin en büyük devlet adamıydı. Ama okuma yazması bile yoktu. Sadece bir Haç etrafına adının harflerini (KARL) yazabiliyordu. Roma İmparatorluğunda okuma yazma bilmeyen bir devlet adamı hayal bile edilemezdi. Bu durum Avrupa'da yaşanan gerilemenin boyutlarını yansıtmaktaydı. Gerileyen sadece okuma-yazma kültürü değildi. Romalıların çöküşünden sonra Avrupa yavaş yavaş bütün kurumların ve altyapının ortadan kalkmaya başladığı bir sürece giriyordu. Romalılardan beri onarım görmeyen yolları otlar kaplıyor, sarnıçlar çöküyor, su kanalları tamir edilmediğinden yıkılıyordu. Ulaşım gibi para ekonomisi de bitmekteydi. Önce altın ve gümüş paralar görünmez oldu. Ardından değeri iyice düşürülmüş bakır paralar ortaya çıktı. Sonra onlar bile kayboldu. Tarlalar ormanlara dönüştü. Artık birçok bölgenin diğeriyle teması kesilmiş, ulaşım ağı çökmüş para ekonomisi ve ticaret bitmişti. Beş on köyün kendi arasında kurduğu birlikten başka bir şey kalmamıştı *Feodalizm* denilen sistem doğmaktaydı.

İlerleyen tek şey sur yapımı, silah endüstrisi idi. Buna da mecburdular zira Akdeniz kıyıları Müslüman korsanlar tarafından tehdit edilirken, doğuda atlı bir savaşçı kavim Macarlar peyda olmuşlardı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi kuzeyden gelen Vikinglerin (*Northman*) istilaları başladı. 9 ve 10. asır boyunca süren kriz ve istila korkusu esnasında ayakta kalan tek kurum Kilise olmuştu. Nitekim Kilise yıkılan devlet gücünün yerini doldurdu. Eğitim, sağlık hizmetlerini üstlendi. İlk asırlarda Kilisenin rolü bu anlamda önemli ve pozitifti. Manastırlar antik Yunan Roma eselerini koruyor bunları biraz sansürden geçirmekle birlikte kaybolmalarını engelliyorlardı.

Sanatı destekliyor ve az da olsa bilimsel çalışmaları sürdürüyorlardı. Halk da başlangıçta Kiliseyi sahipleniyordu. "Paganların" sonu gelmez saldırıları halkı da daha dindar yapmıştı. İnsanların hastalıktan kırılıp sürekli barbar istilalarına uğradığı bu dönemde madden ve manen Tanrı'ya sığınmaları normaldir. Ortaçağ dindarlığının altında manevi arayışlardan ziyade tarihi ve ekonomik dayanaklar bulunmaktaydı.

İnsanlar sürekli "günahları yüzünden cezalandırıldıklarını" düşünüyorlar, bu nedenle ellerindeki artı-ürünü Kiliseye taşıyarak hem günahlarının kefaretini ödüyor hem de toplumsal devamlılığın tek göstergesi olarak kalmış bir kurumun yıkılmasını engelliyorlardı. Ortaçağ şafağında dindarlığın yükselişini açıklamak için öncelikle kuzeyli paganlarla, güneyden gelen *Sarazen*lerin (Batılıların Araplara taktığı isim) saldırılarının yarattığı korkuyu iyi anlamak gerekmektedir. Bu dönemde her köşe başında dünyanın sonunun yakında geleceğini vaaz eden mesihlere rastlamak mümkündü. 1000 yılı yaklaşıyordu ve pek çok insan 1000 yılında kıyametin kopup dünyanın sonunun geleceğine inanıyordu.

1000 yılı geldiğinde kıyamet kopmadı ve tam aksine Hıristiyan dünya için tehlikenin geçtiğine dair bazı emareler oldu. Avrupalılara korku salan *Northman*lar ve Macarlar 1000 yılı civarında Hıristiyanlığı kabul ettiler (yani artık 'medenileşip' yağma yerine ticarete yöneldiler). Aşağı yukarı aynı yıllarda Rusların Kiev Prensliği de Bizans Kilisesine bağlanmıştı. Birkaç on yıllık bir süre içinde Avrupa'da Fransa-İtalya-Almanya hattına sıkışmış durumda olan Hıristiyanlık Avrupa'nın tamamına hâkim bir din haline gelmişti. Artık pagan inançlar sadece Baltık Denizi kıyılarına sıkışmıştı. Hıristiyanlığın bu eş zamanlı ve ani başarısı araştırmaya değer ilginç bir konudur. Tüm kıtanın (İspanya hariç) Hıristiyan inancı etrafında birleşmesi Avrupa Birliğini ve Roma İmparatorluğunu yeniden kurma düşünü yeniden canlandırmıştı. 932 yılından beri "Alman Kralı" unvanı taşıyan I. Otto'nun 962'de Papa'nın elinden "Kutsal Roma İmparatoru" olarak taç giymesiyle bu umut bir kez daha canlanmış oldu. Sonraki yıllarda daha ziyade *Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu* olarak anılacak bu devlet en azından nazariyatta Bütün Almanya ve İtalya'yı kapsayan sınırlara sahipti.

Kutsal Roma-Germen İmparatorluğunun çift başlı kartalı. Kartallardan biri imparatorun sembolü olan kılıcı öbür papalık tacını tutuyor. Her ne kadar Avrupa'da laikliğin kaynağı olarak görülse de bu "çift başlılık" imparatorluğun sürekli kan kaybetmesine yol açacaktı.

Devletin "kutsallığı" Papalığı da içinde barındırmasında kaynaklanıyordu. Bu bir bakıma işbirliğine dayalı bir örgütlenmeydi. Papalık İmparatorluğun ruhani birliğini Alman kökenli hükümdarlar ise askeri gücünü temsil ediyorlardı. Gerçekte ise İtalyan halkları bu birliğe hiçbir zaman ısınmamışlar kendi şehir devletlerinin bağımsızlığı için Kutsal Roma İmparatorluğuna karşı sürekli isyan etmişlerdi. Bu durum İmparatorluğu pratikte sadece bir Alman-Çek ittifakı düzeyine indiriyordu. Alman imparatorlarının İtalya'ya hâkim olmak için verdikleri umutsuz mücadele, sonunda Papaların bile tepkisine neden oldu ve Friederich Barbarossa (1155-1190) gibi güçlü bir hükümdar Papa tarafından aforoz edildi. Aforoz olayının halk arasında sanıldığı kadar büyük bir paniğe yol açmadığı, hükümdarın idari yetkisine zarar vermediği görülüyor. Aforoz edilen birçok imparator yetkilerini önceden olduğu gibi kullanmaya devam etmiştir. II. Friederich (1194-1250) iki kez aforoz edilmişti. Ancak bu aforozlar onu 6. Haçlı Seferi'ne liderlik etmesini engellememişti. Kimi zaman aforoz karşısında İmparator da yeni bir Papa atıyordu. Böyle bir uygulamanın hukuki dayanağı yoktu zira Batı dünyasında Papa,

Bizans Patriği gibi İmparator tarafından atanmaz Kilise hiyerarşisi içinden kardinaller tarafından seçilirdi. Yine de bu kurala her zaman riayet edildiği söylenemez. Aynı anda iki hatta üç Papa'nın olduğu dönemler yaşanmıştır.

Hastalıklar, kısa süren ömürler nedeniyle ölüm kültürü Ortaçağ Avrupa'sında yaşamın sıradan bir parçasıydı. Sanatta da bu karamsar havayı dağıtmaya dönük girişimlere yol açmıştı.

Avrupa'nın en büyük gücü olmakla birlikte Kutsal Roma Germen İmparatorluğu aslında gevşek bir bağı temsil etmekteydi. İmparatorluğun içinde binlerce küçük prenslik, düklük, kontluk vb. bulunuyordu. Bunun en önemli nedeni Avrupa'da Roma İmparatorluğunun parçalanması sonrası yaşanılan ve parçalanmayı kalıcı hale getiren feodalizmdi. 9. ve 10. asırda Hıristiyan Avrupa her yönden saldırı altındayken insanların kalelerin kalın duvarlarının arkasına saklanmaktan başka bir çaresi yoktu.

Böylece her on-onbeş köyün ortasında yerel halkı *Northman*, Macar veya Arap akınlarından koruyan kaleler inşa edildi. Merkezi otorite çöktüğü için her bölge kendi güvenliğinden sorumluydu. Avrupa irili ufaklı feodal beylerle dolmuştu. Bunların en küçüğüne baron deniliyordu. Tepeye doğru kont, vikont, dük gibi unvanlar kullanan bir feodal hiyerarşi oluştu. Aristokrat sınıfı temsil eden feodallerin Krallara bağlılığı sembolikti. Krallar sürekli ülkelerinin sınırlarını dolaşarak feodallerin kendisine ne kadar bağlı olduğunu

denetliyorlar onları akrabalarıyla evlendirip bağlılıklarını garanti altına almaya çalışıyorlardı. Merkezi bir ordu olmadığından savaş zamanları krallar kimi zaman feodallerden yardım dileniyorlardı. Feodal bey isterse bir kaç yüz atlıyı (*cavalier*/şövalye) silahlandırıp krala yardıma gönderebilir, isterse de göndermezdi. Haçlı Seferleri sırasında köy köy dolaşılıp gönüllü toplanmasının nedeni merkezi bir ordunun olmamasıydı. Feodal beyin arazisi kendisine ait şahsi mülktü. Kralın feodalin arazisine el koyma hakkı bulunmuyordu. Toprakta özel mülkiyetin dokunulmazlığı Ortaçağ Avrupa'sını Çin ve İslâm diyarlarından ayıran en önemli özelliklerden biriydi. İslâm ülkelerinde ve kısmen Çin'de güçlü ve merkezi devlet yapısı toprağın kamu mülkünde yani hükümdarın denetiminde olmasında ısrarcıydı. Avrupa'da ise toprak aynı ailenin mülkiyetinde kalması önemli sonuçlar doğurmuştu. Kendi toprağını işleyen ve elde ettiği artı-ürünü pazarda satma hakkı olan derebeyleri ve serfleri topraktan daha fazla ürün almanın yollarını arıyorlardı. İnsan gücü kıtlığı çekilen Avrupa'da mekanik aletler, sulama kanallarının yapımı, değirmenlerin inşası vb. teknik gelişmeler bizzat feodaller tarafından desteklendi.

Kutsal Roma imparatorluğunun başlılığına bir örnek daha: Papa ve İmparator... Aslında bu resim bir dayanışma propagandasıydı ama gerçekte İmparator ve Papa yardımlaşmaktan çok didişmişlerdir.

Kutsal Roma Germen İmparatorluğu siyasal işleyişinde de Ortaçağ ölçeklerine göre demokratik bir yapı vardı. Dünyanın en uzun süren siyasal yapılarından biri olan Kutsal Roma Germen İmparatorluğunda (962'de kurulan İmparatorluk 1806'da Napolyon tarafında yıkılana kadar devam etti) hükümdarlık tek bir hanedanın elinde değildi ve babadan oğla da geçmiyordu. İmparator, üç önemli dinsel merkezi temsil eden üç başpiskopos ve dört büyük prensin oluşturduğu yedi kişilik bir konsey tarafından seçilmekteydi. Bu konseyin üye dağlımı laik güçlerin daha belirleyici olduğunu göstermektedir. Konsey isterse yeniden toplanıp seçtiği kişinin imparatorluk yetkisinin devam edip etmeyeceğini masaya yatırabilirdi. Karar oy çokluğuyla anlıyordu ve bu nedenle de laik ve dini temsilciler arasında ittifak şart oluyordu. Kutsal Roma Germen İmparatorluğu özünde Katolik bir birlikti. Doğu Avrupa'daki Ortodoks toplumlar onun denetimi dışındaydılar. Daha ileriki asırlarda Katolik inancı yayıldıkça İmparatorluğun etki alanı da büyüdü. Polonya, Macaristan ve İspanya biraz da 'sınırda' olmaları sebebiyle İmparatorluğun ve Katolik birliğinin en enerjik üyeleri oldular. Ancak Katolik olmalarına rağmen Britanya krallıkları ve Fransa hiçbir zaman bu birliğe girmediler. İngiliz ve Fransızların gözünde Kutsal İmparatorluk bir "Alman devletiydi". Dindar bir ülke olmasına rağmen Fransız Krallığı dahi kendi Kilise örgütünü Papa'nın etki alanı dışında müstakil olarak kurmaya çalışıyordu Roma'da belirlenen siyasete güven duymuyordu. Reformun arifesinde Vatikan'a güven en alt düzeye inmişti.

Papalığın Haçlı Seferleri hakkındaki bütün beklentileri boş çıkmıştı. Avrupalı yoksul kalabalıklara yeni topraklara yerleşecekleri ve her birinin zengin bir Hıristiyan olacağı söylenmişti. Ancak Haçlı Seferleri kalıcı hiçbir başarıya yol açmamıştı. Haçlı Seferlerine katılanların gördüğü tek şey Müslümanların kendilerinden çok daha ileri bir uygarlığa sahip olduklarıydı. Haçlılar "kâfir sarazenleri" yok etmeye gelmişlerdi. Ama birkaç on yıl sonra kendilerini Müslüman hekimlere tedavi olmak için sıraya girmişken buldular. Araplar ve Müslümanlardan teknik olarak çok şey öğrendiler. Genelde hikâyenin pozitif yanı (su değirmenleri gibi) anlatılır ama Engizisyonun kullandığı mekanik işkence aletleri de Müslüman dünyadan ithal edilmişti.

Kilisenin rolü sorgulanmaya başlanırken o güne kadar hiç görülmemiş bir tehlike ortaya çıktı: veba! En iyimser tahminlerle 1347-1351 yılları ara-

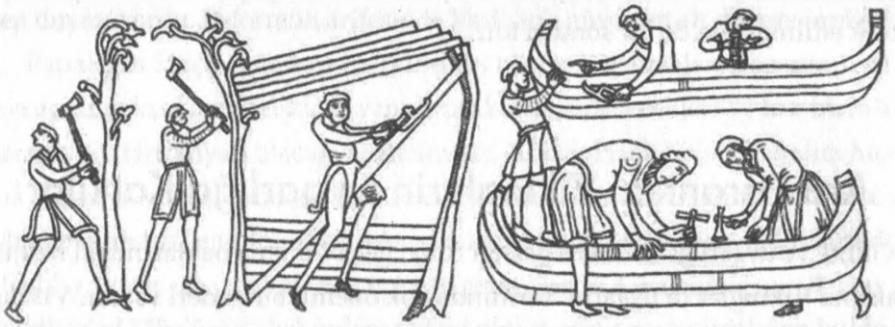
sında Avrupa'nın nüfusu 100 milyondan 50 milyona indi. Vebanın bu ölçüde yayılmasının üç büyük nedeni vardı: tavşan ve fare gibi kemirgen hayvanlar, inanılmaz derecede kirli şehirlerdeki hijyen eksikliği ve hastalıkları lanetlere, şeytanlara bağlayan, vebayı dualarla veya çevredeki Yahudileri, Romanları, "cadıları" yakarak durdurmaya çalışan karantina gibi uygulamalardan habersiz bir bilgi düzeyi. Ortaçağ Avrupa'sı kesinlikle dünya üzerindeki en pis şehirlere sahipti. Her hafta mutlaka hamamlara giden eski Romalıların aksine Ortaçağ insanı nadiren yıkanırdı. Hatta bazı Hıristiyanlar vaftiz suyunun üzerine başka bir su değmesine karşı olduklarından hiç yıkanmazlardı. Her dinde olduğu gibi İncil'i de kendi dar bakış açısıyla yorumlayan bir kitle Hz. İsa'nın yemekten önce elini yıkamadığını "önemli olan ellerin değil ruhun temizliğidir" dediğini söyleyerek sudan uzak durmaktaydılar. Sonuçta bu bakış açısının bedelini 50 milyon insanın ölümüyle ödedi. Vebanın sadece Avrupa'yı vurduğunu, Müslüman dünya ve Uzak Asya'da hiç veba salgını olmadığını iddia edemeyiz. Ama neticede Bizans'ta ve Müslüman ülkelerde hamamlar yaygındı ve yıkanma kültürü vardı. Ortaçağın en çok yıkanan insanları ise evlerinde mutlaka bir hamam olan Japonlardı. Kuşkusuz tek başına yıkanma hastalıklara karşı yeterli bir önlem değildi ancak Avrupa'dakine benzer boyutta bir salgının yaşanmasını da engellemekteydi. Öte yandan veba aslında şehir kanalizasyonlarını yerin altından geçiren Roma mirasının terk edilmesinin de bir sonucu idi.

Ara Parantez: Vikinglerin Uygarlığa Katkıları

Viking ve uygarlığa katkıları başlığı tuhaf gelebilir ama haklarındaki imajın aksine Vikingler in uygarlık tarihinde çok önemli bir yerleri vardır. Viking adının İskandinav dilinde koy anlamına gelen *vic*'ten türediği sanılmaktadır. Vikinglerin sürekli koylarda yaşamaları sebebiye bu ismi aldıkları iddia edilmektedir. Ancak Viking adı aslında onlara 19. asırda verilmiş bir isimdi. Kendi çağdaşları Vikinglere *Vareg* veya "kuzeyli" (*Northman)* diyorlardı. *Northman*lar İngiltere ve Fransa'nın kuzeyine (Normandiya) saldırılar düzenleyip yerleştiler. Sicilya'ya kadar gittiler.

Bizans için paralı askerlik yaptılar. Rusya'da ilk krallıkları da onlar kurdu. Tarihçiler ilk Rusların (*Rhus*) aslında Viking kökenli olduklarını ancak zamanla Slavlaştıklarını savunurlar.

Vikinglerin başarısı genellikle onların salt savaşçı nitelikleriyle açıklanır. Bu çok yanlış bir görüştür. Vikingler gemi teknolojisinde Avrupalı komşularından çok daha ilerdeydiler. Mıknatıslı iğneleri pusula gibi kullandıkları sanılan Vikinglerin iklimin ılımanlaştığı 800-1100 yıllarında Grönland (yeşil ülke anlamına gelir) İzlanda gibi adalara seferler yerleştikleri hatta 992 yılında Kanada'nın doğusundaki adalara kadar ulaştıkları bilinmektedir. Yani, Vikingler Kolomb'tan 500 yıl önce Amerika kıtasına ayak basan ilk Avrupalılardı. Kanada'da yapılan kazılarda Vikinglere ait mezarlar, kılıçlar ele geçmiştir. Vikingler demir işlemede, silah yapımında, tarla sürmede de güneyli komşularından ilerdeydiler. "Barbar Viking" imajının aksine arkeolojik veriler Vikinglerin madencilik, kerestecilik, gemicilik ve diğer zanaat dallarında olduğu gibi tarım tekniklerinde de kıta Avrupa'sından ileride olduğunu göstermektedir. Örneğin 9 ve 10. asırlarda Vikinglerin Normandiya ve Britanya'ya tanıttıkları "ağır saban" denilen modern saban sayesinde Avrupa tarımında bir devrim yaşanmıştı. Viking sabanı sadece toprağı daha derine inerek kazmakla kalmıyor, kulakları sayesinde kazılan toprağı harmanlayarak hava almasını da sağlıyordu.

Bayeux Duvar Halısı (1066) üzerinde gemi yapan Normanlar.

Teknik olarak Avrupa'daki diğer toplumlardan daha ileri olmalarına karşın Vikinglerin dinleri ve gelenekleri, üretimden çok savaşı ve yağmacılığı özendiren, sosyal gelişime karşı bir yapıya sahipti. Bir Viking için en önemli

şey savaşarak ölerek yalnızca cesur savaşçıların gidebildiği *Walhalla*'ya ulaşıp *Odin, Thor* gibi savaşçı gökyüzü Tanrılarının içki sofrasına katılabilmekti. Ruhban sınıfı, ibadethaneleri ve kapsamlı bir metafizik sistemi olmayan İskandinav dinleri zamanla Hıristiyanlığa yenildiler ve Vikingler 10-12. asır arasında tamamen Hıristiyanlaştı.

Öte yandan Vikinglerin Hıristiyanlığı kabul etmesi kendilerine özgü geleneklerin tamamen yok olduğu anlamına gelmiyordu. İskandinavya tutucu Hıristiyan bir bölge olmadı. Engizisyon mahkemeleri İskandinavya'da hiçbir zaman kurulmadılar. Reform hareketi başladığında da İskandinavya Lutherciliğin en önemli destekçisi olacaktı. Vikinglerde savaş şefleri halkın genel kabulüyle seçiliyorlardı ve toplum üzerinde mutlak bir hâkimiyetleri yoktu. Kararlar tüm savaşçıların toplandığı kurularda alınıyordu. Bu gelenek sonraki asırlar da devam etti ve İskandinav krallıklarının meşrutiyet rejimlerine geçişi Kıta Avrupa'sına göre çok daha sancısız oldu.

Bilim ve Eğitim

Hıristiyan bir uygarlığın bilim ve teknoloji üretmesi önünde birçok engel olduğunu söylemekle konuya başlayalım. Her şeyden evvel Hıristiyanlık Pagan-materyalist düşünceye bir tepki olarak doğmuştu. İlk Hıristiyanlar çok yakında kıyametin kopacağına o kadar inanmışlardı ki Hıristiyanlığın ilk iki asrı boyunca kültür ve sanat adına faaliyet içine girme gereği görmediler. Ancak kıyametin gecikmesi ve Hıristiyan toplumunun günlük ihtiyaçlarını karşılamanın zaruri sonuçları onları maddi uygarlık üretmek için kolları sıvamak zorunda bıraktı. Bu konuda Hıristiyanlar kabaca ikiye ayrılmaktaydılar. Bir kısmı yaratılacak uygarlığın pagan geçmişten tamamıyla farklı temeller üzerine oturmasını istemekteydi. Bu kesimler insanlığın tıptan, astronomiye kadar tüm birikimine sırtını dönen bir kültür kurma peşindeydiler. Asırlar boyunca da güçlerini ve etkinliklerini korudular. Ancak Kilise Babalarının bazıları antik mirasın tümden reddedilmesine karşıydılar. Yunan ve Roma'nın hatırası o kadar güçlüydü ki okur-yazar olan kimseler Homeros, Vergilius, Galenos veya Aristoteles olmadan bir uygarlık inşa edilebileceği iddiasını pek inandırıcı bulmamaktaydılar.

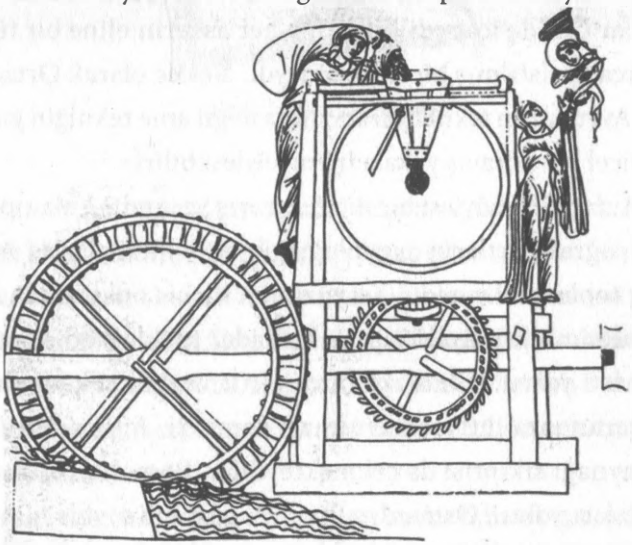
Zamanla Yunan-Roma hukuku, mimarisi, edebiyatı ve tekniğinin bozulmuş bir biçimin benimsemiş sentez bir Hıristiyan kültürü doğmaya başladı. Başlangıçta manastırlar antik uygarlığın bekçisi ve koruyucusuydular. Manastır eğitim sistemi içinde üç sözel disiplini (*trivium*) oluşturan dilbilgisi, retorik ve diyalektik ile dört sayısal disiplini (*quadrivium*) oluşturan aritmetik, geometri, astronomi ve müzik okutulmaktaydı. Manastırlardaki eğitim oldukça kaliteliydi ve ders içeriğinden görüldüğü üzere sadece dini mahiyette değildi. Manastırda eğitim gören gençler illaki papaz olmak zorunda da değildiler. Bu özellikleri nedeniyle manastırlar zengin aileler ve aristokrat kesimlerin de çocuklarını yolladıkları saygın okullar olarak şekillenmelerini sağlamıştı. Gerçi burada yeni bir şey üretildiğini, uygarlığın gelişimin katkıda bulunacak, önceden bilinmeyen bir icat, keşif ortaya çıkarıldığını söylemek mümkün değildir. Manastırların rolü daha çok geçmişin mirasını yeniden ve yeniden yorumlamaktan ibaretti. Yine de erken dönem manastırları okuma-yazma kültürünü diri tutmak, bilimsel disiplinlerin unutulmamasını sağlamak gibi olumlu roller oynadıkları söylenebilir.

Ancak 817'de toplanan bir konsül manastırlarda sadece din eğitimi verilmesi, öğrencilerin asla manastır sınırları dışına çıkmaması ve mezunların yalnızca papaz olabilmesi yönünde kararlar aldı. Bundan sonra aristokratlar ve zengin aileler çocuklarını manastırlardan çektiler. Bir aristokrat ve burjuva için en önemli yatırım topraklarını ve işini emanet edeceği bir oğuldu. Hiçbir güçlü aile çocuğunu evliliğin yasak olduğu dolayısıyla soyun devam edemeyeceği papazlık mesleğine girmesini istemezdi. Güçlü ailelerin çocuklarını çekmesiyle manastırlar gelecek umudu olmayan fakir çocuklarla doldu.

Manastırların yalnız ilahiyat programına yönelmeleri ile çocuklarının avukatlık, hekimlik gibi yıldızı giderek parlayan mesleklere yöneltmek isteyen burjuva aileler, çocukları için özel öğretmenler tutmaya başladılar. Zamanla birçok öğrenci birleşerek birlikte pazarlık ederek öğretmen kiralamaya başladılar. İlk üniversiteler bu şekilde doğdu (üniversite kelimesi birlik demek olan Latince *universitas*'tan gelmektedir). Manastırlar film ve romanlardan tanınan karanlık ortamlarına doğru sürüklenirken 11. asırdan itibaren Avrupa'nın bütün önemli kentlerinde farklı ve alternatif bir eğitim ağı oluşmaktaydı. Bu ilk üniversitelerin çoğu sabit bir bina değil gezici hocaların uğradıkları mekân-

lardı. Ama zamanla 1088'de açılan Bologna gibi gerçek anlamda üniversiteler de kuruldu. Onu *Oxford* (1096) *Salamanca* (1134), *Paris* (1160) *Cambridge* (1209) vb izledi. Üniversitelerde en geçerli dersler aritmetik ve geometri idi. İyi bir avukat veya mühendis olmak için bu bilgileri öğrenmek şarttı. Zaten 10-12. asırlarda toplumu matematik ve sayılarla ilgili bir heyecan sarmıştı. Sayılara duyulan ilgi din alanına bile sıçramış, İncil'de yer alan sayıların anlamları üzerine kafa yorulmaya başlanmıştı. Sayıların kutsal rolleri olduğu var sayılıyor *ebced* hesaplarıyla kişinin isminin sayısal karşılıkları bulunuyor böylece şahsın geleceği hakkında tahminler yürütülüyordu.

Avrupa'da bilimin öncüleri olan ilk kuşak kendini 12. asır sonlarından itibaren göstermeye başladı. Bunlar hem din adamı hem de bilim insanı olan karmaşık kimliklerdi. Matematikçi Leonardo Fibonacci (1170-1250) Avrupalıları Arap (Hint) rakamlarıyla tanıştırdı. Fransız rahip ve astronom Jean Buridan (1300-1358) genel yargının aksine Güneş'in sabit dünyanın ise kendi etrafında dönüyor olabileceğini söyledi. Roger Bacon (1220—1292) deneysel bilginin önünü açtı. Hıristiyan dünyası bu dönemde İslâm dünyasını iki asır geriden takip etmekteydi İbn'ül Heysem'in (öl. 1040) *camera obscura* deneyiminin bir benzer ancak Bacon tarafından tasarlanmıştı. Yine Avrupa'da ışığın kaynağının göz olmadığını söyleyen ilk kişi Erasmus Vitello (1230-1314) İbnü'l Heysem'i iki asır geriden takip etmekteydi.

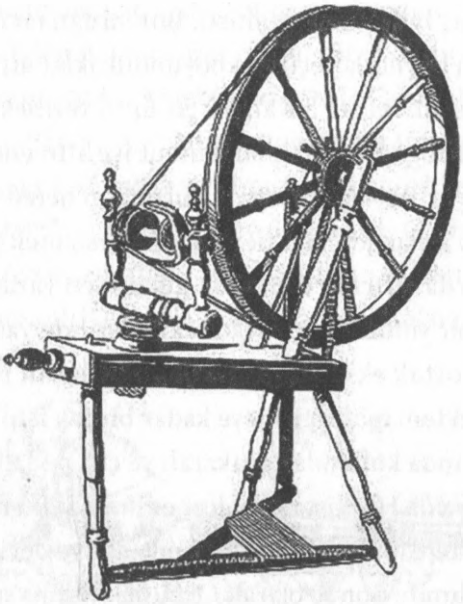
Ortaçağ mekaniğinde ilerlemeler su değirmenleri

Teknoloji

Ortaçağ Avrupa'sının teknolojiye katkılar hakkında iki farklı görüş vardır. Bunlardan birincisine göre Ortaçağ Avrupa'sı teknik gelişime hemen hiçbir katkı sağlamamıştır. İkinci görüşe göre ise sanayi devriminin ilk adımları Ortaçağ Avrupa'sında atılmıştır. Ortaçağ tekniklerini küçümseyenler ile yüceltenler arasındaki bu fark aynı icatlar üzerindeki yorum farklılıklarından kaynaklanmaktadır. Gerçekten icat anlamında Avrupalılar "yeni" bir buluş olarak çok az şey katmışlardır. Üretimin temel unsurlarından olan su veya yel değirmenleri, zaten asırlardır biliniyordu. Mimari alanda bir yenilik yoktu. Romanesk mimari Roma mimarisinin devamı idi. Savaş ve kuşatma araçları da ateşli silahların ortaya çıkmaya başladığı 1350'lilere kadar Romalılardan beri kullanılan mancınık ve *scorpion* gibi aletlerle hemen hemen benzer prensiplerle yapılmaktaydı. Ancak Avrupalıların teknik alanda dünyanın geri kalanından ayıran en büyük özellikleri teknolojik aletlerin sayıca çok olmasıydı. Kâğıt bir Çin icadıydı ama ilk kâğıt fabrikaları Ortaçağ Avrupa'sında kurulmuştu. Değirmenler İslâm dünyasında zaten bilinmekteydi ama Avrupa'daki kadar nehir olmayan İslâm dünyasının aksine Avrupa kıtası binlerce değirmenle doluvermişti. Diğer bir yenilik atlara nal vurulmasıydı. Aslında nal Orta Asya'da muhtemelen Türkler tarafından icat edilmişti, ama nal kullanımı en çok Avrupa'da yaygınlaştı. Benzer şekilde ateşli silahlar Çin'de icat edilmiş, ama her askerin eline bir tüfek vermek Avrupalılarca başlatılmış bir uygulamaydı. Netice olarak Ortaçağın sonlarına doğru Avrupa'nın teknik yaratıcılıkta değil ama tekniğin günlük hayata etkisinde nicel bir sıçrayış yakaladığını söyleyebiliriz.

Neden Avrupa'da böylesi bir nicel sıçrayış yaşandı? Yukarıda söylendiği gibi bunun coğrafi şartların uygunluğu gibi nedenleri olsa da asıl bakılması gereken yer toplumsal yapıdır. Yeryüzünün hiçbir noktasında Avrupa'daki kadar parçalanmış bir siyasi yapı ve bu kadar sayıda şato, kontluk, düklük ve şehir devleti yoktu. İrili ufaklı birçok kale ve şato çok sayıda mühendis, demirci, marangoza ihtiyaç duyulması demekti. Ayrıca Avrupalı feodaller insan kaynağı sıkıntısı da çekmekteydiler. Romalıların aksine ellerinde köle orduları yoktu. Osmanlı sultanları gibi çok sayıda insanı çalışmak için seferber edecekleri idari yetkilere de sahip değillerdi. Feodal senyör ile

ona bağlılık yemini eden köylüler (vassal) arasındaki bağ (fief) genellikle fazla abartılmıştır. Bağlılık yemini eden köylünün toprağı terk etme hakkı olmamakla birlikte senyörün kölesi olduğu da söylenemezdi. İkisi arasındaki bağlılık yemini sonuçta çift taraflı bir antlaşma idi ve senyörün kendi yükümlülüklerinden kaçınması durumunda vassal de antlaşmayı bozabilir başka bir senyörün hizmetine girebilirdi. Özetle Avrupalı derebeylerin işe koşacak insan gücü yoktu. Bu nedenle derebeyleri insan gücü eksikliğini makinelerle kapatmak zorundaydılar.

Pedallı çıkrık makinesi

Avrupa'da teknoloji kullanımın asıl özgün yanları tam da bu toplumsal yapıya bağlı kişisel mülkiyetin gelişmişliğine göre şekillenmişti. Daha açık biçimde ifade edecek olursak Avrupa tekniğini tetikleyen asıl güç rekabete dayalı pazar ekonomisinin ilkel biçimleriydi. Örneğin su değirmenlerin ilk kez tanınmaya başladıkları 10. asırda Kilise hemen hemen bütün nehirlerin değirmen işletme hakkını elinde tutmaktaydı ve köylülerin buğdayları yüksek fiyattan öğütülüyordu.

Serbest girişimcilerin aynı akarsuyun başka bir noktasında özel bir değirmen açıp fiyatları kırmasına Kilise izin vermemekteydi. Dönemin huku-

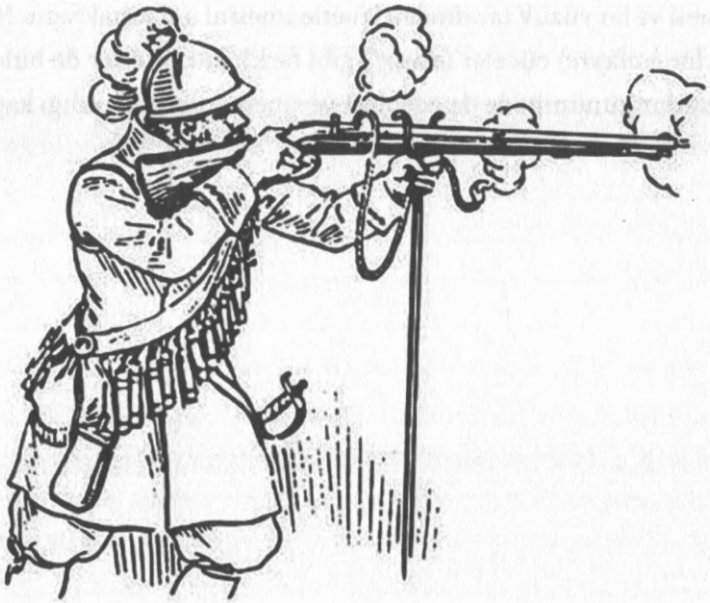
ki belgeleri özel değirmen sahipleriyle manastırlar arasındaki "hak ihaleleri kavgaları" ve köylülerin yüksek fiyatlara isyan bilgileriyle doludur. Sonunda köylülerin imdadına mühendisler yetiştiler ve akarsulara bağlı olmayan yel değirmenlerini icat ettiler. Böylece fiyatları düşürerek köylüleri rahatlattılar. Zamanla Okyanus kıyısındaki gel-gitlerle çalışan değirmenler bile yapıldı. Dönemin kayıtları bu değirmenlerin çok ortaklı olduğunu ve hisse sahiplerine iyi para kazandırdığını göstermektedir.

Ortaçağ Avrupa'sında önemsiz gibi görünen ama tarım alanında devrime yol açan birkaç buluş da yapılmıştı. Bunlardan en önemlisi *hamut*tu. Antik çağda atların boynuna geçirilen boyunduruklar atın boynunu sıkarak enerjisini kesmekteydi. Bu ata havalı bir görüntü vermekteydi ama nefesini de kesmekteydi. Atın göğsüne takılan hamut ise atın enerjisini tam olarak ortaya çıkarmaktaydı. Böylece sabana koşulan atın neredeyse iki öküz kadar hızlı tarla sürdüğü anlaşıldı. Her ne kadar at beslemek öküz beslemekten daha masraflı olsa da çiftçiler tarlada at gücünden yararlanmaya yöneldiler. Diğer önemli bir yenilik de çıkrık makinelerinde yaşanan ilerleme idi. Yarıçapları farklı, ortak eksenli iki silindirden oluşan bu basit makineler kuyudan su çekmekten, iplik eğirmeye kadar birçok işte kullanılmaktaydı. Dokuma tezgâhlarında kullanılan makaralı ve çift pedallı çıkrıklar muhtemelen Avrupa'da (ya da Hindistan'da) icat edilmişti. Bu makine ileriki asırlarda özellikle İngiltere'nin kumaş üretiminde dünya devi olmasına yol açan sürece giden ilk adımdı. Sonuç olarak Ortaçağ Avrupa'sının teknik açıdan dünyanın geriye kalanından ileride olduğu söylenemezdi; ancak makinelerin bolluğu ve makinelerden para kazanmaya hazır bir burjuva sınıfının oluşumu açısından Avrupa farklı bir örneği temsil ediyordu.

Ortaçağ Avrupa'sında teknoloji adına en önemli gelişmeler ise ateşli silahlarda yaşandı. Ateşli silahların ortaya çıkışı bütün hayatını dövüş sanatına ayıran şövalye sınıfına önemli bir darbe vurmuştu. Artık bu silah kullanmayı öğrenen bir çocuk bile bir şövalyeyi yenebilirdi. Bu romantik savaşçı çağının yavaş yavaş sonuna gelindiğinin habercisiydi. Ateşli silahların ilk kez Çin'de üretildiğini söylemiştik. Avrupalılar ise doğudan öğrendikleri ateşli silahları küçültme yoluna giderek omuzda taşınan küçük toplar yapmaya çalışmışlardı. 1300'lerin ortasında tek bir kişinin taşıdığı tüfek denilebilecek silahların

ortaya çıktığı düşünülmektedir. Arkebüz (*harquebuz*) denilen ilk tüfekler aslında top prensibine göre çalışan önden doldurmalı çakmaklı silahlardı. Yine aynı dönemde Çin icadı olan misket tüfeği (*mousquet*) adı verilen silah yaygınlaşmaya başladı. Avrupalıların bu silahları Türklerden öğrendikleri sanılmaktadır, ancak teknik olarak silahları daha gelişkin hâle getirmişlerdi. Bu ilk tüfeklerin çok öldürücü oldukları söylenemezdi. Uzak mesafeden attıkları mermilerin kaliteli bir zırhı delmesi zordu. Ancak Hollanda'da kullanılmaya başlanan *salvo* tekniği ile üç sıra halinde dizilen piyadelerin seri atışıyla süvarilere karşı oldukça etkili olmaya başladılar.

Üç sıra düzeni önden doldurulması uzun süren bu tüfeklerin seri biçimde kullanılmasını sağlıyordu. Arkebüz en çok da Osmanlılarla sürekli savaş halinde olan Macaristan ve Avusturya orduları tarafından kullanılmaktaydı. Tüfek ve toplar, o güne kadar yenilmez olarak gözüken Osmanlı sipahilerinin devrinin bittiğini göstermekteydi. 1664 St. Gothard ve 1697 Zenta Muharebelerinde Avrupalı tüfek ve top atışlarının Osmanlı'ya üstünlüğü ortaya çıkması Osmanlıların askeri alanda Batılılaşma kararı almalarına yol açacaktı.

Arkebüz tüfekler

Dil ve Edebiyat

Ortaçağ'ın ilk asırlarındaki edebiyat, Yunan-Roma asırlarıyla rekabet edecek zenginlikte değildir. En yüksek ürünler *Kral Arthur, Roland, El-Cid* gibi şövalyeliği veya şövalyece hareketleri öven anonim destanlardır. Kral Arthur destanı Ortaçağ insanının dünya görüşünü özetlemektedir. Kayaya saplanmış bir kılıcı (*excalibur*) çeken kişinin Kral olacağı kehaneti, Büyücü Merlin, Yuvarlak Masa şövalyeleri vb. Müslümanlarla savaşa odaklanmış Roland ve El-Cid klasik şövalye öyküleridir. *Robin Hood, Guillaume Tell* gibi halk hikâyeleri feodal baskıya karşı yoksul kesimlerin şikâyetlerini yansıtırlar. *Tourubadour* adı verilen ve şövalyelerle çeşitli halk kahramanlarını öven şiirler yaygındı. Ancak bunlarda Roma literatürü bir yana Hıristiyanlık öncesi Germen mitolojisinin izlerini taşıyan ancak MS 9. asırda derlenen *Nibelungen Destanı'nın* gücünü aramak boşuna olacaktır. Günümüzde fantastik tür denilince ilk akla gelen ve muhtemelen de bu türdeki en büyük eser olan J. R.Tolkien'in (1892-1973) *Yüzüklerin Efendisi* adlı ünlü kitabının ilham kaynağı Germen destanlarıdır.

Nibulengen Destanı, başkahraman Siegfired'in, Nibelung yüzüğünü ele geçirmesi ve bu yüzük tarafından lanetlenmesini anlatmaktadır. Hikâye içinde devler (*valkyre*) cüceler (*dwarf*) gibi farklı karakterler de bulunur. Tüm bu unsurlar günümüzde de edebiyat ve sinemanın kullandığı kaynaklardır.

Seçilmiş Kaynakça

BAUER, Suan Wise, Ortaçağ Dünyası, Çeviren Mehmet Moralı, Alfa Yayınalrı, İstanbul, 2014.

BRINK, Stefan, PRICE, Neil Viking Dünyası, Çev. Ebru Kılıç, ed.), Alfa Yayınları, İstanbul, 2015.

ECO, Umberto (Ed.), Ortaçağ, barbarlar, Hıristiyanlar Müslümanlar, Çeviri. L. Tonguç Basmacı, Alfa Yayınları, İstanbul 2014.

GIMPEL, Jean, Ortaçağda Endüstri Devrimi, Çeviren Nazım Özüaydın, Tübitak Yayınları, Ankara 1996

LE Goff, Jacques, Ortaçağ Batı Uygarlığı, Çeviri Hanife Güven-Uğur Güven, Doğu-Batı Yayınları, Ankara 2015.

RÖNESANS REFORM VE KEŞİFLER ÇAĞI

"Yeniden Doğuş" anlamına gelen Rönesans'ın nasıl tanımlanacağı, nerede ve ne zaman başladığı tartışma konusudur. Rönesans ile kastedilen Yunan-Roma mirasının yeniden keşfi ise bu hareketle bir başlangıç noktası bulmak mümkün değildir. Zira Avrupa tarihinde antik mirasın tümden reddedildiği bir zaman hiç olmamıştır. Ancak Rönesans Hıristiyanlığın çizdiği çerçevenin dışına çıkmak olarak görülürse bunun artık 13. asırda emarelerini görünmeye başladığı söylenebilir. Rönesans insanı kendisini halen Hıristiyan olarak görmekle birlikte artık Kilise'nin belirlediği kalıplara bağlı değildi. Rönesans sanatı yakından incelendiğinde dinsel bir temanın bile artık insanı merkeze alacak biçimde işlenmeye başladığı görülmektedir. Örneğin bir Ortaçağ ressamı çarmıha gerilmiş İsa portresine duyguları eklemezdi. Bu resimlerde ne İsa Peygamber ne de annesi Meryem'de bir acı veya hüzün ifadesi olmazdı. Oysa Rönesans ressamı çarmıhtaki İsa Peygamberin ve annesinin yüzündeki acıyı yansıtmayı önemsemekteydi. Rönesans ressamları kutsal kişileri sıradan insanlar olarak yansıtmayı tercih etmekteydiler. Mesela Adem ile Havva resimlerinde göbek deliği çizerek onların ilk insanlar olduklarına inanmadıklarını belirtiyorlardı vb. Bu açıdan Rönesans sadece Antik kültüre ilgi duyduğu için değil, hümanist ve seküler yeni bir kültür inşa ettiği için yeni doğan bir çağı temsil etmekteydi. Rönesans bir geriye kökenlere dönüş (fundamental) değil eskiyi aşma anlamına geliyordu.

Günlük hayat şövalye ve köylüler

Rönesans'ın Öncüsü Olarak Edebiyat

Rönesans devrinde yüksek edebiyatın merkezi Toskana ve dili İtalyancaydı. Gerçi saray ve kilise edebiyatçıdan Latince yazmasını bekliyordu ama Dante Alieghri (1265-1321) gibi öncüler çoktan ölü bir dil haline gelmiş Latince yerine halkın da anlayabildiği Toskana diyalektini kullanmayı tercih etmişlerdi. Bugün Dante İtalyan dinin babası olarak büyük saygı görmektedir. Ama yaşarken Papanın hiç hoşlanmadığı biri olduğundan Floransa'dan sürgün edildi. Sürgündeyken Papa'nın hakkında idam karar çıkarttığı Dante saklandığı yıllarda bütün Ortaçağ toplum yapısını eleştiriden geçirdiği başyapıtı olan İlahi Komedi'yi (*La Divina Commedia*) yazdı. Bu eser Rönesans'ın düşünsel alt yapısını hazırlamış ve halk diliyle yazıldığı için büyük ilgi görmüştür. Sürgünde öldükten 700 yıl sonra 2016 yılında Floransa Şehir Meclisi Dante'den resmen özür diledi. Dante'yle birlikte papa tarafından Floransa'dan sürgün edilen bir adamın oğlu olan Francesco Petrarca (1304-1374) ise Latinceyi kullanmakla birlikte, siyasal ve düşünsel hayatın-

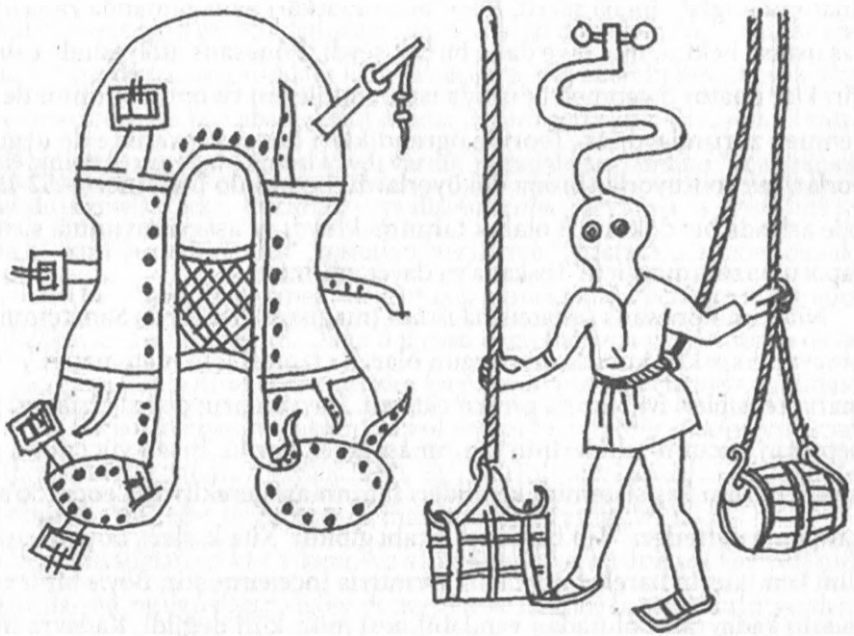
da Roma'da krallığın devrilip yeniden cumhuriyetin kurulmasına çalıştı ve Papalığın baskısına karşı koymasıyla tanındı. Onun çağdaşı ve dostu olan ve Dante'nin izinde giderek halk dilinde yazmayı tercih eden Giovanni Boccaccio'nun (1313 -1375) ise meşhur eseri *Decameron* da ruhban sınıfının eleştirisiyle dikkat çekmekteydi. Ortaçağ edebiyatının bu üç zirve ismi çok yakın bir zamanda Katolik Kilisesinin düşünsel ve politik egemenliğine karşı büyük bir savaş verileceğinin habercisiydiler. Her üç yazar da yükselen burjuva sınıfının temsilcileriydiler. Dante'nin babası finansör, Petrarca'nın noter, Boccecio'nun bankacı idi. Üçü de hümanist görüşün temellerini atan kişiler olarak kabul edilmektedir.

Rönesans realizme dönüş hem de romantik bir üslupla

Sanatlar

Rönesans sanatına Giotto di Bondone (1267-1337) öncü olduğu kabul edilir. Giotto, perspektifi sistemli biçimde kullanmış ve yaygınlaşmasını sağlamıştı. Azizleri ve peygamberleri gerçek insanlar gibi canlandırmış, portrelerinde onların duygularını açık biçimde tasvir etmişti. Giotto'dan önce ressam, bir Papa resmi çizeceği zaman Papa'yı hiç görmeden standart bir din adamı çizer altına da Papanın adını yazmayı yeterli görürdü. Giotto'dan sonra ise insanlar gerçekte nasıl görünüyorlarsa öyle resmedilmeye başlandı. Rönesans unutulmaz şaheserler üretti. Sandro Boticelli'nin (1451-1510) *Venüs'ün Doğuşu* tablosu, Donatello'nun (1386-1466), bronzdan yaptığı *Davud* heykeli Michelangelo Simoni'nin (1475-1564) mermer *Davud* heykeli, *Sistine Şapeli* ve Âdem'in Yaratılışı freskleri, Leonardo'nun *Mona Lisa* ve İsa'nın Son Yemeği tabloları, Rafaello'nun (1483-1520) bütün ünlü filozofları bir arada resmettiği *Atina Okulu* freski, Albret Dürer'in (1471-1528) *Mahşerin Dört Atlısı* adlı taş baskısı bunlardan sadece birkaçıdır.

Rönesans dönemi yazmalarından birinde dalgıç kıyafeti ve denizaltı

Rönesans'ın döneminin en etkili ülkesi İtalya idi. İtalyan şehir devletleri Floransa, Amalfi, Venedik (*Venezia*), Ceneviz (*Cenova*), Napoli, Milano ve diğerleri arasındaki rekabet nedeniyle her kent sanatçıların peşine düşerek onları kendine çekmeye çalışmaktaydı. Bu şehirlerin hemen hepsi bir çeşit cumhuriyetle yönetiliyorlardı. Ticaretle geçinen burjuvazinin hâkim olduğu siyasal hayat özgürlükçü bir havanın esmesini sağlamıştı. Her kent belli bir süreliğine zengin aileler arasında seçilen *duçe* (Latince dux diğer dillerde dük) unvanlı biri tarafından yönetilirdi. Duçe'nin yetkileri sınırlıydı ve temel konularda şehir meclisinin onayını almak zorundaydı. Rönesans da bu zengin aileler tarafından finanse edildi. Bunlar arasında en ünlüsü Floransalı Medicilerdi.

Resimde Ortaçağ'ın umursamadığı perspektif kurallarını yaygınlaştıran Rönesans sanatkârlarıdır. Ortaçağ sanatçısı İslâm minyatüründe olduğu gibi gerçeklikten uzak bir tarzda resim çizerdi. Rönesans'ta ise resim ile matematik iç içe girmişti. Perspektif kurallarını uygulamak ve insan vücudunu yanlışsız çizebilmek için her Rönesans ressamının matematik, geometri ve anatomi bilgisi olması şarttı. Rönesans sanatkârı aynı zamanda zanaatkâr, taş ustası, hekim, mucit ve daha birçok şeydi. Rönesans atölyesinde çalışan çıraklar anatomi geometri dışında ışığın etkilerini ve optik bilimini de öğrenmek zorundaydılar. Teoride öğrendikleri her şeyi pratikte de uyguluyorlar, taş yontuyorlar bronz döküyorlardı. Leonardo Da Vinci (1452-1519) bile aslında bir dökümcü olarak tanınmaktaydı ve askeri savunma sistemi raporu hazırlaması için Toskana'ya davet edilmişti.

Nitekim Rönesans sanatçısına *üstad* (magister) denilirdi. Sanatçının bir binayı perspektif kurallarına uygun olarak çizmesi için matematiği ve mimari prensipleri iyi bilmesi gerekmekteydi. Hayvanların doğru çizilmesi için hepsinin vücut niteliklerinin tanınması gerekiyordu. İnsan vücudunu çizmek için tüm kas sistemini kemikleri tanınması gerekliydi. Leonardo'nun, karalama defterleri "Tıb'ba Giriş" kitabı gibidir. Yüz kasları, boyun kasları, tüm kemiklerin hareket noktaları ayrıntıyla incelenmiştir. Böyle bir incelemenin kadavralar olmadan yapılabilmesi mümkün değildi. Kadavra incelemek doğal olarak organların yıpranmasının ve hastalıkların nedenlerini doğrudan gözlemlemek demekti. Sanatta "gerçekçiliğe" dönüş sadece estetik

zevklerde bir değişimi ifade etmiyordu. Mimariden mekaniğe, tıptan zoolojiye kadar Rönesans insanının bilgi düzeyini olağanüstü derecede arttırdı. Leonardo'nun helikopterden denizaltıya kadar oldukça değişik makine tasarımları bu ilginin boyutları hakkında bir fikir vermektedir.

Engizisyon ve Cadı Avları

Rönesans'ın meydan okuduğu toplumsal yapının daha iyi anlaşılması için bu döneme bir mercek tutmak gerekiyor. Yeni fikirlerin ortaya çıkmaya başladığı Rönesans çağı aynı zamanda Kilise baskısının da en yoğun olduğu dönemdi. İlk bakışta bu kulağa tuhaf gelebilir ama Kilise baskısının giderek artmasının sebebinin de bizzat Rönesans'ın kendisi olduğu hatırlanırsa bu durum doğal olarak görülecektir. Kimsenin Kiliseyi sorgulamadığı bir dönemde mesela 8-9. asırlarda neden yoğun bir Kilise baskısı ve Engizisyon faaliyetleri olsundu ki? Tam aksine Engizisyon ve Kilise baskısının doruğa çıktığı dönem 16-17. asırlar yani artık insanların mevcut kalıpları sorguladıkları dönemdi. 15-17. asırlar arasında Avrupa'da sadece cadılık ve kafirlik suçlamasıyla 500 bin insanın yakıldığı söylenmektedir. Bu sayı abartı olabilir ama durum gerçekten kötüydü. Elimize kalan binlerce cadı mahkemesi kaydı vardır. Buradaki suçlamalar "uçan bir süpürgeyle gezmek", "erkek (*incubus*) veya dişi (*succubus*) şeytanlarla cinsel ilişkiye girmek" "kuyuları zehirlemek" "insanları büyülemek" "hastalıklara sebep olmak" "çocukları kaçırıp kurban etmek" liste uzayıp gitmektedir. Suçlanan kişiye suçu da işkenceyle itiraf ettirilirdi. Daha doğrusu önce suçlama yapılır sonra da bu mutlaka karşı tarafa itiraf ettirilirdi zira Engizisyon birini suçladıysa o mutlaka suçluydu. Suçlanan kişinin masum olup olmadığı bazen şöyle sınanıyordu: cadı ayaklarına taş bağlanarak suya atılırdı, eğer kurtulmayı başarırsa cadı olduğu kanıtlanırdı. Yok, eğer boğulursa da masum olduğu anlaşılırdı.

Cadılıkla suçlanan kişi işkenceye alındığında kendisine *sabbat* adlı cadı toplantılarına katılan diğer kişiler de sorulur ve işkence başka isimler verilene kadar devam ederdi. Böylece tek bir sorgudan diğer "cadılar da" yakalanmış olurdu. Engizisyonun elindeki aletler gerçekten korkunçtu ve bir bakıma mekanik gelişmenin karanlık yönünü temsil ediyorlardı.

Bazıları da önceden söylediğimiz üzere Haçlı Seferleri esnasında Araplardan öğrenilmişti (İslâm dünyasında ne Engizisyon ne de cadı avı vardı, ama orada da sorgular benzer yöntemlerle yapılıyor şüpheliler "iğneli fıçı" denilen bir işkence aletine kapatılıp sallanıyor, derileri canlı canlı yüzülüyor veya kazığa geçiriliyorlardı. Modern öncesi dönemde bir şüpheliye ağır işkence uygulanması ve "suçun" bu şekilde itiraf ettirilmesi evrensel bir tutumdu). Bu aletler insan vücudunu gererek kas bağlarının kopartıyor veya insanların başları baskı makinelerindeki gibi mengeneyle sokulup ezdiriliyor gözleri yuvalarından çıkana kadar presleniyordu. Bu işlem altında birçok kişi kendilerine ne suçlama yöneltilirse hepsini kabul ediyorlar "şeytanlarla cinsel ilişkiye girdiklerini", "havada uçtuklarını" "şekil değiştirip başka insanların kılıklarına girdiklerini vb" itiraf ediyorlardı. Bazı zavallı kurbanlar ise mahkeme kayıtlarında yıllar önce çalıştıkları fırında ekmeğin gramajını eksik koyduklarını bile itiraf ederek kurtulmaya çalışıyorlardı. Avrupa'da manastırdan müzeye dönüştürülen birçok noktada bu korkunç aletler sergilenmektedir.

"Cadılar" yakılırken

İşkenceden kurtulmak için yapılan bu itiraflar sonuçta cadılığı kabul etmek anlamına geliyordu ki bunun da cezası yakılarak öldürülmekti. Yakılma işi kalabalıkların önünde yapılıyor ve herkese "ibretlik" bir derse dönüştürülüyordu. Zaten bu çağların en tuhaf yönü de bütün kasabanın çoluk çocuğunu toplayıp bir insanın yakılmasını seyretmek için toplanıp bunu bir "eğlenceye" dönüştürmesiydi. İnsanlar yakılan kişiye hakaretler ederek ne kadar dindar ve yasalara saygılı kişiler olduklarını da kanıtlama fırsatı buluyorlardı. Böylece meydanlarda idam toplumun 'iyi vatandaşları' için bir arınma törenine dönüşüyordu. Ne yazık ki bu tür idam seremonileri İran, Afganistan ve Arabistan gibi ülkelerde halen çocukların önünde gerçekleştirilmeye devam edilmektedir. Yakılan kişinin mallarına el konulabiliyor odunların masrafı da ailesine ödettiriliyordu.

Cadılık her kültürde bilinmesine rağmen (cadı kelimesi Türkçeye Farsa *cādū*'dan geçmiştir) neden yalnızca Avrupa'da böylesi bir kitlesel ve acımasız bir anti-cadı hareketin yaşandığı araştırmacıların açıklamakta zorlandıkları konulardan biridir. Her ne kadar İncil'de ve Hıristiyan Azizlerinin eserlerinde insanları kandıran, felaketlere sebep olan bazı cadı ve şeytanlardan bahsedilse de aslında 12. asra kadar Avrupa'da cadıların yakıldığına dair hiçbir kanıt yoktur. Hatta ilk zamanlarda Kilise kişilerin uçabileceği gibi iddiaları kabul etmiyordu. Cadılıkla suçlanan kişi sadece aforoz edilmekteydi. Aforoz da kişinin komünyon dışına atılması yani kimsenin onunla konuşup görüşmemesi anlamına gelen dışlayıcı bir cezaydı. Cadı olduğu düşünülen kişilere işkence yapılmadığı gibi başkalarını da ihbar etmesi beklenmiyordu. Ama 1480 yılına doğru ise acımasız bir cadı takibi faaliyeti başladı ve Kilise de fikir değiştirerek insanların büyüyle uçabileceğini kabullenir oldu. Kilisenin fikir değiştirmesinin muhtemelen en büyük sebebi reform hareketiydi. 14. asırdan itibaren Kilise ve Papalık her yerde sorgulanır olmuş, Avrupa Kilisenin artık yozlaştığını iddia eden mistik tarikatlarla dolmuştu ve bu insanlara bir tür gözdağı verilmek gerekiyordu.

Dürer'in kaleminden farklı bir İsa betimi. Hüzünlü ve düşünceli İsa, Hıristiyanlığın içine düştüğü krizi temsil ediyor gibi...

Reform

Reform Kilise içinde yaşanan yozlaşmaya din adamları tarafından verilen bir tepkiydi. Reform hareketi genellikle Martin Luther'in (1483-1546) adıyla özdeşleşmiştir. Ancak Martin Luther'i önceleyen reformcular da vardı. Örneğin Kutsal Roma İmparatoru Friedrich II (1194-1250)Papa tarafından aforoz edildiğinde Fransisken rahiplerden bazıları İmparatorun yanında yer almışlar, "Papa'nın deccal (*anti-christ*) olduğunu, Papa'nın öldürülüp Kilisenin sahip olduğu tüm servetin de yoksullar tarafından paylaşılması gerektiğini savunmuşlardı. 14. asrın en önemli reformcusu ise Çek kökenli din adamı Jan Huss (1370-1415) idi. Bir asır sonra Luther'in yapacağı gibi Huss da ruhban sınıfının Hıristiyanlığa zarar verdiğini insanların ruhbanları

değil İncil'i baz alması gerektiğini savunuyordu. Halkın daha iyi anlaması için İncil'i Latincede Çekçeye çevirmeye ve vaazlarını kendi dilinde vermeye başlamıştı. Huss, Papalığın emriyle yargılandı ve görüşlerinden ödün vermeyi reddince 1415'te yakılarak öldürüldü. Çek halkının bu olaya tepkisi Papalık ve Roma-Germen İmparatorluğuna karşı başlatılan büyük bir ayaklanma oldu. Bu olaylar Avrupa'nın yeni gelişmelere gebe olduğunu gösteriyordu.

Luther

Reformun asıl etkili figürü kabul edilen Martin Luther, Almanya'nın Wittenberg şehrinde görevli olan bir ilahiyat hocasıydı ve din adamlarının para karşılığı insanların günahlarını affetmeleri uygulamasına (*endüljans*) karşı 1517 yılında 95 maddelik bir bildirge yazmıştı. Bu bildirge nedeniyle Engizisyon mahkemesinde yargılandı ve aforoz edildiği açıklandı.

Luther aforoz edildiğine dair kâğıdı halk içinde yakarak Papalığı protesto etti. Bu nedenle ona katılanlara protesto edenler anlamında Protestan denilmeye başlandı. Zamanla olaylar Luther'in bile tahmin etmediği boyuta sıçradı. Saksonya Dükü, Luther'e hak verdiğini açıkladı. Erfurt Üniversitesi

öğrencileri Luther lehine gösteriler yaptılar. Bazı din adamları günah çıkarma seansları yapmamaya ve yasak olmasına rağmen evlenmeye başladılar. Kiliselerde Latince yerine Almanca dua edilmeye başlandı. Luther'de bu sürece destek olarak İncil'i Almancaya çevirmeye başladı. Böylece halkın ruhban sınıfı olmadan da Kutsal metinleri okuyup anlayabilmesini amaç edinmişti. Papalık Luther'den bu girişimlerine son vermesini ve artık kitap yazmamasını istediyse de Luther geri adım atmadı. Eski bir Katolik rahibe ile evlendi ve vaazlarını Almanca olarak yaymaya başladı. Papalığın Şeytan tarafından kurulan bir kurum olduğunu savundu.

Son yıllarını Osmanlılara ve Yahudilere karşı vaazlarla geçiren Luther Avrupa'da çok farklı bir dinsel dönemin başlamasına yol açmıştı. Bunların sonuçlarını muhtemelen kendisi de tahmin edemezdi. Hollanda, Almanya, İngiltere gibi Kuzey Avrupa ülkelerinde yaygınlaşan Protestanlık yükselen bir sınıf olan burjuvaziye gerekli teolojik donanımı sağlamıştı. Katolik ülkelerde halka ölüm ve ölümden sonrasına odaklanmış, kaderci bir inanç sistemi dayatılırken; Protestan ülkelerde çalışmak, kazanmak, başarılı olmak özendiriliyordu. Kilisenin ekonomik ve sosyal hayattan soyutlandığı Protestan ülkelerde artı-ürün manastırlarda birikmek yerine üretim alanlarına harcanabiliyordu. Asıl büyük sevap Kiliseye bağış yerine zengin olup zenginliğin bir kısmını fakirlere dağıtmak olarak görülmekteydi. Asırlar sonra Max Weber (1864-1920) *Protestan Ahlâkı ve Kapitalizmin Ruhu* adlı ünlü eserinde kapitalizmin gelişinde en önemli rolün Protestan Reformunun oynadığını tüm zenginliklere Kilisenin el koyduğu kaderci Katolik ülkelerin asla kapitalist devrimi başlatan ülkeler olamayacaklarını yazacaktı. Gerçekten de Kapitalizm genel olarak Protestan ülkelerde (Hollanda, İngiltere Kuzey Almanya ve Amerika) büyük bir başarı sağlamıştı.

Ancak bütün Protestanların da çalışma ve zenginleşmeyi hedef olarak gördükleri söylenemez. Protestan hareketi içinde tam aksine zenginliklerin ortadan kaldırılmasını savunan akımlar da vardı. Bunlar genelde başarısız olmuşlardır. Luther'in fikirleri o kadar etkiliydi ki alt sınıflar arasında uzun süredir birikmiş sorunların bir isyana dönüşmesinde etkili oldu. Lutherden etkilenen köylüler Thomas Müntzer (1488-1525) liderliğinde ayaklandılar. Muhtemelen Luther'den daha büyük bir ilahiyatçı

olan Müntzer sadece din alanında reformu değil toplumsal adaleti de savunuyordu. Müntzer'in fikirlerini radikal bulan Luther köylü ayaklanmasına karşı yazılar kalem almıştı. Sonunda Luthercilerden kopan Müntzer taraftarları Anabaptist Kilisesini kurdular. Anabaptistler kişinin ancak yetişkinliğinde vaftiz olması gerektiğini ve İsa dönemindeki basit yaşam biçimine dönmeyi savunuyorlardı.

Özel mülkiyeti ve servet ayrımını reddediyorlar tüm zenginliğin ortak olması (*Omnia sunt communia*) gerektiğini söylüyorlardı. Müntzer yanlıları *Muehlhausen* şehrinde yönetimi ele geçirmişler ve "teolojik-komünist" bir sistem kurmuşlardı. Ayaklanmaları 1525'te kanlı bir savaş ile sona erdi yakalanan ve işkence gören Müntzer papalıktan af dilemesine rağmen idam edildi.

Reform kısa zamanda Fransa'ya da sıçradı. Burada ön plana çıkan reformcu din adamı kendi adıyla anılan mezhebin (Kalvinizm) kurucusu Jean Calvin (1509-1564) idi. Calvin'e göre insanlar dini kaideleri ruhbanlardan değil doğrudan İncil'den öğrenmeliydi. Din insanlar üzerinde bir baskı unsuru olarak kullanılmamalı Tanrı ile insan arasındaki bağa dışarıdan bir müdahale olmamalıydı. Bu görüşte olmasına rağmen Calvin etkili olduğu Cenevre'de katı bir dini rejim kurmaktan ve Katolik din adamlarını öldürtmekten de çekinmemişti. Fransa'da hızla yayılan Kalvinizm burada büyük baskı gördü. Fransa mezhep gerginliğinin en şiddetli yaşandığı ülke haline geldi. 1572'de Paris'te Protestanların büyük kısmı katledildi. Bu olaylar üzerine Kalvinistler genellikle İsviçre veya İngiltere'ye göç ettiler. Günümüzde özellikle İngilizce konuşan bölgelerde Kalvinizm canlılığını korumaktadır.

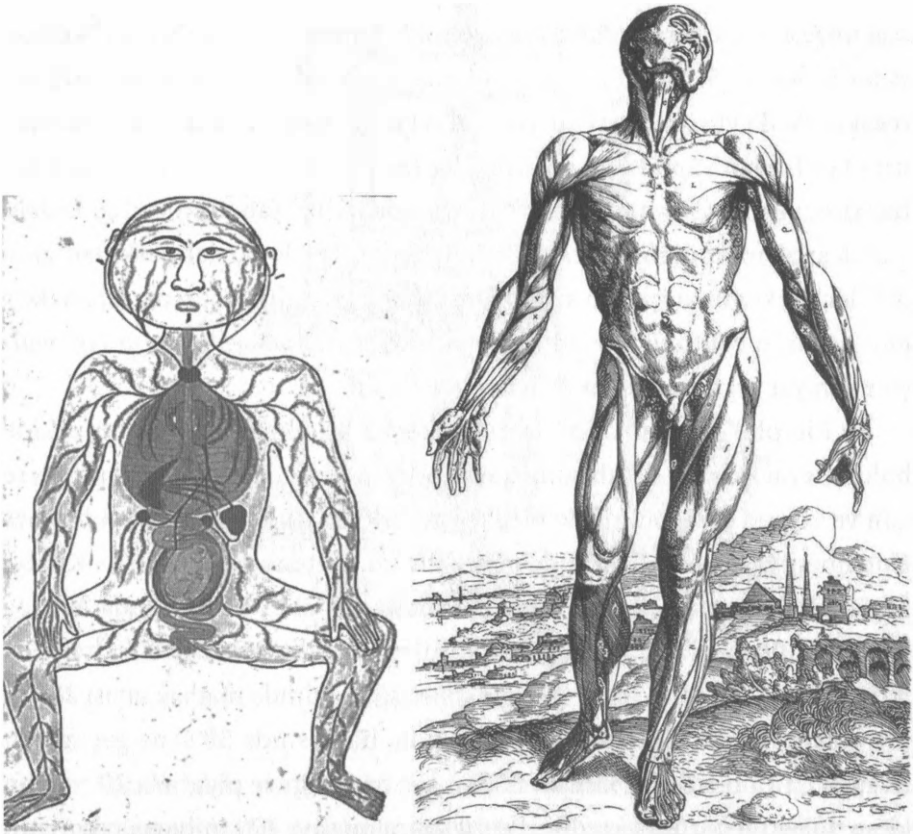
Bilimsel Devrim

16. asra gelindiğinde Avrupalılar halen Aristoteles ve Kilise adamlarının katkılarıyla belirlenen fizik ve astronomi kurallarına içtenlikle bağlıydılar. Buna göre yeryüzü bir bozuluş dünyasıydı, gök cisimleri ise kusursuzdu. Göklerdeki cisimler mükemmel bir plan dâhilinde dairesel hareketlerle

dünyanın etrafında dönmekteydiler. Sabit duran dünya ise kesinlikle hareketsizdi. "Dünya hareket halinde olsaydı üzerinde yaşayanları uzaya savururdu". "Yukarı atılan bir nesne dünya döndüğü için farklı bir yere düşerdi" vb. Bilim büyük ölçüde Hermetik geleneğin etkisi altındaydı. Bilimsel çalışmaların referansları Hermes Trismegistos, Pythagoras veya Zerdüşt'te atfedilen yarı mistik sözlerdi.

Buna karşın Rönesans çağında saygı görülen bazı kuramlar üzerinde şüpheler de artmaya başlamıştı Vanoccio Biringuccio (1480-1539) simyacıları gerçekçi bir sistem oluşturamamakla suçlamaktaydı. Mineraller ve jeoloji üzerine bilinen ilk sistemli çalışmaları başlatan Georgius Agricola (1494-1555) minerallere simyacıların yükledikleri mistik rolleri vermiyor ve "ben sadece gözlemlediğim, okuduğum veya titizlikle incelediğim konular hakkında yazdım" diyerek bilimsel bir metot oluşturmaya çalışıyordu. Girolamo Fracastoro (1483-1553) hastalıkların büyülenme nedeniyle oluşmadığını; gözle görülmeyen bazı zerreciklerle yayıldıklarından söz etti. Fracastoro, hastalık semptomlarının astrologların düşündüğü gibi gezegenlerin hareketiyle veya Pyhtagorasçıların düşündüğü gibi sayısal bir mantığa oturmadığını da savundu.

Rönesans geleneksel tıbbı da eleştiri konusu yapmaktaydı. Eskiler cerrah ve hekim arasına bir duvar koyuyor ve hekimi hastasını sadece uzaktan gözlemleyen eline neşter almayan biri olarak eğitiyorlardı. Cerrahlık veya hacamatçılık gibi mesleklere ise kasaplığın bir türevi nazarıyla bakılıyordu. Bu işler genellikle hiç tıp eğitimi almamış insanlara (kasaplara, berberlere vb) havale ediliyordu. Yani teorik ve pratik tıp bir bütün değildi. Rönesans'ta bu bakış açısı değişecek ve hekimin artık cesetlere ve hastalara cerrahi müdahalede (*diseksiyon*) bulunabilmesi beklenecekti. 1521'de yayınlanan bir anatomi kitabında ilk kez insan vücudu gerçekte gözüktüğü gibi resmedildi. Bu tarihten önce Batı ve Doğu ülkelerindeki tüm anatomik çizimler günümüz karikatür dergilerindeki tipleri andırmaktaydı. 1545'te Andreas Vesalius (1514-1564) tarafından hazırlanan başka bir anatomi kitabı o güne kadar yapılmış en gerçekçi çizimleri içeriyordu. Vesalius'un tıbbın Kopernik'i olduğu söylenir. Vesalius'a göre bir hekim ameliyatı da öğrenmeli bu işi berberlere veya çıraklara bırakmamalıydı.

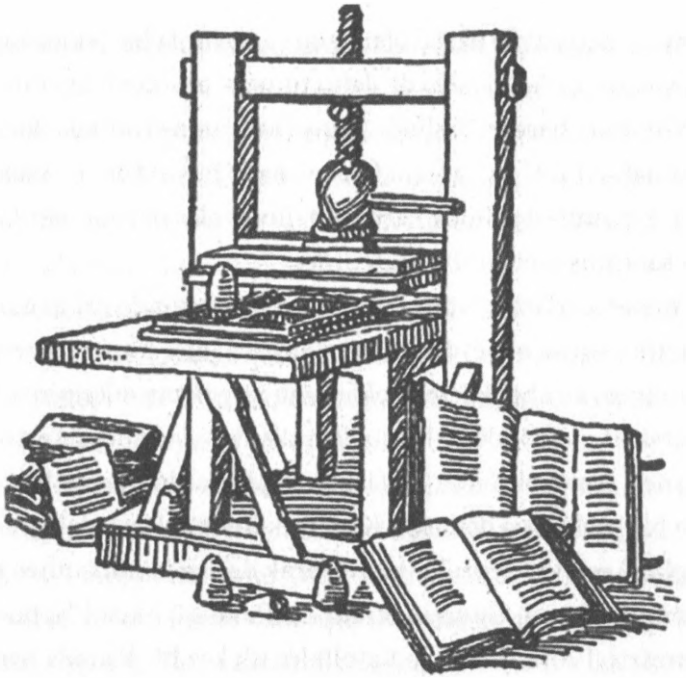
Rönesans farkı solda Ortaçağda Batıda da kullanılan doğu (Arap) kaynaklı anatomi kitaplarında insan vücudu ve organları tasviri. Sağda Vesalius'un kas sistemini gösteren çizimleri.

Rönesans, Platon'dan beri küçümsenen makine yapımını ve mekaniği yüceltmeye başlayan yayınlara da sahne oldu. 1500'lü yıllar boyunca mekanik üzerine ardı ardına ve çok sayıda kitap yayınlandı. Edebiyatta başlayarak Reform hareketiyle teolojiye sıçrayan Latincenin terk edilmesi hareketi kısa bir süre içinde mekanik ve bilimle ilgili çalışmalara da yansımıştı. 1500'lerin ortalarında hidrolik ve mekanik üzerine kitaplar artık Latince değil halkın anlayacağı Flamanca, Almanca veya İtalyanca olarak yazılmaktaydı.

Mekanik o kadar popüler hale gelmişti ki bilim insanları Evreni artık "mükemmel çalışan bir saat" gibi düşünmeye başlamışlardır. Zamanla bu

saat imgesi Kilise tarafından da sahiplenildi. İleride İngiliz ilahiyatçı William Paley (1743-1805) Yaradılışa kanıt olarak yolda bulunan bir saati örnek verecekti. Yolda yürüyen biri bir saat bulsa bunun mutlaka akıllı bir tasarımcı usta tarafından yapıldığını anlardı. İşte Evren de tıpkı bu saat gibi akılı bir tasarımcının yani Tanrı'nın eseriydi. Burada ilginç Tanrı'nın varlığına delil olarak artık mekaniğin referans gösterilmesiydi. Hâlbuki daha eski asırlarda deliller mükemmel işleyen sistemlerde değil, hastalık, deprem, sel felaketi gibi sistemin çöktüğü durumlara dayandırılırdı. Mekanikte yaşanan değişim ilahiyat argümanlarını dahi değiştirmişti.

Bu kitaplar matbaa olmasaydı kuşkusuz bu ölçüde yaygın bir etkide bulunmayacaklardı. Matbaanın kaynakları önceden de söylediğimiz üzere Çin ve Uygur ülkesi olmakla birlikte gerçek anlamdaki matbaa Johannes Gutenberg (1394-1468) tarafından geliştirildi. Gutenberg'in 1456'da Kitab-ı Mukaddes'i basması ile matbaa çağı da başlamış oldu. 1480 yılında Avrupa kıtasında 100 den fazla aktif matbaa kurulmuştu bile. Bunların 50'si İtalya'da 30'u Almanya'da idi. Sadece 20 sene sonra 1500 yılında matbaa sayısı 286'ya ulaşmıştı. Henüz Gutenberg'in bastığı ilk baskısında 50 sene geçmeden Avrupa'da 15 bin farklı kitabın 35 bin kez basıldığı ve piyasada 20 milyon kitap dolaştığı görülmektedir. 100 yıl sonra bu sayı 200 milyona çıkmıştır. Elbette kitap sevgisi sadece matbaayla açıklanabilir bir olgu değildir. Kitap basması için basılan kitabın satılması gerekir. Örneğin Osmanlı matbaacılığının öncüsü olan İbrahim Müteferrika (1674-1745) bastığı kitaplara alıcı bulamamış ve uzun yıllar maddi sıkıntılar içinde yaşadıktan sonra elindeki kitapları Vatikan'dan gelen koleksiyonculara satmak zorunda kalmıştı. Osmanlı Devletinde tereke defterlerinde (miras kayıtları) yapılan incelemeler 400 bin kişinin yaşadığı tahmin edilen 17. asır İstanbul'unda üç ve daha fazla kitaba sahip olan aile sayısının birkaç yüz olduğunu göstermiştir. Avrupa'da ise tam aksine kitaba yoğun bir talep vardı. Kitaplar genellikle dini konularda olmakla birlikte Eski Yunan klasikleri de basılmaya başlanmıştı Avrupalılar asırlardır Yunan klasiklerini Arapçadan yapılan tercümelerden okumaktaydılar. Rönesans'tan itibaren doğrudan Yunancadan yeni çeviriler yapıldı ve Arapça kaynaklardaki bazı hatalar düzeltilmeye başlandı.

Gütenberg'in matbaası

Son zamanlarda matbaanın uygarlık tarihindeki rolü sorgulanmaktadır. "Matbaanın maddi gelişimde sanıldığı kadar rolü olmadığı" söylense de bunların geçerliliği yoktur. Matbaa sözlü öğrenme veya el yazması kitaplarla öğrenme geleneğine de üstünlük kuran büyük bir gelişmeydi. Matbaada basılan kitaplardaki hidrolik formülleri, mekanik çizimleri, mimari tasarımları el yazması kitaplarla çoğaltıp yaymanın imkânı yoktu. Bu nedenle matbaayı erkenden kullanmaya başlayan toplumlarla diğerleri arasında bir açı oluşmaya başlaması olağandı.

Bilimsel gelişim ve yazılı kültürün ilerlemesi ilk meyvelerini astronomi alanında vermeye başladı. Modern dünyanın fikir babasının Polonyalı gökbilimcisi Nikolas Kopernik (1473-1543) olduğunu söylesek herhalde abartmış olmayız. Üstelik Kopernik yeni bir bilimsel devrimi başlatma düşüncesine sahip olmadığı halde bilimsel devrimlerin öncüsü olmuştu. Kendisi getirdiği düşünce sisteminin nasıl bir kırılmaya yol açacağını muhtemelen tahmin edemezdi. Kopernik'in 1507-1512'de yayımlamaya başladığı gözlemleri şu şekilde özetlenebilir: Dünya evrenin merkezi değil sadece kendi çekim ala-

nının ve Ay'ın merkezidir (doğal olarak bu varsayımla bir çekim kanunu meselesi ortaya çıkıyordu). Dünya da dahil tüm gezegenler Güneş'in etrafında dönerler. Güneşin 'hareketi' aslında Dünya'nın onun etrafında dönmesinden kaynaklanmaktadır. Uzay sanılandan çok daha büyüktür ve "Sabit yıldızlar denilen" gök cisimleri aslında hareket halinde olmalarına rağmen uzaklık nedeniyle sabitmiş gibi görünmektedirler.

Bu cümleler asırlardır Dünya'yı evrenin merkezinde kabul eden bir düşünce sistemine açıkça meydan okumaktaydı. Gerçi Kopernik, evrenin kusursuz bir düzen ve ahenk içinde olduğunu ve gök cisimlerinin mükemmel dairevi hareketlerle döndüğü fikrini kabulleniyor, geleneksel astronomi de sadece Güneşi merkezi alarak bir farklılığa gidiyordu. Ancak bu kadarı bile Kilise için bir başkaldırı demekti. Kopernik'in kitapları yakılmadı ama kusurlu, "sapkın" ve din karşıtı bir teori olarak damgalandı. Luther gibi reformcu biri bile dünyanın Güneşin etrafında döndüğü fikrini "aptalca" olarak nitelendirmişti. Protestanlar ve Katolikler ilk kez bir konuda hem fikirdiler: "Kopernik aklını kaçırmıştı". Kopernik'in bir şanssızlığı da kendisine sahip çıkan kesimlerin hemen hepsinin Güneş'i yücelten bir takım bilim dışı Hermetik tarikatlar ve büyüye inanan mistikler olmasıydı. Bu türden bir sahipleniş aklı başında rasyonel kişileri uzun süre Güneş merkezli evren teorisine mesafeli yaklaşmalarına sebep oldu. Francis Bacon (1561-1626) gibi bilimden ve deneyden başka hiçbir yol göstericinin olmadığını savunan bir filozofun, Kopernik sistemine şüpheyle yaklaşmasının nedeni buydu. Hayatı boyunca deli muamelesi gören Kopernik'in ölümünden 40 yıl kadar sonra aslında haklı olabileceğine dair bazı bilimsel yazılar yayınlanmaya başlandı. Bunlar artık Hermetikler gibi mistik kişiler değil kendi zamanlarının –ve aslında tüm zamanların- en saygın astronomlarıydılar. Hesse-Kasse prensliğinin resmi astronomu olan Cristoph Rothmann (1560-1600), Giordino Bruno (1548-1600) ve Johennes Keppler (1571-1630) Kopernik'i sahiplenen ilk isimlerdir. Koprenikçi fikirlerin yayıldığını gören ve bunun dine aykırı bir gelişme olarak niteleyen Tyco Brahe (1546-1601) sentez bir Güneş sistemi teorisi ortaya attı. Buna göre Güneş Dünyanın etrafında diğer beş gezgen de Güneş'in etrafında dönüyordu. Böylece hem dünyanın dönmediğini söyleyen İncil'e karşı gelinmiyor hem de gezegenlerin Güneş etrafındaki hareketleri-

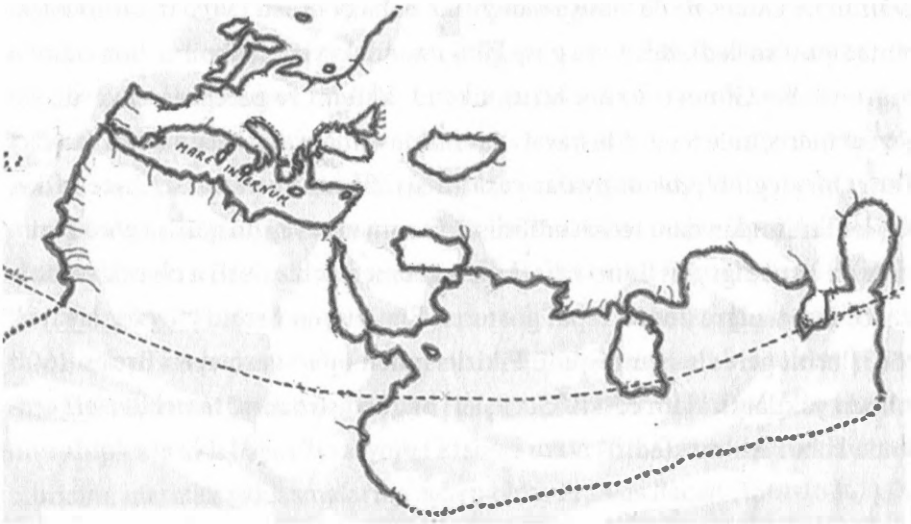
ne bir açıklama getirilmiş olunuyordu. Kopernikçiliğe karşı geçici bir zafer olan bu teori Cizvit rahipleri tarafından hararetle desteklendi. Ama Brahe istemeden de olsa kalıplarda bir gedik açmıştı. Ayrıca aynı Brahe gözlemelerinde kaybolan yıldızları da not etmişti. Bu olay gökyüzünün değişmezliğini çürütmekteydi. Kuyruklu yıldızların ışınım değil gök cismi olduğunu söyleyen ilk kişi de oydu.

Astronomideki sıçrayışın Kilise'nin giderek rahatsız ettiği açıktı. Giordino Bruno (1548-1600) Kopernik sistemini daha da ileri taşıyarak Evren'in merkezinin ne Güneş ne de Dünya olduğunu, daha doğrusu Evren'in bir merkezi olmadığını söyledi. Bruno'ya göre gökyüzündeki yıldızların her biri aslında bağımsız bir Güneş'ti ve her birinin kendi sistemi ve gezegenleri vardı. Bu gezegenler içinde üzerinde hayat olanlar da olmalıydı. Dolaysısıyla Yaratıcı Tanrı bir değil birçok dünyalar yaratmıştı. Bruno'nun sınırsız Evren fikri Kepler tarafından dahi tenkit edilmişti. O zamanın yaygın görüşe göre Evren sınırsız olmadığı gibi Tanrı tarafından geometrik bir harika olarak yaratılmıştı. Bu yazılara büyük tepki gösteren Engizisyon Bruno'yu yargılayarak görüşlerini geri almasını istedi. Fikirlerinden ödün vermeyen Bruno 1600 yılında yakılarak idam edildi. Görüşleri bugün astronomi temel ilkeleri arasında kabul edilmektedir.

Haritacılık Gemi Teknolojisi ve Keşifler

15. asırda Avrupalılar arasında okyanuslara açılma düşüncesi doğduğunda denizcilerin ne sağlıklı harita bilgileri ne de dünyanın gerçek büyüklüğü hakkında bir bilgileri vardı. Kullanılan haritalar kısmen Araplardan alınan bazı ek bilgilere rağmen Strabon'dan beri değişmemişti. Dünyanın yuvarlak olduğu teorik olarak biliniyordu ve her ne kadar bazı denizciler Okyanusa açılan gemilerin dünyanın kenarından düşeceklerine inanmaktaysalar da sürekli Batıya gidildiğinde Çin veya Hindistan'a varılacağı düşüncesi nazariyede kabul edilmekteydi. Bilmedikleri ise dünyanın çapının aslında ne kadar büyük olduğuydu. Eratosthenes'in ölçümleri Ortaçağ'da unutulup gitmişti ve onun yerini dünyanın çapını 28.000 km bulan Ptolemaios'unkiler

almıştı. Bu durumda Çin/Hindistan ile Avrupa'yı ayıran Atlas Okyanusu fazla büyük olmamalıydı. Zaten İncil'e dayalı olarak yapılan bazı yorumlar dünyanın 1/6'sının deniz olduğunu söylüyordu. Bu durumda Kolomb'u bu yolculuğa cesaretlendiren şey gerçek dünya hakkındaki bilgilerin azlığıydı. Cehalet belki de ilk kez işe yarıyordu. Kolomb'un tayfaları kat edecekleri gerçek mesafeyi bilselerdi bu yolculuğa çıkmaya cesaret edemeyebilirlerdi. Zaten eğer Amerika kıtası olmasaydı o günün şartlarında hiçbir gemi İspanya'dan Çine kadar hiç kara görmeden gitmeyi başaramazdı.

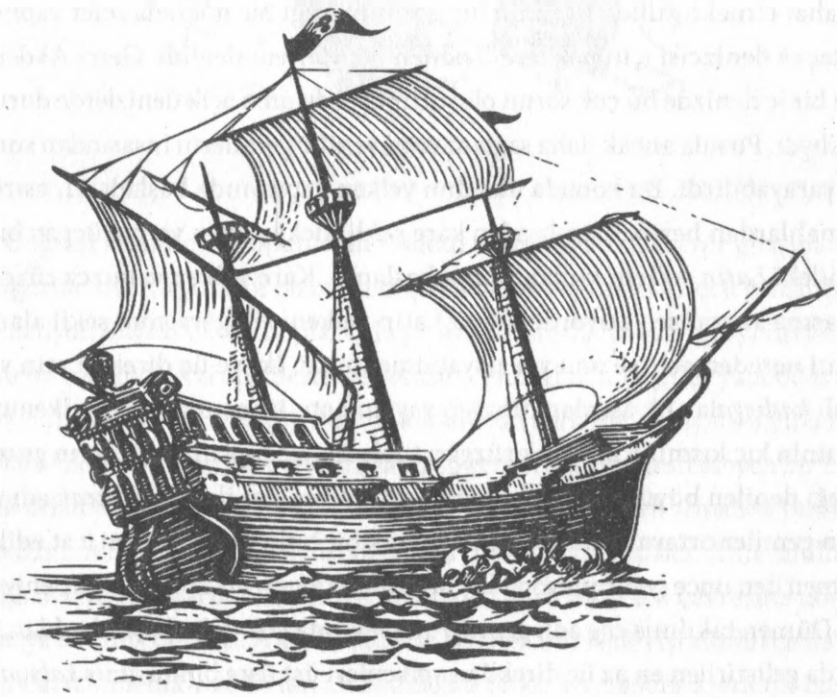

Ptolemaios'a göre dünya. Keşifler başladığında Avrupalılar için dünya bu kadardı.

Hindistan ve Çin neden bu kadar önemliydi? Bunun sebebi Avrupalıların dünyanın periferisine sıkışmış olmalarıydı. Sadece üç kıtanın bilindiği eski dünyada -Afrika da pek biliniyor sayılmazdı- en stratejik bölgeler Müslümanların kontrolü altındaydı. Çin ipeklilerine, porselenlerine, Hint baharatlarına ihtiyacı olan Avrupalılar bu ürünleri Müslümanlardan oldukça pahalıya almaktaydılar. Müslümanları devre dışı bırakacak bir deniz yoluna ihtiyaç duyuyorlardı.

Keşiflerden önce Avrupa'nın en iyi denizcileri İtalyanlardı. Ceneviz, Venedik, Amalfi, Sicilya önemli denizcilik merkezleriydi. İspanya'daki Katalanları ve Marsilyalıları da bu listeye ekleyebiliriz. Ancak Akdeniz ticaretine hâkim olanlar asıl olarak İtalyan cumhuriyetleri idi. 12. asırda bir

Venedik veya Ceneviz gemisi ancak bahar ve yaz aylarında yola çıkabiliyordu. Gemiler Akdeniz'de günde 20 mil (yaklaşık 32km) yol alabiliyorlardı. Ancak ters rüzgârlar, akıntılar gemileri yavaşlatmaktaydı. Gemiler sürekli olarak limanlarda ve uygun koylarda demirlemek zorunda kalıyorlardı. Gemilerde çok sayıda insan çalışıyordu ve su ihtiyacı için sürekli durmak gerekmekteydi. Ahşabın bol olduğu Avrupa'da büyük bir yenilik olarak fıçılar icat edilmişti. Antik Yunan ve Roma'da gemilere yüklemeler pişmiş topraktan *amphora*-larla yapılırdı. Bunlar hem sağlam sayılmazdı hem de üstü üstte konulamadıklarından çok yer kaplarlardı. Oysa fıçılar üst üste konulabildiğinden çok daha az yer kaplamaktaydılar. Böylece gemiye çok daha fazla su depolanabiliyordu. Ancak su çürümeye başladığında yeniden bir limana uğramak şarttı. Denizciler taze sebze meyve yerine sürekli kurutulmuş et ve balık yemekten iskorpit denilen hastalığa yakalanmaktaydılar. Bunlar uzun süreli yolculukların kaçınılmazlarıydı. Yine denizciler bir numaralı hastalık taşıcısı olarak hastalıkları uğradıkları her liman yaymaktaydılar. Örneğin Cenevizli denizcilere Kırım'da bulaşan veba onlar vasıtasıyla tüm Avrupa'ya yaymıştı.

Keşifleri sağlayan gemi: *Kalyon*

13. asırdan sonra gemicilikte bazı teknik ilerlemeler oldu. Aslında Avrupa gemiciliğinin Müslüman rakiplerini geçmeye başlaması doğal bazı avantajlarla başlamıştı. Bir kere gemi yapımı için gerekli temel malzeme olan ahşap Avrupa'da daha boldu. İkinci olarak Avrupa kıyıları daha fazla doğal liman sahipti. Üçüncü olarak Akdeniz rüzgârları ve akıntıları Avrupa tarafındaki kıyılarda gemicilere daha fazla kolaylık sağlıyordu. Akdeniz'de Müslümanların elindeki güney kıyılarından kuzeye sefer yapmak çok daha zor olmaktaydı. 6. Haçlı Seferi esansında Fransa'nın Akdeniz kıyısından yola çıkan donanma 24 günde Kıbrıs'a ulaşmış ancak Akka'dan (Filistin) Fransa'ya dönüşleri on haftayı bulmuştu. Rüzgârı önüne alarak yolculuk yapmak süreyi iki kat uzatmaktaydı ve genelde rüzgarlar Akdeniz'in güneydoğusuna doğru esmekteydi. Ancak bu tabi dengesizlik dışında Avrupalı denizciler bazı teknik buluşlara da imza atmaya başladılar. Çinlilerden Müslümanlar yoluyla öğrenilen pusula yeni keşifler için cesaret vermekteydi. Ancak tek başına pusulayı bilmenin bir anlamı yoktu zira gemiler o kadar dayanıksızdılar ki bir fırtınada hemen battıklarından denizciler daima kıyıyı takip ederek seyahat etmekteydiler. Karanın hiç görünmediği bir noktada sefer yapmak Ortaçağ denizcisi için pek tercih edilen bir yöntem değildi. Gerçi Akdeniz gibi bir iç denizde bu çok sorun oluşturmuyordu ama açık denizlerde durum farklıydı. Pusula ancak daha sağlam ve güvenilir gemilerin inşasından sonra işe yarayabilirdi. Bu konuda ilk adım yelken yapımında başladı. 11. asırda, Romalılardan beri kullanılagelen kare şeklindeki yelken yerine üçgen biçimindeki *Latin yelkeni* kullanılmaya başlandı. Kare yelken yalnızca rüzgârı arkasına alırsa işe yarıyordu. Oysa Latin yelkeni rüzgâra göre şekil alarak esinti nereden gelirse onu yakalayabilmekteydi. İki ve üç direkli Latin yelkenli *kadırga*lar 13. asırdan itibaren yaygınlaştı. 15. asırda Latin yelkeninin geminin kıç kısmına alınarak rüzgârı topladığı ve toplanan rüzgarın *grandi* direği denilen büyük direkteki geniş kare yelkenlere iletildiği *karak* adı verilen gemiler ortaya çıktı. 14. asırda büyük bir buluş olan dümen icat edildi. Dümen'den önce geminin yönü kıç tarafına eklenen bir kürekle belirleniyordu. Dümen takılmış *cog* adlı gemiler manevrada çok daha başarılıydılar. 16. asırda geliştirilen en az üç direkli ve yelkenleri üst üste bindirilmiş *kalyon*lar ise manevra kabiliyetleri düşük olmakla birlikte hız açısından rakipsizdiler.

İyi gemi yapımı sağlam malzeme kullanımına da bağlıydı. Her ağaçtan gemi yapılmadığı gibi kaliteli kerestenin yanı sıra demir, zift, yelken için pamuk, yelken bezi, sağlam örülmüş iplere de ihtiyaç vardı. Gemi yapılan doklar bu nedenle gerçek bir endüstriyel merkezlere dönüşüyorlardı. Ne kadar çok gemi yapılırsa o kadar çok ustaya iş düşmekteydi.

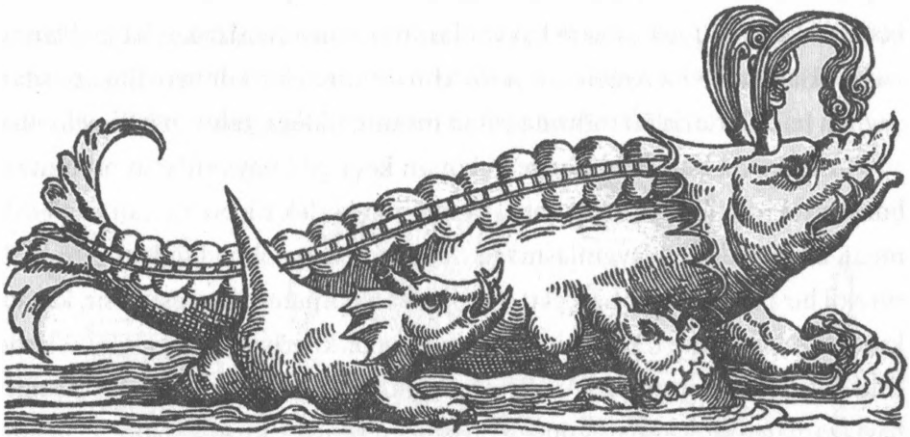

Kristof Kolomb

Coğrafi keşifler, Avrupalıların tesadüf eseri başlattıkları bir girişim olarak görülemez. Keşiflerin olabilmesi birbirinden bağımsız birçok gelişmenin sonucuydu. Bizim okul kitaplarında genellikle keşiflerin Avrupa'yı ilerlettiği söylenir. Aslında Avrupa ilerleme rotasına girdiği için keşifler yapabildi demek daha doğrudur. Denizcilik tekniklerinde ilerleme, dünyanın yuvarlak olduğu fikrinin kabul görmeye başlaması, gemi yapımın destekleyen bir burjuva-aristokrat sınıfı ve Avrupalıları yeni yerler keşfetmek zorunda bırakan Müslüman ilerleyişi. Bu unsurlardan biri olmasaydı keşifler olmayabilirdi. Haçlı Seferleri başarılı olsaydı Avrupalıların ilgisi Akdeniz çevresine dönük olmaya devam edecekti. Ancak Akdeniz'de Osmanlı ilerleyişi sürdükçe mevzi kaybeden Venedikli ve Cenovalı denizciler farklı seçenekler aramaya başlamışlardı. Birçoğu denizcilikte ilerlemek isteyen ancak yeterli insan kayna-

ğına sahip olmayan Portekiz ve İspanyol Krallıklarının hizmetine girmişti. Portekiz Prensi Gemici Henrique (1394-1460) her ulustan haritacı, gök bilimci, matematikçi, gemi yapımcısı vb uzmanları etrafında toplamaya çalışıyordu. Portekizliler bir süredir Afrika kıyıları ve Atlas okyanusunda keşifler yapmaktaydılar ve 1341'de Kanarya Adalarını keşfetmişlerdi. Portekizliler Afrika kıyılarını aşarak Hindistan'a ulaşan bir yol aramaya başlamışlardı. Bartolemeu Dias (1450-1500) 1488 yılında Afrika'nın en güney ucuna "Ümit Burnu" adı verilen noktaya ulaştı. Vasco de Gama (1469-1524) ise onun bulduğu yoldan devam ederek 1498'de Hindistan kıyılarına varmayı başarmıştı. Bundan sonra Hint Okyanusu'nda Portekizliler hızlı biçimde yayıldılar. Osmanlılar, İranlılar veya Hint Gucerat Sultanlığının karşı çabaları Portekizlileri durduramadı. Akdeniz ticareti bu olaydan önemli bir darbe yemişken Portekiz Krallığının 1580'de İspanya'ya katılmasıyla Portekiz yayılması sekteye uğrayacaktı. Portekizlilerden gemi isteyen denizcilerden biri de Cenovalı *Christofer Colombus* (1451-1506) idi. Kolomb'u gençliğinde en çok etkileyen eser Marco Polo'nun (1254-1354) Seyahatnamesiydi ve sürekli batıya gidildiğinde Çin veya Hindistan'a ulaşılacağından emindi. Buna karşın Portekizlilerden umduğu yardımı alamayınca yeni birleşmiş olan (1492) İspanya Krallığına başvurdu. Kendisine üç gemi verilen Kolomb'un batıya yolculuğu Dias ve Gama'dan daha tehlikeliydi zira neredeyse iki ay boyunca hiç kara görmeden seyahat ettiler. Denizciler korkmaya başlamışken sonunda Küba yakınlarında bir adaya çıktılar. Kolomb'un yanında Doğu dillerini bilen tercümanlar vardı ama bu adanın yerlileriyle ne Hintçe ne İbranice ne de başka bir dille konuşmak mümkün olmuştu. Kolomb yeni bir kıta keşfettiğini hiçbir zaman bilmedi. Hatta Amerika anakarasına da hiç ayak basmadı. Keşfettiği bu toprakları Hindistan olduğunu sanmıştı. Sonradan Amerigo Vespucci (1454-1512) adlı başka bir İtalyan denizcinin Kolomb'un ayak bastığı toprakların ayrı bir kıta olduğunu söyleyen ilk kişi olduğu tahmin edilmektedir. Vespucci'nin "Yeni Dünya" adını verdiği kıtayı Alman haritacı Martin Waldseemüller (1470-1522) ona atfen Amerika olarak kayda geçirmiştir. Amerika'nın ayrı bir kıta olduğu anlaşıldıktan sonra bile buraya uzun süre *Batı Hint Adaları* Amerikan yerlilerine de 'Hintli' (Indian) denilmeye devam edildi. Karayip Adalarına sefer sayısı artarken Portekizli denizci Alvares Cabral (1467-1526) Afrika kıyılarında akıntı nedeniyle sürük-

lenerek Brezilya sahillerine çıkmıştı. Kolomb gibi O da bunu yeni bir kıtanın keşfi olduğunu düşünmeden Hindistan'a olan yolculuğuna devam etti.

Açık denizlere açılmaya korkan denizciler okyanuslarda hayali canavarları olduğuna inanıyorlardı.

Ara Parantez: Kolomb Öncesi Amerika Uygarlıkları

Avrupalılar geldiğinde Amerika kıtasında kimler yaşıyordu? İlk insanların Amerika'ya Bering Boğazı'nı geçerek 40 bin yıl kadar önce Amerika'ya ulaştığı sanılmaktadır. Buzul devrinde deniz seviyesi şimdikinden 100-150 metre daha alçaktı ve Amerika ile Asya kıtası arasında kara bağlantısı vardı. Amerikan yerlilerinin genetik yapıları dilleri onları Asyalıların kuzenleri olduklarını gösteriyor. Örneğin Uzak Asya insanı genelde sakalsızdır. Amerikan yerlilerinde de sakal çıkmıyordu. Amerika'ya insanlar ayak bastıklarında zengin el değmemiş bir fauna vardı. Amerika Megafauna olarak bilinen devasa hayvan türleri ile doluydu. Bazı teorilere göre, insanlar, hiç insan görmedikleri için avcılardan korkmayan bu büyük hayvan popülasyonunu yok ettiler. Kimilerine göre insanlar geldiklerinde büyük hayvanlar yok olmuştu. Sonuçta Amerika'da ne at, ne deve ne de başka bir binek hayvanı kalmıştı. Bizon ve lama haricinde büyük baş sayılabilecek herhangi bir hay-

van yoktu. Sadece köpek vardı. Bir de bu kıtaya özgü bir kuş olan hindi vardı. Amerika Hindistan sanıldığı için hindi bu ismi almıştır, Avrupalılar ise bu hayvanı Türk kuşu (Turkeybird) dedikleri beç tavuğu ile karıştırmışlardı. İlk bölümde söylediğimiz üzere hayvanların az olması onlardan kaynaklanan hastalıklara karşı da Amerikan yerlilerini savunmasız kılmıştı. Beyazlardan yayılan hastalıklarla 50 milyona yakın insanın öldüğü tahmin edilmektedir.

Amerika'da büyük başların ve koyun keçi gibi hayvanların olmaması burada teknik ilerleyişi zayıflattı. Örneğin tekerlek hiçbir zaman icat edilmedi. Demir aletler yaygınlaşmadı. Buğday ve arpa olmadığı için yerli halk sürekli bir protein sıkıntısı çekti. Öte yandan domates, patates, mısır, kakao, kauçuk, şeker kamışı, koka, tütün Amerikan bitkileriydi ve ancak 1500'lerde Eski Dünya'da tanındılar. Avrupa ve Asyalıların bu yeni bitkilere alışması hayli zaman aldı. Domates önceleri yeşilken yeniyor kırmızı olunca çürüdü diye atılıyordu. Patates havyan yemi olarak düşünülmüş çok sonra Fransız kralların özendirmesiyle mutfağa girmişti. Şeker kamışı zamanla şeker pancarını tahtından etti. Kauçuk ileride sanayinin önemli maddelerinden biri olacaktı. Kakao insanları çikolata ile tanışmasını sağladı. Ancak en çok yayılanlar en zararlı olan bitkilerdi Amerikan yerlilerinin sadece törenlerde kullandıkları tütün dünyanın en yaygın tüketilen ürünlerinden biri oldu. Koka ise hem bazı içeceklerin hem de tehlikeli uyuşturucuların hammaddesiydi. Böylece Yemen kökenli kahve ile Güney Asya kökenli afyon ve haşhaşla birlikte tüm bağımlılık maddeleri tamamlanmış oldu.

Amerikan yerlilerinin en yüksek uygarlık düzeyine ulaştıkları yerler Meksika'da Olmek, Maya ve Aztek kültürleri ile Peru'da büyük bir medeniyet kurmuş olan İnkalardır. Maya dili halen konuşulmaktadır. Maya medeniyeti astronomide tüm dünyadan ileriydi. Teleskopa sahip olup olmadıkları bilinmiyor ama bütün tapınaklarını yıldız sistemlerine göre inşa etmişlerdir. Güneş yılının süresini 17 saniyelik bir hatayla hesap etmişlerdi ki modern çağlara kadar bu doğrulukta ikinci bir örnek bulunmamaktadır. Aztekler de Mayalar gibi astronomi ve mimaride ileriydiler. Mısır'daki mastabalara benzer tapınaklar inşa etmişlerdi. Bunlar bazı yayınlarda dünyanın en büyük piramitleri olarak geçmekteyseler de doğru terim mastabadır. Bu piramitlerin astronomi gözlemlerine göre yapıldıklarına dair kanıtlar bulunmaktadır. Aztekler

genellikle tapınaklarında insan kurban etmeleriyle anımsanırlar. Kurban edilmek bir kişi için onur verici bir durum olduğundan kişilerin kendilerinin kurban edilmeye gönüllü oldukları da iddia edilmiştir. Peru'da kurulan İnka Medeniyeti de mimaride astronomide oldukça ileriydi. İnka mimarisinin taş duvar ustalığının dünyada bir benzeri bulunmamaktadır. Devasa taş blokları araya bir kâğıt girmeyecek derecede üst üste bindirmişlerdir.

Aztek savaşçıları

Amerikan yerli imparatorluklarında çok tanrılı bir inanç sistemi ve katı bir sosyal hiyerarşi vardı. Azteklerde tüm çocuklar zorunlu eğitimden geçerken eğitim sistemi kız çocuklarına ev geçindirme, erkek çocuklara ise savaş eğitimi verilmekteydi. Sadece elit sınıfların çocukları matematik, astronomi, okuma yazma dersleri görebiliyordu. Aztek başkenti Tenoktitlan 200 binlik nüfusuyla muhtemelen o dönemde dünyanın üçüncü büyük şehriydi. Bu şehir savunması koyla olsun diye bir gölün ortasındaki adaya inşa edilmişti.

Sonraki asırlarda göl tamamen kurutulup yerine Meksika'nın başkenti Mexico City kurulmuştur. Tabiatı hiçe sayarak yapılan bu inşa faaliyetinin sonucunda Mexico City her yıl 10 cm kadar suya gömülmektedir.

Keşiflerden Sömürgeciliğe

1513 yılına kadar İspanyollar Amerika kıtasının sadece doğu kıyılarını tanıyabilmişlerdi. Haiti'de kurduğu şirket batınca Panamaya yerleşen Vasca Núñez de Balboa (1475 -1519) 1513'te Panana Kıstağında bir keşif gezisi yaparak Büyük Okyanusu göre ilk Avrupalı oldu. Bundan sonra İspanyolların ilgisi Büyük okyanus ötesine yöneldi. Ağustos 1519'da Fernando Macellan (1480-1521) kaptanlığında beş gemi Sevilla limanından ayrıldı. Aralık ayında Brezilya'ya ulaştılar. Üç gemiyle bugün Macellan Boğazı adı verilen Güney Amerika'nın en uç bölgesine ulaştılar ve Büyük Okyanus'a yelken açtılar. Büyük Okyanusun durgunluğu nedeniyle Macellan buraya Pasifik (barışçıl) adını vermişti. 1521'de Filipinlere ulaştılar (Bu ülkenin adı dönemin İspanya Kralı Felipe II onuruna verilmişti). Burada yerlilerle yaşanan bir anlaşmazlık esnasında Macellan öldürüldü. İkinci kaptan Sebastián del Cano (1486-1526) önderliğindeki filo Mart 1522'de Ümit Burnu'na geldi. Buradan da kuzeye ilerleyerek Eylül 1522'de İspanya'ya ulaştılar. Nerdeyse dört sene süren bu yolculuk binlerce senedir süren bir tartışmaya son vermişti: dünyanın yuvarlak olduğu kanıtlanmıştı.

Öte yandan keşifler katliamlarla birlikte ilerlemiş ve keşifler tarihi bir süre sonra sömürgecilik tarihiyle iç içe girmiştir. İspanyollar Amerika'da Portekizliler Hindistan'da yerli halka karşı acımasız davranmaktaydı. Özellikle Amerikan yerlileri İspanyol kâşiflerin daha doğrusu kendilerine verdikleri isimle *coqustador*ların (fatih) kurbanı oldular. 1519'da Meksika'ya ulaşan Hernando Cortés (1485-1547) burada Aztek halkına büyük bir kıyım uyguladı. Eşitsiz bir karşılaşma olan bu olayda İspanyolların ateşli silahları, atları, demir kılıçlarına karşılık Azteklerin sadece taş tan silahları bulunmaktaydı. Ancak aradaki teknik eşitsizliğe rağmen Cortés'in yanında sadece 500 askerinin olması Aztek ordusunun ise 8 ilâ 20 bin kişi olarak tarif edilmesi soru işareti uyandırmaktadır. 500 askerin her biri tüfekli olsa dahi 8000 savaşçıyı yenmeleri mümkün değildi. Zira bu dönemin tüfeklerini doldurmak hayli zaman almaktaydı ve tüfekler insanları vurmaktan çok gürültü çıkarıp kaçırmaya yarıyordu. Ateşli silahlarla ilk kez karşılaşan insanların paniğe kapılıp kaçtıkları bilinmektedir. Ayrıca Cortés'in askerleri muhtemelen 500'ün çok üzerindeydi zira yol boyunca Azteklerden hoşlanmayan birçok kabile

onlara katılmıştı. Gravürlerde Cortés'in ordusunda İspanyol'dan çok yerli asker olduğu görülüyor. Son olarak Azteklerin kendi metafizik kültürlerinin de kurbanı olduğunu söyleyebiliriz. Aztekler 1519 yılının Tanrıları Tüylü Yılanın geri döneceği sene olarak görüyorlardı. Cortés tam da o sene tanrının geleceği beklenen doğu kıyılarından gelmiş Tanrı gibi de karşılanmıştı.

Altın peşinde bir maceracı olduğu anlaşılıncaya kadar da iş işten geçmişti. Aynı olay Francisco Pizarro (1471-1541) 1530'da Peru'ya ulaşıp burada İnka Krallığını yok ederken de yaşandı. Amerikan yerlileri kırıma uğrarken; Afrika'dan taşınan siyah kölelerle Amerika'daki madenlerde çalışacak iş gücü sağlanmaktaydı. Bu duruma sadece çok az sayıda Kilise adamı karşı çıkmıştı. Tordesillas Antlaşması (1494) ile yeni keşfedilen toprakları ispanya ve Portekiz arasında paylaştıran Papa VI. Alexandrus için Yeni Dünya'da yaşananlar Hıristiyanlığın paganlar üzerinde bir zaferiydi.

İspanyollar Amerika'da tamamen altından yapılma bir şehir (*Eldorado*) olduğu efsanesine kapılarak tüm kıtayı didik didik ettiler. Böyle bir kent hiçbir zaman bulunamamakla birlikte Güney Amerika'nın tüm madenleri de İspanyollar tarafından gasp edildi. İspanyollar Yeni Dünya'dan Avrupa'da o güne kadar görülmemiş ölçüde altın ve gümüş elde ettiler. Avrupa madenlerinde 200 yılda çıkarılabilen gümüş Amerikan madenlerinde birkaç on yıl içinde elde edilmiştir. İspanyol *real*eri dünyanın en değerli parası haline gelmiş İspanya 16-17. asırların en zengin ülkesi olmuştu. Ancak bu ani ve çalışmadan, üretmeden elde edilen zenginlik İspanya'da fiyatların uçmasına, alım gücünün iç piyasada düşmesine, halkın temel geçim maddelerinin sürekli olarak ithal edilmesine yol açtı. İspanyol idareciler de üretime değil şatafata yatırım yapmayı tercih ettiklerinden ellerindeki birikimi saraylara, görkemli katedrallere, Hollanda ve İngiliz kumaşlarına, Çin porselenlerine harcadılar. Keşifler öncesi İspanya demircilik, marangozluk gibi zanaatlarda iyiydi. Kılıç yapımında ünlüydüler. 18. asra gelindiğinde İspanya'da üretim durmuştu. Sadece sömürgelerden gelen haraca dayalı asalak bir ekonomik yapı yerleşmişti. 1800'lerden sonra sömürgelerin bağımsızlıklarını kazanması ve köle ticaretinin sona ermesiyle var olan ekonomik gelir kaynakları da kaybolup gitti. İspanya iki asır içinde Avrupa'nın en fakir ülkelerinden biri haline gelmişti. Halka yığınlar halinde Yeni Dünya'ya göç etti. Keşifler

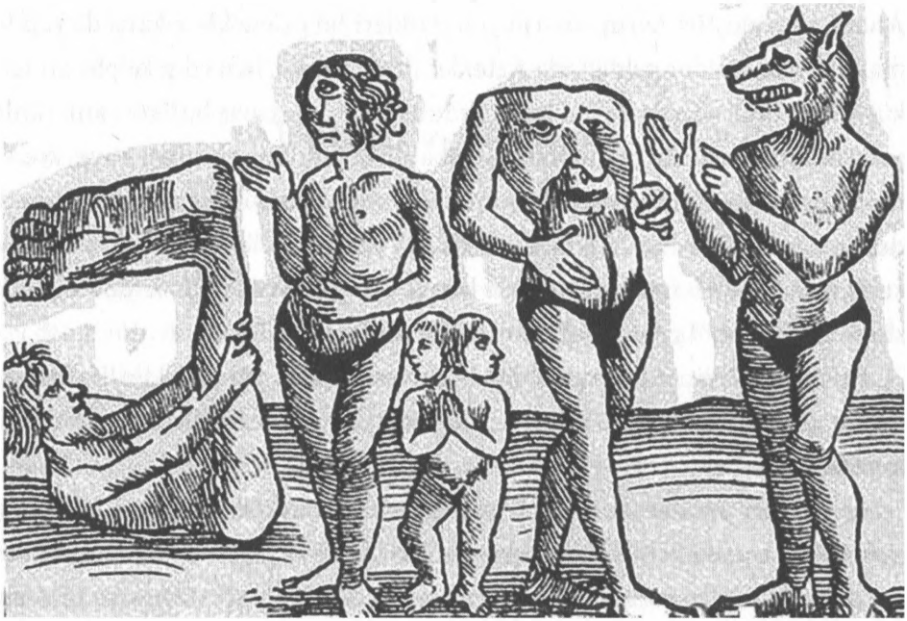
zamanında İspanya'nın 14 milyon nüfusu vardı. Oysa 19. yüzyıla girildiğinde ülkenin nüfusu 7 milyona düşmüştü.

Keşiflerin Yol Açtığı Düşünsel Devrim

Coğrafi keşifleri sadece sömürgeciliğe yol açtığını söylemek konuyu basitleştirmek olur. Keşifler o güne kadar kendi kalıpları içinde yaşamaya ve düşünmeye alışmış insanlığın ufkunu da açmıştı. Antik çağ insanı Cebelitarık Boğazının ötesine seyahat edilemeyeceğine inanırdı. Denizlerin canavarlar ve kaynayan sularla dolu olduğu sanılırdı. Uzak Adalarda yaşam olsa bile bunlar köpek başlı, yüzü karnında olan bir takım insanlardı. Denizciler bu efsanelerin gerçek olmadığını kanıtladılar. Amerika ve diğer kıtalarda yapılan keşifler arttıkça Kitab-ı Mukaddes'e dayalı çözümlemeler insanlara yetmez oldu. Klasik Yunan ve Müslüman coğrafyacıların eksiklikleri ortaya çıkmaya başladı.

1590 yılında kendisi bir Cizvit rahibi olan José de Acosta (1540-1600) Amerikan Yerlilerinin tarihi ile Kitab-ı Mukaddes'in nasıl kaynaştırılabileceğine kafa yormuştu. Amerikan Yerlileri de Âdem ile Havva'nın torunları mıydı? Tufan onları da etkilemiş miydi? Amerika'daki hayvanlar da Nuh'un Gemisi'ne binmişler miydi? Bindilerse neden Eski ev Yeni Dünya hayvanları bu kadar farklıydı? Bu soruların sorulması bir inanç krizine yol açmak üzereydi. Amerikan yerlilerinin Âdem'in torunları olmayabileceği görüşü Bruno ve Andrea Cesalpino (1519-1603) tarafından bütün insanların Âdem'den geldikleri görüşünün reddedilmesine yol açtı. Cesalpino ve Bruno'ya göre yeryüzündeki insanlar tek bir kadın-erkek çiftinden değil çok farklı atalardan gelmekteydiler. Bazıları için ise Amerikan yerlilerinin Âdem'in torunları olmayabileceği tezi onların insan olarak da görülmemesini gerektirmekteydi. Yerliler Âdem'in torunları değilse o halde insan olarak hakları da yoktu. Papalık 1512'ye yılına kadar Amerikan yerlilerini insan olarak kabul etmekten uzak durmuştu. 1517'de hümanist bazı din adamlarının baskısıyla Kilise yerlilerin insan olduklarını, ancak doğalarının bozulmuş olduğunu açıkladı. Birçok İspanyol'a göre Amerikan yerlileri "ahlaksız", "aşağı", "soysuz" kişilerdi ve Beyazlarla aynı ortak atadan gelmeleri mümkün değildi. Modern ırkçılığın tohumları atılmak üzereydi.

Amerikan yerlilerine dönük bu öfkenin kaynağı neydi? Bunun en büyük sebebi yerlilerin Avrupa kültürünün tam zıttı bir yaşam biçimine sahip olmalarıydı. Özel mülkiyetin kutsandığı Avrupa'nın aksine yerliler komünal kabileler halinde yaşıyorlardı ve para, özel mülkiyet gibi kavramları bilmiyorlardı. Giyinmemeleri Kilise için en büyük sorundu. Evlilikler farklıydı ve Avrupa'daki çekirdek aile kavramından çok uzaktı. Çok tanrıya veya çeşitli ruhlara tapıyorlardı. Bütün bunlar Avrupalıların gözünde ahlaksızlık idi. Zorla Hıristiyanlaştırılan kabileler kıyafet giymeye zorlanıyor ve Hıristiyan ahlakına alıştırılıyorlardı. Sadece karınlarını doyuracak kadar çalışmaları mal biriktirmemeleri ve günün büyük kısmını eğlence ve dinlenmeye ayırmaları nedeniyle de yerliler Avrupalıların gözünde tembel insanlardı.

Keşiflerden önce Asya ve Afrika'da köpek başlı, tek gözlü yüzü göğsünde olan insanlar yaşadığına inanılıyordu. Yaşlı Pilinus ve Herodotos'un anlatılarından esinlenmiş 15. asır taşbaskısı.

Öte yandan bütün Avrupalıların yerli kültürünü kendi dünyalarının bakış açısıyla değerlendirdiklerini söyleyemeyiz. Her kültürün ancak kendi içindeki yapıtaşlarıyla anlamanın doğru olacağı konusunda Michel de Montaigne'nin (1533-1592) *Denemeler* adlı eseri (1580) çığır açıcı bir yapıttı. Montaigne bu-

rada oldukça radikal bir örnek olan yamyamlığı ele alıyordu. Yamyamlık bir Avrupalı için akıl almaz bir olaydı ve ancak vahşi bir eylem olarak görülebilirdi. Oysa Montaigne yerli kabilelerde yamyamlığın sevilen kişin ruhunun sürekli yaşaması için uygulanan vahşi değil duygusal bir gelenek olduğunu söylüyordu. Bazı kabilelerde ölen birinin kendi çocuklarınca yenmesi onun gücünün çocuklarına geçmesi olarak görülmekteydi. Bu durum ancak yabancı birinin gözünde ürkütücü bir olayken mevzubahis kabile için sıradan hatta mutluluk verici bir olaydı. Bir kültürü dışarıdan değerlendirerek ona müdahale etmenin doğru olup olmadığı meselesi bugün de güncelliğini korumaktadır. Genellikle Avrupalıların kendilerini medeniyet taşıyıcısı olarak görmeleri nedeniyle birçok yerel kültürü ortadan kaldırmaları eleştirilmektedir. Eleştirilmelidir de. Ancak aynı eleştiri Avrupalıların yok ettikleri bu geleneklere karşı da yapılmalıdır. Avrupalılar geldiğinde Aztekler insanları kurban edip kalplerini söküyorlar, Hindistan'da da dul kalan kadını ölmüş kocasıyla birlikte canlı canlı yakıyorlardı (*sati*). Birçok toplumda babanın çocuklarını kurban etme, kocanın karısını istediği zaman öldürme hakkı bulunuyordu. Erginleme törenleri denilen gençliğe adımda genç erkeklerden rakip kabileden birinin kafasını kesip getirmesi beklenirdi. Bugünde kan davası, çocuk evliliği, berdel veya kız sünneti gibi "yerel gelenekler" birçok ülkede devam ediyor.

Bu açıdan Avrupalıların müdahalesinden önceki dünyayı idealleştirmenin ve yerel kültürel gelenekleri her koşulda savunmanın da bir anlamı bulunmamaktadır.

Amerikan yerlileri ve diğer "egzotik" toplumlarla tanışılması Avrupalı aydınlar arasında kabile dayanışmasını ve özel mülkiyetin yokluğunu kutsayan bazı ütopik eserlerin de yazılmasına sebep olmuştu. Örneğin 1516'da kaleme aldığı bir denemesinde Thomas More (1478-1535) Batı Hint Adalarına (Amerika) gitmiş bir denizcinin ağzından Ütopya adlı bir Adayı anlatmaktaydı. Ütopya Adası'ndaki insanlar özel mülkiyetin bilinmediği, yönetici sınıfların olmadığı bir sisteme sahiptiler. 1643'te basılmış olan Tommaso Campanella'nın (1568-1639) *Güneş Ülkesi*'nde de Cenovalı bir kaptanın ağzından, *Toprabana* (Seylan) adasında her türlü eşyanın komünal olduğu idealize edilmiş bir toplum biçimini betimlenmişti. Komünal kabile mülkünün yeniden keşfi, Avrupa'da Kilise reformu çağına denk geldiğinden,

Hıristiyan Kilisesi ve cemaatinde servet birikimi eğilimlerine karşı bir süredir mücadele halinde olan Katolik ve Protestan reformcuları, ilkel toplulukları hayallerindeki toplum modelinin bir prototipi olarak görmüşlerdi. Henüz keşifler başlamadan önce Katolik Kilisesi'nde reform arayışı içinde olan John Wycliffe (1320-1381) bir vaazında *"Adem toprağı belleyip; Havva yün eğirirken, bey kimdi efendi kimdi"* diye sormuştu. Nitekim Thomas More da "İsa'nın Hıristiyanlar arasında her şeyin ortak olmasını kararlaştırmıştı; diyerek bu bakış açısını desteklemişti. Campanella da, büyük kilise reformcusu Jan Hus'un ve Aziz Clementus'un özel mülke karşı olduğunu hatırlattıktan sonra, tüm ürün ve malların ortak olduğu ilk Hıristiyan komünlerinden övgüyle söz etmekteydi.

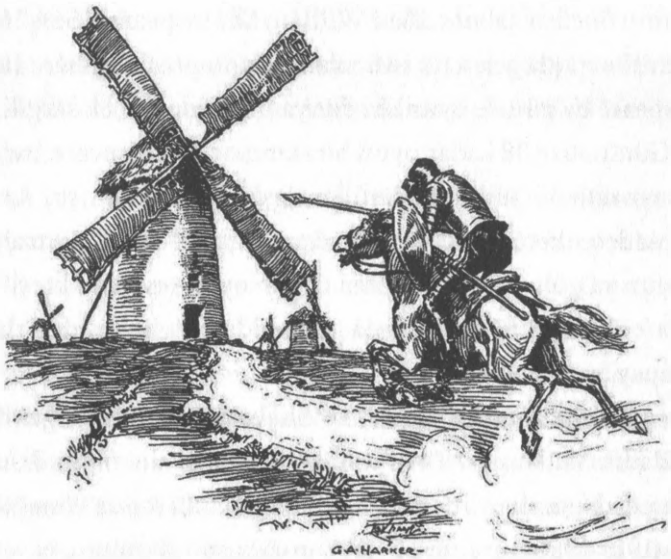
Tiyatro ve Roman

Rönesans tiyatronun da yeniden doğuşu anlamına geliyordu. Antik Yunan'dan beri kaderine terk edilen bu alan 15. asırda yeniden canlanmaya başladı. Rönesans çağının iki büyük tiyatro yazarı burada anılmaya değer. Bunlardan biri dramanın öncüsü kabul edilen William Shakespeare (1564-1616) diğeri komedi denilince akla gelen ilk isim olan Jean-Baptista Moliére (1622-1673) idi. Shakespeare bu gün de oyunları dünya üzerinde en çok sergilenen oyun yazarıdır. Günümüze 38 kadar oyun bırakmıştır. Shakespeare trajedi ve komedinin kaynaştırıldığı drama denilen türde uzmanlaşmıştı. Antik çağda tiyatronun sadece iki türü olduğunda söz etmiştik. Komedi ve trajedi... Yani insanlar oyun ya gülmek ya da ağlamak için oyun seyretmekteydiler. Oysa yaşam ağlamak ve gülmek arasında gelip gider. Bu bakımdan drama eski çağların yapay ayrımını aşmıştı.

Machbet, Otello, Hamlet, Kral Lear Shakespeare'in en beğenilen oyunları arasındadır. Shakespeare'in oyunları defalarca sinemaya da uyarlandı. Kral Lear'ın en başarılı uyarlamalarından biri ünlü Japon yönetmen Akira Kurusowa (1910-1990) tarafından çekilen *Ran* adlı filmdir.

Moliére Rönesans'tan Aydınlanmaya doğru ilerleyen bir dönemde yaşamıştı. Eserlerinde sonradan görme olarak betimlenen burjuvaziyle alay etti. İlk

kez 1668'de sahnelen ölümsüz eseri *Cimri*'de aklı fikri para olan Harpagon ile eski soylu değerleri temsil eden Anselme arasındaki diyaloglar yükselen burjuvazinin bir eleştirisini sunmaktaydı. Kilise, bütün tiyatrocular gibi yaşamı boyunca Moliére'den de hoşlanmamıştı. Ölümünden sonra rahipler Moliére'e dini tören yapmadılar ve onu Hıristiyan mezarlığına değil vaftiz edilmeden ölmüş çocukların mezarlığına gömdüler. Ancak Fransız Devrimi'nden sonra naşı törenle bir müzeye taşındı. Oyunları bu gün de severek izlenmektedir. Roman türü de Rönesans'la doğmuştur. Rönesans çağının –ve bazı eleştirmenlere göre tüm çağların – en büyük roman yazarı İspanyol Miguel Cervantes (1547-1616). Dünyanın hemen hemen bütün dillerine çevrilen başyapıtı Don Kişot'u (Don Quijote) yok olup giden bir çağı boş yere geri getirmeye çalışan bir kahramanın evrensel bir tarzdaki anlatımıdır. Don Kişot edebiyatla hiç ilgilenemeyenlerin bile kendinde bir şeyler bulduğu bir karakterdir; zira pek çok insan gibi Don Kişot da kaybolup giden karşısında bir hüzne ve nostaljiye kapılır. Değişimlere ayak uyduramayan insanlar zamanla komik veya trajik bir duruma düşerler. Acınma veya alay konusu olurlar. Sonunda da yalnızlaşarak tecrit edildiler. Kimse açık biçimde Don Kişot olmak istemese de aslında herkesin içinde bir parça Don Kişotluk da vardır.

Makineleşme ve endüstriyel değerlerin yükselişi karşısında geçmişe özlem duyan birinin çaresizliğinin vurgulandığı ölümsüz değirmenlerle savaş sahnesi.

Seçilmiş Kaynakça

ARNOLD, David, Coğrafi Keşifler Tarihi, Çeviren Osman Bahadır, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1995

CAMPANELLA, T. *Güneş Ülkesi*. İkici Baskı. Çev. Vedat Günyol ve Haydar Kazgan, Sosyal yayınları, İstanbul, 1985.

FEBVRE, Lucien, Rönesans İnsanı, çeviren Mehmet Ali Kılıçbay, İmge Yayınları, Ankara, 1995

MORE, T. Ütopya. Birinci Baskı. Çev. Sabahattin Eyüpoğlu, Vedat Günyol ve Mina Urgan, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.

ROSSI, Paulo, Modern Bilimin Doğuşu, Çeviren Neşenur Domaniç, Literatür, yayınları, İstanbul, 2009

BİLİMSEL DEVRİMLER

17. asır Avrupa'sı hayatın her alanında dramatik değişimlere sahne olmuştu. Siyasal hayatta 17. asır Kutsal Roma İmparatorluğu'nun kendi içinde ve dışında mezhep savaşları nedeniyle zayıfladığı bir dönemdi. Alman, Çek, İtalyan, İsveç, İspanyol, Flaman uluslarını bir arada tutmaya çalışan imparatorluk hem bunu başaramadı hem de Almanya'nın ve İtalya'nın ulusal birliğini kurmasını uzun süre geciktirdi. Buna karşın Kutsal Roma İmparatorluğuna baştan beri muhalif olan Fransa ve İngiltere ise giderek güçlenmekteydiler. 17. asır bir bakıma 'ulusal' özellikler gösteren Hollanda, İngiltere ve Fransa'nın Avrupa'da kendilerini giderek daha çok kabul ettirdikleri bir dönem oldu. Özgür düşünce, felsefe ve edebiyat bariz biçimde kendilerini Papalığın baskısından kurtaran Hollanda, Fransa ve İngiltere'de gelişmekteydi. Ancak bilimin merkezi hâlen İtalya, teknolojik gelişimlerin de Almanya olarak kalmaya devam etmekteydi. İngiltere'nin potansiyelini tam olarak ortaya çıkarması 18. asrı bulacak, o dönem geldiğinde de teknikte Avrupa'nın en hızlı gelişen ülkesi olacaktı.

17. asra gelindiğinde dünya hâlen Aristoteles fiziği ile Ptolemaios astronomisine bağlılığını sürdürmekteydi. Avrupa'da Kilise hâlen atm anlamıyla bilim karşıtı bir konumda değildi zira bilim insanları Kilise'nin hoşuna gitmeyecek söylemlerden özenle kaçınmaktaydılar. Herkes bilimle dinin tam bir uyumundan bahsetmekteydi ve arada çıkan bir kaç çatlak ses de susturulmaktaydı. Ancak bu durumun daha fazla bu şekilde devam edemeyeceğine dair belirtiler artmaktaydı. 17. asır bilim çevreleri ile Kilise arasındaki ilk büyük düello'nun başladığı asır oldu.

Astronomi

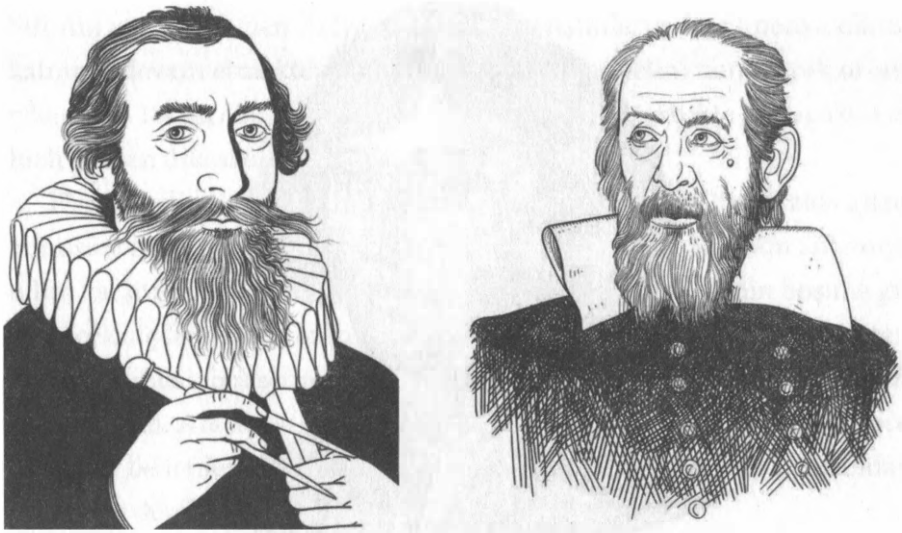
17. asra girildiğinde Kopernik'ten etkilenmiş bir avuç astronom Evren üzerine yaptıkları incelemelerde Ptolemaios'un mükemmel daireleriyle uyuşmayan yeni gözlemlerde bulundular. İyi bir astronom olmakla birlikte hayatını falcılık-müneccimlik yaparak kazanmaya çalışan –o dönemde bir astronomdan beklenen kâinatın sırlarını çözmesi değil, ne zaman yağmur yağacağını veya Türklerin hangi yıl saldıracağını önceden söylemesiydi- Johannes Kepler (1571-1630) gezegenlerin Güneş'e yaklaştıkça hızlanmalarını ve uzaklaştıkça da yavaşlamalarının nedenini anlamaya çalışıyordu. Kepler Güneş sisteminin merkezinin Güneş olduğunu düşündü. Daha önce de Kopernik de Dünya'nın Güneş etrafında döndüğünü iddia etmişti. Ama tam olarak Güneş'i sistemin merkezine yerleştirmekte acele etmemişti. Şimdi Kepler bu iddiayı daha ileri götürerek Güneş'i sistemin merkezine koyuyordu. Dünyaya hayat veren Güneş ve onun ışığıydı. Gezegenleri Güneş etrafında bir yörüngede tutan bir çekim gücü belki de bir tür manyetizma olmalıydı. Güneş'ten uzak ve yakın noktalarda hızın değişmesinin tek bir açıklaması olabilirdi: gezegenler mükemmel daireler şeklinde değil elips bir yörüngede dönmekteydiler. Aslında Kepler'in tezi Brahe ve öncüllerininkinden çok daha basitti.

Güneş'i evrenin merkezine alan Kopernik

Dünyayı evrenin merkezi olduğu düşüncesiyle çelişmek istemeyen Brahe önceki bölümde de söz edildiği üzere Güneş'in Dünya'nın etrafında diğer gezegenlerin de Güneş'in etrafında döndüğünü söyleyerek iyice karmaşık bir formül bulmuştu. Gerçi bu tez de iç içe geçmiş düzenli daire modelini revize ediyordu ama sonuçta Kilise tarafından kabullenilmişti. Kepler'in modelinin ise Kilise tarafından kabul edilmesi mümkün değildi. Zira Dünya'yı Evrenin merkezinden alıp Güneş sisteminin alelade bir gezegenine dönüştürmekteydi.

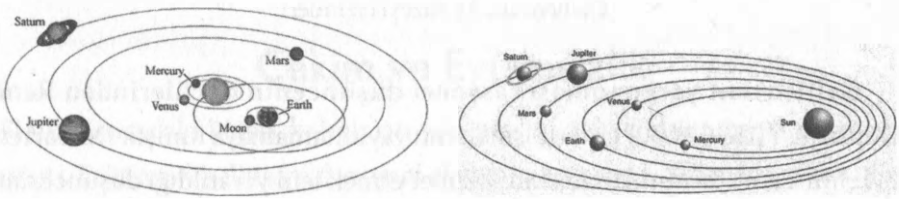
Öte yandan eğer Kepler müneccimlik yaparak geçirdiği yılların etkisiyle Güneş'e bir ruh atfedip gezegenlerin mistik güçlerinden bahsetmesiydi çalışmaları daha fazla yankı uyandıracaktı. Kepler'in Hermetik geleneğe olan yakınlığı zamanının en büyük astronomu olan Galileo Galilei (1564-1642) tarafından önemsenmemesine yol açmıştı. Galileo Piza Üniversite'sinde matematik profesörü olarak çalışmaktaydı. 1590'larda Aristotelesçi fiziğe karşı deneyleriyle tanınmaya başlanmıştı. Aristoteles'in "ağır cisimler hafifi cisimlerden daha hızlı düşer" çıkarımını deneylerle çürütmüştü. Nesnelerin farklı hızlarda düşmesinin sebebi ağırlıkları değil hava direnciydi. Buruşturulmuş bir kağıt ile aynı yüzeye sahip bir taş aynı anda düşmekteydi. Daha da ötesi havasız ortamda tüm nesneler aynı hızla düşmekteydi.

Dünyayı sonsuza dek değiştiren iki adam solda Kepler sağda Galileo.

Kafasında Aristoteles fiziğinin kurallarını yıkan Galileo astronomiyle de ilgilenmeye başlamıştı. 1609'da "herhangi bir nesneyi yakınlaştıran bir alet" icat edildiğini öğrendi. Ceasar Largalla'nın (1576-1624) "teleskop" adını verdiği bu nesnenin ilk olarak kim tarafından icat edildiği bilinmektedir. Kimi kaynaklar teleskopun, mikroskobu da icat eden Zacharias Janssen (1585-1632) tarafından 1604'te icat edildiğini yazmaktadır. Başka kaynaklar 1608 yılında Alman kökenli Hollandalı bir gözlük imalatçısı olan Hans Lippershey'i (1570-1619) işaret etmektedir. Askeri amaçlarla hazırlanan bu alet bir dış bükey bir de iç bükey (çukur) merceğin üst üste bindirilmesi şeklinde tasarlanmıştı.

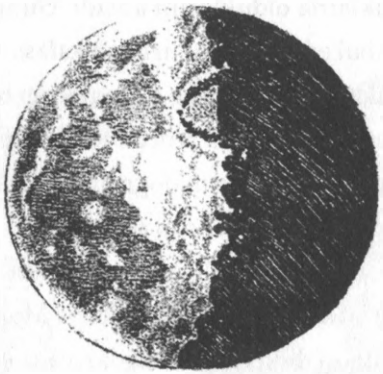
Lippershey o güne kadar tek göze göre yapılan dürbünleri de iki gözün de bakabileceği forma sokmuştu. Lippershey'in çalışmalarından haberdar olan Galileo bunları gökyüzü araştırmalarına göre uyarladı. 1609'da kendi incelemelerine başladı. Başlangıçta yaptığı "teleskop" cisimleri sadece 8-10 kat büyütüyordu. 1610'da Galileo bunu 30 kata kadar çıkaran yeni bir model yaptı. İlk önce Ay'ı inceledi ve Ay'ın eskilerin söylediği gibi pürüzsüz bir yüzeyi olmadığını, dağlar, kraterler ve ovarla kaplı olduğunu gördü. Jüpiter'in uydularını keşfetti. Sabit Yıldızlar denilen yıldızların Satürn'ün halkasına dizilmediklerini çok daha uzaklarda olduklarını anladı. Güneş lekelerini tespit etti. Keşifleri başlangıçta kabul edilmedi ve "insanın kafasını karıştıran gözlüklerin bir oyunu" olarak görüldü. Güneş'te leke olamayacağı bunların merceklerdeki tozlardan kaynaklandığı iddia edildi. Ancak Kepler'in de desteğiyle Cizvitler de dâhil tüm astronomlar bu keşiflerin doğrulamak zorunda kaldılar. Galileo gözlemeleri sonucu Kopernik modelinin doğru olduğunu Dünya'nın Güneş etrafında döndüğünü açıklayınca Kilise Galileo'nun çalışmalarını dinden sapma olarak itham etti. Galileo kendisini Kitab-ı Mukaddes metinleriyle savunmaya çalıştıysa da onun dinle bilimi bağdaştırma çabası karşılık görmedi.

Solda Brahe'nin sentez ve karmaşık Güneş Sistemi modeli. Güneş sabit olan dünyanın etrafında diğer gegenler de Güneş'in etrafında dönüyor. Sağda Keplerin bugün de geçerli olan modeli.

Galileo'nun bir diğer iddiası da dünyanın kendi ekseni etrafında döndüğüydü. O dönemde bu kimsenin inanmadığı bir şeydi. Eğer dünya dönüyorsa bir kuleden atılan nesnenin biraz da sola düşmesi gerekmez miydi? Veya iki farklı yöne atılan toplardan birinin daha uzun mesafeli olması? Galileo buna çok basit bir deneyle cevap vermekteydi. Hareket halinde olan bir geminin direğinden aşağıya bir çuval atıldığında çuval direğin tam dibine düşmekteydi. Hâlbuki gemi ilerlediği için çuval direğin arkasına düşmeliydi. Yani havaya fırlatılan bir nesnenin aynı yere düşmesi hareketsizliği göstermemekteydi. Sadece hareketin küçük ölçeklerle anlaşılamayacak kadar yavaş olduğunun kanıtıydı. 1632'de Galileo Engizisyon'a çağrıldı ve mahkeme edildi. Kendisine yöneltilen en büyük suçlama Kopernik'i savunmasından çok kitaplarını halkın anlayacağı bir dille, İtalyanca yazmasıydı. Kopernik ve diğerleri Latince yazdıklarından görüşleri sadece elitler arasında tartışılmış halkın bunlardan haberi olmamıştı. Ancak halkın anlayabileceği dilde yazan Galileo'nun amacının "halk kitlelerinin kafasını karıştırmak olduğu" açıktı. Hikâyenin gerisi bilinmektedir.

Galileo baskı karşısında görüşlerinin "yanlış olduğunu yanıldığını" itiraf etti. Böylece astronomi ile Kilise arasındaki kavganın ilk raundunu Kilise kazanıyordu.

Galileo'nun Ay yüzeyi çizimleri

Galileo'nun yargılanması rasyonel düşüncenin öncülerinden René Descartes'ı (1596-1650) bazı çalışmalarını yayımlamamaya itmişti. Descartes, Evrenin Tanrı tarafından insanın hizmet etmek için yaratıldığı düşüncesine karşıydı. Bruno gibi o da Dünya'nın Evren'in merkezi olmadığını daha doğrusu Evren'de böyle bir merkez olmadığı görüşündeydi. Başka gezegenlerde de

yaşam olabileceğini hatta bunların insanlardan daha zeki varlıklar da olabileceğini söylüyordu. Bunlar o dönem için oldukça ilginç düşüncelerdi. Kepler gibi bir astronom dahi kâinatta Dünya'dan başka üzerinde yaşam olabilecek bir gezegen olduğunu kabul etmiyordu. Hatta Galileo "Sabit Yıldızlar" küresinde bir gezegen göremediğini açıkladığında Kepler çok sevinmişti. (2015 yılında NASA'nın ayrıntılı incelemeye altına aldığı 500 gezegenin içinde Dünya'ya en çok benzeyen üçüne *Kepler 438b, Kepler 442b* ve *Kepler 440b* adını verdiğini görseydi ne derdi acaba?). Ancak başka gezegenlerde de hayat olabileceği düşüncesi hızla yayılmaya devam etti. Bilimi ilerletmede birçok kez olumlu roller oynamış olan bilim kurgu türünün ilk örnekleri bu dönemde doğdu. 1600'lü yılların ortasında Ay'a ve uzak gezegenlere seyahat eden uzay yolcularının kitapları oldukça popülerdi. Kepler bile böyle bir kurgu kaleme almıştı. Üstelik Kepler bu kitabında Kilise'nin dogmatik bakış açısıyla da dalga geçmekteydi. Kurguda Ay'da yaşayan insanlar Ay'ın sabit durduğuna, *Volva* adını verdikleri Dünya'nın ise Ayın etrafında döndüğüne inanıyorlardı.

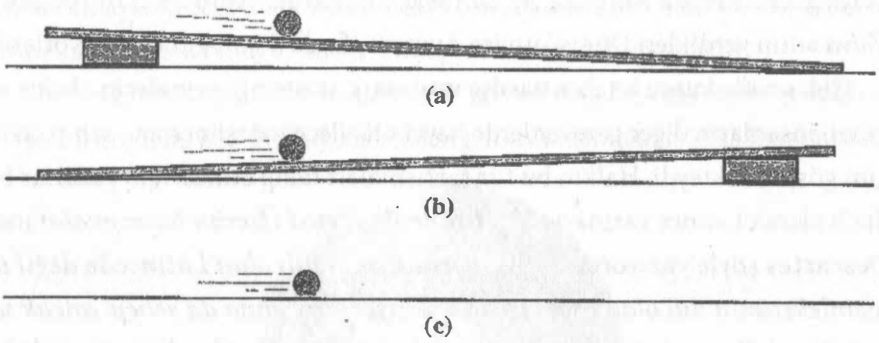
Çok sayıda kurgu kitabın basılıp satılması, akademik çevrelerin aksine sıradan insanların diğer gezegenlerde hayat olabileceği düşüncesine sahip çıktığını göstermekteydi. Halkın bu tür tartışmaları takip etmesi için yazarlar bilinçli olarak Latince yazmayı terk etmişlerdi. *Metod Üzerine Konuşmalar*'ında Descartes şöyle yazıyordu: *"Eğer hocalarımın dili olan Latincede değil de memleketimin dili olan Fransızcada yazıyorsam, buna da sebep, ancak saf ve tabii akıllarını kullanan kimselerin kanaatlerim hakkında yalnız eski kitaplara inanlardan daha iyi hüküm vereceklerini ummamdır".*

Descartes ve kuşağı artık Kilise veya üniversitede eğitim almış kalıplaşmış bilgileri tekrar eden elitlerden daha fazla olarak sıradan insana güveniyordu.

Çekim ve Eylemsizlik

Fizik alanındaki klasik kalıpların yıkılmasında da Galileo başat rol oynamıştı. Eylemsizlik ilkesini deneysel olarak kanıtlayan Galileo idi. Buna göre bir direnişle karşılaşmayan madde ilk hareketini sonsuza kadar tekrar edecekti. Çekim kanunları bilinmediğinden o dönemde ilk hareket kaynağının

Güneş olduğuna ve gezegenlerin Güneş tarafından "itildiğine" inanılıyordu. Aristoteles'ten beri Batı ve Doğu dünyası hareketin kuvvetten kaynaklandığına inanmıştı. Buna örnek olarak bir atın arabayı çekmesini veya rüzgârın bir yaprağı sürüklemesini verebiliriz. Hatta Güneş'ten uzak gezegenlerin yavaş dönmesi Güneş'in "itme gücünün" Güneş'ten uzaklaşıldıkça zayıflamasına bağlanıyordu. Eylemsizlik ilkesi, direnç olmayan uzay ortamında hareketin neden zaman içinde yavaşlayıp durmadığını açıklamaktaydı. Ancak gezegenlerin neden düz bir hat üzerinde ilerleyip Güneş'ten tamamen uzaklaşıp Uzay'da kaybolup gitmedikleri sorusuna cevap vermemekteydi. Gezegenlerin ilk hareketin Tanrı veya Güneş tarafından verilmesi sorunundan daha önemli olan şey eylemsizlik ilkesi gereği bu hareketin uzayda neden doğrusal bir düzlemde değil de elips şeklinde tekrarlandığıydı.

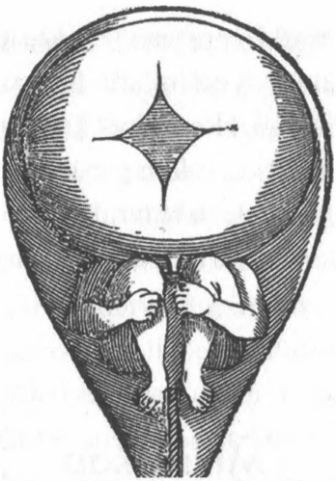

Galileo'yu eylemsizlik ilkesine götüren deneyleri. Kaşı kuvvet olmayınca eylemlilik sonusuza kadar devam eder.

Galileo'nun sorusuna en doyurucu yanıt Isaac Newton (1643-1727) tarafından verilecekti. Gezegenlerin kaybolup gitmesinin önündeki en büyük engel çekim kanunlarıydı. Güneş kendi sistemindeki gezegenleri gezegenler de kendi uydularını çekim gücüyle kendi etraflarında tutmaktaydılar. Newton'ın çağında bu denge mükemmel bir uyum olarak düşünülmüştü. Yani çekim öyle bir dengede durmaktaydı ki ne Güneş'in gezegenleri içine çekip yutmasına yol açıyor ne de gevşeyip onları uzaya bırakıyordu. Ancak günümüzde çekim gücünün sınırları olduğu görülmektedir.

Örneğin Dünyanın her yıl Güneş'ten 15 cm kadar Ay da her yıl Dünya'dan 3.8 cm kadar uzaklaştığı tespit edilmiştir. Bazı astronomlara göre Ay 1,5 milyar yıl sonra Dünya'dan görülemeyecek kadar uzaklaşacaktır. Yine yanı zamanlarda Dünya'nın Jüpiter'in çekim gücüne kapılacağını söyleyenler de vardır. Newton'ı çekim gücünde ilahi bir denge olduğunu düşünmeye iten sebep dünyadaki zaman algımızla uzaydaki zaman ölçekleri arasındaki muazzam uçurumdur.

Mikroskop

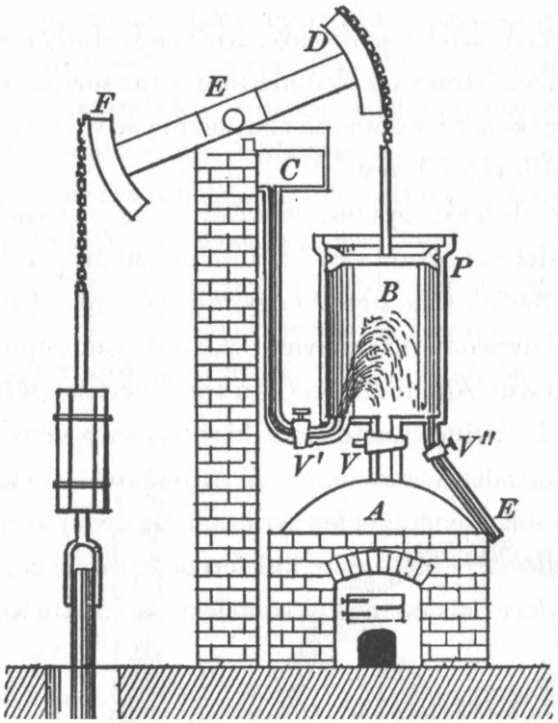
Mikroskop teleskopla hemen hemen aynı yıllarda icat edilmişti. Tam olarak nezaman ve kim tarafından geliştirildiği bilinilmese de genellikle mikroskobun Zacharias Janssen (1585-1632) tarafından 1590-1595 arasında icat edildiği kabul edilir. Teleskop konusunda olduğu gibi mikroskobu da bilimsel çalışmalarda kullanan ilk kişinin Galileo olduğu sanılmaktadır. Bu icat için mikroskop sözcüğünü kullanan ilk kişi botanikçi Giovanni Faber'di (1574-1625). İlk mikroskoplar nesneleri 10 kat kadar büyütebiliyordu ve genellikle arılar sinekler gibi canlılar incelenebiliyordu. 1650'den sonra geliştirilen mikroskoplarla büyütme oranı 100 katına çıkmıştı. Mikroskop sayesinde Robert Hook (1635-1703) bitkilerin hücrelerden oluştuğunu bulmuştu. Hücre terimini ilk kullanan da oydu. Antonio von Leeuwenhoek (1632-1723) 1677 yılında tek hücreli canlıları tespit eden ilk kişiydi. Mikroskop uzay çalışmalarındaki gibi insanlığın önüne yepyeni bir dünya sunmuştu. Hastalıkların sebepleri, üremenin sırrı açığa çıkmıştı. İnsan vücudunda milyarlarca hücre ve tek hücreli canlı olduğunun anlaşılması tam bir şaşkınlık yaratmıştı. Mikroskoptan önce tüm canlıların spermlerinde onların minyatür bir kopyaları olduğuna inanılıyordu. Çürüyen bir etteki kurtların kendi kendilerine var oldukları sanılıyordu. Mikroskop en küçük canlıların bile nasıl çoğaldıkları, değiştikleri hakkında sınırsız bir bilgi alanı açmaktaydı.

Nikoloas Hartsoeker'in (1656-1725) çiziminde bir sperm hücresinin içinde bütün halde minyatür bir insan yavrusu olduğu görülüyor

Termometre

Bugünkü anlamıyla termometre de ilk kez Galileo tarafından geliştirilmişti. Termometreyi insan vücudunun ısısını ölçmek için kullanan ilk kişi de Galileo'nun arkadaşı Sanctorius (1561-1636) idi. Sanctorius 1602 yılında nabız ölçen bir aletle 1612'de tıbbi termometreyi geliştirmişti. Tıpta ilerlemeler sayesinde Galenos'un kalıpları tamamen aşıldı. Galenos'a göre kan vücut tarafından emiliyordu. Kadavra incelemeleri sonucunda bunun yanlış olduğunu ortaya çıkaran William Harvey (1578-1657) hem kan dolaşımının tam bir açıklamasını yaptı hem de insan vücudundaki kan değerlerinin sabit kaldığını saptadı. 1632'de Jean Rey (1582-1645) havasız ortamda sıvının genleşme ilkesine dayanan termometreyi geliştirdi. Önceleri sıvı olarak anason, bitkisel yağlar kullanılırken sonradan 1714'te Alman fizikçi Daniel Fahrenheit 81686-1736) cıvanın kullanıldığı bir termometre yaptı. Günümüzde ABD ısı ölçümlerinde Fahrenheit birimini kullanmaktadır. Suyun donma derecesini "100" ve kaynama derecesini de "0" kabul eden İsveçli Anders Celcius'un (1701-1744) sistemi sonradan öğrencileri tarafından donma ve kaynama sayıları tersine çevrilerek yeniden düzenlendi ve dünya üzerindeki en yaygın ısı ölçüm sistemlerinden biri olarak kabul edildi.

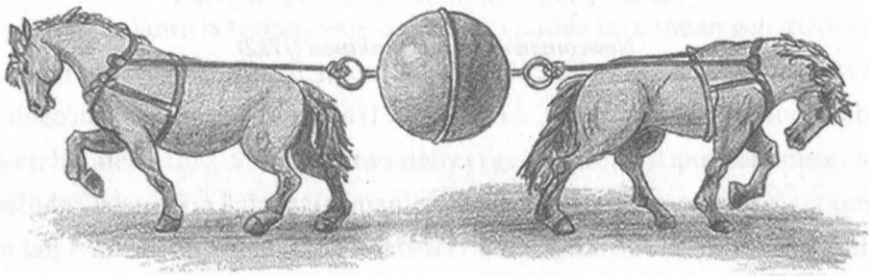

Newcomen'ın buhar makinesi (1712)

Buhar Makinesi

Modern bilimin doğuşuyla binlerce yıldır doğru sanılan bir kural da tarihe karışmıştı. Aristoteles'ten bütün düşünürler tabiatta boşluk diye bir şey olmadığını savunmuşlardı. Farabî de boşluğun mümkün olmadığını örneğin havası çekilmiş bir kabın suya batırıldığında tamamen suyla dolacağını savunmuştu. Kabı havasının yarısı çekilse dahi esnek bir madde olan havanın geri kalan kısmı esneyerek dolduracağına inanılmaktaydı. Galileo ise 1638'de doğanın boşluğa olan nefretinin bir sınırı olduğunu zira kuyulardaki suyun 9.75 metreden yukarı çıkartılamadığını yazdı. 1644'te Galileo'nun öğrencisi olan Evangelista Toricelli (1608-1647) daha kolay deneyler yapmak için sudan ağır bir sıvı olan cıva kullandı ve havasız ortamda cıvanın iki metrelik bir kapta en fazla 76 cm yukarı çıktığını keşfetti. Toricelli aradaki boşluğu

atmosfer basıncıyla açıklamış ve barometre'yi icat etmişti. Ardından Blaise Pascal (1623-1662) barometre ölçümlerinin deniz seviyesinden yukarı çıktıkça değiştiğini keşfetti. Bu atmosfer basıncının su veya cıvanın yükselmesi üzerindeki etkisini kanıtlıyordu.

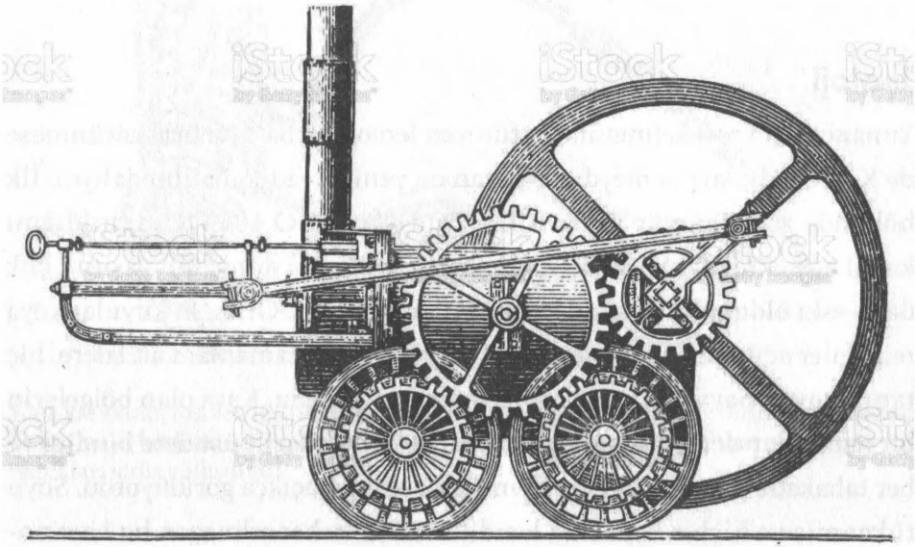
O halde kuyulardaki veya madenlerdeki su nasıl boşaltılacaktı. Bunun tek yolu atmosfer basıncının yani havanın olmadığı bir ortam yatmaktan geçmekteydi. Boşluk yada şimdiki deyimle vakumlu alan yaratmak için hemen her yol denendi. Bu deneyler esnasında vakumun gücü de ispatlanmış olmaktaydı. Alman fizikçi Otto von Guericke (1602-1686) havası boşaltılmış ve birbirine yapıştırılmış iki metal kaba sekiz at bağlamış atlar kapları birbirinden ayıramamışlardı. Ardından Guericke kapların içine hava basınca kaplar kendiliğinden ayrıldılar. Bu deney aynı zamanda halk önünde deyapılarak bilim çağının kitleleri değiştirici gücünden de yararlanılmıştı. Böylece halk önünde Aristoteles'e (ve elbette Kiliseye) meydan okunmaktaydı.

Guericke'nin deneyi, vakumlu kapları en güçlü atlar bile ayıramıyor.

Kapalı bir kaptaki havanın barutla yakılıp tüketilmesini deneyenler ise bambaşka keşiflere imza atacaklardı. Hollandalı matematikçi Christian Huygens (1629-1695) içten yanmalı motorun ana disiplinini bulmuş oldu. Öğrencisi Denis Papin (1647-1712) ilk gerçek buhar makinesini yapan kişidir. Silindirdeki suyu buharlaştırarak boşluk ede etmeye çalışan Papin'in bu yöntemi iki asır sonra her mutfağa giren düdüklü tencerenin ana çalışma ilkesini oluşturuyordu. Papin buharla çalışan birçok makine tasarlamışsa da Hollanda Kralından beklediği maddi desteği bir türlü alamadı. Madenlerdeki

suyu boşaltmak için yapılan makinelerin o güne kadar en mükemmeli ise demir ustası olan Thomas Newcomen (1663-1729) tarafından icat edilmişti. Bu tasarımda bir kazanda kaynatılan su buhara dönüşüyor ve buhar bir silindirin içindeki pistonu yukarı kaldırıyor bu esnada silindirin içinde bir boşluk oluştuğu için piston geri düşüyor ve bu işlem sürekli tekrar ediyordu. James Watt'ın (1736-1819) 1769'da daha da geliştirerek sanayinin hizmetine sunduğu buhar makinesinin ana prensibi böylece ortaya çıkmıştı. 1796'da Richard Trevithick (1771-1833) Newcomen'in makinesini hareketli bir hale getirmeyi düşündü ve lokomotifi geliştirdi. 1804 yılında ilk lokomotif seferleri başlayacaktı.

Trevithick'in lokomotifi (1804)

Elektrik

18. asır kapanırken el atılan son alan elektrikti. Elektrik elde etmenin yolu Rönesans çağında bulunmuştu. William Gilbert'in (1546-1603) sürtünmeyle hangi maddelerden elektrik elde edilebileceğini listelemişti. Yukarıda vakum fiziğiyle de ilgilendiğini gördüğümüz Alman bilim insanı Otto von Guericke

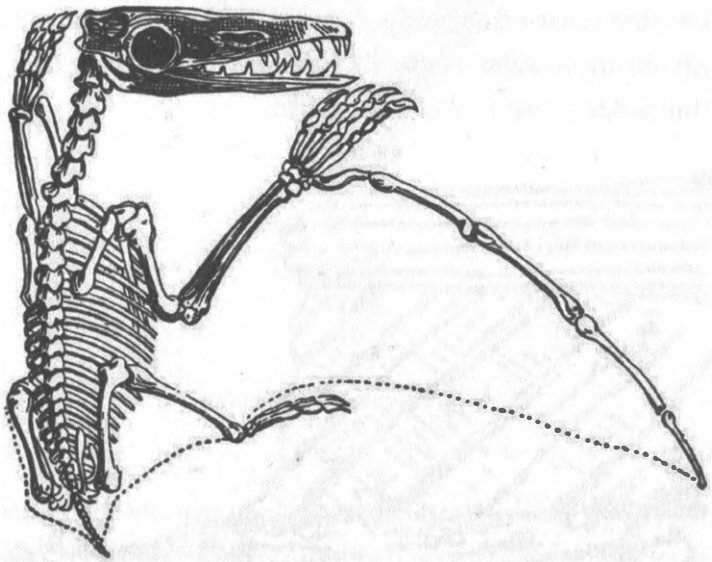
1660 yılında döner bir kayışın bağlandığı bir kükürt küreden statik elektrik elde edilebiliyordu. 1745'te başka bir Alman bilim insanı Georg von Kleist (1700-1748) su dolu bir kavanoza bir çivi sokarak çiviye elektrik akımı vererek suyu şarj etti. Böylece elektriğin depolanabileceğini kanıtladı ve pillerin önü açılmış oldu. Nitekim İtalyan bilim insanı Alessandro Volta (1745-1827) ilk pili icat edecekti.

Yıldırımın da elektrikten başka bir şey olmadığını keşfeden Amerikan Devrimi'nin önderlerinden Benjamin Franklin (1706-1790) fırtınalı bir havada ucuna metal bir anahtar bulunan uçurtmayı uçurarak paratoneri icat emişti.

Jeoloji

Yunanca yer (*geo*) kelimesinden türeyen Jeoloji ilk bakışta öyle görünmese de Kilise kalıplarına meydan okuyan en yeni ve radikal bilim dalıydı. İlk bölümde gördüğümüz üzere Kilise Dünya'nın MÖ 4004'te yaratıldığını kabul etmekteydi. Ancak kayaçlar incelendiğinde dünyanın yaşının çok daha eski olduğunu düşündürecek bulgular vardı. Örneğin kuyular veya madenler açılırken yeryüzünün çok farklı olduğu zamanlara ait izlere, hiç tanınmayan hayvanların fosillerine rastlanılıyordu. Kara olan bölgelerin bir zamanlar deniz tabanı olduğu, farklı tabakaların üst üste bindiği ve her tabakada yaşamış hayvanların farklı olduğu açıkça görülüyordu. Soyu tükenmiş ve hiçbir kaynakta kendilerinden bahsedilmeyen bu hayvanlar da neyin nesiydi? Bunlar Tufan'da ölmüş hayvanlar mıydı? Bazıları Tufan'da bütün hayvanların kurtarıldığını söylemekteydi. Fosiller ise kurtarılamayan hayvanlar olabilir miydi? Dağ tepelerinde bulunan deniz hayvanlarına ait fosiller kimilerine göre Tufan'ın kanıtı kimlerine göre ise burasının bir zamanlar deniz tabanı olduğunu sonradan yükseldiğinin göstergesiydi. Yeryüzünün tabakalara ayrılıyor oluşu 'yaradılışın' bir anda değil aşama aşama oluştuğunu göstermekteydi. Bu gözlemlerde bulunan Rönesans düşünürleri Tanrı'nın Dünya'yı bildiğimiz anlamda altı günde yaratmadığını yaradılışın çok daha uzun sürdüğünü iddia etmeye başladılar. Üstelik bu yaradılış sona ermiş de değildi. Bazı dağlar yük-

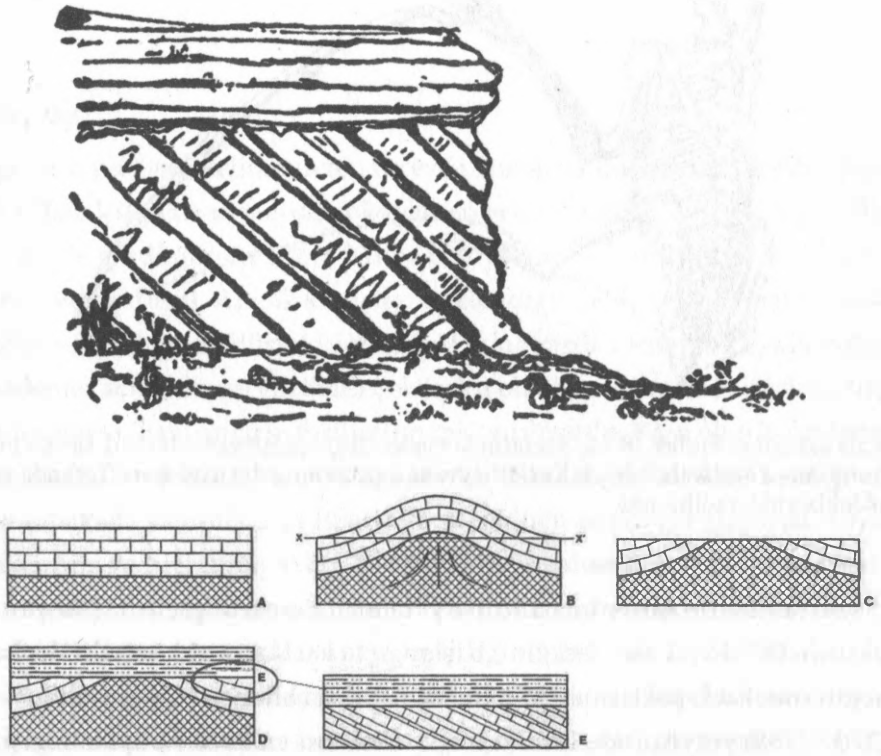
selmeye bazı bölgeler deniz seviyesine doğru alçalmaya devam ediyordu. Keşifler sonucu ilk defa aktif volkanizmayla karşılaşan Avrupalılar (Avrupa'da son volkanizma olayı Roma şehri Pompeii'yi küllerin altında bırakan Vezüv'ün MS 79'daki patlamasıydı), volkanizmanın yeryüzünü değiştirdiğine tanık olmuşlardı.

Kafa karıştıran fosiller. 18. asır sonlarında madenciliğin gelişmesiyle birlikte sayısız fosil bulunmaya başlandı. Bilinen hiçbir hayvana benzemeyen bu canlıların Tufanda yok oldukları iddia ediliyordu.

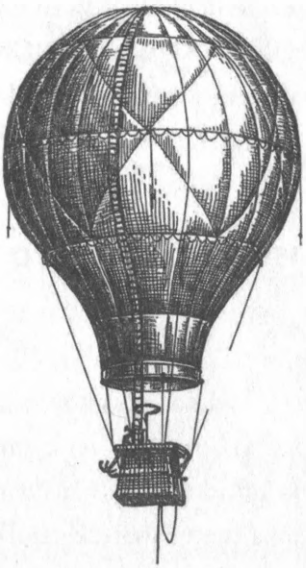
Bu konuların tartışılması Kilise'yi hemen harekete geçirdi. Dünyanın yaşının 70 bin yıl olabileceğini, başlangıçta karaların akkor halindeyken soğuyarak katılaştıklarını söyleyen Fransız doğa bilimcisi Comte de Buffon (1707-1788) yeryüzünde tüm fauna ve floranın en az beş büyük değişim döneminde yok olup yeni baştan oluştuklarını savunmuştu. Ancak Buffon Sorbonne İlahiyat Fakültesinin tepkisi karşısında geri adım atmak zorunda kaldı. Jeoloj çalışmalarını bilimsel bir disiplin haline getiren İskoç bilim insanı James Hutton (1726- 1797) oldu. Hutton "bugün geçmişin anahtarıdır" formülüne dayanarak tabiatın şekillenmesindeki günümüz kuralların geçmişe de uyarlanabileceğini savundu. Bu kurallara göre tektonik bir

hareket olmamışsa en alttaki tabakalar en eski zamanlara aittiler. Deniz dibindeki tabakalar basınç nedeniyle yatay şekil alıyorlardı. Eğer dikey veya kıvrımlı bir tabaka varsa bu tektonik (kıta hareketi) anlamına geliyordu. Dikey tabakaların üzeri yeniden yatay tabaklarla örtülmüşse bu o bölgenin karayken sonradan deniz dibine dönüştüğünü göstermekteydi vb. Elbette bunların olabilmesi için milyonlarca yıl geçmesi gerekmekteydi. Nitekim Fransız Devrimi esnasında Dünya'nın yaşının 6 bin değil 6 milyon civarında olabileceği düşüncesi kabul gördü. İlk bölümde belirttiğimiz üzere sonraki buluşlar bunu 4,5 milyara kadar çıkarmıştır.

Tipik bir tabaka uyumsuzluğu (Angular Unconformity) örneği. Yukarıdaki Sir Archibald Geikie'ye (1893) ait olan bu basit çizim aslında yüz milyonlarca yıl sürmüş bir hikâyeyi anlatıyor. A. Düz bir zeminde tabakalar paralel olarak sıralanır. B.Tektonik hareket sonucu zemin yükselir ve bir dağ silsilesi oluşur. C. Zamanla dağ rüzgârla suyla vb. aşınır ve zemin yine düzleşir. D.Bölge deniz veya su ile örtülür. E.Deniz/su çekilir ve Sir Geikie'ın karşılaştığı manzara ortaya çıkar.

İnsanlar Uçuyor

Montgolfier kardeşlerin balonu.

18. asrın sonlarında insanlar uçmaya da merak salmışlardı. Tek kişilik planörle uçuş yapmak zor değildi. Rönesanstan beri planörler denenmekteydi. Üstelik planör teorik olarak yukarıdan aşağı süzülme ilkesini kullanmaktaydı ve bu aslında yükselme (uçma) sayılmazdı. Ayrıca yolcu taşımacılığı için bu mantıklı bir yöntem değildi. Bunun için ilk akla gelen yöntem balondu. 1766 yılında hidrojeni keşfeden Henry Cavendish (1731-1810) bu gazın havadan (oksijenden) hafif olduğunu fark etti. Karbondioksit ve magnezyumu keşfetmesiyle ünlü olan Joseph Black (1728-1799) ise içine hidrojen doldurulan bir balonun uçabileceğini iddia etmişti. Ancak balonlarda hidrojenden önce ısıtılmış hava kullanıldı. Joseph-Michael (1740-1810) ve Jacques-Ètienne (1745-1799) de Montgolfier isimli iki erkek kardeş, ilk insanlı sıcak hava balonu uçuşlarını gerçekleştirdiler. Uçuş Paris üzerinde yirmi beş dakika kadar sürmüş ve yolcular 16 km uzakta bir kasabaya iniş yapmıştı. Balonu icat etmelerine rağmen Montgolfier kardeşler onun uçma prensibini anlamamışlardı. Balonu yakılan ateş sonucu çıkan gazların uçurduğunu sanıyorlardı. Oysa balonu uçuran ısınan havanın hafiflemesiydi. Montgolfier kardeşlerin balonunun

uçması için sürekli ateş yakılması zorunluydu. Bu da uzun süreli yolculuklar için çok miktarda yakacağın balonun sepetine yüklenmesi anlamına geliyordu ki bu mümkün değildi. 1783'te Jacques Charles (1746-1823) balonu hidrojen gazıyla doldurarak uzun süreli yolculukları mümkün hale getirdi.

Kilisenin Reaksiyonu

Bütün bunlar olurken Kilise ne yapıyordu? Kilise icat edilen her nesnenin nasıl engelleneceğini düşünmekle meşguldü. Örneğin Edward Jenner'in (1749-1823) geliştirdiği çiçek aşısına karşı Kilise büyük bir kampanya başlatmıştı. Hâlbuki çiçek aşısının bazı basit versiyonları Osmanlı Devleti'nde ve Hindistan gibi doğu ülkelerinden asırlardır uygulanmaktaydı.

Hastalanan bir çocuktan alınan kabarcık sağlıklı bir çocuğun derisinde açılan bir kesiğe sürülüyor, bu çocuk hastalığı kapıyor ama ölmüyordu. Jenner bu yöntemi daha hijyenik ve pratik bir şekle bürümüştü. İngiltere'de her 13 çocuktan birinin çiçek hastalığından öldüğü bir dönemde Kilise açık biçimde hastalıkların Tanrı'nın insanların günahlarına karşı bir uyarısı olduğunu ve onlara karşı savaşmanın "kâfirlik" olduğunu savunmaktaydı. Aşı yapan doktorlar din adamlarının kışkırttığı kitlelerle karşı karşıya gelmekteydiler. Zamanla çiçek aşısının yararı anlaşıldı. Amerikan başkanları ve Napolyon gibi liderler çocuklarını aşı yaptırarak çiçek aşısının yaygınlaşmasını sağladılar. Sonunda Kilise de aşı karşısındaki kampanyasına son vermek zorunda kaldı.

Kilise paratonere bile karşı çıkmıştı. Hâlbuki uzun sivri çan kuleleri nedeniyle en çok yıldırım düşen binalar da kiliselerdi. Almanya'da sadece 1750-1783 yılları arasında 400 çan kulesi yıldırım sonucunda harap olmuş 120 zangoç hayatını kaybetmişti. Sonunda Kilise paratonere de onay vermek zorunda kalmıştı.

Çiçek Aşısını geliştiren Edward Jenner (1749-1823)

Seçilmiş Kaynakça

BASALLA, George, Teknolojinin Evrimi, Çeviren Cem Soydemir, Tübitak Yayınları, Ankara, 2000.

ROSSI, Paulo, Modern Bilimin Doğuşu, Çeviren Neşenur Domaniç, Literatür, yayınları, İstanbul, 2009

WESTFALL, Richard, Modern Bilimin Oluşumu, Çeviren İsmail Hakkı Duru, Tübitak Yayınları, Ankara, 2004.

AYDINLANMA VE AYDINLANMANIN UYGARLIĞA BAKIŞ AÇISI

Aydınlanma, Rönesans'ın, Reformun, bilimsel keşiflerin doğal bir sonucuydu. Dünyanın artık eski düşünce kalıpları ile idare edilemeyeceğinin kanıtıydı. Aydınlanmacılar her şeyi, kendi düşüncelerini bile sürekli olarak tenkit eden insanlardı. Kişinin mutlak doğruya başkalarından öğrendikleriyle değil kendi aklıyla ulaşabileceğine inanıyorlardı. "Her insanın doğuştan eşit haklarla doğduğu", "halkın yönetimde adil şekilde temsil edilmesi" düşüncesi, temel insan hakları gibi demokratik ilkeler Aydınlama dönemimin ürünleriydi. Aydınlanma birçok düşünür tarafından temsil edilir ve hepsine birden değinmemiz imkânsızdır. Burada bazılarını tanımamız yeterli olacaktır.

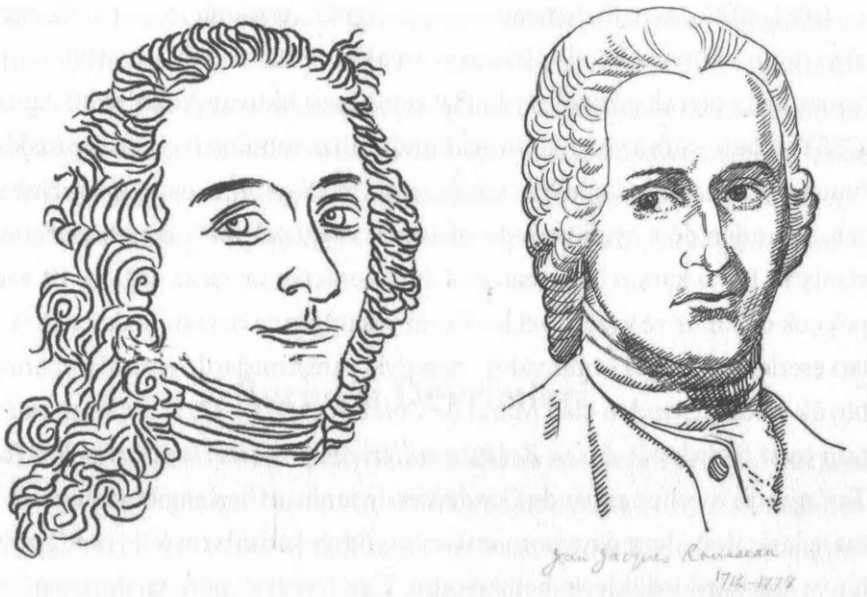
Aydınlanma denilince akla gelen ilk kişilerden biri Fransız düşünür Marie Arouet Voltaire (1694-1778) dir. Voltaire, yaşamı boyunca Katolik değer yargılarıyla mücadele etmiş, kralın yetkisini Tanrı'dan aldığı fikrine karşı çıkmıştı. Gerçi yönetimin halka devredilmesi gibi bir düşünceye sahip değildi. O daha ziyâde filozof/aydın bir despotun idaresiden yanaydı. Gerçekten de bu dönem "Aydın Despotlar asrıydı. Modern Almanya'nın öncüsü olan Prusya Kralı Büyük Frederich (1740-1786), Kutsal Roma İmparatoru II. Leopold (1790-1792), Danimarka-Norveç kralı VII. Kristian (1766-1808), Çariçe II. Katerina (1762-1796) gibi hükümdarlar, sanatları koruyan, bilimsel gelişmeleri teşvik eden aydın despotlar arasında sayılabilir. Voltaire da bu tür yöneticilere umut bağlayan aydın tipini temsil ediyordu.Yine de yurttaş hakları, din özgürlüğü gibi konulara moden demokrasinin temel bazı ilkelerinin sistemleşmesinde

Voltarie'in önemli bir etkisi olmuştur. Voltaire'in toplumsal meseleler ve adaletsizliklerden ziyâde düşünce ve inanç özgürlüğü meselelerine odaklandıkları söylenebilir. Onun aksine Jean Jacques Rousseau (1712-1778) "sırf cahilliğe karşı bilime dayalı" bir aydınlanmayla yetinmemiş, toplumsal adalet fikrini de yaymaya çalışmıştı. Rousseau, toplumsal sorunların kaynağında insanlar arasındaki siyasal ve ekonomik eşitsizliklerin yattığını ve sağlıklı bir toplumsal gelişme için bu eşitsizliklerin giderilmesi gerektiği düşüncesindeydi. Yine halk tabakalarına fazla güvenmeyen Voltaire'in aksine Rousseau halkın yönetime dahil edilmesi fikrini savunmuş ve idare yetkisinin azınlık sınıfları temsil eden arsitokrat ve ruhbanlardan alınarak halka verilemsi gerektiğini söylemişti. Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* adlı çalışmasında insanlar arasındaki eşitsizliklerin Tanrı'nın emri olduğu düşüncesine karşı çıkıyor ve insanların başlangıçta toplumsal açıdan eşit olduklarını savunuyordu. Rousseau'nun fikirleri günümüzde "çoğunluk demokrasisi" olarak anılmaktadır ve her ne kadar günümüz Avrupasında artık gerici bir sistem olarak görülse de kendi çağına göre oldukça ileri bir adım olduğu muhakkaktır.

Voltaire ve Rousseau arasındaki fikirlerin karşılaştırılması için verilen en yaygın örnek 1755'te Lizbon kentinde yaşanan ve 60.000 kişinin ölümüne yol açan depreme verdikleri tepkilerdir. Bu felkâket yaşandığında Kilise –her zaman olduğu gibi- depremden Tanrı'yı kızdıran günahkâr insnaları sorumlu tutmuştu. Bu fikri yeren Voltaire, yazdığı bir şiirde depremin insanların günahlarıyla bir ilgisinin kurulamayacağını, Lizbon'un Londra veya Paris'den daha gübahkâr bir kent olmadığını, neticede bunun bir doğa olayı olduğunu yazmıştı. Rousseau ise hem Kiliseye hem de Voltaire'e karşı çıkmış, depremin yol açtığı felaketin ne Tanrı'nın gazabı ne de bir doğa olayı olarak görülemeyeceğini, bunun sosyal bir mesele olduğunu savunmuştu. Rousseau'ya göre bu kadar insanın ölmesinin asıl sebebi insanların yanlış bir yerleşme fikriyle doğadan koparak kentlerdeki yoksul konutlara yığılmış olmasıydı.

Voltarie ve Rosseau uygarlık konusunda hiçbir zaman ortak bir fikre sahip olmamışlardı. Voltaire Aydınlanmanın bilime ve ilerlemeye inanan yüzünü; Rousseau ise ilerlemeyi sorgulayan yüzünü temil etmekteydi. Örneğin Rousseau, ilkel toplulukları övüyor ve onları insanlığın daha mutlu ve asil bir yaşam sürdüğü zamanların temsilcileri olarak görüyordu. Tıpkı Platon gibi

Rousseau da ilk insanların daha gürbüz, güçlü ve hastalıklara karşı dayanıklı olduklarını; zira aksi halde doğada hayatta kalma şanslarının olmadığını belirtiyordu. Rousseau'ya göre evcilleştirmenin hayvan soylarını zayıflatması gibi uygarlık da insanların yeteneklerini köreltmiş ve onları yozlaştırmıştı. Uygarlığın icatları olan evler, giysiler gibi "gerekliliğine inanılan boş şeylerden yoksunluk ilk insanlar için bir bahtsızlık olmadığı gibi onların yaşamlarını sürdürmek için bunlara ihtiyaçları da yoktu." Çünkü insanlık binlerce yıl boyunca bunlar olmadan da yaşayabilmişti.

Aydınlanmanın iki zıt yüzü iyimser Voltaire ve şüpheci Rousseau.

Rousseau, Hobbes'in düşündüğünün aksine ilkel insanların savaşçı ve cesur değil, ürkek ve çekingen olduklarını da savunmuştur. Zira sürekli olarak tabiatın zorlu koşullarında dikkatli olmak zorundaydılar. Rousseau'ya göre tarihin başlangıcında özel mülk kavramı da bilinmemekteydi. Gerçek anlamda özel mülkiyet toprakların işlenmesi sonucu olarak toprakların paylaşılmasıyla başlamıştı. "Bir toprak parçasının etrafını çevirip 'bu bana aittir' diyebilen ve buna inanacak kadar saf insanlar bulabilen ilk insan uygar toplumun

gerçek kurucusu olmuştu." Rousseau, eşitlikçi toplumun bozulmasını tıpkı Platon gibi nüfusun artması ve kaynakların kıtlaşmaya başlamasıyla açıklamıştır. İklim değişiklikleri nedeniyle insanlar balıkçılık yapmaya başlamış, olta, zıpkın, ok-yay gibi yeni icatlar yapmak zorunda kalmışlardı. Zekâları da zamanla ilerleyince kulübe yapmayı akıl etmişlerdi. Bu zorunlu ilerleme sonucu özel mülkiyet kavramı oluşmuş, geniş ormanlar insan teriyle sulanması gereken köleliğin ve sefaletin derhal filiz verip ekinlere birlikte arttığı kırlar hâline gelmişti" Bu pasaj, Rousseau'nun tarım faaliyetinin daha fazla çalışma ve köleliği zorunlu hâle getirdiğini savunduğunu göstermektedir.

Görüldüğü üzere ilerlemenin ve uygarlığın kutsandığı 18. asırda Rousseau, uygarlığın olumsuz bir eleştirisini yapmakta ve Platon gibi uygarlığı bir yozlaşma aracı olarak görmekteydi. Hatta bu eseri okuyan Voltaire 30 Ağustos 1755'te Rousseau'ya yazdığı mektubunda "Bizi yeniden hayvan yapmak için bunca zekâ şimdiye değin hiç harcanmamıştı. Yapıtınızı okuyup bitirince insanın içinden dört ayaküstünde yürümek isteği geliyor" diyerek eseri tenkit etmiştir. Buna karşın Rousseau gibi düşünenlerin sayısı az değildi. 19. asırda pek çok düşünür ve yazar ilkel halkların yaşamlarına hayranlık duymuş ve onları eserlerinde 'soylu özgür vahşi' imgesiyle yansıtmışlardı. Aydınlanmanın en büyük ideologlarından olan Marki de Condorcet (1743-1797) ise Rousseau'nun tam tersi fikirdeydi. *İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı* adlı meşhur eserinde Condorcet, insanların başlangıçta hurafe ve boş inançlarla dolu, kan davasının erdem sayıldığı kadınların köle olduğu vahşi bir yaşam sürdürdüklerin belirtiyordu. Condercet'ye göre tarımın başlaması sayesinde insanlar daha rahat bir hayata kavuşmuşlar, zekâların ilerlemesinin önü açılmış, töreler yumuşamış ve kadınların köleliği sona ermişti. Rousseau'nun uygarlığı bozucu bir etmen olarak görmesine karşın Condorcet, insanın uygarlık yoluyla insan haline geldiğini savunmaktaydı.

İskoç düşünür Adam Ferguson (1723-1816) ise insanlığın tarihini vahşet, barbarlık ve uygarlık olarak üç aşamadan geçtiğini söylüyordu. Rousseau gibi o da vahşet devrinde giysi, süs eşyası, silah gibi aletler hariç özel mülkiyet kavramının bilinmediğini bu nedenle en özgür, en ahlâklı insanın bu dönemde yaşadığını savunmuştu. Bu devri takip eden barbarlık çağında tarım ve hayvancılığa geçiş nedeniyle eşitlik ve toplumsal ahlâk da bozulmuş, uygarlık

ile birlikte insanlar yöneten-yönetilen, zengin-yoksul ayrımı meydana gelerek eski insanların mutlu, erdemli, eşitlikçi ve ahlaklı yaşamı sona ermişti.

Adam Smith (1723-1790) ise vahşet çağında insanların avcılık-toplayıcılık ve balıkçılık yaptıklarını, toplumsal bir ayrımın bulunmadığını; ancak yaş, cinsiyet ayrımının bilindiğini ve topluluğun emek gücünün düşüklüğü nedeniyle zorunlu bir eşitlik durumunun yaşandığını savunmuştu. Adam Smith'e göre bu devirde ne yönetenler ne devlet kurumu ne ordu ne de savaş kavramı bulunmaktaydı. Adam Smith, ahlak meselesine değinmeden insanların doğaları gereği farklı yeteneklerde olduğunu kabul etmekteydi. Yani ona göre ilk toplumlardaki eşitçilik ahlaki yasalardan değil insanların var olan yeteneklerini ortaya dökebilecek bir fazladan üretim olmamasından kaynaklanmaktaydı. Nitekim tarım ve hayvancılık başladığında insanlar arasında var olan yetenek farklılıkları da ortaya çıkmış ve toplumsal eşitlik bozulmuştu. Smith'in bakış açısı Fransız çağdaşlarından çok farklıydı. O insan faaliyetlerini erdem, erdemsizlik gibi ahlaki boyutuyla değil ekonomik yapıya dayalı olarak açıklıyordu.

Burjuva Devrimleri

17. ve 18. asırları daha önceki yüzyıllardan ayıran en önemli gelişme Burjuva Devrimleriydi. Toplumsal sistemin artık tamamen değişmesiyle sonuçlanan Burjuva Devrimlerinin ilk örneği İngiltere'de gerçekleşti. Ardından bağımsızlık savaşıyla birlikte Amerika'da... Ancak bu devrim hareketinin zirve noktası Aydınlanmanın da anavatanı olan Fransa'da yaşanacaktı.

İngiliz Devrimi (1644-1651)

İngiltere Ortaçağ'da da Avrupa'nın en demokratik ülkelerinden biriydi. 1215 yılında imzalanan Magna carta ile kralın yetkileri kısıtlanmış ve yurttaşlık hakları genişletilmişti. İngiltere Katolikliğe bağlı olduğu asırlar boyunca Papalığın fanatik bir takipçisi olmamış, Engizisyon uygulamalarına izin vermemişti. İngiltere Reformu sürecine de sessiz sedasız giren

ülkelerden biriydi. İngilizler bağımsız bir Protestan mezhebi olan Anglikan Kilisesi'ni kurmuşlardı. Anglikan Kilisesini benimsemeyen Katolikler bir reaksiyon hareketi başlattılar. Kraliçe Mary I (1553-1558) Protestanları katletmeye başladı. Ardından tahtta çıkan kardeşi I. Elizabeth (1558-1603) ise Protestandı. Elizabeth dönemi İngiltere'nin deniz gücü olarak yükseldiği devirdir. Protestanlık artık kuvvetlenmişti. Öte yandan Elizabeth, İngiliz parlamentosuna saygılıydı ve yetkilerini aşmayan ılımlı bir idare kurmuştu. Ancak çocuksuz ölünce taht İskoçya Prensi olan kuzeni James I'e (1603-1625) kaldı. James I giderek etkinliği artan Avam Kamarasının yetkilerini kısıtlamak istedi. Oğlu Charles I (1625-1649) ise ülkeyi tek başına idare etmeye karar vererek 1629'da parlamentoyu dağıttı. Ancak İskoçya ile savaş çıkınca para sıkıntısı çeken Kral burjuvaziyle uzlaşmak ve parlamentoyu yeniden toplamak zorunda kaldı. Burjuvazi parlamentonun en az üç yılda bir toplanmasını ve Kralın parlamentoyu fesih yetkisinin kaldırılmasını şart koştu.

Başta bu teklifleri kabul eden Kral parlamenterlerin, din adamlarının oy hakkının kaldırılması, ordunun ve tüm memurlukların Parlamentoya bağlanmasını istemeleriyle geri adım attı.

Kralcılarla (solda) parlamentaristlerin (sağda) savaşı, kralcıların saraylı cavalierine karşı halk köpeği cocker.

Sonunda taraflar arasında iç savaş başladı. İngiltere'nin ticarette zenginleşmiş liman bölgeleri Parlamentoyu, kuzey batıdaki kırsal bölgeler ise Kralı destekliyordu. Ancak İngiltere gibi burjuvazi ve aristokrasinin iç içe geçtiği bir ülkede (kıta Avrupa'sının aksine ticaret yapmak İngiliz aristokrasisi için ayıp görülmüyordu) tarafları sınıfsal olarak ayırmak yine de zordur. Genelde Katolikler Kralın Protestanlar ise Parlamentonun arkasındaydılar. Ancak Protestan olmalarına rağmen İskoçlar iki taraftan birine destek verebilmekteydiler. Savaşın seyri parlamentocuların Oliver Cromwell (1599-1658) liderliğinde disiplinli bir ordu kurmasıyla kralcıların aleyhine döndü. Bu ordu o güne kadar askerlik yapmamış ancak toprak reformu talebiyle harekete geçirilmiş radikal yoksul köylülere dayanmaktaydı. Sonuçta kral teslim oldu. İpleri eline geçiren Cromwell, Kralı idam ettirdi (1649) parlamentoyu dağıttı, sıkıyönetim ilan ederek kişisel yönetimini kurdu. Cromwell'in siyaseti çelişkilerle doluydu. Parlamento adına savaşmış sonra da parlamenterleri ülkenin kanını emen asalaklar olarak niteleyip meclisi dağıtmıştı. Din özgürlüğünden bahsederken Katoliklere ve İrlandalılara karşı acımasız bir siyaset izlemişti. Tiyatrolar, gazeteler ve spor müsabakalarını yasakladı. Postanelere ulaşan tüm mektupların görevlilerce okunmasını emretti vb. Aslında Cromwell'in bu tutarsızlığını sadece onun psikolojik gel-gitleriyle açıklamak doğru olamaz. Bunlar yeni bir sınıf olan Burjuvazinin iktidara geldikten yalpalanması olarak görülmelidir. Burjuvazi iktidarı alacak güçteydi ve aldı da. Ama onunla ne yapacağını bilmiyordu. İngiltere'nin düşünsel birikimi burjuva sınıfı için yeterli bir siyasal bilinç düzeyi oluşturmamıştı. Bu bakımdan İngiliz Devrimi Fransız Devriminin yarattığı etkiye hiçbir zaman ulaşamayacaktı.

Hanedanı ortadan kaldıran Cromwell kendi oğlunu veliahdı olarak belirledi. Ancak 1658 yılında öldüğünde oğlu kimseden destek göremedi. İdam edilen Kralın oğlu Charles II (1660-1685) geri çağrılarak Meşruti rejim yeniden inşa edildi. Charles II bir karşı-devrim süreci başlatarak Lordlar Kamarasını ve piskoposluk hiyerarşisini yeniden tesis ederken Katolikliğin güçlendirilmesine çalışıldı. Katolikliğe geçişi İngiltere'nin yeniden Vatikan kontrolü altına girmesi olarak kabul eden Parlamento I. Charles'ın torunu olan Hollanda Prensi William'ı (1689-1702) 1688'de İngiltere'nin yönetimini devralması

için davet etti. Bundan sonra III. William adıyla tahtta çıkan Kral bir insan hakları beyannamesi onayladı ve Parlamentonun çıkardığı yasalara müdahale etmeyeceğine, barış zamanında daimi bir ordu kurmayacağına söz verdi. Bundan sonra İngiliz siyasetinde Başbakanların etkili olduğu günümüze kadar de devam eden yeni bir dönem başlamış oldu.

Amerikan Bağımsızlık Savaşı (1775-1783)

Bugün Amerika Birleşik Devletleri olan topraklara beyaz yerleşimi 1600'lü yılların başında başlamıştı. Başlangıçta İngilizce konuşanlar sadece Atlas okyanusu kıyısındaki 13 eyalette toplanmış durumdaydılar. Bugünkü ABD'nin 1/3'lük kısmı (Florida, New Mexico, California, Arizona, Texas) İspanyolların denetimindeydi. *Los Ángeles bir İspanyol şehriydi.* ABD'nin neredeyse 1/3'üde Louisiana Eyaleti adıyla Fransızların denetimi altındaydı. New Orleans, *La Nouvelle-Orléans* adlı bir Fransız kentiydi. New York bile başlangıçta *New Amsterdam* adında bir Hollanda kolonisiydi. İngilizlerin bu güçlerin arasında sıyrılıp ABD topraklarında baskın hale gelmeleri gerçekten uzun ve ilginç bir hikâyedir. İlk 13 koloninin nasıl ve ne zaman kurulduğuna burada değinmeye gerek yok. İngilizler kolonicilikte geç kalmalarına rağmen en başarılı olan onlardı. Bu başarının en büyük sebeplerinden biri İngiliz kolonilerinin Katolik Fransız ve İspanyol kolonilerine göre daha ılımlı ve göçmen kabul etmeye daha müsait olmasıydı. Bir Hollandalı, Alman vb İspanyol bölgesine veya Fransız bölgesine gitmeyi tercih etmiyordu. Ama İngiliz bölgesine yerleşebiliyordu. Özellikle baskı gören Protestanlar için İngiliz kolonileri önemli bir seçenekti. Bugün dahi ABD'de soyadı Almanca ve Flamanca olan milyonlarca insan vardır.

İngiliz kolonilerinin daha hızlı gelişmesinin bir sebebi de burada özgür emeğin kölelerden daha yaygın olmasıydı. Tüm iktisadi tarih köle çalıştıran bölgelerin ekonomisinin durağanlaştığını, özgür emeğin bulunduğu bölgelerin ise canlılığını sürdürdüğünü göstermektedir. Kölecilik bir asır sonra Amerika'da büyük bir iç savaşın temel sebeplerindne biri haline gelecekti. Kölelerin sayısı güneye, İspanyol idaresi altındaki bölgelere doğru artıyor kuzeye asıl İngiliz yerleşimlerine doğru azalıyordu. Zaten göç de kölelerin

az olduğu eyaletlerde yoğunlaşmaktaydı. Zira köle çalıştıran toprak sahiplerinin Avrupa'dan gelen ücret isteyecek özgür beyazlara ihtiyacı yoktu.

1760'lara gelindiğinde kolonistler İngiltere'nin koyduğu ağır vergilerden şikâyetçiydiler. 1767'de İngiltere'den gelen çayların Boston limanında denize dökülmesiyle ayaklanma başlamış oldu. 1775 yılına gelindiğinde isyancılar 70.000 kişilik yarı düzenli bir ordu kurmuşlardı ve isyan fiili savaşa dönüşmüştü. İngilizlerin düşmanı olan Fransızlar, İspanyollar ve Hollandalılar isyancılara silah ve para sağladılar. Fransa 10.000 askeri isyancılara yardıma gönderdi; hatta askeri uzmanlarla onları eğitti. Kolonistler 4 Temmuz 1776'da bağımsızlıklarını ilan edip George Washington'ı (1732-1799) ordunun başına getirdiler. Ancak düzenli İngiliz birlikleri köylü gönüllülerden oluşan Amerikan ordusunu kısa sürede dağıttı. Ancak kolonistler kısa sürede yeni birlikler çıkarmaya devam ettiler. 1778 yılına gelindiğinde taraflar pat durumundaydı.

Aslında isyancıların kazanacağı garantisi yoktu; ancak Fransa ve İspanya isyancılara ciddi yardımlarda bulundular ve 1200 İngiliz gemisini saf dışı ederek ingiltere'nin sevkiyatını engellediler. Fransa Avrupa'da da İngiltere'ye savaş açarak cephenin genişlemesini sağladı. 1783 yılında İngiltere Amerika Birleşik Devletlerinin bağımsızlığını tanımak zorunda kaldı.

Eğer Amerikalılar zaferden sonra George Washington'ı kralları olarak seçip bir hanedanlık kurulmasına izin verselerdi veya bu savaş 1776 Bağımsızlık Bildirgesi gibi bir programa dayanmasaydı bizim de bu satırları yazmamıza gerek kalmayacaktı. Zira tarihi İmparatorluklara isyan eden halklar ve hükümdarları devirip yerlerine yenilerini getiren sayısız örnekle zaten doluydu. Ancak Amerika'da İngiliz kralı yeren "Amerika Kralı" değil bir Başkan seçilmesi önemli bir gelişmeydi ve Avrupa'da etkisi çok fazla oldu. Hem de bu gelişmede payı olan Fransız Kralı XVI. Louis'nin (1775-1792) tahtına mal olma pahasına... Benjamin Franklin (1706-1790) ve Thomas Jefferson (1743-1826) gibi ünlü isimlerin altına imza attığı Bağımsızlık Bildirgesi'nin içeriği de savaşın kendisinden daha önemliydi. Bildirge, isyancıların amaçlarının, salt İngiliz egemenliğinden kurtulmak olmadığını, aynı zamanda kişi özgürlüğünü de istediklerini de belirtiyordu. Üstelik halkın onların özgürlüğüne engel olan hükümetlere karşı ayaklanmasını da meşru görüyordu. Bildirgeyi

hazırlayan asıl isim olan Jefferson ise şunları söylüyordu: "*Bütün insanlar eşit yaratılmışlardır, onları yaratan Tanrı kendilerine vazgeçilemez bazı haklar vermiştir, bu haklar arasında yaşama, özgürlük ve refahını arama hakları yer alır, bu hakları korumak için insanlar arasında meşru, iktidar hak ve yetkilerini yönetilenin rızasından alan hükümetler kurulmuştur. Herhangi bir hükümet* şekli, bu amaçları tahrip eder bir nitelik kazanırsa, onu değiştirmek veya kaldırmak ve temelleri kendi güvenlik ve refahlarını sağlamaya en uygun görünecek ilkeler üzerine dayanan, güç ve yetkiyi aynı amaçla örgütleyen yeni bir hükümet kurmak o halkın hakkıdır."

Öte yandan bu Bildirge'nin tarihsel değerinin hakkını teslim etmekle birlikte pratikte ne Washington'ın ne de Jefferson'ın bu ilkelere uygun bir siyaset güttüklerini de iddia edemeyiz. Tüm insanların eşit olduğunun ilân edilmesine rağmen kölelik Amerika'da 100 yıl daha devam etti. Siyahîler 1950'lilere gelindiğinde bile hiçbir alanda eşit vatandaş değillerdi. Bugün bile tam olarak eşit olduklarını söylemek gerçekleri zorlamak olur. Kızılderililere dönük kıyımlar bu Bildirgeye rağmen devam etti. Washington, Kızılderililerin insan olup olmadıklarına karar veremediğini beyan ediyordu. Yine de yazanlar içeriğine uymasalar da Amerikan Bağımsızlık Bildirgesi tüm dünya uluslarına ilham kaynağı olmuş bir belgeydi.

Fransız Devrimi (1789-1794)

18. asrın en önemli gelişmesi Fransız Devrimi idi. Hatta bugün tarihçiler içinde yaşadığımız çağı da Fransız Devrimi'yle başlatmaktadır. Fransız Devrimi neden bu kadar önemliydi? Yeniçağ sonlarında yaşanan İngiliz ve Amerikan devrimleri gibi sayısız deprem etkisi yaratmış olay arasında neden Fransız Devrimi kendine has bir yer teşkil etmekteydi ve benzersiz bir örnek olarak algılanmıştı? Bunun bir dizi nedeni vardır. Her şeyden önce Fransız Devrimi *kitleseldi.* Daha önce hiç bir devrimde görülmedik şekilde ülkenin kentlerini ve kırlarını sarmış ve halkın her katmanını harekete geçirmeyi başarmıştı. Fransız Devrimi ile mukayese edildiğinde İngiliz Devrimi saraylıların kendi aralarındaki kavga gibi kalmaktadır. İngiliz Devriminin

liderleri toplumun en üst basamağındaki insanlardı. Bunun aksine Fransız Devrimine halkın alt ve orta katmanlarından o güne kadar adı şanı duyulmamış kişiler liderlik etmişlerdi.

Fransız Devrimi tüm asil aileleri nerdeyse şiddet eylemi içerisinde tarihten silmişti. Amerikan ve İngiliz devrimleri bu ölçüde bir sosyal alt üst oluşa sebep olmamışlardı. Bu anlamda Fransız devrimi *radikaldi.* Cumhuriyet ve halk egemenliği fikrinin götürebileceği en uç nokta olan sınırlara kadar taşımıştı. Örneğin ne Amerikalıların ne de İngilizlerin sözünü ettiği genel oy hakkı Fransız Devriminin talebiydi. Fransız Devrimi *eşitlikçiydi.* Eşitlikten herkes bahsetmiş, Amerikalılar onu baş tacı etmiş; ama zencilerin köleliği Amerika'da 100 sene daha devam edebilmişti. Oysa Fransız Devrimi herkes için eşitliği şiar edinmiş her ırk ve milliyetten insanın katılımıyla gelişmişti. Bu yönüyle de Fransız Devrimi *evrenseldi.* İngiltere ve Amerika'da yaşananlar bu ülkelerin dışında çok az yankı yaratırken; Fransız devrimi, Haiti'den Mısır'a kadar tüm ülkeleri alt üst etmeyi başarmıştı. Hatta Güney Amerika'daki özgürlük mücadelelerinin esin kaynağı bile Amerikan devrimi değil Fransız devrimi olmuştu. Fransız devrimi evrenseldi zira o İngiliz ekolünün aksine geçmişe öykünmek veya meşruluğunu Hıristiyanlığın kökenlerine dayandırmak yerine, kendini geleceğe adamış, meşruluğunu genel olarak insanlık ve hümaniter kültüre dayandırmıştı.

Devrim öncesi Fransa -en azından görüntüde- 17. asırda gücünün doruğunda idi. Fransa, tarihin en uzun hükümdarlık yapmış simalarından biri olan –Güneş Kral olarak da bilinen- XIV. Louis (Lui) devrinde (1643-1715) istikrarlı bir görünüm sergiliyordu. Sistem post-feodal bir yapıda bir yandan derebeylerin ekonomik varlığı ve etkilerinin devam ettiği, öte yandan monarşik merkeziyetçi yapının kendisini kabul ettirdiği orijinal bir görünüm sergilemekteydi. Fransa'da 17-18. asırda yaklaşık 200 sene süren bu rejimi tanımlamakta klasik siyaset bilimciler zorluk çekmişlerdir. Zira bu sistem güçlü bir merkezi otoritenin varlığı nedeniyle klasik feodaliteden tamamen farklıydı; buna karşın feodal sınıfların etkinliğini sürdürmesi nedeniyle İngiltere'deki burjuva devlet örgütlenmesine de benzemiyordu.

Daha doğrusu, İngiltere'de hızla kuvvetelenen burjuvazi, feodal sınıfları eritip onları tarihten silerken; Fransa'da aristokratik unvanların satışa

çıkarılması yöntemiyle servet sahibi sınıflar burjuvalıktan, arsitokratlığa geçiş yapabilmekteydiler. Devlet markizlik, baronluk, vikontluk gibi feodal unvanları satmak suretiyle bu işi bir gelir kapısına dönüştürmüştü. Azıcık sermaye toplayan kişiler, yatırımcı olmak yerine, soyluluk unvanı satın alarak konumlarını garanti altına almak istemekteydiler. Bu da tabi sermaye birikimine kan kaybettirmekteydi.

XIV. Louis ve sonrasındaki gösterişli modaya örnekler.

Bu sistem bazı siyaset kuramcıları tarafından "feodalizmden kapitalizme geçişte bir ara rejim" olarak görülmüştür. Bu "ara rejimde" ne feodaller ne de burjuvalar iktidarı alabilecek durumdaydılar. Bu nedenle de "hakem" olarak iktidar Kral ve etrafındaki aristokrat tabakaya devredilmişti. Elbette bu tarihsel süreçte geçici olmak zorunda olan bir çözümdü. Sonuç olarak, İngiltere'de aristokratlar para getirmeyen unvanlarını boş verip, ticarete ve sanayi üretimine el atıp burjuvalaşmışlarken; Fransız burjuvazisi tam aksine aristokrat olmanın derdindeydi (çoğu İngiliz asilzadesi topraklarındaki

serfleri sürüp az sayıda çobanla koyun yetiştirmeye ve bunların yününü çıkrık makinlerinde işleyerek satmaya başlamış ve bu yola çok daha zengin olunabileceğini keşfetmişlerdi). Bu durum tabii olarak kapitalist ekonominin gelişmesini engellemekte ve sonradan görme asalak bir aristokrat sınıf oluşmasına neden olmaktaydı ki dönemin Fransız edebiyatı bu "sahte" aristokratların gülünç tavırlarını konu edinmişti. Bunlar gösterişte had safhaya ulaşmış ve halkın içinde bulunduğu sıkıntıları önemsemeyen elit bir kültür meydana getirmişlerdi.

Fransa'nın dışarıya yansıyan ihtişamına karşın, halkın durumu içler acısıydı ve ülke aralıksız bir şekilde komşularıyla savaş halindeydi. İspanya Veraset Savaşları (1702-1714) ekonomiyi çökertmiş durumdaydı. XIV. Louis'nin son yıllarında ülkenin vergilerinin %70'i savaş giderlerine harcanmaktaydı. Bütçe açığı 45 milyon livreye ulaşmıştı. Hâlbuki Fransa'nın nüfusu hızla artıyor ve tarımsal hacmi giderek büyüyordu (1700 yılında Fransa 23 milyonluk nüfusuyla Avrupa'nın en kalabalık ülkesiydi İngiltere ve İspanya'nın nüfusları sadece 5'er milyondu). Nüfus artışı Krallığı zenginleştirmekte ama halk tabakaları bu refahtan pay alamamaktaydılar. XIV. Louis'in ölümüyle devrim arasındaki dönemde (1715-1789) toprak rantı %60 dolayında artarken köylüden alınan vergiler %140 oranında yükselmişti. Yani halk yarı yarıya fakirleşmiş durumdaydı. Yine de bu fakirleşmeyi devrimin tek nedeniymiş gibi kabul etmemek gereklidir. Aslında Fransız köylüsü, Avrupa'daki diğer krallıkların köylü tabakalarından daha kötü bir konumda değildi, hatta çoğundan da iyi durumdaydı. Ancak, ülke gelirlerin hızlı biçimde artmasına rağmen kendisinin bu paydan yeteri kadar yararlanmadığının da farkındaydı. 19. asır tarihçilerinden Alexis de Tocqueville (1805-1859) Fransız halkının giderek çöken bir sisteme değil, yükselmekte olan ama etkileri kendisine yansımayan bir rejime baş kaldırdığını savunmuştur.

Güneş Kral ardından kalabalık ama bölünmüş bir halk ve borçlu bir devlet bırakarak öldü. Bıraktığı mirasın en kötü yanı da Fransa'daki geleneksel danışma meclislerini, belediyeleri yani mevcut sivil toplumu etkisizleştirerek toplumun sesini duyurmasını engellemek oldu. Belki bunun sonuçları hemen görülmedi; ancak 18. asır krallarına taleplerini duyuramayan bir halk kitlesini miras bıraktı. Yerine çocuk yaştaki torunu XV. Louis geçti (1715-

1774). Kabiliyetsiz biri olan XV. Louis devrinde Fransa, yarardan çok zarar getiren bir dizi gereksiz savaşa girip çıktı. Yedi Yıl Savaşları'nda (1756-1763) İngiltere'ye yenilerek, Amerika kıtasındaki sömürgelerinin çoğunu kaybetti. Fransa nüfus açısından kendisinin yarısı kadar bile olmayan İngiltere'ye neden yenilip durduğunu hiçbir şekilde sorgulamadı.

Hâlbuki bunun nedeni basitti: İngiltere'de iktidarı ele geçirmiş olan, sanayi devrimini başlatmış, enerjik bir burjuva sınıfı vardı. Fransa ise dededen kalma yöntemleri korumada ısrar eden muhafazakâr bir ülke görünümündeydi. Yenilginin intikamını almak isteyen Fransa, 1774'te başlayan Amerikan Bağımsızlık Savaşını destekledi ve Amerika Birleşik Devletlerinin kurulmasına yardımcı oldu. Bu olay, Fransa'ya sadece İngiltere'nin de sömürgelerini kaybetmesinden duyulan bir intikam hazzı dışında maddi hiçbir şey kazandırmadığı gibi, hem ülkedeki mali krizi derinleştirdi hem de Amerikan Kurtuluş savaşına destek olmak için giden Fransız subaylarının, milli egemenlik, özgürlük, cumhuriyet, insan hakları gibi kavramlardan etkilenmiş olarak dönmelerine yol açtı. Tarihin bir ironisi olarak İngiltere'ye zayıflatmak için Amerikan Devrimi'ne destek olan Fransız Kralları bir bakıma kendi kuyularının kazılmasına yardımcı olduklarının farkında değildirler.

Devrimden önceki son kral olan XVI. Louis 1774'te tahtta çıktı. Tarihçiler onu hiçbir karizmatik özelliğe ve idare becerisine sahip olmayan sırdan bir insan olarak tasvir ederler. Döneminde Amerikalılar nihayet bağımsız oldular (1783) ancak Fransa bu savaştan da büyük bir mâli yük ile ayrılmış oldu. Amerikalıların bir krallık kurmayıp seçimle başkan seçmeleri (George Washington) ve her vatandaşı eşit sayan ilkeleri benimsemeleri Fransızları da etkilemişti. Bazı reformcular eski Fransız krallarının sürekli topladığı -ancak 1614'ten beri hiçbir kralın toplama gereği durmadığı- Etats Généraux adlı geleneksel meclisin yeniden açılmasını istediler. Bu istekleri onaylayan Kral, Mayıs 1789'da meclisin toplanmasına izin verdi. Etats Généraux, aslında yasama ve yürütme yetkisi olmayan sadece bir tavsiye ve danışma meclisiydi. Üstelik bu meclis geleneksel olarak ülkede var olan üç sınıfı tamamen adaletsiz bir biçimde temsil etmekteydi. Fransız halkının kabaca %2'si aristokratlardan (la noblesse) yine %2 kadarı ruhbanlardan (la clérge) geri kalan çoğunluk da halk olarak (tiers etats) isimlendirilen, burjuva (tüccar, zanâtkâr vb), işçi, köylü tabakalarından

oluşuyordu. Toplumun %96'sını oluşturan halk kitlesi, mecliste 600 sandalye ile, Halk Temsilcileri adlı grup tarafından temsil edilmekteyken; asiller 300 ve ruhbanlar 300'er sandalye ile temsil edilmekteydiler. Yani toplumun % dördünü oluşturan üst kesim meclisin yarısını kaplıyordu. Üstelik oylamalar bireysel olarak değil her grubu temsilen bir oy olarak kullanılıyordu. Bunun anlamı ortak hareket eden asil ve ruhbanların iki, halk temsilcilerinin ise bir oy hakkının olduğuydu. Gerçi bütün bu numaralar Kral'ı kurtaramadı; zira Ruhban temsilcilerinden 200 kadarı hatta asillerden de 90'ı Halk Temsilcileri ile ortak hareket edeceklerini duyurdular. Böylece 1200 kişilik meclisin en az 900 üyesi reformlardan yana tavır almış oluyordu.

Burjuvalar zengin olmalarına rağmen onların da siyasi hakları basit köylüler ile aynı düzeydeydi. Şehir meclislerinde, mahkemelerde, yüksek idari pozisyonlarda görev almaları mümkün değildi. Daha doğrusu böyle bir şeye niyetleri varsa yukarıda değinildiği üzere bu makamları satın almak zorundaydılar. Para vererek önce soylu oluyorlar onun ardından artık belediye başkanı, yargıç vb olabiliyorlardı. Fransız krallığının mali kayıtları burjuvalardan makam karşılığı toplanan paranın ne kadar yüksek olduğunu gösterir.

1778'de satılan 50.000 makamdan devlet 600 milyon livres tutarında gelir elde etmişti. Bu elbette Fransa'da burjuva sınıfının gelişmesini yavaşlatan onu bürokrasiye eklemleyen bir durumdu.

Kral'ın açıklamalarına uymayan halk temsilcileri 17 Haziran 1789'da Etats Généraux'dan ayrılarak kendi Millî Meclislerini (Serment du Jeu de paume) kurduklarını ilân ettiler. Kral bu kararı boykot etti ve meclis binasını kapatmaya çalıştı. Ancak kırsal kesimden gelen 150 kadar ruhban temsilci ve bazı asiller de Millî Meclis kararını sahiplenince Kral boykotu sona erdirmek zorunda kaldı. Bu direniş esnasında Halk Meclisi'nin açık tutulmasını sağlayan kişi Riqueti de Mirabeau (1749-1791) idi. Meclis çalışmalarına müdahele etmeye çalışan Krala dönerek "majesteleri burası size ait bir mekan değil burayı terk ediniz" sözleriyle bir anda bir halk kahramanı olmuştu. Böylece gelenekleri temsil eden Etats Généraux tarihe karışıyor ve onun yerini Kurucu Meclis (L'assemblée constituante) alıyordu. Tüm Fransa'da bu haber duyulduğunda kalabalıklar asillerin saraylarını yağmalamaya başladılar ve sokak gösterileriyle Meclis'teki halk temsilcilerini destekledikler.

Bundan sonraki aşamada, Kral, Meclisin çalışmalarını sürekli yavaşlatarak, alınan kararlara karşı veto hakkını kullandı ve birçok reformu engelledi. Bu yöntemle XVI. Louis, halkı, "Meclis'in ülkeyi idare edemediğine ve yönetimi zaafa uğrattığına" ikna etmek çabasına girmişti. Ancak plan ters tepti ve halk siyasi tıkanıklıktan bizzat Kral'ı sorumlu tuttu.

Bastille Hapishanesine saldırıya liderlik eden Camille Desmoulins (1760-1794)

Zaman kazanmaya çalışan Kral bir yandan da, Prusyalı ve İsviçreli paralı askerleri Paris'te toplayarak konumunu güçlendiriyorlardı. Bu çabaları halkın gözünden kaçmadı ve 14 Temmuz (1789) günü halk kitleleri rejimin sembolü olan ve geçmişte Voltaire gibi siyasi mahkûmların atıldığı Bastille Hapishanesi'ni basarak siyasi mahkûmları serbest bıraktı (Bu tarih günümüzde de Fransa'da resmi bayram olarak kutlanmaktadır). Devrimciler, antik Yunan ve Roma'daki cumhuriyet deneyimlerinden etkilenmekteydiler. Hatta bu tavırlarını Phrygia külahı adı verilen bir şapka takarak göstermekteydiler. Bastille'nin ardından halk Paris Belediye binasını basarak Komün (commune) kurulduğunu ilân etti. Ardından Kral'ın genellikle Almanlardan oluşan or-

dusuna karşı halk arasından gönüllüler silahlanarak bir ulusal ordu (la Garde nationale) kurulduğunu duyurdular. Olaylar taşraya yayıldı, köylüler kiliseleri, manastırları ve derebeylerin şatolarını basarak borç belgelerini yaktılar. Halk Krallığın beyaz bayrağını yırtarak devrimin sembolü olan üç renkli bayrağı kullanmaya başladı. Yeni bayrakta her bir renk devrimin bir ilkesini temsil ediyordu. Mavi: özgürlüğü (liberté), kırmızı/kızıl: bağlılık veya eşitliği (égalité), beyaz: kardeşliği (fraternité) temsil etmekteydi. Paris Komünü ise Krallıkla eşleştirilen beyaz yerine kırmızı-mavi renkleri kullanmayı tercih etmişti. Zaman içinde kızıl renk eşitlik ilkesine sahip çıkan sosyalist hareketin, mavi ise özgürlük ilkesini ön plana çıkaran liberallerin sembolü haline gelecektir. Kralcılar ise beyaz rengi sahiplenmeye devam edeceklerdi.

Kurucu Meclis, Ağustos ayı (1789) içinde İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesini onayladı. Buna göre tüm Fransız yurttaşları yasalar karşısında eşit kabul edildi ve hem asillerin hem din adamlarının ayrıcalıkları (örneğin vergiden muaf olmaları, köylünün derebeyin toprağında angaryaya koşulması gibi) kaldırıldı. XVI. Louis, bu kararları imzalamayı reddetti. Ama sonunda XVI. Louis, Eylül 1791'de hazırlanan Anayasa'yı (*l'constitution*) onaylamak zorunda kaldı. Böylece Fransa, İngiltere gibi bir Anayasalı Monarşi oldu. *İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi*'ne genel olarak bakıldığında modern demokratik devletlerin ve hukuk kuramlarının temel bazı ilkelerinin burada karşımıza çıktığını görmekteyiz. Örneğin herkesin eşit haklarla doğduğu düşüncesi artık yasalaşmıştır. Özgürlük, yaşam ve mükiyet hakkı güvence altına alınmıştır. Egemenliğin kaynağının ulusun kendisi olduğu belirtilmiştir. Özgürlükler keyfi olarak değil ancak kanunun belirttiği sınırlar içinde kısıtlanabilir. Yasa dışı emir verilemez. Yasa dışı şekilde kimse tutuklanamaz. Yasaların yapımında halkın katılım hakkı bulunmaktadır. Hiç kimse bir yasanın çıkmasından önceki eylemleri nedeniyle yargılanamaz. Aksi ispat edilmedikçe herkes masum sayılır. Dini inançları sebebiyle kimse cezalandırılamaz (bu madde özellikle Fransa'da baskı altında tutulan Yahudi ve Protestanları koruma altına almış ve laik devleti güçlendirmiştir). Vergiler gelire göre adaletle toplanmalı ve halk vergilendirme sürecinin ayrıntıları hakkında bilgilendirilmelidir. Halk kamunun tüm kararlarına hesap srabilem hakkına sahiptir vb.

Baştan beri görevini bir Anayasa hazırlamak olarak tanımlamış olan *Kurucu Meclis* böylece kendini feshederek seçime gitti. Seçimler sonucu oluşan Yasama Meclis'ine farklı görüşlerden 745 milletvekili seçildi. Mecliste Krallık ve gelenek yanlıları sağ tarafta, Krallığa karşı olan reformcular ise sol tarafta oturmaktaydılar. Günümüzde kullanılan sağcı-solcu terimlerinin kökeni Fransız parlamentosundaki bu konumlanma şeklidir. Yine Fransız Meclisi'nin 1 Ekim tarihinde açılması da birçok ülke tarafından benimsenen bir gelenektir (Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı ve TBMM'de açılış tarihi olarak 1 Ekim'i kabul etmiştir). Meclisi içte ve dışta zor bir dönem bekliyordu. Önceleri Fransa'da yaşanan olaylarla ilgilenmeyen Avrupa kralları yavaş yavaş tehlikeli gidişatın farkına varmışlar ve Fransa'da mutlakiyeti yeniden restore etmeye karar vermişlerdi. Avusturya'nın başını çektiği ülkelerin orduları Fransız topraklarına girerek ilerlemeye başladılar. Ancak beklemedikleri bir direnişle karşılaştılar. Profesyonel orduların, deneyimsiz halk milislerine yenildikleri görüldü. Yabancı işgali, Fransa'da olağanüstü bir millî heyecan uyandırarak Meclis'i ve ülkeyi koruma güdüsünü teşvik etti. Milliyetçilik, eşitlik ve halk egemenliği gibi kavramların sıradan kitleleleri nasıl motive ettiği açıkça görüldü. Milisler Tuileries Sarayını ele geçirdiler ve Kralı Temple Manastırında gözetim altına aldılar. Bu olay devrimin aslında daha radikal bir çizgiye doğru ilerleyeceğinin kanıtıydı. Ayaklanmanın arkasındaki lider Jakoben önderlerinden Georges Danton (1759-1794) du. Devrimin bundan sonraki aşamasında liderlik artık Küçük Burjuvaların eline geçmişti. Bu sınıf halka daha yakındı ve radikal cumhuriyet yanlısı idi. Sokak hareketleri bu dönemde yaygınlaştı, halk kendince mahkemeler kuruyor ve "hain" ilan ettikleri kişileri infaz ediyordu.

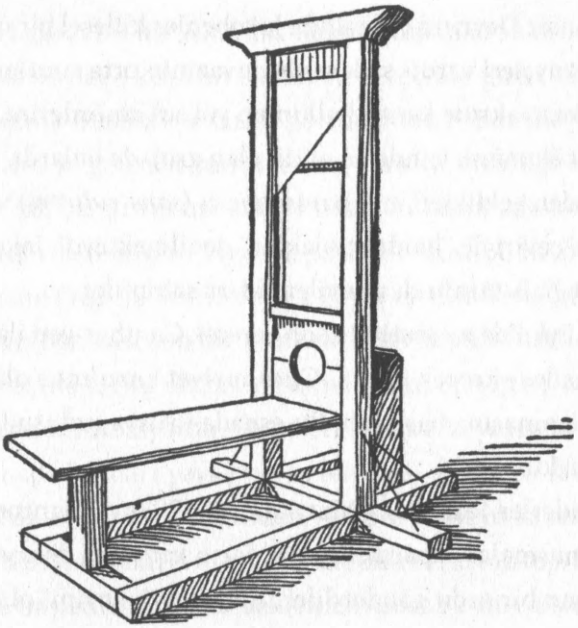
Paris sokakları artık devrimci kulüplerin denetimine girmişti. Günümüzün siyasi partileri ile derneklerinin karışımı olan bu bu kluplerden en kuvvetlileri Jakobenler ve Jirondenlerdi. Jakobenler, radikal cumhuriyetçilerdi ve krallığın kesin olarak tasfiyesini savunuyorlardı. Jirondenler ise ılımlı bir meşrutiyetten yanaydılar. Jakobenlerin halkla özellikle yoksul tabakalar üzerinde etkileri daha güçlüydü. Günümüz Türkçesinde Jakobenizm/Jakobencilik, halka uzak, tepeden inme devrimleri tanımlamakta kullanılan bir terim-

dir. Oysa Fransız Devrimi esnasında Jakobenler kitlesel bir örgüt oldukları gibi -400.000 üyeleri vardı- sadece Burjuvazinin orta sınıflarına seslenebilen Jirondenlerin aksine kentli halkın en yoksul kesimlerini temsil etmekteydiler. Paris Komünü içinde en etkili olan grup da onlardı. Taraftarlarına yoksul kesimden geldikleri için pantolonsuz (*sans-culottes*) veya daha doğru bir Türkçe çeviriyle "baldırıçıplaklar" denilmekteydi. Jakobenler birçok karizmatik ve halk tarafından sevilen lidere sahiptiler.

Meclis 22 Eylül'de meşrutiyete son vererek Cumhuriyeti ilân etti. Böylece 1805 yılına kadar sürecek olan I. Cumhuriyet kurulmuş oldıu. Ardından Kral'ın yargılanmasına başlandı. Bu esnada Prusya ordusu Fransa içlerine doğru ilerlemekteydi.

Jakoben liderler Jean-Paul Marat (1743-1793) ve Danton halkı savaşa ikna eden konuşmalar yaparak Prusyalıların karşısına derme çatma gönüllülerden oluşan bir ordu gönderdiler. Askerlik deneyimi olmayan, "papuç tamircileri ve terzilerden" oluşan bu halk ordusu Prusyalılar karşısında beklenmedik bir başarı kazandı. Bu milliyetçi ideolojinin motivasyonu ile donanmış bir ordunun başarısı olarak görüldü. Marat, Danton ve Maximillien Robespierre (1758-1794) "Cumhuriyetin iç ve dış düşmanlarının" tasfiyesi için Kamu Selameti Komitesi'ni kurdular ve Devrim Mahkemeleri oluşturdular. Robespierre giderek daha yoğun bir şekilde Burjuvaziyi hedefe koyan ve devrimin yoksul halkla bütünleşmesi gerektiğine dair konuşmalar yapmaya başladı. Paris Komünü ekmek karaborsasını engellemek için istifçilerle mücadeleye girdi ve devlet fiyatlara müdahele etmeye başladı. Marat ve Robespierre ile siyasal yollardan baş edemeyeceklerini fark eden Jirondenler 13 Haziran 1793'te suikastle Marat öldürdüler. Ancak bu cinayet sadece Robespierre ve onun şiddet politikasının önünün açılması sonucunu verdi.

Radikalleşen Jakobenler artık geri dönüş olmadığını belirtmek için düşmanla işbirliği yapmakla suçladıkları Kralı, 16 Ekim 1793'te "vatana ihanet suçundan" giyotinle idam ettiler. Bu olay büyük bir terör döneminin de önünü açmış oldu. Bir Kralı idam edebilen Meclis'in sıradan kişiler karşısındaki korkutuculuğu artmıştı. Bundan sonra sayısız insan yeni icat edilen giyotin adlı bu aletin önüne çıkarılmaya başlandı.

Giyotin

Giyotin, tıp doktoru Antoine Louis (1723-1792) tarafından icat edilmişti ve başta *louisette* adıyla biliniyordu. Ancak sonradan idam mahkûmlarına yapılan işkencelere, yakılarak veya boğularak öldürülmelerine karşı acısız ve hızlı bir ölüm sağladığı gerekçesiyle Joseph-Ignace Guillotin'in (1738-1814) önerisiyle bu alet devrimin resmi cezalandırma aracı oldu ve onun adıyla anılmaya başlandı. Bu olaydan sonra Guillotin soyadını değiştirmiştir. Giyotin, Fransız Devrimi esnasında âdi veya siyasi suçlamalar yöneltilen on binlerce insanın infaz edildiği bir idam makinesiydi ve devrim sırasında giyotini öven marşlar *(La Guillotine Permanente)* bile bestelendi. Giyotin o dönem halk tarafından bir tür adaletin kılıcı gibi görülmüştü. Giyotinli idamlar aynı zamanda toplu gösteri olarak da kullanılmaktaydı. Suçlu olarak görülen insanlar, hakaret ve saldırılar eşliğinde bir meydanda infaz edilirken, halk da çoluk çocuğuyla toplanıp bu vahşeti film izler gibi seyreder ve coşkuyla tezahürat ederdi. Kesik kafa illâki havaya kaldırılıp halka teşhir edilirdi. Yani burada amaç cezalandırmaktan çok "ibret-i âlem"di. Devrim boyunca 17 bin insanın giyotine gönderildiği tahmin edilmektedir. Giyotin sayısız masum

insanın yanı sıra tarihin en büyük bilim insanlarından biri olan kimya disiplinini kurucusu Lavoisier (1743-1794) gibi isimleri de yutmuştur. Hatta Guillotin'in dahi giyotinle idamdan son anda kurtulduğu söylenir. Giyotin ve halka açık idamlar ancak 20. asırda yasakladılar.

Phryg külahı giymiş *sans-culottlar idealleştiren bir gravür.*

Danton artık idamların durmasını istiyordu. Kraldan sonra Kraliçe Maria Antoinette'nin de idamı gündeme geldiğinde Danton, siyasetle ilgisi olmayan bu kadını kurtarmaya hatta onu para karşılığında akrabaları olan Avusturya İmaparatoruna geri vermeyi düşünmüş ama düşüncelerini Robespierre'e kabul ettirememişti. Robespierre, kişilik olarak Danton'la taban tabana zıt bir insandı. Danton için devrim asıl amaçlarına ulaşmış durumdaydı, Kral devrilmiş,

parlamenter bir rejim kurulmuştu. Kendisini Rousseau'nun bir öğrencisi olarak gören Robespierre için ise her şey henüz yeni başlamıştı. Onun için tek başına Cumhuriyet fikri yetersizdi. O "erdemli bir cumhuriyet ve ahlâklı toplumun" inşası için, toplumsal adalete dayalı, eşitlikçi bir sistem oluşturmak ve devrime ekonomik bir kazanç yolu olarak bakan Burjuva sınıfı da tasfiye etmek istiyordu. Onun gücü Meclis'ten ziyâde sokak kulüpleri ve Paris Komününün militanları arasındaydı. Bu nedenle Meclise de fazla ihtiyacı yoktu.

Kraliçe Maria Antoinette düşmanla işbirliği yaptığı gerekçesiyle idam edildikten sonra onu tutuklu durumdaki Jironden liderleri izledi. Ardından kraliyet ailesinin üyesi olmakla birlikte başından beri devrimi desteklemiş olan hatta bu nedenle "Eşit Philip" olarak anılan Orleans Dükü Philippe Egalité (1747-1793) giyotine gönderildi. Onları daha yüzlerce kişi izledi. Bütün bunlar sonucunda idamları durdurmaya çalışan Danton'la Robespierre'in arası iyice açıldı. Sonuçta Danton da çeşitli yolsuzluk suçlamaları sonucu Nisan 1794'te idam edildi. Danton'un idam edilmesi jakobenlerin ılımlı kanadının sonu demekti. Artık idare Robespierre ve ondan daha da katı olan yardımcısı, henüz otuz yaşında bile olmayan Saint Just'ın (1764-1794) elinde idi. Bu ikilinin yönetime hakim olduğu yıllar *Terör Dönemi* olarak anılır.

Saint Just'ın (1764-1794)

Robespierre iktidarı aldıktan sonra Katolik törenlerin yeniden düzenlemesine izin verdi. Onun bu kararı Kilisede bir sevinç yarattı. Öte yandan Robespierre kendi icadı bir akıl dini kurma yolundaydı. Bu dinde Tanrı'ya yüce bir akıl olarak inanılmaktaydı. Kendi düzenlediği törenlerle *dinsizlik kuklası* adı verilen bir heykeli ateşe verdi ve kukla yanınca altında "Bilgelik Tanrısı'nın" heykeli çıkmıiti. Hayatlarını seküler bir sistem kurmaya adamış olan ve devrimi büyük bir şevkle destekleyen Ansiklopedistler ve laik Aydınlanmacılar bu yaşananlardan büyük bir hayal kırıklığı duymaktaydılar. Öte yandan Robespierre ve yandaşları halkın yoksulluğunu giderecek hiçbir reçeteye sahip değillerdi. Sanayiyi ve ticareti ihmal eden; Avrupalı ülkelerin ambargosu altındaki Fransa'da halkın gelirini arttımanın tek yolu kaba yoldan Burjuva, aristokrat ve Kiliseye ait malların yağmalanmasından geçmekteydi. Jakobenler de öyle yaptılar. Fransa'yı terk etmiş 300.000 kadar aristokrat ve ruhbanın geride kalan malları halka pay edildi. Hiçbir temel meselenin çözülmediği Fransa'da rejim sadece korkutarak ve kitleleri bir takım "halk düşmanlarına karşı" galeyana getirerek ayakta duruyordu. Mayıs-Haziran 1794'te üç ay içinde resmi idam sayısı 1360'ı bulmuştu ve artarak devam etmekteydi.

Yakalanacağını anladığında Robespierre'in intihara kalkışması

Sonunda Temmuz 1794'e gelindiğinde ekonomik çöküntü ve terör dalgasının bunalttığı yığınlar siyasetten uzaklaşmaya ve devrimci liderleri yalnız bırakmaya başladılar. Bunu fırsat bilen Jirondenlerden geri kalanlar ordudan da destek alarak, Robespierre ve Saint Just'ı devirdiler. Saint Just tutuklanmasına hiç tepki vermezken; Robespierre intihar atmeye çalıştı. Muhtemelen binlerce kişiyi idama gönderdikten sonra belki de kendi iktidarlarına olan inançlarını ytimiş durumdaydılar. İdamlara artık alışmış olan halk da onların ölümüne bir tepki vermedi. Tam aksine gelenek olduğu üzere halkın hakaretleri arasında idama götürelerek infaz edildiler.

Robespierre ve Saint Just'ın düşünceleri temelde yanlış değildi. Hatta birçoğu –genel oy hakkının tanınması, sosyal adaletin sağlanması, karaborsa ve rüşvetin engellenmesi gibi- sonraki asırlarda sağ veya sol tüm siyasal partilerin savunduğu temel demokratik talepler olarak benimsendi. Hatta devrimin evrensel sonuçlar doğurmasında onların San Domingo Zenci ayaklanmasını desteklemeleri ve tüm Fransız sömürgelerinde köleliği kaldırmaları zamanlarından çok ileride kararlardı (kölelik, Amerika'da 1865'te kaldırıldı). Ancak onların hatası programlarını uygulayış biçimindeydi. Jakobenler bütün bunların bir anda olmasını istiyor ve toplumsal kesimlerin bunlara hazır olup olmadığı konusu ile ilgilenmiyorlardı. Jakobenliğin biraz da siyasal acelecilik olarak hatırlanması bundandır. Henüz sanayi devriminin etkilerinin yeni görülmeye başladığı ve sermaye birikiminin belirli bir aşamaya ulaşmadığı Fransa'da, toplumsal eşitlik projesini hayata geçirmenin tek yolu *Robin Hood*vari şekilde zenginden alıp fakire vermekti. Jakobenlerin büyük zenginlerin mallarına el koyup dağıtmaktan başka seçenekleri yoktu. Bunun sonucu hem terör politikası, hem de daha fazla işşsizlik ve yoksulluk oldu. Öte yandan Jakobenlerin hayalini kurduğu toplumsal eşitlik ve genel oy hakkı düşüncesi Fransa'da ve tüm Avrupa'da kaybolmadı; hatta 19. asrın en yaygın talebi oldu. Bu açıdan bakıldığında Jakobenler henüz alt yapısı oluşmamış fikirlerin erken savunucuları olarak görülebilirler. Teröre bu kadar çok başvurmalarının nedeni psikolojik eksiklikleri değil, sosyolojik olarak fikirlerini benimsetecek yeterli toplumsal taban bulamamalarıydı. Ama bu onların aşırı kan dökücülüklerini de meşru göstermez kraliçenin Danton'un, veya Lavosier gibi isimlerin idamını haklı veya anlaşılır gösterecek hiçbir gerekçe bulunmamaktadır.

Öte yandan 20. asrın meşhur tarihçilerinden Eric Hobsbawn, Jakoben şiddet rejimi üzerine farklı yorumlar getirmiş, Fransız Devrimi'nin en sancılı günlerinde terörün kaçınılmaz bir sonuç olarak doğduğunu savunmuştur. Jakobenler iktidarı aldıklarında taşradaki 80 il Cumhuriyete isyan halindeydi ve Prusya ordusu Fransa sınırlarına girmiş durumdadydı. Oysa 14 ay içinde Jakobenler hem isyanları bastırmış hem de Fransa'yı, Polonya'nın başına gelen işgal ve parçalanma tehlikesinden kurtarmışlardır. Üstelik tüm bunları da bomboş bir hazineyle yapmışlardı. Askerlere para ödeyemedikleri, hatta giysi ve tayın bile gönderemedikleri halde Fransız ordusunun mevcudunu dört katına çıkartan Jakobenlerin başarısının sırrı, halk kitlelerini devrimin ve cumhuriyetin korunması konusunda harekete geçirmede gösterdikleri retorik yetenekti. Aristokratların tasfiyesiyle Fransız ordusu ilk kez eğitimsiz ama yetenekli halk çocuklarına sonuna kadar açılmış, *vatan, cumhuriyet, özgürlük* gibi kavramların askerleri motive ettiği açıkça görülmüştü. Nitekim burjuvazinin, jakobenleri Belçika'da kazanılan zaferler sonucu Fransa'nın artık işgal edilemeyeceği kesinleştikten sonra tasfiye etmeye karar vermesi bir tesadüf olarak yorumlanamaz. Jakobenleri mahkum edenler Fransa'yı da onlara borçlu olduklarını bilmekteydiler. Özellikle Jakobenlerin tasfiyesi sırasında bu oldu bittiyi cephede öğrenen Napolyon Bonapart (1769-1821) gibi Jakoben sempatizanı askerlerin önemli bir kısmı, sonraki dönemlerde Jakoben mirası büyük ölçüde sahiplenmiştir.

Seçilmiş Kaynakça

CONDORCET, M. İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı I. Birinci Baskı. Çev. Oğuz Peltek, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1990.

Cranston, M. *The Noble Savage J. J. Rousseau, 1754-1762.* Chicago: The University of Chicago Press, 1991.

FURET, François, Fransızı Devrimini Yorumlamak, Çeviren: Ahmet Kuyaş, Alan Yayınları İstanbul 1989.

HOBSBAWM, E., *Devrim Çağı: 1789-1848.* Üçüncü Baskı. Çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, Ankara, 2003.

GAXOTTE, Pierre, Fransız İhtilali Tarihi, Çeviren: Samih Tiryakioğlu, Varlık Yayınları 1962.

ROUSSEAU, J.-J. 2013. İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı. On üçüncü Baskı. Çev. Rasih Nuri İleri, İstanbul: Say Yayınları.

TOCQUEVİLLE, Alexis de, Eski Rejim ve Devrim, Çeviren: Turhan Ilgaz, İmge Kitabevi, Ankara, 2015.

WIESNER-HANKS, Merry, Erken Modern Dönemde Avrupa, 1450-1789, Çeviren Hamit Çalışkan, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul ,2016

SANAYİ VE ATOM ÇAĞI

Bilim ve Teknikte Gelişme

Tarih boyunca hiçbir neslin yaşamı 19. asırda doğup 20. asırda ölmüş insanlar kadar dramatik değişimlere sahne olmamıştır. 1800 yılında bir İngiliz köylüsüsün yaşamı dünya bazı istisna unsurlar dışında temel olarak Caesar zamanındaki köylüden çok da farklı değildi. Mesafeler hâlen atlar veya yelkenli gemilerle kat ediliyordu. Hala her iki çocuktan biri yetişkinliğe ermeden ölmekteydi. Ortalama ömür 40 yaş civarıydı. Ateşli silahlar büyük bir yenilik olmakla birlikte savaşlar hâlen süvari sınıfıyla kazanılmaktaydı. Roma çağından birinin kendini zaman yolculuğuyla 18. asırda bulmuş olsa çok büyük bir şaşkınlığa uğrayacağını söylemek zordur.

Haberleşme

19. asır ise baş döndürücü gelişmelere sahne oldu. Bu, Fransız yazar Jules Verne (1828-1905) nin çağıydı. Verne insanların balonla seyahat ettiği, yerkürenin merkezine ve denizlerin altına indikleri, Ay'a gittikleri hikâyeleriyle keşif ve icat şevkini gençlere aşılarken okurlarına da yeni fikirler vermekteydi. Yüzyılın hemen başında yaygınlaşmaya başlayan buharlı makinelere lokomotiflere ve gemilere monte edilerek ulaşımda bir devrime yol açtılar. Avrupa'dan Amerika'ya ulaşmaları iki-üç ayı bulabilen yelkenli gemiler şimdi bir-iki hafta içinde bu yolu kat ediyorlardı. Üstelik artık ne rüzgâra ne de akıntılara muhtaçlardı. Kendi enerjilerini kendi üretmekteydiler. Lokomotifler hayal bile edilemeyecek ağırlıktaki yükleri çok daha kısa za-

manda nakledebiliyorlardı. İletişimde çok tuhaf icatlar arka arakaya gelmeye başladı. Rudolf Hertz (1857-1894) elektromanyetik dalgaların uzaya yayıldığını tespit etmişti. Bu keşif telsiz, telgraf, telefon, radyo gibi icatların önünü açacaktı. Telgraf ilk olarak Fransız bilim insanı Calude Chappe (1763-1805) tarafından tasarlanmıştı. Sonradan elektriğin telgraf hatlarında kullanılması düşüncesi doğdu. Amerikalı Samuel Morse (1791-1872) 1835'te elektromanyetikli telgrafı geliştirerek 16 km öteye mesaj iletmeyi başardı. 1844'te ABD'de 64 kilometre uzunluğunda bir telgraf hattı döşenmişti. Telgraf için özel bir alfabe geliştiren de Morse'du.

Telgraf hatları uzun bir süre önemlerini korumakla birlikte yerlerini giderek telsiz ve telefona bıraktılar. 1880 tarihinde Alexander Graham Bell (1847-1922) ilk telefon görüşmesini yapmayı başardı. Bell telefonu aslında annesi ve eşi gibi işitme engelli insanlara yardım etmenin yollarını ararken icat etmişti. Bell gençliğinde müzik sesinin teller aracılığıyla iletilebilen bazı mekanik aletleri incelemişti. İşitme engellilerin teller vasıtasıyla iletilen güçlendirilmiş sesleri duyabileceklerini düşünmekteydi. 1870'lerde yaptığı deneylerde sesi tellerle iletmeyi başarmış ancak sesler anlaşılamaz gürültülere dönüşmüştü. 1891'de araya operatör girmeden de iki kişi konuşabilmeye başladılar.

1892'de Chicago ve New York arasında ilk telefon hatta döşendi. Bell 1893'te ileride insanların sadece seslerinin değil görüntülerinin de iletilebileceğini söylemişti. Ancak bunun için önce elektrik alanında da gelişme olması şarttı. Bell'le aynı zamanlarda Nikola Tesla (1856-1943) 300 patentli icadıyla elektriği kablosuz olarak iletmeyi başarmıştı. Tesla'nın çalışmaları, hidrolik enerjiden elektrik üretilmesinden, telsize, radyodan uzaktan kumandalara kadar çok geniş bir alanı kapsıyordu. Radyo sinyallerini yönlendiren ilk kişinin Guglieolmo Marconi (1874-1937) mi yoksa Tesla mı olduğu belli değildir. Elektriğin aydınlatmada kullanılması ise Thomas Edison'un (1847-1931) geliştirdiği ampul sayesinde oldu. 1879'da yapılan ilk ampulun 40 saat boyunca yanması herkesi şaşkına çevirmişti.

Ses ve Görüntü Kaydı

Ses ve elektrik akımlarının iletilmesi ile ilgili çalışmalarla aynı zaman diliminde Tesla ve Bell gibi Amerika'ya göçmüş olan bir diğer bilim insanı olan Emile Berliner (1851-1929) de sesin kaydedilmesi konusuna ilgi duymaktaydı. Aslında tarihteki ilk ses kaydı Édouard-Léon Matinville (1817-1879) tarafından 1860 yılında yapılmış; ancak bu kaydı dinleyebilecek bir mekanizma geliştirilememişti. (Martinville'nin kaydı ancak 2008 yılında keşfedildi ve çözülüp dinlenilebildi). Kayıt sadece sismograf kâğıtlarına benzer bir dalgalanmanın resmini vermekteydi. Aynı şekilde ondan 17 sene sonra Edison da mekanik iletimle da ses kaydı yapmış ama kayıtlı sesi dinleyememişti. 1887'de gramofon denilen aletin patentini aldı. Böylece insanlar istedikleri zaman istedikleri müziği dinleyebilir oldular. Örneğin yılda bir veya iki kez çalınabilen orkestra eserleri istenilen zamanda dinlenilebilir hale gelmişti. Artık herkes geniş bir müzik koleksiyonu kurabilirdi. İnsan sesinin de kaydedilmesiyle arşivcilik ve belgeselcilik de önemli bir adım atılmış oldu.

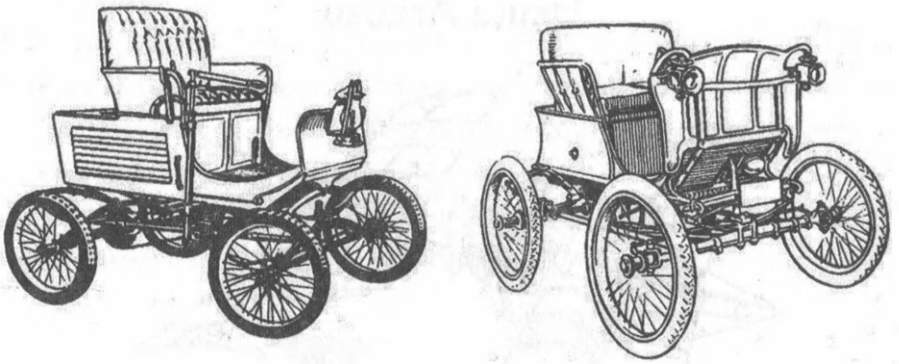

Picasso'nun bir eskizi

Sesle birlikte görüntü kaydı için de çalışmalar devam etmekteydi. Işığın bazı kimyasal maddeler sürülmüş kâğıtlarda kalıcı iz bıraktığı 1700 yıllardan beri biliniyordu. Kireç, gümüş ve nitrat sürülmüş kâğıtlara Güneş ışığı altında bir nesne tutulduğunda ışık nesneni siluetini kâğıt üzerinde çıkarmaktaydı. Buradan fotoğraf makinesine uzanan aşamalarda sayısız kişinin katkısı bulunmaktadır. İlk fotoğraflar kâğıt üstünden hemen uçup gidiyordu. Fotoğraf çekimi için dakikalarca kıpırdanmadan beklemesi gerekiyordu. 19. asırda tuhaf bir adet vardı. Ölen kişiler sanki canlıymış gibi koltuğa oturtulup aile üyeleriyle son bir fotoğraf çekiliyordu. Bu fotoğraflarda hiç kıpırdamadıkları için ölüler daha net ve canlı, yaşayanlar ise fulü çıkıyorlardı. Fotoğraf makinesi kadar kâğıdın bileşenlerinin de mükemmelleşmesi on yıllar sürdü. Neticede fotoğraflar o kadar yaygınlaştılar ki klasik resim sanatı sona erdi. Artık bir insanı karşınıza oturtup günler boyunca portresini çizmeye gerek kalmamıştı. Fotoğraf varken buna gerek de yoktu zaten. Fotoğraf ressamdan beklenilen her şeyi değiştirdi. Fotoğraftan sonra ressamlar şekilleri olduğu gibi çizmeyi terk ederek İzlenimcilik, Kübizm gibi soyut akımlara yöneldiler.

Fotoğrafın ardından hareketli görüntülerin kayda geçirilmesine uğraşıldı. 1895 yılında hareketli görüntüleri kaydeden *kinemograf* adlı makineyi icat edenler Fransız Augustus (1862-1954) ve Louis (1864-1948) Lumière kardeşler oldu. Siyah beyaz ve sessiz olan ilk "filmler" genellikle günlük hayattan alınmış enstantanelerdi. İlk gösterimlerden birinde bir lokomotifin seyirciye doğru gelişi esnasında halkın kaçtığı söylenir. Zamanla sinema bir sanat türü olarak da algılandı ve gerçek anlamda filmler ortaya çıkmaya başladı. Böylece çağımızın en yaygın şekilde takip edilen ve biraz da para kazanma maksadıyla seviyesi de giderek düşen sanat faaliyeti de doğmuş oldu.

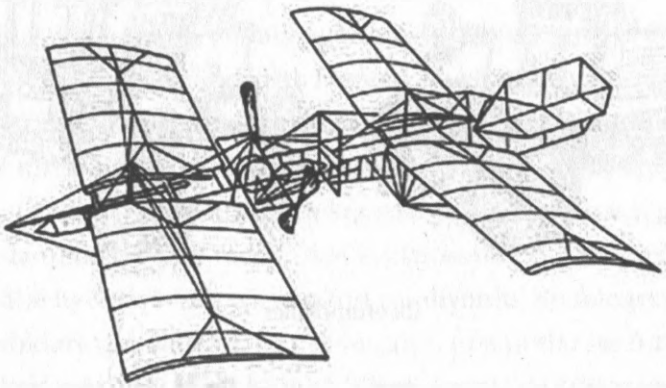
Diğer önemli icatlar içten yanmalı motorun geliştirilmesiyle üretilen otomobillerdi. Kendi kendine giden ilk araç Augustus ve Louis Lumière (1725-1804) tarafından 1769'da üretilen bir buharlı arabaydı ve saatte 3 kilometre hızla 15 dakika kadar ilerleyebilmişti. 1790'larda buharlı otomobiller yaygınlaşmaya başladı. 1830'larda 15 kişi taşıyabilen ve 20 km'ye çıkabilen buharlı otobüsler vardı.

İlk otomobiller

Dönemin karikatürlerinde çaydanlık biçiminde otomobillerin her yanı kapladığı görülmektedir. 1820'lerde içten yanmalı dizel motorların temel prensipleri geliştirilmeye başlandı. 19. asır boyunca farklı ülkelerdeki birçok mühendis birbirlerinden bağımsız olarak dört zamanlı motor geliştirmek için uğraştı. 1876'da gazla çalışan motor Almanya'da üretildi. 19. asır elektrik keşifleri çağın olduğundan Edison ve çevresindekiler 1890'larda elektrikle çalışan otomobiller üretmekteydiler. Ancak bunlar dik yokuşları çıkamadıkları gibi 50 km'de bir akülerin yeniden şarj edilmesi gerekiyordu. 1880'de Amerikalı George Brayton (1830 - 1892) benzinle çalışan motoru üretti. Benzinle çalışan içten yanmalı motor ise 1885'te Almanya'da Karl Benz (1844-1929) tarafından geliştirildi. Benzinle çalışan ilk otomobili de Benz geliştirmişti. Bu otomobilde günümüzde olduğu gibi karbüratör, buji, ateşleme sistemi, debriyaj, vitesler ve radyatör vardı. Münih Üniversitesinde görevli olan Karl Diesel (1858-1913) kendi adıyla anılan motor sistemini geliştirdi. Diesel'in tekniği başlangıçta otomobillerde değil gemilerde kullanıldı ve ancak 1930'lardan sonra otomobillere uygulanmaya başlandı. Otomobillerin seri olarak üretilmesini ise Amerikalı Henry Ford'un (1863-1947) geliştirdiği bant tekniği ile mümkün oldu. Bant sisteminde yürüyen bir bant üzerinde işçiler yerlerini değiştirmeden bir otomobilin sadece tek bir parçasını takıyorlardı. Bu sistem sayesinde günde 1000 otomobil üretilebilmekteydi. Zamanla tüm fabrikalarda bant sistemi yerleşmeye başladı.

Uçma Arzusu

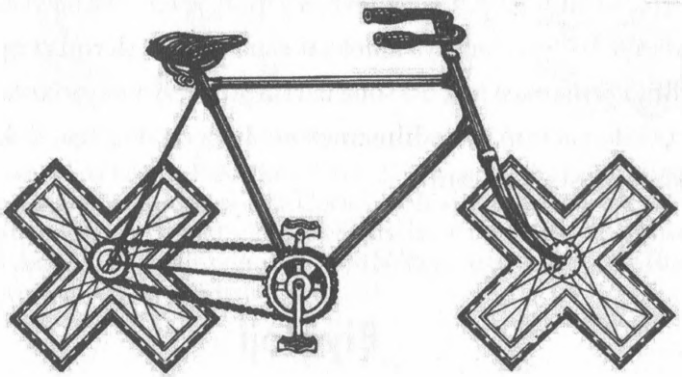

Wright kardeşlerin 1903 yapımı uçakları

Otomobillerin geliştirildiği yıllarda insanlar uçmanın da daha ileri yollarını aramaktaydılar. Balondan daha iyi bir uçuş aracı için 1850'li yıllardan beri çalışılmaktaydı. Balonları yönetmek zordu. Ferdinand von Zeppelin (1838 -1917) tarafından geliştirilen Zeplinler motorları olduğu için daha kontrollü ve hızlı gidiyorlardı. Uçaklara henüz en fazla iki kişinin binebildiği 1940'ların sonuna kadar yolcu taşımacılığı zeplinlerle sağlanmıştı. 1919'da zeplinle Atlas okyanusu aşıldı. 1929 yılında dünyanın çevresi 20 günde dolanıldı. Jules Verne 1872 yılında yayınlanan romanında "80 günde dünyanın çevresinin dolaşılabileceğini söyleyen" Phileas Fogg'a kimse inanmamıştı. Zeplinler hidrojen ve helyumla çalışıyorlardı ve açıkçası tehlikeli araçlardı. En küçük bir yangında tüm yolcularla birlikte saniyeler içinde yanıp kül oluyorlardı.

Uçmak için daha güvenli bir yol arayanlar ise bunu motor sistemiyle Leonardo'dan beri tasarlanan kanatlı düzeneği birleştirmeyi denediler. 1871 yılında Alphonse Pénaud (1850-1880) yapısal dengeli planör benzeri bir uçağı 40 metre kadar başarılı biçimde uçurmuştu. Clement Ader (1840-1925) de 1890'da pervaneli bir uçakla yerden birkaç santim yüksekliğe çıkarak 50 metre mesafeyle uçmuştu. Ardından buhar gücü ile çalışan ve 30 metre kadar yükselip 1 kilometre kadar gidebilen saatteki hızı 30 km olan uçaklar yapıldı. 1899'da Alman göçmeni Amerikalı Gustav Albin Weisskopf (1874-

1927) buharlı ve pervaneli uçağıyla 11 km'lik bir uçuş gerçekleştirmişti. Bu denemeler yapılırken uçaklara hayran olan Amerikalı lise mezunu bisiklet tamircisi iki kardeş Orville (1871 -1948) ve Wilbur (1867 -1912) *Wright* uzun süredir kuşların nasıl uçtuklarını inceliyorlardı. Geliştirdikleri sistem motor gücü ve hava akımından yararlanmanın bir birleşimiydi. Modern uçak onların attığı temelde gelişti.

Gereksiz bir icat "merdiven bisikleti".

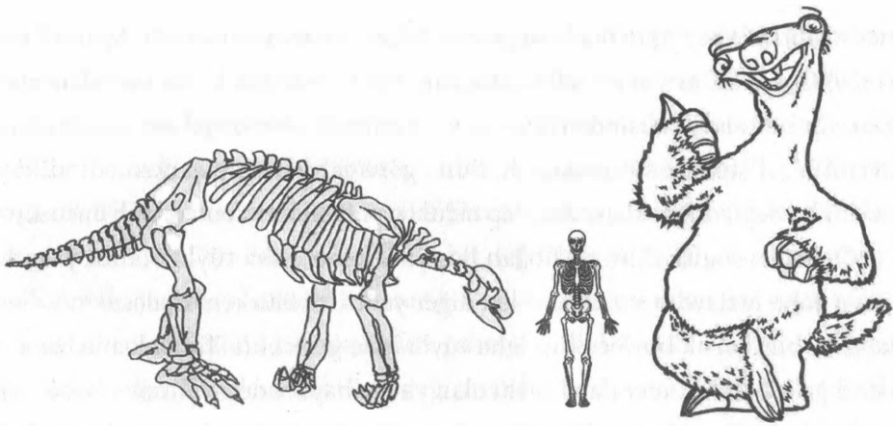
Tıp Alanında Gelişmeler

19. asır sonu ve 20. asır başları sağlık alanında devrim niteliğinde gelişmelere sahne oldu. Bilinen temel aşıların hemen hepsi bu dönemde bulundular. Şarbon ve kuduz aşısı Louis Pasteur (1822-1895) tarafından bulundu. Robert Koch (1843-1910) verem aşısını geliştirmişti. Bu aşıları bulan bilimi insanlarının her birini yazmak mümkün değildir. Ancak Dünyada milyarlarca insanın, hayatlarını adlarını duymadıkları bu kişilere borçlu olduklarını da belirtelim. Bu aşılardan önce doğan her iki bebekten birisi henüz bir yaşına gelmeden çocuk felci, kızamık, kızıl, suçiçeği, boğmaca, kabakulak, dizanteri gibi hastalıklardan ölmekteydi. Her üç çocuktan ancak biri yetişkinlik yaşlarına erebilmekteydi. Artık yeni nesiller karma aşılar sayesinde geçmişin bu korkutucu hastalıklarını adlarını bile bilmiyorlar. Aynı dönemde eczacılıkta yaşanan gelişme neticesinde seri ilaç üretimi de başlamış oldu.

Her köşe başında bir eczane açıldı, Felix Hoffmann (1868-1946) tarafından 1897'de icat edilen aspirin kitlesel kullanıma açık ilk ilaçlardan biri oldu. Aynı kimyacı bir ilaç olarak tasarlanan eroini de bulmuştu. İlk zamanlar eczanelerde satılan eroin sonradan bağımlılık yaratan bir uyuşturucu olduğu anlaşılınca 1930'larda yasaklandı. Green Morton (1819–1868) 1846'da eter (narkoz) kullanarak ilk acısız ameliyatı gerçekleştirmişti. Bundan önce tüm ameliyatlar kişinin bilinci yerindeyken yapılıyor en fazla acıyı azaltmak için kişiye alkol içiriliyor, hastaya ameliyat esnasında dişlerini sıkıp kırmaması veya dilini ısırmaması için bir sopa ısırtılıyordu. Ameliyatlarda narkoz kullanımı çekilen acının hissedilmemesine daha da doğrusu doktorun rahat çalışabilmesine imkân verdi.

Biyoloji

19. asır günümüzde de canlı bir tartışma konusu olan biyolojik evrim tartışmalarının gerçek anlamda başladığı dönemdi. Tarih boyunca canlıların sürekli bir değişim içinde olduklarını şu veya bu şekilde savunan sayısız düşünür gelip geçmişti. Ancak biyolojik evrim kuramlarının bilim dünyasında yaygın olarak tartışılmaya başlaması 19. asırda oldu. Biyolojik evrim kuramlarının öncüsü Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) idi. Daha önceden gördüğümüz üzere evrimciler başlangıçta "Tanrı'nın bazı türleri neden yok ettiği" sorusuyla ilgileniyorlardı. 19. Asırda artık yok olan "dev kertenkele" türlerine ait binlerce fosil bulunmaya başlanmış ve Sir Richard Owen (1804-1892) herkesi şaşkınlığa sürükleyen bu dev kertenkeleleri *dinosauria* (Yunanca korkunç/dev kertenkele) olarak adlandırmıştı. Paleontolojinin öncülerinden Georges Cuvier (1768-1833) dünya üzerindeki canlıların birkaç kez nerdeyse tamamen yok olup yerine yeni türlerin aldığını söylemiş ancak bu yok oluş ve yeniden varoşlun mekanizması hakkında bir yorum yapmamıştı. Evrimi teolojik açıdan yorumlayan Lamarck, bütün canlıların insanların ihtiyacı için yaratıldığını bu nedenle de Tanrı'nın dinozorlar gibi insanlara zarar verebilecek hayvanları yok edip Dünya'yı insanların yaşayabileceği bir yer haline getirmek istediğini savunuyordu.

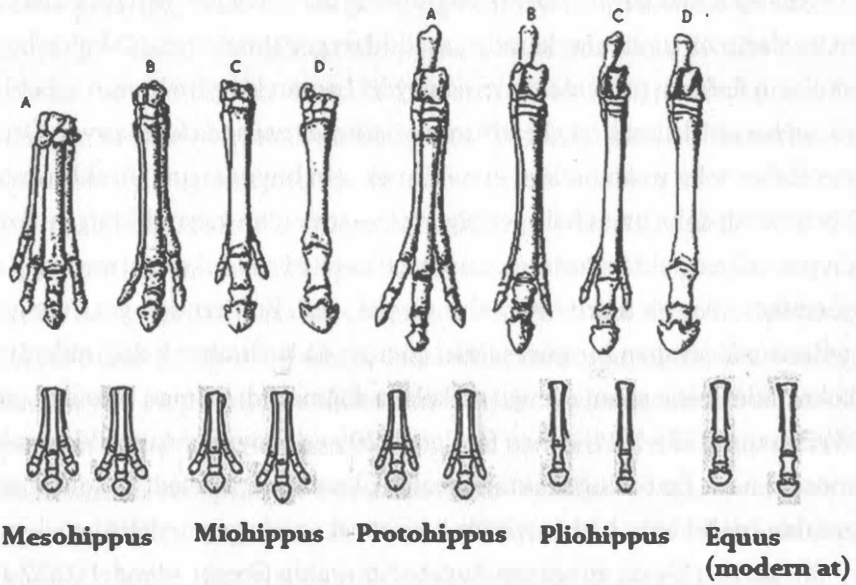
Buzul Devri olarak da bilinen Pleistosen (MÖ 2,5 milyon-10.000) çağında yaşamış dev tembel hayvan Megatherium'un iskeleti. Cuvier tarafından keşfedilen Megatherium Ice Age animasyonundaki Sid karakterinin (en sağda) bir akrabasıydı ve ayağa kalktığında boyu 6 metreden yüksek olabiliyordu. Cuvier'in bulduğu fosil günümüzde Paris Natural History Museum'da sergilenmektedir.

Öte yandan fosil bilimcileri zor durumda bırakan tek mesele yok olan türler değildi. Bazı türlerin giderek değiştiği de açık biçimde ortadaydı. Örneğin at türlerinin eskiden küçük boylu ve beş parmaklı hayvanlar oldukları zamanlar irileşip tırnaklarının dört tırnağının kaybolup tek bir toynağa dönüştüğü, balinaların bir zamanlar karada yaşadıkları görülmekteydi. O halde bu hayvanların farklılaştıran mekanizma neydi? Lamarck'a göre bunun sebebi hayvanın hayatta kalmak için kendisini değiştirmek zorunda kalmasıydı. Örneğin zürafalar daha uzun dallara erişebilmek için boyunlarını sürekli uzatarak boyunların daha uzun hale getiriyorlar ve sonradan kazandıkları bu özelliği de yavrularına aktarıyorlardı. Lamarck'ın teorisi oldukça tutmuş ve destek görmüştü. Ancak teoriye itirazlar da yükseldi. Bu mantığa göre vücudunu geliştirip kas yapan bir güreşçinin çocuğu da kaslı olarak doğmalıydı veya kolu kesilen bir insanın çocuğu da kolsuz doğmalıydı. Alman biyolog Leopold Weismann (1834-1914) deney farelerini 20 nesil boyunca kuyruklarını kesip sonraki nesle bu özelliğin aktarılıp aktarılmadığını inceledi ve sonradan kazanılan özelliklerin hiçbir şekilde bir sonraki nesle geçmediğini gözlemledi.

Bu soruna bir cevap arayan Avusturyalı rahip Gregor Mendel (1822-1884) bezelyeler üzerinde yaptığı deneylerle her türün belirli özelliklerinin bir sonraki

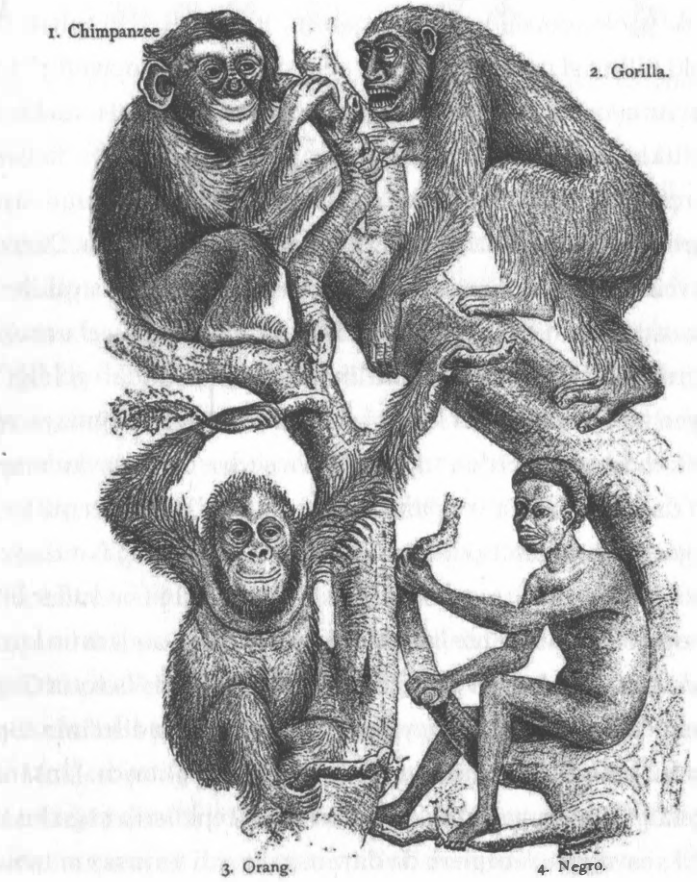
nesle kalıtımla geçtiğini buldu ve genetik biliminin temellerini attı. Aynı yıllarda (1859) Charles Darwin'in (1809-1882) *Türlerin Kökeni* adlı kitabı yayınlanmıştı. Darwin burada kendisinden önce de savunulmuş olan doğal seçilim teorisini ayrıntılı bir şekilde sunmaktaydı. Buna göre canlıların yaşarken edindikleri özellikler değil doğduklarında sahip oldukları niteliklerin potansiyeli önemliydi.

Örneğin soğuk iklimde doğan beş yavrudan daha tüylü olanın yaşama şansı daha fazlaydı ve muhtemelen diğer yavrular ölürken o gelecek nesillere kalıtını bırakacak böylece tür daha tüylü hale gelecekti. Tam aksine havalar ısındığında da bu sefer daha tüylü olan yavru hayata dezavantajlı olarak başlayacak ve evrim tersine dönecekti. Darwin'e göre tabiatın yasası hayatta kalmak ve türü devam ettirmek üzerine kuruluydu ve ancak şartlara en uygun birey ve türler hayatta kalabilirdi. Bunun için türler gen zenginliğini korumak zorundaydılar. Gen zenginliğini kaybeden ve belirli bir coğrafi bölge ve iklime fazla uyum sağlayan canlılar o iklim koşullarının değişmesiyle de yok olmaktaydılar. Darwin'in doğal seçilim teorisi biyoloji dünyasında oldukça ilgi gördü. Ancak bu teoriyi toplum bilimine uyarlayan "sosyal-Darwinist" adı verilen düşünürler doğal seçilim yasasını "gelişmiş ulusların geri ulusları yok etmesini meşrulaştıran" bir şekle bürüdüler.

Çeşitli at türlerinin toynaklarının evrimi.

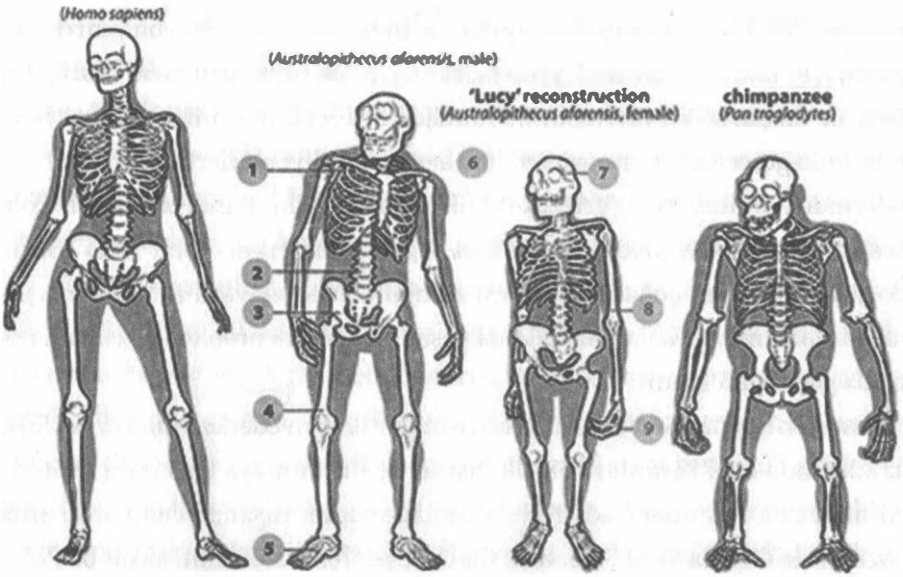
Başlangıçta evrimci düşünceler Kilise çevrelerinden fazla tepki görmedi. Neticede biyolojik evrimcilik Yaratılışı yadsıyan bir teori değildi. Lamarck ve evresi bütün evrim mekanizmasının arkasında Tanrı'nın olduğunu savunmaktaydılar. Darwin dostu ve çalışma arkadaşı A. Russel Wallace (1813-1923) da evrim teorisini Tanrı'nın varlığının ve yaratıcı gücünün en büyük kanıtı olarak görmekteydi. Zira bu şekilde Tanrı bir defalığına değil gün be gün yaratıcı gücünü kullanmaya devam ediyordu. Evrimcilere asıl tepki biyologlardan, jeologlardan yani bilim çevrelerinden gelmekteydi. Dönemin biyolog ve jeologlarının çoğu Tanrı'nın canlıları değişmez bir formda yarattığını, bir canlı türünü ortadan kaldırıp yeni bir türü yeni baştan yarattığını düşünüyorlardı. Yani değişim ve türden türe geçiş yerine art arda yaratılışa inanıyorlardı.

Haeckel'in evrim ağacında negro (zenci) maymunlarla aynı aşamada gösteriliyor.

Darwin'in evrimci olmasına neden olan Jeolojinin öncüsü Charles Lyell (1797-1875) bile biyolojik evrimi reddediyor evrimi sadece dünya kabuğunun değişimiyle sınırlı tutuyordu. Bu nedenle Darwin'in türlerin değişimine olanak tanıyan teorisi hem bilim hem de Kiliseden büyük tepki aldı. Zira Darwin- her ne kadar kitabında bu konuya değinmemişse de- insanların da başka türlerden gelişmiş olabileceğini ima ediyordu. Kilise ve bilim çevreleri Darwin'i "insanın maymundan geldiğini iddia etmekle" suçladılar ve basında Darwin'i maymun kılığında gösteren karikatürler yayınlanmaya başladı. Darwin'in *Türlerin Kökeni*nde İnsan hakkında konuşmaktan özellikle kaçınmıştı. Ancak ileride yayınlattığı İnsanın Türeyişi (1871) adlı çalışmasında insanın maymunlarla akraba olduğunu savunacaktı.

Buradaki tepkinin en büyük sebebi Hıristiyanların Tanrı'nın insanı kendi suretinde yarattığına duydukları samimi inanç idi. İşin tuhafı Darwin'e dönük tepki bilimsel değil duygusaldı ve temelinde de "maymun" imgelemi önemli yer tutuyordu. Avrupa kültüründe maymun aşağılanan bir hayvandı ve genellikle küçümsenen siyahî ırklar için kullanılan bir hakaretti. Bu sebeple birçok ırkçı biyolog beyaz insanların ayrı bir tür olduğu, siyahilerin ise hâlen maymun aşamasında kaldığı fikrini kabule hazırdı. Darwin'i destekleyen evrimci biyolog Ernst Haeckel'e (1834-1914) göre siyahîler "henüz insanlaşma sürecinin başındaydılar". Burada etno-kültürel unsurların da devreye girdiği görülüyor. Örneğin "insanın maymundan geldiği" iddiası Britanya yerine Hindistan'da ileri sürülseydi bu tepki doğmayacaktı, zira bu gün de kendilerine ayrılan tapınaklarda serbestçe yaşayan maymunlar Hindistan'da maymun Tanrı Hanuman'ın kutsal hayvanlarıydılar ve halk inanışına göre yeryüzündeki ilk krallık da onlara aitti. Maymun yerine insanın başka bir hayvandan geldiği ileri sürülseydi yine bu kadar büyük bir tepki gelmeyecekti zira tarihte birçok Avrupalı kavim, atalarının kurtlardan, boğalardan veya aslanlardan geldiğine inanmıştı. Ama Victoria Çağı'nın en zirve yıllarında seçkin İngiliz beyefendi ve hanımefendilerinin toplandığı salonlarda bu tür iddialar hayli yakışıksız bulunmaktaydı. "İnsanın maymundan geldiği" iddiasına Kilise dışından gelen tepkilerin çoğu bu anlamda dinsel değil sosyolojik sebeplere de dayanmaktaydı ve insanın tabiat karşısındaki üstünlüğüne duyulan güvenden beslenmekteydi.

Soldan sağa modern insan, Australopithecus erkeği ve kadını (Lucy) ve şempanze iskeleti. Lucy'nin ayaklarının insanlara benzediği görülüyor. Ancak kolları modern insana göre çok uzun. Çene kemiği büyük kafatası hacmi ise küçük.

Böylece Darwin'in doğal seçilim yasası maymun-insan kavgasının gölgesinde kalıp gitti. Üstelik Darwin'in teorisinin çok daha ciddi eksiklikleri vardı. Sonradan kazanılan değişiklikler yeni nesillere aktarılamıyorsa canlıların nasıl farklı özellikle kazanabildikleri gibi. Darwin'in teorisi hayatta kalmayı açıklama konusunda sorunsuzdu. Ama aynı anne babadan gelen beş yavrunun beşinin de neden aynı olmadığını açıklayamıyordu. Buna dönük açıklama ancak 1901'de Hugo de Vries (1848-1935) tarafından tanımlanan mutasyonla olduğu anlaşılacaktı. Mutasyonlar Darwin'in sezdiği, ama genler henüz bilinmediği için tam olarak açıklayamadığı şekilde vücut içindeki ani kimyasal değişimlerle ortaya çıkmaktaydı. Mutasyonlar, genetik bilgiyi taşıyan DNA molekülünde, kopmalara, yer değiştirmelere sebep olur. Bu durumda canlının protein veya enzim yapısı ve beraberinde metabolizması değişir. Mutasyona uğramış gene de 'mutant gen' denir. Mutant genler bilim insanları tarafından "iyi" kötü" ve "nötr" olarak ayrımlanır. Canlının hayatta kalmasına yarayan bir mutasyon "iyi", hayatta kalmasını zorlaştıran bir mutasyon ise "kötüdür" bu konuda zararlı veya yararlı olmayan mutasyonda

nötrdür. Mesela bir kutup ayısı siyaha kaçan bir yavru doğursa bu yeni doğan yavru için olumsuz bir mutasyon olacaktır. Ama tüm buzulların eridiği bir devirde doğan siyah yavru bunu avantaja çevirecektir. Canlının vücut hücrelerinde gerçekleşen mutasyonlar sadece o canlıyı etkilerken, üreme hücrelerindeki mutasyonlar gelecek nesillere de aktarılır. Başka bir deyişle kolu kesilen bir insanın çocuğu bu fiziksel değişmeden etkilenmez. Ama kolsuz doğan bir insanın çoğunun da kolsuz doğma ihtimali vardır. Nitekim aşırı radyasyona maruz kalan insanlarda yaşanan genetik problemler çocuklarına da geçebilmektedir.

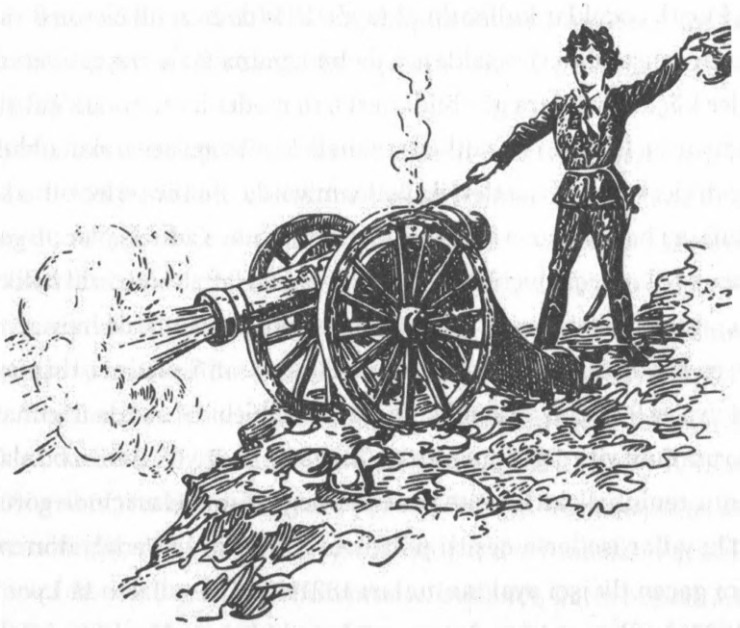
Darwin'in görüşleri etrafında tartışmalar devam ederken maden ve kuyu kazılarında eski insanlara ait ilk fosillerde bulunmaya başlandı. 1856'de Almanya'da Neander Vadisi'nde bulunan fosiller insana benziyordu ama bazı farklılıklarda vardı. Neanderthal adı verilen bu insanın sakat biri olabileceği varsayıldı. Ardından 1886'da Belçika'da ve 1910'da Avrupa'nın başka noktalarında benzer fosiller bulununca bu örneklerin bir türü temsil ettiği anlaşıldı. Fosiller taş aletlerle birlikte bulunduğundan tarih öncesi insanlara ati oldukları kesindi. 1924'te antropolog Raymond Dart, Güney Afrika'da bir insansı (*hominid*) fosili bulduğunu açıkladı. Dart'ın *Australopithecus* adını verdiği bu türü diğer bilim insanları goril olduğunu savundular. Zamanla aynı türde Afrika'da çok sayıda fosil bulunmaya başlandı, hatta bunlar arasında da bazı farklılıklar olduğu gözlemlendi ve en azından dört *Australopithecus* cinsi olduğu saptandı. 1974'te Lucy adı verilen ve neredeyse eksiksiz bir *Australopithecus i*skeleti bulundu. 3 milyon yaşında olduğu saptanan Lucy kesinlikle bir insansı (hominid) idi, ayakları bizimkine benziyordu ve iki ayak üzerinde yürüyordu. Ancak kaburga kemikleri modern insandan çok daha genişti, boyu kısaydı ve en önemlisi beyin hacmi oldukça küçüktü. 20. asır boyunca dünyanın hemen her noktasında büyük bir aile ağacına yetecek kadar farklı fosil bulundu. Bu iskeletler eski insanların modern insandan daha farklı göründüğünü gösterdi.

Sanayi Proletaryası ve İşçi Devrimleri

Sanayi ve bilim gelişirken çeşitli kollarında çalışan işçilerin sayısı da hızlı biçimde arttı. İşçilerin maddi durumu ve çalışma koşulları korkunçtu. Oy verme hakkı belirli bir vergi oranına tabi olduğundan işçiler seçme ve seçilme hakkından mahrumdular. Mesailer günde 15 saati buluyordu. Kömür madenleri gibi en ağır koşulların olduğu yerlerde küçük dehlizlere rahatlıkla girebildikleri için küçük çocuklar kullanılmaktaydı. 1841'de bazı ülkelerde 8 yaşından küçüklerin çalıştırılması yasaklansa da bu kanuna fazla riayet eden olmadı. İşverenler küçük oyuklara girebildikleri için madenlerde çocuk çalıştırmayı tercih ediyordu. İşçilerin yaşadıkları mahalleler altyapı açısından oldukça kötüydü ve devlet sağlık hizmetleri ile ilgilenmiyordu. Bu tür yerler tüberkuloz ve çeşitli bulaşıcı hastalıkların kol gezdiği mekanlardı. Kadın işçiler ne gebelikte ne de çocuk bakımı için hiçbir destek almıyordu. Hafta sonu tatili hakkı olmadığı gibi, sigorta, iş kazalarına karşı önlemler gibi kavramlarda mevcut değildi. İşçilerin en büyük talebi 8 saatlik işgünüydü. İnsanın 8 saatini çalışmaya 8 saatini uykuya ve 8 saatini de kendisine ayrıması talebi 19. asırda uğruna sayısız insanın yaşamını yitirdiği dönemin en "radikal" isteğiydi. Bütün bunlar sanayileşmenin geniş halk kitlelerine yansıyan negatif sonuçlar içinde görülebilir.

1830'lu yıllar işçilerin çeşitli politik eylemlerini başladığı dönem oldu. Kayıtlara geçen ilk işçi ayaklanmaları 1831 ve 1834 yıllarında Lyon'da yaşandı. 1832'de ilk grev olan Anzin madencilerinin iş bırakma eylemi gerçekleşti. Buna karşın yine de işçi hareketinin merkezi Fransa'ydı. 1839'da Paris'te kayıtlara geçen ilk genel grev yaşandı. Sayıları giderek artan işçiler kendi derneklerini de kurmaya başlamıştı. Bunlar özellikle Babeuf ve Saint Simon'un (1760-1825) fikirlerinden etkilenen ve "genel oy hakkı ile çalışma şartlarının kolaylaşmasını" isteyen ve kendilerini yeni bir terim olan "sosyalist" olarak isimlendiren derneklerdi. Basında 1834 yılında ilk kez gazeteci Pierre Leroux (1798-1871) tarafından kullanılan bu terim işçi hareketi içinde hızla kabul görmüştü. İşçi dernekleri, Fransız bayrağının –eşitliği simgeleyen- sadece kızıl rengine sahip çıkıyor kollarına bu renkte bantlar takıyorlardı. 1832'de devrimci gençlerin hayranlık duyduğu yaşlı siyasetçilerden Jean Maximilien Lamarque (1770–1832) öldüğünde cenazesinde cumhuriyetçi bir ayaklanma çıkmış Bu olaylarda ilginç bir olay da yaşanmış bazı göstericiler

barikatlara üç renkli bayrak yerine sadece kızıl renkli bayrak çekmişlerdi. 1832 olayları Victor Hugo'nun *Sefiller* (*Les Misérables*) adlı romanının arka planında işlenmiştir. 19. asır büyük işçi ayaklanmalarının asrıydı. Bunların en büyükleri Fransa'da 1848 ve 1871 yılında gerçekleşen ayaklanmalardı. Bu isyanlar sonucu bazı haklar alınmışsa da işçilerin durumu gerçek anlamda İkinci Dünya Savaşı sonrasında düzelmeye başlayacaktı.

1848 devrimine ait bir propganda resmi

20. Asırda Bilim ve Teknik veya Uygarlığın Geleceği

20. Asır başlarında bilim ve tekniğin gelişimi kat ettiği yolu bütün ayrıntılarıyla vermek bu çalışmanın sınırlarını hayli aşar. Zira bu dönemde bilimsel gelişme muhtemelen bütün insanlık tarihinin toplamındaki gelişime eşit sonuçlar doğurmuştur. Bu dönemde Marie Curie (1867-1934) uranyumla yaptığı deneyler sonucu radyoaktiviteyi keşfetti. Albert Einstein (1879 – 1955) Newton fiziğinin, Kuantumcular da Einstein fiziğinin yeni baştan yorumlanmasını mecbur kılan

teoriler geliştirdiler. Atom parçalanabildi ve nükleer enerji yaşamın bir parçası haline geldi. Evrenin giderek genişlediği ve bu genişlemenin de hızlandığı keşfedildi. Bu keşif astrofizikçileri Evrenin çekirdek bir maddenin patlamasından doğduğu (Bing Bang) fikrine yöneltti. Gelişmiş teleskoplarla milyarlar civarında gök cismi saptandı. Hala da saptanmaya devam ediliyor. Jet motoru icat edildi ve sesten hızlı uçaklar üretildi. Uzay araştırmaları teoriden çıktı ve uzaya roketler, uydular ve nihayet insan gönderildi. İnsanlar 1969'da Ay'a ayakbastılar. Helikopter icat edildi. DNA zincirinin keşfedilmesiyle genetik bilimi bambaşka bir boyut kazandı. Farklı türlerin sentezlenmesinin, kalıtımsal hastalıkların ortadan kaldırılmasının yolu açıldı. Çocuk felci, tetanos, menenjit, boğmaca, tifo, humma, kabakulak aşıları geliştirildi. Penisilin, antibiyotik gibi yüz milyonlarca insanın hayatını kurtaran ilaçlar bulundu. Çamaşır makinesi, buzdolabı, bulaşık makinesi, elektrikli süpürge, televizyon evlerin olmazsa olmazı oldu. Onu, uzmanları Bilişim Çağının başladığını savunmaya iten bilgisayarlar izledi. Bir oda kadar olan ilk bilgisayarlar küçüldü ve insanların cebine kadar girebilen boyutlara indiler. Kablosuz erişim imkânları telefonların biçimini tamamen değiştirdi. Tüm dünyayı birbirine bağlayan bir bilgisayar ağı kuruldu. Sibernetik ve yapay zekânın geliştirilmesinde önemli adımlar atıldı. Bu satırların yazarının gençliğindeki internetin olmadığı dünya bugünkü nesiller için hayal bile edilemeyecek derecede geçmişte kaldı.

Bu baş döndürücü gelişmelere uygarlık tarihi açısından nasıl bakılmalı? Uygarlık salt teknolojik gelişimle ölçülebilecek bir olgu değil. Yukarıda milyarlarca insanın yaşamını kolaylaştıran, hayatlarını kurtaran listeyi şu şekilde de yorumlamak mümkün. Atom bombası yapıldı ve insanlar üzerinde acımasız biçimde kullanıldı. Onu hidrojen, nötron, napalm bombaları izledi. Özellikle napalm Vietnam'da sıkça kullanıldı. Jet motorlu uçaklar daha çok bu bombaları atmak için kullanıldılar. Genetik deneyler gıdaların yapısıyla oynanmasına yol açtı. Yapay gıdalar, tatlandırıcılar ve koruyucu katkı maddeleri çocukların hormonlarını bozdu. Obezite ve kalp-damar hasatlıkları genel bir sorun haline geldi. Kimyasal ilaçlar tarım alanlarındaki toprağın ve su kaynaklarında toksin birikmesine yol açtı. Ev eşyalarından yayılan radyasyon yeni sağlık sorunlarını tetikledi. Televizyon ve bilgisayar sosyal insan algısını tamamıyla değiştirdi ve teknoloji bağımlılığı denilen eğilim-

leri doğurdu. Tüm bu ev aletleri ve endüstriyel gelişim karbon salınımını arttırdı ve Dünya'nın ısınmaya başlamasına neden oldu. İklim değişikliği ve enerji ihtiyacı nedeniyle tabiata müdahaleler sonucu sayısız canlı türü yok oldu ve yok olmaya da devam etmekte.

Yukarıdaki iki farklı paragraftan birinde tekniğe güvenen ve onu uygarlığın vazgeçilmez parçası gören iyimser bir yaklaşım var. Bu iyimser yaklaşım, tüm hastalıkların devasının bulunabileceği, Güneş enerjisi gibi yenilenebilir enerjiyle tabiatı hırpalamadan da enerji üretilebileceğini, başka türlerle birlikte onları da gözeterek daha uyumlu bir dünya sistemi oluşturabileceğini söylüyor. İkinci yaklaşım ise deniz seviyesinin yükseleceği, atmosferde zararlı ultraviyole ışınların artacağı, genetik deneyler sonucu duygusuz ve ölümsüz askerlerin üretilebileceği, geçmişten çok daha güçlü nükleer ve biyolojik silahların kullanılabileceği, insan türünün büyük bölümünü yok edebilecek salgınların olabileceği karamsar bir gelecek öngörüyor. Tekniği inkâr ederek doğaya dönme seçeneğinin romantikliği bir yana bırakılırsa insanlığın tabiatla ve kendi sosyal düzeniyle tekniği uyumlu bir biçimde birleştirmesi tek çare olarak görülüyor. Belki de ancak bundan sonra yükselen teknolojik birikimi gerçekten uygarlığın bir parçası olarak görebiliriz.

Seçilmiş Kaynakça

BASALLA, George, Teknolojinin Evrimi, Çeviren Cem Soydemir, Tübitak Yayınları, Ankara, 2000.

BRAIDWOOD, Robert, Tarih Öncesi İnsan, Çeviren: Bilgi Altınok Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1995

GOULD, Stephen J., Darwin ve Sonrası Doğa Tarihi Üzerine Düşünceler, Çeviren Ceyhan Tömürcü, Tübitak Yayınları, Ankara 2003.

LEAKEY, Richard, LEWIN, Roger, Göl İnsanları, Evrim Sürecinden Bir Kesit, Çeviren: Füsun Baytok, Tübitak yayınları, Ankara, 2000

WESTFALL, Richard, Modern Bilimin Oluşumu, Çeviren İsmail Hakkı Duru, Tübitak Yayınları, Ankara, 2004.

Uygarlık kavramı, çoğu zaman "kültür" kavramı ile eşdeğer bir şekilde kullanılmaktadır. Ne var ki bu iki kavram aslen eş anlamlı değildir. Ziraat sözcüğü ile akraba olan "kültür" kelimesi Latince "Colere" fiilinden türemiştir ve "ekip biçmek, toprağı işlemek" gibi anlamlar taşımaktadır. Uygarlık kelimesi ise "yurttaş" (civis) ve "devlet" (civitas) ile aynı kökten gelmekte, "kentlilik, kentte yaşam ve kent kuralları" gibi anlamları taşımaktadır. Kelimelerin tarihsel kökenine bakıldığında dahi uygarlık kavramının kültürü de kapsayan bir küme olduğu ve kültür kavramının ötesinde bir unsur olduğu anlaşılmaktadır.

Kavramların günümüzdeki anlamları incelendiğinde bu fark daha belirgin olarak göze çarpmaktadır. Örneğin Alfred Weber'e göre uygarlık, "uygulamalı teknikler bütünü ve doğa üzerinde etki meydana getiren araçların toplamı" olarak tanımlanabilir; kültür ise "normatif ilkeler, değerler ve idealler, tek kelimeyle zihniyettir." Kültür, bilinçli değil, kendiliğinden öğrenilir. Nesilden nesle doğal yollarla aktarılır, alışkanlık haline gelir, değişime kapalıdır, tutucudur, zamanla katılaşır ve fanatikçe savunulur. Uygarlık bu şekilde inşa edilemez, geliştirilemez ve savunulamaz. Onun bir bilinci ve amacı olmalıdır. Kültür kendini korumaya odaklıyken uygarlık, gelişmek ve değişime açık olmak zorundadır. Kültür duygulara, anılara ve geçmişe dayanır; uygarlıkta ise rasyonellik ve gelecek planları devrededir.

Bu noktada uygarlığın ölçülebilir bir kavram olduğu söylenebilir, ancak kültür için aynı şey söz konusu değildir. Gelişmiş veya gelişmemiş kültürlerden söz etmek anlamsızdır. Mozart'ın müziğinin Afrika müziğine tercih edilmesi veya tam tersi, insanların beğenileri ile ilgili bir tutumdur. Uygarlık ise ölçülebilir ve kronolojik bir sıraya yerleştirilebilir. Örneğin, Mezopotamya ve Mısır sanatının estetik yanlarını karşılaştıramayız, ancak her iki uygarlığın mimari, takvim ve matematik hesaplamalarındaki başarılarını karşılaştırmak mümkündür. Dolayısıyla uygarlıklar arasında bir tür "gelişmişlik"ten bahsetmek mümkündür.

Bu bağlamda, elinizde bulunan kitapta uygarlığın ölçülebilir özelliklerinden hareketle bir "uygarlık tarihi kronolojisi" aktarılmıştır. Prehistorik dönemlerden başlayıp 19. yüzyıla dek dünya uygarlıklarının gelişim süreci, kültürün uygarlığa ve uygarlığın kültüre olan etkileri, bilim, sanat, mimari gibi unsurların tarihsel gelişimi gibi konulara değinilmiş ve bu unsurların uygarlık tarihi üzerindeki etkil[illegible]mıştır.

Sakin Akademi 28
ISBN 978-625-98086-6-6
9 786259 808666 >

www.sakinkitap.com